

θεμέλιο • ιστορική βιβλιοθήκη

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Ἡ παρακμή τοῦ Ἀστικοῦ Πολιτισμοῦ

ἀπό τή μοντέρνα
στή μεταμοντέρνα ἐποχή
καί ἀπό τό φιλελευθερισμό
στή μαζική δημοκρατία

**Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑ ΕΠΟΧΗ
ΚΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ**

Τίτλος πρωτοτύπου:
Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform
Die liberale Moderne und die massendemokratische Postmoderne
Acta humaniora, Weinheim 1991

ISBN 960-310-150-8

© Για την ελληνική γλώσσα: 1991
Π. Κουδύλης και Έκδόσεις Θεμέλιο
Σόλωνος 84, τηλ. 36.08.180

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

**Η ΠΑΡΑΚΜΗ
ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

**Ἀπό τή μοντέρνα στή μεταμοντέρνα ἐποχή
κι ἀπό τόν φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία**

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΚΑΧΕΞΙΑ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	9
I. ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΣΚΕΨΗΣ	49
II. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΖΩΗΣ	69
1. Τό κοσμοθεωρητικό πλαίσιο	71
2. Βίος καί πολιτισμός	84
III. Η ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΥΝΘΕΤΙΚΟΥ-ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΚΕΨΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ-ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΟ ΣΧΗΜΑ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	97
1. Λογοτεχνία καί Τέχνη	99
α. Γενικά	99
β. Οι επί μέρους τομείς	119
2. Φιλοσοφία καί επιστήμες	179
IV. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, Ο ΕΚΠΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΖΩΗΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΥ-ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΚΕΨΗΣ	211
1. Μεθερμηνεία καί μετατροπή τοῦ φιλελευθερισμοῦ	213
2. Δομικά γνωρίσματα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας	231
3. Νοοτροπία καί τρόπος ζωῆς στή μαζική δημοκρατία	251
4. Χαρακτήρας καί ἐπιδράσεις τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης στή δεκαετία τοῦ 1960 καί τοῦ 1970	268
5. Τέχνη καί πολιτισμός στή μαζική δημοκρατία	279
6. Βασικά γνωρίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς καί τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης στή μαζική δημοκρατία	308
V. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ	323

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

‘Η καχεξία τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου
στή νεοελληνική κοινωνία καί ἰδεολογία

Ἡ κατανόηση τῆς ἱστορικοκοινωνικῆς καὶ ἰδεολογικῆς ἐκείνης διαδικασίας, τὴν ὁποία μπορούμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς παρακμὴ τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, προϋποθέτει σαφεῖς ἀντιλήψεις καὶ ἔννοιες γιὰ τὸ τί σημαίνει «ἀστικός πολιτισμός» γενικότερα καὶ «ἀστική τάξη» ἢ «ἀστικό κοινωνικό καθεστώς» εἰδικότερα. Ὡστόσο τέτοιες ἀντιλήψεις καὶ ἔννοιες, ὅσο κι ἂν εἶναι θεωρητικά ξεκαθαρισμένες, ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἀναγκαῖο, ὄχι ἐπαρκὲς ὅρο τῆς κατανόησης. Ἡ κατανόηση προχωρεῖ σὲ βάθος μονάχα ἐφ' ὅσον οἱ ἱστορικές καὶ κοινωνιολογικές κατηγορίες ἢ τυπολογίες πληροῦνται μὲ ἐποπτεῖες καὶ παραστάσεις ἱκανές νὰ ζωντανέψουν, μέσα στὶς ἄμεσες ὑπαρξιακές καὶ βιωματικές τους ἀναφορές, τὶς ἀτομικές καὶ συλλογικές ἀνθρώπινες ἐκεῖνες καταστάσεις, ἀπὸ τῆς συμπτύκωσιν τῶν ὁποίων πάνω σὲ τοῦτο ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀφαίρεσης προῆλθε ἡ ἐννοιολογία μας. Ἄν ὁμως αὐτοὶ εἶναι οἱ θεμελιώδεις ὅροι τῆς κατανόησης, τότε καμμιὰ βαθύτερη κατανόηση τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς του πορείας δὲν εἶναι δυνατὴ μὲ βάση τὰ ὅσα δεδομένα παρέχει ἡ νεοελληνικὴ πραγματικότητα. Γιατί σὲ καμμιὰ τῆς στιγμῆς ἢ πραγματικότητος τούτης δὲν διαμορφώθηκε ἀποκλειστικά, καθοριστικά καὶ τελεσίδικα ἀπὸ μιὰ κοινωνικὴ τάξη, τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «ἀστική», χωρὶς νὰ ἀποκλίνουμε ἀπὸ τὴν εἰδοποιὸν σημασίαν τοῦ ὅρου· καὶ ποτὲ τῆς ἐπίσης δὲν ἔβγαλε ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς μιᾶς συγκροτημένης κοινωνικῆς τάξης, ἡ ὁποία θὰ ἐνσάρκωνε ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπόψεις καὶ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τὰ εἰδοποιὰ γνωρίσματα τῆς ἀστικῆς τάξης μὲ τὴν δυτικοευρωπαϊκὴν καὶ κεντρικοευρωπαϊκὴν ἔννοιαν. Ἡ χαλαρὴ καὶ ἑτερογενὴς ἐκείνη κοινωνικὴ συνομάδωσις, ἡ ὁποία κατὰ καιροὺς ὀνομάσθηκε «ἀστικὴ τάξη» στὴν Ἑλλάδα, ἐνσάρκωνε ἄλλοτε μὲ ἐκάστοτε διαφορετικὰ τμήματά της ἄλλα γνωρίσματα τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καὶ ἔθους — ποτὲ ταυτόχρονα καὶ ὅλα· ἐπὶ πλέον ποτὲ δὲν κατάφερε νὰ δημιουργήσῃ γηγενὴ καὶ αὐτοτελὲς ἀστικό πολιτισμὸν μὲ εὐρύτερη κοινωνικὴ ἀκτινοβολία, μαλονότι — πάλι μὲ ἐκάστοτε διαφορετικὰ τμήματά της — υἰοθέτησε κατὰ τρόπο περισσότερο ἢ λιγότερον ἐπιπόλαιον καὶ

ἀσυνάρτητο διάφορα ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀστικού πολιτισμοῦ. Ὑπὸ τίς συνθήκες αὐτές, ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου «ἀστική τάξις» μέσα στὸ ἐλληνικὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ λεξιλόγιό τῶν τελευταίων ἐκατὸ χρόνων φευγαλέα καὶ δευτερευόντως μόνο συνδέθηκε μέ ἐποπτεῖες καὶ παραστάσεις ἀνταποκρινόμενες οὐσιαστικά σὸ συγκεκριμένον ἱστορικὸ του περιεχόμενον. Γιά λόγους πού θά ἐξηγήσουμε ἀμέσως, διευρύνθηκε, ἔτσι ὥστε νά σημαίνει — ἔχοντας θετικές ἢ ἀρνητικές συμπαραδηλώσεις, ἀνάλογα μέ τίς ἐκάστοτε συμπάθειες — τοὺς «εὐποροὺς πολίτες», τοὺς «πλουτοκράτες», τοὺς «νοικοκυραίους», τοὺς «ἀντιδραστικούς» ἢ τοὺς «ἐχθροὺς τοῦ σοσιαλισμοῦ» κτλ. Δέν ὑπάρχει καμμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀστική τάξις συγκροτεῖται ἀπὸ λιγότερο ἢ περισσότερον πλούσια ἄτομα, τὰ ὁποῖα ὡς τάξις τάσσονται ὑπὲρ τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας (ὅ,τι κι ἂν μπορεῖ αὕτη νά σημαίνει σέ κάθε περίπτωσι) καὶ ἐπομένως ἐχθρεύονται τὸν σοσιαλισμό (ὅ,τι κι ἂν μπορεῖ νά σημαίνει ἐκάστοτε ὁ σοσιαλισμός). Ὅμως οἱ πλούσιοι καὶ οἱ ἐχθροὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ μποροῦν θαυμάσια νά προέρχονται καὶ ἀπὸ κοινωνικὰς ομάδες πού διόλου δέν εἶναι δυνατόν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς ἀστικές, ἂν δέν θέλουμε νά παραβιάζουμε τὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ σημασίαν τῶν λέξεων· μποροῦν δηλαδὴ νά προέρχονται ἀπὸ ομάδες πού οὔτε πορίζονται τὸν πλοῦτον τοὺς μέ «ἀμιγῶς» καπιταλιστικὰς μεθόδους οὔτε καὶ ἔχουν ἐσωτερικεύσει τὴν ἀστικὴν ἀξιολογίαν καὶ κοσμοθεωρίαν. Πάντως ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σὸν ἀστό, ἀπὸ τὴν μιά, καὶ σὸν ἐκ καταγωγῆς εὐγενή, τὸν τσιφλικά, τὸν «νοικοκύρην» ἢ τὸν ἀετονύχη ἐπιχειρηματία καὶ ἐργολάβον, ἀπὸ τὴν ἄλλην, μπορεῖ νά γίνῃ πρόδηλον καὶ νά ἀποτελέσῃ μίτον ἐπιστημονικῆς κατανόησις μονάχα ὅπου εἶναι δεδομένη καὶ αὐτονόητη μέσα στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητά. Καὶ ἀκριβῶς αὐτό δέν συνέβη, τουλάχιστον σέ ἐπαρκὴ βαθμό, στὴ νεότερη Ἑλλάδα.

Παρ' ὅλη τὴν ἀσάφειαν τῆς γλωσσικῆς χρήσεως, τὸ ἀργότερον ἀπὸ τίς ἀρχὰς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα γινόταν στὴν Ἑλλάδα συνεχῶς λόγος γιὰ ἀστικὴν τάξιν. Ὁ ὅρος πολιτογραφήθηκε καὶ διαδόθηκε ὅχι τόσο ὡς αὐτοχαρακτηρισμός ὧν εἶχαν τὴ συναισθήσει ὅτι ἀνήκουν στὴν τάξιν αὐτήν, ἀλλὰ μᾶλλον σὸ πλαίσιον τῶν πρώτων ἀναλύσεων τῆς τοπικῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἀπὸ μέρους μετριοπαθῶν ἢ ἀκραίων ἀριστερῶν κοινωνιολόγων καὶ δημοσιολόγων. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑποδήλωνε μίαν ἄμεση ἢ ἔμμεση πολεμική, καὶ μάλιστα ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἐξ ἀρχῆς γιὰ νά προσδιορίσῃ συλλήβδην ἕναν συλλογικόν

πολεμικό στόχο — κι όχι επειδή ή έμπειρικά έμβριθής και έννοιολογικά αúστηρή ανάλυση τών δεδομένων, σέ αντιπαράβολή μέ τά αντίστοιχα εύρωπαϊκά, έδειχνε ότι επιβαλλόταν όπωσδήποτε ή χρήση του. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην 'Ελλάδα ό όρος «άστική τάξη» εισάγεται όντας ήδη βεβαρυμένος μέ άρνητικές συμπαροδηλώσεις, όταν πια δηλαδή ή άστική τάξη θεωρείται από φίλους και έχθρούς ως ό μεγάλος αντίμαχος τής ανερχόμενης εργατικής τάξης — ενώ αντίθετα στη δυτική και κεντρική Εύρώπη ό άστικός, προτού ακόμα έρθει αντιμετώπος μέ τόν εργάτη και συνδεθεί στα μάτια μεγάλου μέρους τών διανοούμενων και τών μαζών μέ παντοειδείς άρνητικές ιδιότητες, ήταν για μακρό χρονικό διάστημα ό κύριος κοινωνικός αντίπαλος τής αριστοκρατίας και τής κληρικοκρατίας, ό φορέας μιās νέας θετικής αντίληψης για τήν οργάνωση τής ζωής και μιās ρωμαλέας νέας κοσμοθεωρίας. Μολονότι στην 'Ελλάδα δέν βρέθηκαν άστική τάξη για νά παίξει παρόμοιο ρόλο και έτσι δέν βρέθηκαν ούτε και λογοτέχνες ή ιστορικοί για νά τήν ύμνήσουν αντίστοιχα, ώστόσο δέν θά εύσταθούσε ούτε και ή άποψη ότι ή χρήση του όρου «άστική τάξη» από τή λιγότερο ή περισσότερο άριστη νεοελληνική κοινωνιολογία όφειλόταν αποκλειστικά στις πολεμικές ανάγκες, στις όποιες μόλις αναφερθήκαμε. Πέρα άπ' αυτές, ή όρθότερα σέ συνάφεια μ' αυτές, δρούσε μιá αδήριτη επιστημολογική αναγκαιότητα ή μάλλον ένα αναπόδραστο επιστημολογικό παράδοξο. 'Η έννοιολογία τής νεότερης κοινωνιολογίας διαμορφώθηκε τόν 18ο και τόν 19ο αί. ως θεωρητική αποκρυστάλλωση εξέλιξεων πού διαδραματίστηκαν στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες: ήταν, μέ άλλα λόγια, έννοιολογία μέ συγκεκριμένη ιστορική φόρτιση, έννοιολογία ιστορικά κορεσμένη, και έξω από τό ιστορικό της πλαίσιο δέν μπορούσε ούτε νά κατανοηθεί αλλά ούτε και νά χρησιμοποιηθεί μέ (άπόλυτη) επιτυχία ως αναλυτικό εργαλείο. Από τήν άλλη πλευρά, όμως, δέν υπήρχε καμμία άλλη έννοιολογία εκτός άπ' αυτήν και —επειδή κάθε ανάλυση προúποθέτει ρητά ή άρρητα μιάν έννοιολογία— γι' αυτό στη χρήση της ήσαν κατ' αρχήν ύποχρεωμένοι νά προσφύγουν άκόμη και κοινωνιολόγοι ή ιστορικοί ασχολούμενοι μέ κοινωνικούς σχηματισμούς λιγότερο ή περισσότερο διαφορετικούς από τούς δυτικοευρωπαϊκούς. Βέβαια, οι κοινωνιολόγοι και οι ιστορικοί τής εύρωπαϊκής περιφέρειας (κι άς μή μιλήσουμε καθόλου για τούς 'Ασιάτες ή τούς 'Αφρικανούς λ.χ.) έβλεπαν ή συναισθάνονταν ότι τό αντικείμενο τών έρευνών τους διέφερε σέ πολλά σημεία από τίς πρό-

τυπες περιπτώσεις, όπου έννοια και πράγμα συγχωνεύονταν λίγο-πολύ άβλαστα όμως στον βαθμό που ή ανάλυσή τους συναπτόταν με μιά πολιτική στρατηγική ταγμένη να ύπηρετήσει τήν «ανάπτυξη», ήτοι τή βαθμιαία εξομοίωση τής περιφέρειας με τίς παραπάνω πρό-τυπες περιπτώσεις, τούς φαινόταν ότι ή εφαρμογή τής έννοιολογίας του προτύπου στην περίπτωση του (άτελουσ ακόμα) αντιγράφου ήταν θεμιτή, ακριβώς έπειδή θεωρούσαν τήν εξομοίωση του δεύτερου με τό πρώτο όχι απλώς εύταία, αλλά ιστορικά αναγκαία. 'Η αντίληψη για τή σταδιακή και νομοτελειακή πορεία τής ιστορίας διευκόλυνε έτσι τή γενικευμένη χρήση μιās επιστημονικής έννοιολογίας, δοκιμασμένης στην ιστορική πραγματικότητα τών «ανεπτυγμένων» χωρών ως τών προτύπων για τή μελλοντική πορεία τών «αναπτύσσων». Αντί λοιπόν, συνεχίζοντας παλαιές διαμάχες σέ επίπεδα ήθικολογικά, να προσάψουμε στους άριστερούς κοινωνιολόγους για παλλοστή φορά τή μορφή τής μηχανικής μεταφοράς ξένων σχημάτων κτλ., καλύτερα θά ήταν να κατανοήσουμε τό πλέγμα τόσο τών πολεμικών-πολιτικών κινήτρων όσο και τών επιστημολογικών αναγκαιοτήτων που τούς έ-ξώθησαν να επιχειρήσουν μιά τέτοια μεταφορά. Άλλωστε, όπως θά δοῦμε παρακάτω, δέν ήσαν οί μόνοι: ακόμα και οί διάφορες παραλλα-γές του έλληνοκεντρισμού συγκροτήθηκαν έννοιολογικά με βάση θέ-σεις και ιδέες διάχυτες στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο κατά τόν 18ο και τόν 19ο αί., μολονότι στην περίπτωση αυτήν ή άλλοδαπή προέ-λευση τών ιδεολογημάτων λησιμονήθηκε πολύ εύκολότερα, έφ' όσον σκοπός τής υιοθέτησής τους ήταν ακριβώς να δειχθεί ότι ή 'Ελλάδα ήταν ή μητέρα τών πάντων και ούσιαστικά δέν όφειλε τίποτε και σέ κανέναν, ενώ αντίθετα όσοι ένστερνίζονταν τά εξέλικτικά σχήματα δέχονταν αυτόματα ότι ή 'Ελλάδα είναι χώρα καθυστερημένη και ότι έπομένως τό πιο έπείγον καθήκον της είναι ό έκσυγχρονισμός, όπως αυτός είχε ήδη στίς γενικές του γραμμές πραγματωθεί άλλοῦ. 'Η αυτούσια ή παραλλαγμένη εισαγωγή κεντρικών στοιχείων ή έπόψεων τής νεοελληνικής ιδεολογίας από τήν Ευρώπη δέν πρέπει να μάς ξε-νίζει ως φαινόμενο, αν σκεφθούμε ότι συμπορεύθηκε με τήν ευρεία εισαγωγή αγαθών, παραγωγικών μεθόδων, νομικών και πολιτικών θεσμών. 'Η 'Ελλάδα, μιά μάλλον άσήμαντη χώρα τής περιφέρειας, μπορούσε να είναι από ιδεολογική άποψη έξ ίσου λίγο αυτόάρκης όσο και από υλική ή πολιτική. Έτσι, τά κοινωνικά της δεδομένα ή προ-βλήματα συνειδητοποιούνταν συχνότατα μέσα από ιδεολογικά ή θεω-

ρητικά πρόσημα φερμένα απ' έξω, κι αυτό είχε ως συνέπεια να υφίστανται και μία δεύτερη διάθλαση πέρα από την πρωτογενή αναπόδραστη διάθλασή τους μέσα στη συνείδηση των ιδεολογικών υποκειμένων. Με άλλα λόγια, η κοινωνική ζύμωση δεν γεννούσε ή ίδια τις διάφορες θεωρητικές ή ιδεολογικές μορφές, με τις οποίες περνούσε στις συνειδήσεις, παρά οι μορφές αυτές έρχονταν απ' έξω ως έτοιμα αγγεία, όπου χύνονταν τα επιτόπια εμπράγματα προβλήματα παίρνοντας το αντίστοιχο θεωρητικό ή ιδεολογικό σχήμα.

Όπως και να 'χει, για άστική τάξη μίλησαν συστηματικά όχι οι έλληνοκεντρικοί, οι οποίοι μάλλον έτειναν πάντοτε να παραβλέπουν ή να υποβιβάζουν τις ταξικές διαφορές προκειμένου να διατηρείται έναίιο και ακεραίο το δράμα του Έλληνισμού, παρά οι άριστεροι ή και οι φιλελεύθεροι εκσυγχρονιστές ξεκινώντας από μιάν εξέλικτική φιλοσοφία της ιστορίας. Όμως ο προσανατολισμός τους στο σχήμα αυτό, ακριβώς επειδή ήταν πολιτικά και επιστημολογικά αναπόφευκτος, τους εμπόδισε να επιχειρήσουν έναν συγκεκριμένο προσδιορισμό του χαρακτήρα της ελληνικής «άστικής» τάξης πάνω στη βάση τόσο μιας ολόπλευρης γνώσης των δεδομένων όσο και στη βάση της σύγκρισης με ανάλογα κοινωνικά στρώματα περισσότερων χωρών εκάστοτε διαφορετικού κοινωνικού επιπέδου: γιατί μονάχα ή πολλαπλή συγκριτική ανάλυση επιτρέπει την εύλεπτηνση μιας ξενόφερτης έννοιολογίας, όμως ή διεξαγωγή αναλύσεων τέτοιου τύπου και τέτοιου βάθους εμποδίσθηκε, πέρα από τη βολική έμμογή στα ποχήματα, και από τον γενικό επαρχιωτισμό της ελληνικής κοινωνικής και ιστορικής επιστήμης εσφραζόμενο μεταξύ άλλων και στην ούσιαστική άγνοια της ευρωπαϊκής ιστορίας. Έτσι, ή έρευνα προσπάθησε περισσότερο να αποδείξει ότι πράγματι υπήρξε άστική τάξη στην Ελλάδα παρά να εξιχνιάσει τη σύνθεση και την ύφή της, ήτοι να παρουσιάσει διαφορισμένα την εργασιακή της οργάνωση και τις συναφείς εργασιακές σχέσεις, τη νοοτροπία, την ιδεολογία και τον πολιτισμό της κτλ. Για άστική τάξη και άστικές σχέσεις —και μάλιστα με τη νεότερη ευρωπαϊκή σημασία των όρων— έγινε άβασάνιστα λόγος παντού όπου διαπιστωνόταν ή ύπαρξη παραγωγής και/ή έμπορίας αγαθών έξω από τό οικονομικό κύκλωμα της γεωργίας. Όμως οι δραστηριότητες των καραβοκυραίων και των βιοτεχνών αποτελούν μάλλον φαινόμενα πού εύδοκίμοιιν σε διαφοριζόμενες προκαπιταλιστικές κοινωνίες, πρό παντός δταν αυτές υφίστανται την έπιρροή έξωτερικών παραγόντων τό άν

τέτοια φαινόμενα πρέπει να χαρακτηρισθούν ως «άστικά» ή όχι αποφασίζεται όχι εκ των προτέρων αλλά ανασκοπικά, δηλαδή με κριτήριο τό αν συνιστούν εστίες πρωταρχικής συσώρευσης που αργότερα τροφοδοτούν σε μιάν αδιάσπαστη συνέχεια την εκμηχάνιση και την εκβιομηχάνιση. Καθ' αυτά πάντως δεν είναι σε θέση να διασπάσουν τόν παραδεδομένο κλοιό των πατριαρχικών σχέσεων και της πατριαρχικής νοοτροπίας. Αυτό σημαίνει ότι στο πλαίσιο τους δεν επικρατεί ο σταθμιστικός και εργαλειακός λογισμός, ή απρόσωπη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων στη βάση της προσφοράς και της ζήτησης και ή συσσωρευτική πρόθεση με την καπιταλιστική έννοια· ή οικονομική δραστηριότητα συνφαίνεται μάλλον με προκαπιταλιστικά κίνητρα κοινωνικού γοήτρου, όποτε και οι εργασιακές σχέσεις διέπονται κατά μέγιστο μέρος από τους άγραφους πατριαρχικούς νόμους του δούναι και του λαβείν, δηλαδή της παροχής ύπακοης με αντιπαροχή όρισμένη προστασία. Σ' αυτήν την προοπτική ή σημαντική επέκταση των έμποροβιοτεχνικών εργασιών στον έλλαδικό χώρο γύρω στα τέλη του 18ου αί. σημαίνει κατά βάση μιá μετεξέλιξη προκαπιταλιστικών μορφών του οικονομείν, σύμφωνα με τις ανάγκες της ένταξης σε μιάν όρισμένη θέση της διευρυνόμενης έξωτερικής καπιταλιστικής αγοράς, όχι μιá μετεξέλιξή τους κατά τρόπο ώστε να αποτελέσουν οι ίδιες τό έναυσμα και τόν πυρήνα μιās αυτενεργής καπιταλιστικής οικονομίας. 'Η ποσοτική διεύρυνση της προκαπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας με προορισμό την έξωτερική αγορά δεν μεταβλήθηκε ποτέ σε ποιοτική μεταλλαγή καπιταλιστικού χαρακτήρα με στόχο (και) την έσωτερική αγορά. 'Η είσοδος καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων στην Ελλάδα από τά τέλη του 19ου αί. δεν πραγματοποιήθηκε ως απ' ευθείας συνέχιση εκείνου που είχε αρχίσει πρίν από έναν αιώνα, παρά συντελέσθηκε από καινούργιους δρόμους και με καινούργιους φορείς. 'Η ένταξη στο διεθνές καπιταλιστικό κύκλωμα δεν άρκεσε, τουλάχιστον στην πρώτη από τις δύο τουτες φάσεις, για να δημιουργηθεί ένας έθνικός καπιταλισμός και μιá έθνική άστική τάξη. 'Απεναντίας, ή εξάρτηση της έμποροβιοτεχνικής δραστηριότητας από τό καπιταλιστικό έξωτερικό επιβοήθησε την επιβίωση των πατριαρχικών εργασιακών και κοινωνικών σχέσεων στο έσωτερικό, γιατί τό οικονομικό προϊόν αυτών των σχέσεων μπορούσε να αυξάνεται και να απορροφάται σε μιάν αγορά αδιάφορη για την κοινωνική του προέλευση, ήτοι ή αύξηση και ή απορρόφησή του δεν απαιτούσε την αναδια-

μόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ οἰκονομικοῦ χώρου καί τήν ἀνατροπή τῶν ἰδίων του τῶν κοινωνικῶν προϋποθέσεων. Ἀλλωστε ἡ μελέτη τοῦ τρόπου ζωῆς, τῆς νοοτροπίας καί τῆς κοσμοθεώρησης τῶν φορέων αὐτῆς τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος μπορεῖ νά δείξει πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία ὅτι πολιτισμικά καί ἰδεολογικά κινοῦνταν ὁλότελα στό γνῶριμο πλαίσιο τῆς βαλκανικῆς πατρίδος καί οὔτε δημιουργήσαν οὔτε καί γνώρισαν κάτι ἀνάλογο μέ ὅ,τι εἶναι γνωστό ὡς ἀστικός πολιτισμός τῆς τοτινῆς Εὐρώπης. Γιά τή διάδοση ὀρισμένων στοιχειωδῶν μοτίβων τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας στούς κύκλους τῶν Ἑλλήνων (ἐμπόρων) τῆς εὐρωπαϊκῆς διασποράς θά μιλήσουμε παρακάτω. Ὡστόσο πρέπει νά σημειώσουμε προκαταβολικά ὅτι ἱστορικά χαρακτηριστικότερη καί σημαντικότερη ἀπό τήν ὑπαρξή τέτοιων φαινομένων στό ἐξωτερικό στάθηκε ἡ ἀδυναμία ἔστω καί μακροπρόθεσμης μετακένωσός τους στό ἐσωτερικό. Ὅπως ἡ κατοπινή (μερικῇ) ἀνάπτυξη καπιταλιστικῶν σχέσεων στήν Ἑλλάδα δέν ὑπῆρξε εὐθύγραμμη συνέχιση τῆς οἰκονομικῆς ἀνθῆσης τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ἔτσι καί ὁ (μερικός) ἐκσυγχρονισμός τῆς ἰδεολογίας ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰ. διόλου δέν ἀποτελέσσε εὐθύγραμμη συνέχιση τοῦ ἰσχυροῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἡ διαπίστωση τοῦ προαστικοῦ ἢ προκαπιταλιστικοῦ χαρακτήρα τῆς οἰκονομικῆς ἀνόδου τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου στήν τελευταία προεπαναστατική περίοδο σημαίνει κάτι οὐσιαστικά διαφορετικό ἀπό τή διαδεδομένη θέση ὅτι ἡ ἀνοδος αὐτή, ὄντας περιορισμένη, δέν στάθηκε ἱκανή νά ξεπεράσει τά φεουδαλικά πλαίσια τῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνίας καί ἔτσι τελικά συμβιβασθῇ μ' αὐτά. Μιά τέτοια θέση προϋποθέτει τό ἐξελικτικό σχῆμα πού ἀντλήθηκε ἀπό τή δυτικοευρωπαϊκή ἱστορία καί ἀγνοεῖ ἐξ ὑπαρχῆς τήν κρίσιμη διαφορά τῆς ἱστορίας τούτης ἀπό τήν ἱστορία τοῦ τουρκακρατούμενου χώρου. Ἄν στόν τελευταῖο αὐτόν ἡ οἰκονομική ἀνοδος δέν δημιούργησε μιάν ἀστική τάξη δυτικοευρωπαϊκῆς ὑφῆς, ὁ λόγος εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἐδῶ δέν ὑπῆρξε οὔτε καί φεουδαλισμός δυτικοευρωπαϊκοῦ τύπου. Γιατί ἡ ἀστική ἀνάπτυξη καί ἡ ἀστική τάξη, μέ τήν εἰδοποιό ἔννοια τῶν ὄρων, συνιστοῦσαν ἀκριβῶς τή διαλεκτική ἀρνήση τῆς φεουδαλικῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων καί μόνον αὐτῆς — καί ὅπου αὐτή ἔλειπε δέν μπορούσε φυσικά νά ἀνασῶφει οὔτε καί ἡ ἀρνήσή της. Ὅπως γνωρίζουμε σήμερα, ὁ φεουδαλισμός δυτικοῦ τύπου ἦταν ἡ ἀπαραίτητη ἀρνητική προϋπόθεση γιά τήν ἀνάπτυξη ἀστικῆς τάξης

επίσης δυτικού τύπου: αυτή είναι η απάντηση στο πολυσυζητημένο ερώτημα, γιατί ο καπιταλισμός αποτελεί άρχικά και ουσιαστικά ευρωπαϊκό φαινόμενο, γιατί δηλαδή δεν ευδοκίμησε στην 'Ασία ή στην 'Αφρική λ.χ., σε μερικές περιοχές των οποίων οι παραγωγικές δυνάμεις, από τεχνική τουλάχιστον άποψη, διόλου δεν υστερούσαν σε σχέση με εκείνες της προκαπιταλιστικής Ευρώπης. Όλα αυτά σημαίνουν ότι την ιδιομορφία της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης του ελληνικού χώρου γύρω στο 1800 θα την κατανοήσουμε όχι ξεκινώντας —ρητά ή άρητα, συνειδητά ή άσυνειδητά— από την αντίθεση «φεουδαλικός-άστικός», αλλά περιγράφοντας συγκεκριμένα την ιδιότυπη πατριαρχική κοινωνική του οργάνωση και συνάμα τον τρόπο, με τον οποίο αυτή διαφορίσθηκε και άντέδρασε όταν όρισμένα της τμήματα βρέθηκαν κάτω από την επίρροή καπιταλιστικών σχέσεων ανάπτυξης σε διεθνές επίπεδο. Η επίρροή αυτή, φθάνοντας σε όρισμένη ένταση, ανάγκασε σχετικά μικρές ομάδες της πατριαρχικής τουρκοκρατούμενης κοινωνίας να άποσπασθοῦν άπ' αυτήν και να ένταχθοῦν άπ' ευθείας στο διεθνές καπιταλιστικό κύκλωμα, ιδιαίτερα στην έμπορική και έφοπλιστική του έκφανση, ασκώντας τώρα έκ των έξω μικρότερη ή μεγαλύτερη πίεση για την αναμόρφωση του χώρου καταγωγής τους. Ωστόσο η πίεση τούτη στάθηκε άτελέσφορη άκριβώς γιατί οι φορείς της οικονομικής άνόδου, οι όποιοι συνέχιζαν να δρούν στο έσωτερικό, δεν είχαν ποτέ άποβάλει τά κεντρικά πατριαρχικά τους γνωρίσματα, δηλαδή δεν ήσαν ποτέ άστικοί-καπιταλιστικοί, όσο κι αν ή ύπαρξη μιās διεθνοῦς καπιταλιστικής άγοράς άποτελοῦσε προϋπόθεση της δικής τους της ευδοκίμησης. Η ουσιαστική τους παραμονή στο πατριαρχικό πλαίσιο εργασιακής οργάνωσης και νοοτροπίας ή ιδεολογίας έκαμε δυνατή, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, την πολιτική και κοινωνική τους συνύπαρξη με άλλες κοινωνικές ομάδες, οι όποιες έπαιζαν ακόμη παραδοσιακότερους πατριαρχικούς ρόλους, δηλαδή τούς τοπικούς προύχοντες-γαιοκτήτες, τούς πρώην ήγέτες των λίγο ή πολύ άτακτων στρατευμάτων του 'Αγώνα κτλ. Βέβαια, ή συνύπαρξη αυτή συχνά ήταν τεταμένη, όμως οι συγκρούσεις δεν όφειλονταν σε άγεφύρωτες αντιθέσεις σχετικά με τον οικονομικό προσανατολισμό και την κοινωνική διάρθρωση της χώρας, παρά μάλλον σε προσπάθειες άνομοατανομής της πολιτικής ισχύος και του έθνικού πλούτου μέσα στο ύφιστάμενο οικονομικοκοινωνικό πλαίσιο· γι' αυτό άλλωστε και ή διάταξη των δυνάμεων κατά τίς συγκρούσεις αυτές δεν

καθοριζόταν από πάγιους κοινωνικοπολιτικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, παρά μεταβαλλόταν αδιάκοπα, ανάλογα με τὰ ἐκάστοτε συμφέροντα τοῦ καθενός ἀπὸ τὰ πολλά πατριαρχικά κέντρα ἰσχύος. Τό κατ' ἀρχὴν ἀδιέξοδο τοῦτο πλέγμα παρουσίασε ρήγματα καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ μπεῖ σέ μιὰ διαδικασία διαφορισμοῦ ὄχι τόσο ἀπὸ πιεστικούς ἐνδογενεῖς λόγους ὅσο γιατί ὁ ἐλλαδικὸς χώρος, ἐξ αἰτίας τοῦ ἐντονου πολιτικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἱμπεριαλιστικῶν δυνάμεων γιὰ τὴν Ἑγγύς καὶ τὴ Μέση Ἀνατολή, βρέθηκε ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμῖσι τοῦ δέκατου ἑντατου αἰῶνα, ὅπως εἶχε βρεθεῖ καὶ ἕναν περίπου αἰῶνα πρωτύτερα, στὸ ἐπίκεντρο διεθνῶν ἀνωκατατάξεων καὶ ζυμώσεων. Ἀτομα καὶ ομάδες τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπέκτησαν ἀξιόλογη οἰκονομικὴ ἰσχύ ἀοριβῶς χάρη στὴ συνύφανση τῶν δραστηριοτήτων τους ἢ, κυριολεκτικότερα, χάρη στὴν ταύτιση τῶν συμφερόντων τους μετὰ τὰ συμφέροντα ἀγγλικῶν, ἰδιαίτερα, μεγάλων ἐταιρειῶν. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ μπορούσαν βέβαια νὰ εὐημερήσουν, ὅμως δὲν μπορούσαν νὰ παίξουν ρόλους ἱστορικά ρηξικέλευθους, παρά ἐπιδόθηκαν κατὰ πρῶτο λόγο σὲ μεσιτικὲς καὶ διαμετακομιστικὲς ἐργασίες. Ἀντίστοιχο χαρακτήρα εἶχε καὶ ἡ μεταφύτευση ἑνὸς μέρους τῆς δραστηριότητάς τους στὸ ἔδαφος τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ὅπου ἡ βιομηχανία καὶ ἡ παραγωγή ἀγαθῶν γενικότερα ἀναπτύχθηκε λιγότερο ἢ πολὺ λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ ναυτιλία, τὸ ἐμπόριο καὶ τὸ τραπεζικὸ σύστημα. Ἡ μεταφύτευση στοιχείων τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας σήμαινε ταυτόχρονα καὶ τὴ μεταφύτευση στοιχείων τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὅποια εἶχαν οὐκισθεῖ οἱ εὐποροὶ Ἕλληνες στὸ κοσμοπολιτικὸ περιβάλλον τῆς διασποράς. Ὅμως τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποσπασματικά καὶ ἐπιφανειακά, χωρὶς νὰ δένονται μεταξὺ τους πάνω στὴ βάση μιᾶς συνεκτικῆς κοσμοθεώρησης, ὡς νὰ ἐμπνεύσει μιὰ σταθερὴ συμπεριφορὰ μετὰ ἀπακλειστικά ἀστυκὰ γνωρίσματα. Γιατί ἐδῶ ἔλειπε μιὰ οὐσιώδης διάσταση τῆς ἀστυκῆς οἰκονομίας, τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀστυκῆς αὐτοσυνείδησης: ἡ διάσταση ἡ προμηθευτὴ, ἡ ὅποια, ἰδίως στὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, συνδεόταν πρωταρχικά μετὰ τὴ μορφή τοῦ καινοτόμου βιομηχανοῦ ὡς φορέα καὶ πρακτικοῦ μετουσιωτῆ τοῦ πνεύματος τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καὶ τεχνικῆς, τοῦ πνεύματος τῆς προόδου καὶ τῆς ρήξης μετὰ τὴ στείρα παραδοσιακρατία τοῦ ἀγροτικοῦ πατριαρχισμοῦ. Ἄν στὴν ἔλλειψη αὐτὴν προσθέσουμε καὶ τὴν ἀπουσία τῶν στοιχείων πού δη-

μιούργησε ο αστικός πολιτισμός στην προβιομηχανική του ακόμη φάση (δηλαδή από την Αναγέννηση ίσαμε τον 18ο αιώνα), τότε δεν δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε γιατί όσα και όποια στοιχεία του αστικού πολιτισμού διείσδυσαν στον έλλαδικό χώρο δεν αποτέλεσαν πόλους έλξης και πλαίσιο ένταξης στοιχείων έτερογενών, παρά μάλλον συγχωνεύθηκαν τά ίδια με τις πιο έκλεπτυσμένες εκφάνσεις των πατριαρχικών ιδεολογιών και στάσεων.

Όπως ή έξ αντικεμένον ένταξη τής Ελλάδας στό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα είχε ούσιώδεις έπιπτώσεις στην οίκονομία της, έτσι και ή παράλληλη ένταξή της στό διεθνές πολιτικό σύστημα, και μάλιστα σέ εποχή συνεχούς δξυνσης του άνατολικού ζητήματος, επέδρασε άποφασιστικά πάνω στή διαμόρφωση των πολιτικών της δομών. Η είσαγωγή του βασιλευόμενου κοινοβουλευτισμού στή χώρα, και μάλιστα πάνω στή βάση τής καθολικής ψηφοφορίας, δεν υπήρξε άναγκαία κι άναπόδραστη άπόρροια έσωτερικών διεργασιών, αλλά κατά πρώτο λόγο ή άπάντηση των Δυτικών Δυνάμεων στην άνυπακοή τής όθωνικής κυβέρνησης σέ κρίσιμα θέματα έξωτερικής πολιτικής (ύποστήριξη των άλυτρώτων κτλ.) και συνάμα τό μέσο, μέ τό όποιο οί Δυνάμεις αυτές φαντάζονταν ότι στό έξής θά μπορούσαν να άσκήσουν πιο τελεσφόρα την έπιρροή τους. Άλλά, άνεξάρτητα από τά αίτιά της, ή είσαγωγή του κοινοβουλευτισμού έθεσε σέ κίνηση διαδικασίες που άποδείχθηκαν κρίσιμες για τον σχηματισμό τής ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του νεοελληνικού κράτους. Μέ άλλα λόγια, ο μηχανισμός τής λειτουργίας του κράτους διαμορφώθηκε ως έν μέροςι τερατογενετικό και έν μέροςι ύαροτραγικό άποτέλεσμα τής διασταύρωσης των πιο προηγμένων τοτινών πολιτικών θεσμών, όπως ο κοινοβουλευτισμός και ή καθολική ψηφοφορία, μέ μια κοινωνία διεπόμενη από πατριαρχικές σχέσεις, στάσεις, νοοτροπίες και αξίες. Πρίν από την είσαγωγή, ή μάλλον την έπιβολή, του κοινοβουλευτισμού τό κράτος ήταν ύποτυπώδες και, παρά τή συχνά γραφική άπλως έπίφαση τής βασιλικής άυταρχίας, μόλις μετά βίας συγκρατούσε σέ μιάν ένότητα τους τοπικούς πόλους ισχύος, καθώς δεν κατείχε ούτε καν τό μονοπώλιο τής ένοπλης βίας· σέ σχέση μέ τό κράτος τής όθωμανικής περιόδου είχε κάνει βέβαια όρισμένα βήματα προς την κατεύθυνση του σύγχρονου ένομου κράτους, όμως οί νόμοι και τά διατάγματά του σέ πλείστες όσες περιπτώσεις δεν έφθαναν ίσαμε τή βάση τής κοινωνίας, όπου ή ζωή ρυθμιζόταν από τό πατριαρχικό έθιμικό δίκαιο. Ο κοι-

νοβουλευτισμός, σέ συνδυασμό μέ τήν καθολική ψηφοφορία, συνεπέ-
φερε μιά κοινωνική κινητικότητα ἴσως ἀκόμα ἐντονότερη ἀπ' αὐτήν
πού γέννησε ἡ ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων, γιατί ὄχι μόνο
δημιούργησε εὐκαιρίες πολιτικῆς καί κοινωνικῆς σταδιοδρομίας γιά
ἄτομα μέ ἀντίστοιχες φιλοδοξίες, ἀλλά καί ἀνοιξε σέ εὐρύτερες μάζες
τόν δρόμο ἀπό τήν ὑπαιθρο πρός τίς πόλεις. Καί οἱ δύο αὐτές πλευρές
τῆς κοινωνικῆς κινητικότητος, οἱ ὁποῖες ἀπέρρευσαν ἀπό τό κοινοβου-
λευτικό παιγνίδι, σήμαιναν αὐτόματα τή διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μη-
χανισμοῦ καί παράλληλα τήν ἐνίσχυση τοῦ καθοδηγητικοῦ ρόλου τοῦ
κράτους — ἄν καί ἡ ἐνίσχυση αὐτή, ὅπως θά δοῦμε, ἔγινε συχνότατα
μέ τρόπο πού εὐνοοῦσε τήν ἱκανοποίηση συμφερόντων μερικῶν εἰς
βάρος τῶν γενικῶν καί ἔτσι ἀπό πολλές ἀπόψεις ὑπέσκαψε τόν σύγ-
χρονο χωρισμό κράτους καί κοινωνίας ἀντί νά τόν ἐμπεδώσει, κάνοντας
συνάμα τό κράτος ἐντολοδόχο τοῦ γενικοῦ συμφέροντος. Ἡ διόγκωση
τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἐξ αἰτίας τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος
καί τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ἦταν ἀναπόδραστη, γιατί ἐκεῖνο πού
εἶχαν νά προσφέρουν τά κόμματα γιά τήν προσέλκυση ἢ τή συγκρά-
τηση ψηφοφόρων ἦσαν οἱ κρατικές θέσεις, οἱ ὁποῖες ἦσαν τόσο πιά
περιζήτητες ὅσο ἡ καχεξία τῆς οἰκονομίας καί γενικότερα ἡ κοινωνική
στενότητα ἔκαναν τίς ὑπόλοιπες ἐπαγγελματικές διεξόδους λιγοστές
καί ἀβέβαιες. Ἐφ' ὅσον τό κράτος παρέμενε ὁ πιά σίγουρος καί ἀν-
θεκτικός ἐργοδότης, πρῶτο μέλημα τοῦ κόμματος ἦταν ἡ κατάκτηση
καί ἡ νομή τοῦ κράτους, εἰδ' ἄλλως θά ἔχανε τήν πίστη τῶν ὁπαδῶν
του στήν ἱκανότητά του νά ὑπερασπίσει τά συμφέροντά τους. Ὄταν
ἡ πατριαρχική σχέση μεταφέρεται ἀπό τήν κοινωνία στήν πολιτική,
τότε μεταβάλλεται στή λεγόμενη πελατειακή σχέση, διατηρώντας
ὅμως τό θεμελιῶδες τῆς γνώρισμα, δηλαδή τήν ἀναγκαία συνάφεια
ὑπακοῆς καί προστασίας: ὁ κοινοβουλευτικός πατριάρχης, εἴτε κοιμια-
τικός ἢ γέτης εἶναι εἴτε τοπικός κοιμιατάρχης, ἀπαιτεῖ ἀπό τοὺς «ἄν-
θρώπους του» ὑπακοή (ἐμπνεόμενη λιγότερο ἀπό ἀφηρημένα-κοσμο-
θεωρητικά καί περισσότερο ἀπό συγκεκριμένα-προσωπικά κίνητρα),
ὅμως ταυτόχρονα ἀναλαμβάνει νά «ἐνεργήσει γιά τίς ὑποθέσεις τους»,
δηλαδή τοὺς βοηθεῖ νά «τακτοποιηθοῦν» καί τοὺς ἐξασφαλίζει μέ τήν
ἐπιρροή του πλεονεκτήματα στόν συναγωνισμό μέ τοὺς ὁπαδοὺς ἄλ-
λων κοιμιάτων.

Ὁ πατριαρχικός ἢ πελατειακός χαρακτήρας τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ
καί συνάμα ἡ σπάνη τῶν θέσεων στήν ἐλεύθερη ἀγορά ἐργασίας εἶχαν

ὡς συνέπεια νά παίξει ὁ κρατικός μηχανισμός στήν Ἑλλάδα ρόλο ἀνάλογο μ' ἐκεῖνον πού ἔπαιξαν τά βιομηχανικά ἀστικά κέντρα στή Δύση: ἀπορρόφησε μάζες ἀγροτικῆς προέλευσης, ἀλλά γιά νά τίς διοχετεύσει καί νά τίς χρησιμοποιήσῃ μέ τρόπο πολύ διαφορετικό καί πρό παντός πολύ λιγότερο παραγωγικό. Σέ σχέση μέ τό δικό μας πρόβλημα, δηλαδή τήν ἀστική τάξη καί τόν ἀστικό πολιτισμό στήν Ἑλλάδα, πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ἡ τέτοια διόγκωση καί διαμόρφωση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους οὔτε ἀπό κάποια ἐντόπια ἀστική τάξη ὑποκινήθηκε οὔτε καί τήν ἀστική τάξη ὠφέλησε· ἀπεναντίας μάλιστα, ὁ ὄγκος, ἡ δυσκαμψία καί ἡ δαπανηρότητα τοῦ κράτους ἀποτελέσσε τροχοπέδη γιά τή διοχέτευση πόρων καί ἐνεργειῶν σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες μιᾶς ἀμειβοῦς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Εἶναι γεγονός ὅτι, γιά λόγους πού ἐξηγοῦνται παρακάτω (βλ. κεφ. IV, 1), ἡ ἐμπέδωση τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας στίς ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς Δύσης συνεπέφερε μιᾶ διόγκωση τῆς γραφειοκρατίας πολύ πέρα ἀπό ὅ,τι εἶχε γνωρίσει ὅποιαδήποτε ἀπολυταρχία· ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι ἡ διόγκωση αὕτη ἔγινε μέ μεθόδους συχνότατα πελατειακές καί διόλου ἀξιοκρατικές. Ὅμως ἡ διαφορά ἀπό τήν ἐλληνική ἐξέλιξη παρέμεινε οὐσιαστική, γιατί ἐκεῖ ἡ διόγκωση αὕτη ἀντισταθμιζόταν ἀπό τή συνεχή αὐξηση τῆς οἰκονομικῆς ἀπόδοσης καί τόν συνεχή διαφορισμό τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἐνῶ παράλληλα ἡ γραφειοκρατία συνεισέφερε καί θετικά στή θεσμική προώθηση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Μέ τήν ἔννοια αὐτήν τό κράτος ἦταν — γιά μεγάλο διάστημα τουλάχιστον — κράτος τῆς ἀστικῆς τάξης. Στήν Ἑλλάδα, ἀπεναντίας, τήν ἐκποίηση τοῦ κράτους στό πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιγνιδιοῦ τήν ἐγκαινίασαν καί τήν καλλιέργησαν μέ τρόπους ἀπείρως εὐρηματικούς τά πολιτικά «τζόκια» μέ τήν προαστική-πατριαρχική τους νοοτροπία, καί οἱ μέθοδοί τους ἔγιναν δεσμευτικές καί ὑποδειγματικές γιά ὅλες τίς ἐλληνικές πολιτικές παρατάξεις μέχρι σήμερα, ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἐκάστοτε ἰδεολογικά τους πρόσημα. Οἱ ἀναλύσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καί πολιτικῆς συνήθως ὑποπίπτουν στό σφάλμα νά ἀποκαθιστοῦν εὐθύγραμμες σχέσεις ἀνάμεσα σέ «τάξεις» καί σέ «κόμματα», ἐρμηνεύοντας τήν πολιτική τῶν κομμάτων ὡς ἔκφραση λίγο-πολύ συγκροτημένων κοινωνικῶν τάσεων καί ρευμάτων. Ὅμως κάτι τέτοιο συνιστᾷ ὑπερβολή ἀκόμη καί γιά χῶρες μέ κοινωνίες ἀδρομερεῖς, μέσα στίς ὁποῖες διαφαίνονται μέ σαφήνεια οἱ ταξικοί πόλοι τῶν συλλογικῶν συσπειρώσεων. Σέ καμμιά περίπτωση, καί πολύ περισσότερο στήν

περίπτωση τήν ἑλληνική, δέν πρέπει νά παραβλέπεται ἡ ἐκτεταμένη αὐτονομία τοῦ πολιτικοῦ-κομματικοῦ παιγνιδιοῦ ὡς πελατειακῆς σχέσης μεταξύ πολιτικοῦ καί ψηφοφόρου, κατὰ τήν ὁποία ὁ μὲν ψηφοφόρος παρέχει ὑποστήριξη προσδοκῶντας προστασία, ἐνῶ ἡ πολιτικός ἐκποιεῖ τό κράτος στούς ψηφοφόρους μέ ἀντάλλαγμα νά τό κατέχει ὁ ἴδιος, δηλαδή νά θεμελιώνει τήν ἰσχύ του στή δυνατότητα νά διανέμει —αὐτός, κι ὄχι κάποιος ἄλλος— προσοδοφόρες θέσεις καί ἀξιώματα. Τούτη ἡ αὐτονομία τοῦ πολιτικοῦ-κομματικοῦ παιγνιδιοῦ κάνει κατὰ κανόνα δευτερεύουσες ἢ καί ἀπλῶς προσχηματικές τίς «ἰδεολογικές» κτλ. ἀντιθέσεις, ἤτοι τίς λεγόμενες ἀντιθέσεις «ἀρχῶν»· στό ἰδεολογικό φάσμα ἕνας πολιτικός καταλαμβάνει ὀρισμένη θέση γιατί ὅλες οἱ ὑπόλοιπες εἶναι κατελιγμένες, καί εἶναι πρόθυμος, ἂν τό κρίνει συμφέρον, νά ἐγκαταλείψει τή θέση πού κατέλαβε ἀρχικά, ἂν κενωθεί κάποια ἄλλη. Μονάχα σ' αὐτήν τήν προοπτική μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ βιαιωτικῶς τό χαρακτηριστικό γιά τή νεοελληνική πολιτική φαινόμενο τῆς συνεχοῦς μετατόπισης πολιτικῶν σέ διάφορες θέσεις τοῦ παραπάνω φάσματος. Πολύ λιγότερο μετατοπίσθηκε ἡ συγκεκριμένη πολιτική πράξη, δηλαδή ἡ ἀσκηση τῆς πολιτικῆς ὡς πελατειακῆς σχέσης. Ἡ διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ γιά σκοποῦς κομματικοῦ ὀφέλους ὑπῆρξε ἐξ ἴσου ἔργο τῶν «δεξιῶν» ὅσο καί τῶν «φιλελεύθερων» ἢ «δημοκρατικῶν» κομμάτων, ὅλα τά ἑλληνικά κόμματα ὑπῆρξαν δηλαδή, μ' αὐτήν τήν πολύ χειροπιαστή ἐννοια, κόμματα κρατιστικά, ἀνεξάρτητα ἀπ' τό πῶς ἀντιμετώπιζαν τό κράτος στό ἐπίπεδο τῶν προγραμματικῶν τους ἀρχῶν.

Ὁ πελατειακός χαρακτήρας τῶν κομμάτων δέν τά ἔκανε ὅμως μονάχα κρατιστικά στήν πράξη, ἀλλά καί «λαϊκά», ἐφ' ὅσον ἡ ταυτόχρονη ἀνάγκη ἐξυπηρέτησης ὄχι μόνο πλείστων ἀτόμων ἀλλά καί διαφόρων ομάδων ἢ «κλάδων» μέσῳ τοῦ κράτους καθιστοῦσε οὐσιαστικά ἀδύνατη τήν ἀσκηση μονοσήμαντης καί συνεποῦς ταξικῆς πολιτικῆς. Θέμα ταξικῆς πολιτικῆς δέν ἔμπαινε ἄλλωστε πιεστικά σέ μιά χώρα ὅπου ἡ βαθμιαία ἀποσύνθεση τῶν πατριαρχικῶν δομῶν δημιούργησε, ὡς κύριο τμήμα τοῦ κοινωνικοῦ κορμοῦ, μιάν εὐρύτατη μάζα μικροαστῶν καί μικροϊδιοκτητῶν, οἱ ὁποῖοι μπορούσαν ἐξ ἴσου καλῶς νά ἀνήκουν σέ ἕνα «δεξιό», σέ ἕνα «φιλελεύθερο» ἢ σέ ἕνα «ἀριστερό» κόμμα. Ὅ,τι μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ ἑλληνική ἀστική τάξη, δηλαδή οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ τραπεζίτες, οἱ ἐφοπλιστές καί ὀρισμένα τμήματα τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελματιῶν, κατὰ κανόνα διασπειρόταν

επίσης από πολιτική άποψη σε διαφορετικά, κατά προτίμηση όμως στά δύο εκάστοτε μεγαλύτερα κόμματα. Οί διάφορες ομάδες, οί όποιες συνιστοῦσαν τή χαλαρή τούτη «τάξη», υκανοποιούσαν τά αίτήματά τους μέ τίς ίδιες οὐσιαστικά πελατειακές μεθόδους ὅπως καί οί άπλοί ψηφοφόροι, άν καί στό επίπεδο αυτό ή σχέση ύπακοής καί προστασίας μπορούσε νά παρουσιάσει πάμπολλες περιπλοκές πού ἔφθαναν συχνά ἴσαμε τήν άντιστροφή τῶν ρόλων. Ἐπίσης πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τά αίτήματα τοῦτα δέν άντέβαιναν στή γενική κρατιστική τάση, άφοῦ ή πραγμάτωσή τους σχεδόν πάντοτε σήμαινε περισσότερη κρατική παρέμβαση — άδιάφορο άν αὐτή γινόταν ὑπέρ τῶν φορέων τῆς «ίδιω-τικής πρωτοβουλίας». Μέ βάση αὐτά τά θεμελιώδη δεδομένα μπορού-με νά ποῦμε ὅτι ή ἑλληνική «άστυκή τάξη» δέν στάθηκε ποτέ αρκετά συγκροτημένη, ὁμοιογενής καί ισχυρή ὥστε νά ταυτισθεῖ άναμφίλογα μέ τήν πολιτική διακυβέρνηση τῆς χώρας, μολονότι συχνά ή πολιτική ἐπιρροή της μπορεί νά ἦταν (κατά πολύ) μεγαλύτερη από ἐκείνη άλλων κοινωνικῶν στρωμάτων ή ομάδων πίεσεως. Στόν χῶρο τῶν πολιτικῶν κομμάτων ή ὑποχώρηση πατριαρχικῶν δομῶν παλαιοῦ τύ-που, οί όποιες κυριαρχοῦσαν ὀλοκληρωτικά ὡς τίς άρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, δέν σήμανε τή ραγδαία άνοδο πολιτικῶν μέ άστυκή καταγωγή, άστυκή συνείδηση καί άστικά συμφέροντα, αλλά, σε πολύ μεγαλύτερη ἔκταση, τή δυνατότητα πολιτικῆς σταδιοδρόμησης στοιχείων μικροα-στυκῆς ή άγροτυκῆς προέλευσης μέ πανεπιστημιακή μόρφωση καί ἐ-νίοτε καλές σχέσεις πρός τούς (πρώην) προύχοντες τῆς πολιτικῆς· τά στοιχεῖα αὐτά διαπνέονταν συχνά από τάσεις μικροαστικοῦ ριζοσπα-στισμοῦ («τό δίκιο τοῦ φτωχοῦ») καί αντιμετώπιζαν τήν άστυκή τάξη σύμφωνα μέ τίς σκοπιμότητες τῆς στιγμῆς καί τίς άνάγκες τῆς πο-λιτικῆς τους άνόδου, χωρίς πάντως νά εἶναι σάρξ ἐκ τῆς σαρκός της. Ἀκόμα λιγότερο κατάλληλος γιά τήν άσκηση σαφοῦς άστυκῆς πολι-τικῆς ἦταν ὁ κρατικός μηχανισμός, ὅπως διαμορφωνόταν ὑπό τήν ἐπήρεια τοῦ κομματικοῦ άνταγωνισμοῦ καί τῶν πελατειακῶν σχέ-σεων. Τό γεγονός, ὅτι ή μεγάλη μάζα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ὄλων τῶν βαθμίδων προερχόταν από στρώματα καθυστερημένα από πολι-τισμική άποψη, εἶχε σοβαρές ἐπιπτώσεις στό ποιόν τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τοῦ ὁποίου ή λειτουργία πρόσκοπτε άδιάκοπα ὄχι μό-νο στήν άγραμματοσύνη, τή στενοκεφαλιά, τήν κουτοπονηριά ή τή συμπλεγματοκότητα, αλλά ἐπίσης στήν άνυπέρβλητη άνικανότητα τοῦ μέσου ὑπαλλήλου νά προανατολίσει τή δραστηριότητά του σε άπρό-

σωπες, γενικές και αφηρημένες αρχές, ἐφ' ὅσον ἡ νοοτροπία του ἐμφοροῦνταν ἀπὸ τίς ἀξίες τῆς πατριαρχικῆς κοινωνίας, ἥτοι τὴν πρωταρχικὴ νομιμοφροσύνη του πρὸς τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τοὺς συγγενεῖς του, τοὺς φίλους του, τοὺς φίλους τῶν φίλων του, τοὺς προστάτες καὶ τοὺς προστατευομένους του. Ἀπὸ τῆ συνάντησιν ἑνὸς ἀνθρώπινου τύπου γαλουχημένου σὲ περιβάλλον προκρατικὸ καὶ προαστικὸ μέ τὸν μηχανισμό τῆς σύγχρονης γραφειοκρατίας, ὁ ὁποῖος ἐνσαρκώνει καὶ ἀπαιτεῖ στάση καὶ συμπεριφορὰ ὀρθολογική, προέκυψαν συνδυασμοὶ ἄλλοτε σπαρταριστοὶ καὶ ἄλλοτε ἀξιοδόξοι, συνδυασμοὶ πού ἀκόμα περιμένουν τὸν σατιρικό καὶ τὸν διηγηματογράφο τους. Ἡ μεγάλη ζήτησις κρατικῶν θέσεων ἔδινε θεωρητικὰ στό κράτος τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιλέγει μέ ἀξιοκρατικὰ κριτήρια ὑψηλοῦ ἐπιπέδου τοὺς ὑπαλλήλους του καὶ νὰ βελτιώνει ἔτσι συνεχῶς τὴ λειτουργία του, ὅμως αὐτὸ δὲν τὸ ἐπέτρεπε ἡ διανομὴ τῶν θέσεων μέσῳ πατριαρχικῶν-πελατειακῶν διαδικασιῶν, πρόσθετη συνέπεια τῶν ὁποίων ἦταν ἡ συνεχὴς αὐξήσις τῶν ἐπίμαχων θέσεων πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν ἀντικειμενικῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν. Ἐτσι δημιουργήθηκε τὸ ἐξῆς παράδοξο: προκειμένου νὰ ὑκανοποιήσῃ κατὰ τὸ δυνατόν πολυάριθμα πελατειακὰ αἰτήματα, τὸ κράτος ὑποχρεώθηκε νὰ δίνει κατὰ μέσο ὁρο χαμηλές ἀμοιβές, μέ ἄλλα λόγια ἡ μιζέρια του ἦταν ἡ ἀναγκαία ἀντίστροφη ὁψή καὶ ἡ προϋπόθεσις τῆς μεγαλοθυμίας του. Ἡ φαινομενικὰ ἀνεξάντλητη δυνατότητά του νὰ «βολεύει» τοὺς πάντες ἐμπέδωσε σιγά-σιγά στὴ λαϊκὴ φαντασία τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶναι ἓνας πάμπλουτος καὶ παντοδύναμος δότης, ἀρκεῖ νὰ θέλει νὰ δώσει, ἐνῶ παράλληλα ὑπῆρχαν καὶ σοβαροὶ λόγοι νὰ θεωρεῖται ὡς ἀπατεώνας καὶ τύραννος τόσο μεγάλος, ὥστε ἡ χρῆσις τῶν οἰωνοδήποτε πλάγιων ὁδῶν ἀπὸ μέρους τῶν ὑπηκόων του θά ἔπρεπε νὰ λογίζεται ὡς καταννητό καὶ συγγνωστό μικροπαράπτωμα. Μὲ βάση τέτοιες καὶ παρόμοιες παραστάσεις διαμορφώθηκαν οἱ πολυσχιδέστατοι ἐκεῖνοι μηχανισμοί, χάρις στοὺς ὁποίους ἰσοσταθμιζόταν ἡ δυσκαμψία καὶ ἡ ἀναποτελεσματικότης τοῦ κράτους. Ὅ,τι δὲν κατόρθωνε ἡ τήρησις τῶν ὀρθόδοξων διαδικασιῶν τὸ κατόρθωνε τὸ «παραθυράκι» καὶ τὸ «ρουσφέτι». Τὰ πλάγια μέσα δὲν ἀποτελοῦσαν πιά τὴν παράβασις τῶν κανόνων, ἀλλὰ τὸν μόνον δυνατό τρόπο λειτουργίας τους· δὲν συνεπέφεραν τὴν ἄρσιν τοῦ συστήματος, ἀλλὰ τοῦ παρείχαν μιὰ δικλείδα ἀσφαλείας ὅποτε πάθαινε ἐμπλοκή. Ἐπὶ πλέον τὸ «ρουσφέτι» εἶχε τὴν πρόσθετη γενική ιδιότητα νὰ ἐξειδικεύει καὶ νὰ ἐξατομικεύει τὸ κάθε

πρόβλημα και την κάθε λύση, έτσι ώστε η μακρόπνοη συλλογική συσπείρωση με σκοπό την άνοιχτή και ένομα θεμελιωμένη προάσπιση συλλογικών συμφερόντων έχανε την έλξη της στά μάτια των άμέσως ενδιαφερομένων. Και στην περίπτωση αυτή φαίνεται ποιούς φραγμούς έθετε στην άσκηση οποιασδήποτε «ταξικής» πολιτικής ή σύσταση της κύριας μάζας του κοινωνικού σώματος από μικροαστούς και μικροϊδιοκτήτες, με νοοτροπία διαμορφωμένη από τους όρους της πελατειακής πολιτικής.

Καθώς η διόγκωση του κράτους ήταν, κατά μέγα μέρος τουλάχιστον, αποτέλεσμα της κυριαρχίας των πατριαρχικών-πελατειακών σχέσεων στη σφαίρα του κοινοβουλευτικού παιχνιδιού, ο χωρισμός κράτους και κοινωνίας, αντί να επιτείνεται από την ενδυνάμωση του πρώτου, απεναντίας αμβλυνόταν. Μέ άλλα λόγια, η ποσοτική ενδυνάμωση του κράτους δεν εξέφραζε πρωταρχικά τόν ποιοτικό του διαφορισμό από την κοινωνία και τη βούλησή του να της επιβληθεί ως φορέας οικονομικής ανάπτυξης και θεσμικού εκσυγχρονισμού· μάλλον άπηχοῦσε τόν βαθμό, στον οποίο μία κοινωνία, στο σύνολό της μάλλον αδρανής, απομυζούσε τόν κρατικό μηχανισμό για να αυτοδιαιωνηθεί. 'Η διάκριση κράτους και κοινωνίας, πού στη δυτική και κεντρική Εὐρώπη εγκαινιάσθηκε από τό απολυταρχικό κράτος και άνοιξε τόν δρόμο της ανάπτυξης του καπιταλισμού και της αστικής τάξης, στην Ελλάδα έμεινε ήμιτελής, γιατί η κρατική γραφειοκρατία περισσότερο αντικαθρέφτισε την κοινωνία και την κυρίαρχη άκόμη πατριαρχική-προαστική νοοτροπία της παρά της αντιπαρατέθηκε για να την καθοδηγήσει και να τη μετασχηματίσει. Έτσι τό κράτος από μόνο του πολύ λίγο μπόρεσε να καλύψει την έλλειψη μιᾶς τάξης κυρίαρχης, συνεκτικής και συνάμα δυναμικής από παραγωγική και από ιδεολογική άποψη. Για να παίξει αυτόν τόν ρόλο θά έπρεπε να είναι μία στιβαρή και συνάμα πεφωτισμένη δεσποτεία· όμως ήταν, αντίθετα, κοινοβουλευτικό και έπρεπε να αντιπαλέψει με τίς συνέπειες ενός γηγενούς κοινοβουλευτισμού πού όχι μόνον ήταν όργανο ήμπεριαλιστικής έπιρροής, αλλά και άγωγός των παραδοσιακών, ενάντιων προς τόν ριζικό εκσυγχρονισμό πατριαρχικών δυνάμεων και νοοτροπιών. Είναι χαρακτηριστικό —και εύγλωττο, για όποιον τουλάχιστον έχει άσκηθεί στη συγκριτική μελέτη των ιστορικών φαινομένων πάνω στη βάση ξεκάθαρων έννοιών και έννοιολογικών διακρίσεων— ότι οι πρώτοι και κοινωνικά σημαντικότεροι αντίπαλοι της «δεσποτείας» και υπέρμαχοι

τοῦ «συντάγματος» στή μετεπαναστατική Ἑλλάδα προῆλθαν ἀπό τοὺς κύκλους τῶν τοπικῶν προυχόντων, οἱ ὁποῖοι μέ κανέναν τρόπο δέν ἤθελαν νά ἐκχωρήσουν τὰ πατριαρχικά τους δικαιώματα στό σύγχρονο κράτος. Τὰ «τζάκια» συμφιλιώθηκαν μέ τό κράτος μόνον ἀπό τή στιγμή πού μπόρεσαν νά τό ἐλέγξουν, εἴτε ἀσκώντας ἐπιρροή πάνω στή μοναρχία εἴτε —ἀκόμα περισσότερο— μέσω τοῦ πελατειακοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Ὅμως τό ἐλεῖξαν γιά νά τό ἀδρανοποιήσουν, ὥπως ἄλλωστε τοὺς ὑπαγόρευε νά κάμουν ὁ κοινωνικός τους χαρακτήρας, πού ρίζωνε σέ προκρατικές συνθήκες καί ἔξεις. Ἔτσι οἱ γραφειοκρατικοί μηχανισμοί καταδικάσθηκαν σέ ὑποπλασία (ἂν τοὺς θεωρήσουμε μέ κριτήριο τήν ἐκσυγχρονιστική τους λειτουργικότητα) καί συνάμα σέ ὑπερτροφία (ἂν τοὺς θεωρήσουμε μέ κριτήριο τό εἶδός τους βάρος μέσα στό σύνολο τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητας). Τό φαινόμενο αὐτό δέν ἐξαφανίσθηκε ὅταν τὰ «τζάκια», μέ τήν παλαιά ἐννοια τοῦ ὄρου, πέρασαν, ἐν μέρει τουλάχιστον, στό περιθώριο, γιατί καί οἱ διάδοχοί τους ἀδυνατοῦσαν ἐξ ἴσου νά ποδηγετήσουν δυναμικά ἕνα εὐέλκτο κράτος, θέτοντάς το στήν ὑπηρεσία σαφεῶν κοινωνικῶν σκοπῶν. Ἡ ὑποπλασία τῶν μηχανισμῶν συνέχισε λοιπόν νά ἀντανακλᾷ τήν πλαδαρότητα ἢ ρευστότητα τῶν τάξεων, ἐνῶ ἡ ὑπερτροφία τους ἄσκησε ἐν μέρει ἀνασταλτική καί ἐν μέρει παραμορφωτική ἐπίδραση στίς συγκρούσεις μεταξύ τῶν πλαδαρῶν ἢ ρευστῶν αὐτῶν κοινωνικῶν τάξεων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες ὑπό συνθήκες χωρισμοῦ κράτους καί κοινωνίας θά συνιστοῦσαν ἀντιθέσεις ταξικῆς ὑφῆς, τώρα ἀμβλύνθηκαν καί (ἐν μέρει) ἀλλάξαν χαρακτήρα καθώς ἐμφανίζονταν ὡς ἀντιπαραθέσεις διαφορετικῶν δυνατῶν κατευθύνσεων τῆς κρατικῆς πολιτικῆς. Τό ὑπερτροφικό κράτος ἔγινε μέ ἄλλα λόγια πεδίο σύγκρουσης διαφόρων «κλάδων», καθένας ἀπό τοὺς ὁποίους ἀγωνίζονταν νά ἀποσπάσει τὰ περισσότερα ἀπό τόν δημόσιο κορβανά. Ἡ ταξική σύγκρουση ἀμβλυνόταν γιατί ὅλοι οἱ «κλάδοι» στρέφονταν ταυτόχρονα πρὸς τή μεριά τοῦ κράτους, ἐκτεύοντας ἢ ἀπειλώντας το, καί ὄχι σέ πρώτη γραμμῇ ὁ ἕνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου.

Ὁ ἀτελής χωρισμός κράτους καί κοινωνίας εἶναι ἐξ ἴσου χαρακτηριστικός γιά τή νεοελληνική κοινωνία ὅσο καί ἡ ἀσάφεια τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ ἔθνος καί κράτος. Ἡ σύμπτωση ἔθνους καί κράτους μέσα στά ὅρια τοῦ σύγχρονου ἐθνικοῦ κράτους, τό ὁποῖο στό ἐσωτερικό του εἶχε ξεπεράσει κάθε εἶδους φεουδαλικούς καί πατριαρχικούς κατακερματισμούς ἢ τοπικισμούς, ἐνῶ πρὸς τὰ ἔξω πρόβαλλε ὡς ὁμοιογενές

καί συμπαγές οικονομικό καί πολιτισμικό σύνολο, αποτέλεσε τή μορφή, μέ τήν όποία πραγματώθηκε ό άστικός έθνικισμός καί κατ' έπέκταση ή πολιτική κυριαρχία τής άστικῆς τάξης, σέ τυπικές τουλάχιστον ιστορικές περιπτώσεις. 'Απ' αυτό συνάγεται άρνητικά, αλλά ξεκάθαρα, ότι ή διηλεκτής διάσταση έθνους καί κράτους στη νεοελληνική ιστορία, ήτοι ή άδυνατότητα σύμπτωσής τους μέ τή μορφή του έθνικοῦ κράτους, αποτελεί αυτή καθ' αυτή σημείο έλλιπούς ανάπτυξης του άστικοῦ στοιχείου. Βέβαια θά μπορούσε νά φαντασθεῖ κανείς σέ θεωρητικό επίπεδο τή δυνατότητα δημιουργίας ενός σύγχρονου (μέ τήν άστική έννοια) κράτους, τό όποιο καί μέν δέν θά άγκάλιαζε τό σύνολο του έθνους (μέ τήν πολιτισμική καί φυλετική έννοια), ώστόσο θά αποτελούσε πόλο έλξης του, όντας τό πιό προχωρημένο από κοινωνική καί πολιτική άποψη τμήμα του. "Αν ή δυνατότητα αυτή είχε υλοποιηθεῖ, τότε ή διάσταση έθνους καί κράτους θά σήμαινε άπλώς ότι κάποια τμήματα του έθνους δέν μπόρεσαν νά παρακολουθήσουν τό κράτος καί έτσι τό έθνος μπόρεσε νά έκσυγχρονισθεῖ, δηλαδή νά άστικοποιηθεῖ, μονάχα στην περιορισμένη εκείνη έκταση πού ύπαγόρευαν τά όρια του κράτους. Στην πραγματικότητα όμως έγινε κάτι ούσιαστικά διαφορετικό: τό κράτος συγκροτήθηκε κυρίως σέ προαστική, ήτοι πατριαρχική κοινωνική βάση, καί ή συνεχής πίεση πού άσκούσε πάνω του τό πάντοτε άλυτο έθνικό πρόβλημα επέδρασε άνασχετικά τόσο στην κοινωνική όσο καί στην ιδεολογική εκδίπλωση του άστικοῦ στοιχείου. Τό γεγονός, ότι τό έθνος παρέμεινε μέγεθος ευρύτερο από τό κράτος καί έπομένως ανεξάρτητο από τήν ιδέα τής σύγχρονης θεσμικῆς οργάνωσης, επέτρεψε καί επιβοήθησε τήν αποσύνδεσή του από τήν άστική αντίληψη του άστικοῦ κράτους. "Όταν όμως τό έθνος δέν άρθρώνεται ούτε καί συλλαμβάνεται ως κράτος μέ τή σύγχρονη έννοια του κράτους, όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσα από τήν κατάλυση τής φεουδαλικῆς κοινωνίας στην Ευρώπη, τότε είναι πρωτίστως έννοια πατριαρχική, στηρίζεται δηλαδή σέ πραγματικούς ή φανταστικούς φυλετικούς καί πολιτισμικούς (γλώσσα, θρησκεία) παράγοντες, ενώ ή έποψη τής οικονομικῆς του βάσης, τής κοινωνικῆς του υφῆς καί τής θεσμικῆς του οργάνωσης περιᾶ στο περιθώριο. "Όπως είναι προφανές, μιᾶ τέτοια έννοια γιά τό έθνος μπορούν νά τήν ένστερνισθοῦν καί νά τήν προβάλλουν κοινωνικές δυνάμεις προαστικές-πατριαρχικές, στρέφοντάς την παράλληλα έναντίον τής άστικῆς έκσυγχρονιστικῆς σύζευξης έθνους καί κράτους. Οί δυνάμεις αυτές ούτε υπῆρξαν οί άρχικοί

ιδεολογικοί δημιουργοί τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους στήν α ἢ στήν β έκδοχή της οὔτε καί ταυτίσθηκαν ἐξ ἀρχῆς μαζί της. Ἐφ' ὅσον ὁμως ἡ ἔννοια αὐτή, ἰδιαίτερα μετὰ τό 1789, ἀποδείχθηκε πολιτικά λειτουργική, ἀναγκάσθηκαν μέ περισσότερους ἢ λιγότερους δισταγμούς νά τήν προσεταιρισθοῦν, μεθερμηκεύοντάς την ταυτόχρονα κατά τέτοιον τρόπο, ὥστε νά τῆς ἀφαιρέσουν ὅσα στοιχεῖα ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τά κοινωνικά τους συμφέροντα καί νά τήν παρουσιάσουν ὡς ἔρεισμα καί ἐπίρρωση τοῦ ἡγετικού τους ρόλου. Αὕτη ἦταν ἡ περίπτωση πλείστων προυχόντων καί ὀπλαρχηγῶν, τῶν ὁποίων ὁ πολιτικός ὀρίζοντας ἦταν πολύ περισσότερο τοπικός παρά ἐθνικός, καί αὕτη ἐπίσης ἦταν ἡ περίπτωση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία σ' ὁλόκληρη τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ποτέ δέν κατανόησε τόν ἑαυτό της ὡς κεφαλή καί πρόμαχο ἑνός ὑπόδουλου ἔθνους, παρά ὡς ποιμένα καί ταγό χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἀναγκασμένων νά ζοῦν κάτω ἀπό ἀλλόθρησκο ἡγεμόνα. Σύμφωνα μέ τή βυζαντινή της παράδοση καί νοοτροπία, ἡ Ἐκκλησία ἦταν θεσμός ξένος πρὸς τό ἔθνος, θεσμός πολυεθνικός καί ἐπομένως μή ἐθνικός, στά μάτια τοῦ ὁποίου ἡ ὁμολογία πίστεως μετροῦσε περισσότερο ἀπό τή φυλή ἢ ὁκόμα καί τή γλώσσα: ὁ ὀρθόδοξος Ρῶσος ἦταν ἀδελφός, ὁ Ἕλληνας πού φράγκεψε ὄχι. Εἶναι λοιπόν σφάλμα καί νά θεωρεῖται ἡ Ἐκκλησία «ἐθνικός θεσμός» καί νά κατηγορεῖται ὅτι «πρόδωσε» τό ἔθνος· γιατί μέ τό ἔθνος δέν εἶχε καμμία σχέση, καί μάλιστα ἔπρεπε, ἀπό τή θέση της καί τή σκοπιὰ της, νά φοβᾶται ὅτι ἡ δημιουργία ἑνός ἐθνικοῦ κράτους θά διασποῦσε τό πλήρωμά της, πού ἦταν διασπασμένο σέ περισσότερα ἔθνη, καί ἔτσι θά μείωνε τήν ἐπίρρωσή της — πολύ περισσότερο ἐπειδή, ὅσο δέν ὑπῆρχε (χριστιανικό) κράτος, μόνη αὕτη μπορούσε νά ἀπαιτεῖ ἀπό τοὺς Χριστιανούς ὑποταγή, νομιμοφροσύνη καί φόρους. Ἡ Ἐκκλησία οὐκείωνεται *volens volens* τό ἔθνος, ὅταν πιά ἡ δυναμική τῶν γεγονότων τό εἶχε θέσει στήν ἡμερήσια διάταξη· τότε θυμᾶται καί τονίζει τό πραγματικό γεγονός ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ κατακτητής ἦταν ὄχι μόνον ἀλλοεθνής ἀλλά καί ἀλλόθρησκος, ἡ θρησκεία ἐπιτελοῦσε ἐξ ἀντικειμένου λειτουργία ἐθνικῆς συσπείρωσης, ἀποσιωπᾷ ὡστόσο τό ἐξ ἴσου πραγματικό γεγονός ὅτι ἡ λειτουργία αὕτη μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς συσπείρωση ἐθνική, μόνο καί μόνο γιατί κάποιοι ἄλλοι ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνακάλυψαν καί πρόβαλαν τό ἔθνος. Ἀπό τή στιγμή πάντως πού τό ἔθνος ἔρχεται ἔτσι ἢ ἄλλιῶς στό προσκήνιο, ἡ Ἐκκλησία, ἔχοντας χάσει στό μεταξύ τόν κεντρικό κοινωνικό ρόλο πού ἔπαιζε τήν ἐποχή

τῆς Τουρκοκρατίας καί ἀναζητώντας ρόλο καινούργιο μέσα στίς νέες συνθήκες, σπρώχνει συχνά τό ἐθνικό λάβαρο καί ζητᾷ νά ποδηγετήσει τόσο τήν ἐθνική ιδεολογία ὅσο καί τοίς ἀγῶνες τῶν ἀλυτρώτων, προκειμένου νά μὴν ἀφήσει κενά τά ὁποῖα θά μπορούσαν νά ἐκμεταλλευθοῦν κοινωνικές δυνάμεις μέ συνεπεῖς ἐκκοσμικευτικές ἢ καί ἀντι-θρησκευτικές τάσεις. Αὐτό τό πέτυχε σέ μεγάλο βαθμό, τόσο μεγάλο μάλιστα, ὥστε ὄχι μόνο μπόρεσε νά διατηρήσει ἴσαμε σήμερα ζωντανή τή σύνδεση τῆς ἐννοίας τοῦ ἔθνους μέ τήν προαστική μυθολογία καί μεταφυσική, ἀλλά καί, ἐπικαλούμενη ἀκριβῶς τό τέτοιο ἔθνος, νά ἐμποδίζει ἐς αἰεὶ τόν συνεπῆ χωρισμό κοινωνίας καί κράτους. Καί μόνο τό γεγονός ὅτι ἀκόμη καί σήμερα οὔτε κἂν ἡ λεγόμενη «ἀριστερά» δέν τολμᾷ νά ζητήσει καθαρά καί ξάστερα τόν χωρισμό Ἑκκλησίας καί Κράτους ἢ, χαρακτηριστικότερα, ὅτι οἱ ἴδιοι ἐκεῖνοι «προοδευτικοί» βουλευτές, πού ἀγανακτοῦν γιά τόν ὑποχρεωτικό ἐκκλησιασμό τῶν μαθητῶν λ.χ., ἔχουν οἱ ἴδιοι ὀρκισθεῖ μέ θρησκευτικούς τύπους νά ἐκπληρώνουν εὐσυνείδητα τά καθήκοντά τους — καί μόνο τό γεγονός αὐτό δείχνει τήν ἔκταση τῆς ἐπιβολῆς τοῦ προαστικοῦ πατριαρχισμοῦ στή νεοελληνική κοινωνία καί νοοτροπία.

Καθὼς τό ἔθνος καί τό κράτος ἔμειναν πάντοτε ἀσύμμετρα μεγέθη στή νεοελληνική ἱστορία (ὅσο καὶ ἂν τό ἔθνος σμικρύνθηκε μέ διαδοχικούς ἀκρωτηριασμούς), καθὼς δηλαδή τό ἔθνος δέν μπῆκε ποτέ ἐξ ὁλοκλήρου στά ὅρια τοῦ κράτους γιά νά ὑποστεί τήν ἐκλογέυση τῶν σύγχρονων θεσμῶν, κρατήθηκε στή σφαῖρα τοῦ μύθου ἢ μᾶλλον ἀποτελέσσει τόν ἴδιο τόν μύθο πού χρησίμευσε ὡς ἄξονας τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας. Ὁ νεοελληνικός μύθος ἀναφέρεται λοιπόν στό ἔθνος καί ὄχι στό κράτος, εἶναι προϊόν τῆς ἱστορικῆς καί ιδεολογικῆς κατίσχυσης ἑνός ἐννοιολογικά ἀσαφοῦς ἔθνους ἀπέναντι στό ἀστικό ἐθνικό κράτος καί ὀνομάζεται, μ' ἓναν πολυσήμαντο ὄρο, «ἐλληνοκεντρισμός». Ἡ πολυσημία τοῦ ὄρου αὐτοῦ ἀντιστοιχεῖ στήν πολυσημία ἑνός ἔθνους ἱστορικά καί ἐννοιολογικά ἀποσυνδεδεμένου ἀπὸ τό ἀστικό ἐθνικό κράτος καί ἔχει ὡς συνέπεια νά φορτίζεται ὅ,τι ἐκάστοτε χαρακτηρίζεται ὡς «ἐλληνικό», μέ στοιχεῖα καί γνωρίσματα μὴ ἐπιδεχόμενα σαφεῖς ἱστορικούς καί κοινωνιολογικούς προσδιορισμούς. Ὁ ἐλληνοκεντρισμός θά μπορούσε νά εἶναι κατὰ βάση μονοσήμαντος ἂν εἶχε ὑποταχθεῖ ἀπόλυτα καί μόνιμα στά αἰτήματα ἑνός σύγχρονου ἀστικοῦ ἐθνικισμοῦ, γιά νά χρησιμεύσει ὡς μέσο συσπείρωσης ὁλόκληρου τοῦ ἔθνους γιά ἀστικούς σκοπούς. Ὅμως ὑπὸ τίς δεδομένες συνθήκες ἔγινε τό ἀντί-

θετο: ο αστικός εθνικισμός απορροφήθηκε από τον έλληνοκεντρισμό και στο πλαίσιο του αναμίχθηκε και συμβιβάσθηκε με προαστικές αντιλήψεις περί εθνους, φυλής κτλ., χωρίς να μπορέσει παράλληλα να επιβάλει τα είδοποίητά του γνωρίσματα, όποτε η ανάμιξη αυτή μάλλον θα τον ισχυροποιούσε παρά θα τον εξασθενίσει. Μέσα από τη θετική ή αρνητική, μερική ή ολική αντιπαράθεση, συμπαράθεση ή επικάλυψη αστικού και πατριαρχικού εθνικισμού διαμορφώθηκε η πολυσημία του έλληνοκεντρισμού, η οποία του επέτρεψε να εκπληρώσει τη λειτουργία της κατ'έξοχήν νεοελληνικής ιδεολογίας, έφ' όσον στην άσφαή και κυμαινόμενη γλώσσα του μπορούσαν να άρθρωθούν πολλές και ποικίλες τάσεις. Καθώς όμως η κάθε μία από τις τάσεις αυτές επιδίωκε, όπως είναι εύνοητο, να μονοπωλήσει τον χώρο του έλληνοκεντρισμού προβάλλοντας τα δικά της συμφέροντα και αίτήματα ως συμφέροντα και αίτήματα ολόκληρου του έθνους, ο έλληνοκεντρισμός δέν αποτέλεσε μονάχα κοινό παρονομαστή, αλλά ταυτόχρονα και πεδίο μάχης, στο οποίο έπρεπε να επικρατήσει όποιος ήθελε να εγείρει αξιώσεις κοινωνικής, πολιτικής ή ιδεολογικής κυριαρχίας στο έλληνικό περιβάλλον. Ύπῆρξαν βέβαια και (άριστερές) μειοψηφίες, οι όποιες στήριξαν τις δικές τους αξιώσεις κυριαρχίας σε διεθνιστικά ιδεολογήματα, όμως αυτές ποτέ δέν μπόρεσαν, άκριβώς γι' αυτόν τον λόγο, να ασκήσουν ευρύτερη έπιρροή — κι όποτε την άσκησαν, αυτό έγινε έπειδή υιοθέτησαν (και) πατριωτικά ή έθνικά συνθήματα. Σήμερα πάντως η άριστερά, η οποία επί δεκαετίες είχε τό σθένος να λέει ότι τό νεοελληνικό έθνος είναι φυλετικό και πολιτισμικό προϊόν των τελευταίων αιώνων και ότι η ιστορία του δέν νοείται έξω από τις συνφάνσεις της μέ την ιστορία των υπόλοιπων βαλκανικών εθνικοτήτων, έχει ένστερνωθεί στο σύναλό της, ρητά ή σιωπηρά, τις έλληνοκεντρικές θέσεις και σταμάτησε έντελώς κάθε ιδεολογική πολεμική στα θέματα του περιούσιου λαού και της τρισχιλιετούς ιστορίας, κάνοντας έτσι μιάν άμειση ή έμμεση αναδίπλωση σ' ένα κρίσιμο σημείο. Στην πραγματικότητα η ιδεολογική έπιβολή του έλληνοκεντρισμού ήταν αναπόδραστη μέσα στις συγκεκριμένες νεοελληνικές συνθήκες. Γιατί μόνον αυτός μπορούσε, άκριβώς χάρη στην ασάφειά του, να γεφυρώνει τις διαφορετικές αντιλήψεις γιά τό έθνος, οι όποιες ήσαν παράλληλα ένεργές, κι έτσι να συνενώνει πρós τά έξω δυνάμεις έτερογενείς πρós τά έσω· μόνον αυτός μπορούσε να περιβάλλει μέ ύψηλούς νομιμοποιητικούς τίτλους και να κάμει ήθικά ένδιαφέρουσες γιά τη διεθνή κοινή γνώμη τις έλ-

ληνικές έθνικές διεκδικήσεις, και μάλιστα σέ χώρους έθνολογικά και πολιτικά διχωφισβητουμένους· μόνον αυτός μπορούσε, τέλος, νά δώσει τά έντελώς άπαραίτητα ψυχολογικά και έκλογικευτικά άντισταθμί-σματα σέ ένα αδύναμο έθνος, τό όποιο, παρά τή μεγάλη ιδέα πού είχε γιά τόν έαυτό του, δοκίμασε επανειλημμένους έξευτελισμούς, αποκτώντας έτσι τή συναίσθηση ότι είναι παίγνιο στά χέρια τών ισχυρών τής γής, και τό όποιο επί πλέον δέν πρόσφερε τίποτε ούτε στή θεωρητική σκέψη ούτε στόν τεχνικό πολιτισμό.

Η πρώτη μορφή έλληνοκεντρισμού και συνάμα ή πρώτη μορφή σύγχρονης έθνικής συνείδησης υπήρξε ο κλασικισμός, δηλαδή ή στροφή πρós τήν αρχαία Έλλάδα ως πηγή άντλησης ούσιωδών κοσμοθεωρητικών και βιοπρακτικών απόψεων και επίσης ως πρότυπο, ή δημιουργική μίμηση του όποιου φαινόταν ο καλύτερος δρόμος γιά τήν αναγέννηση του ελληνικού έθνους. Τουτός ο κλασικιστικός-άνθρωπιστικός έλληνοκεντρισμός, ο όποιος απέδιδε τή (δυνητική) προνομιακή θέση του νέου Έλληνισμού στό γεγονός τής άμεσης καταγωγής του από τούς φυσικούς φορείς ενός πολιτισμού μέ πανανθρώπινη σημασία, δηλαδή του αρχαιοελληνικού, πρωτοεμφανίσθηκε και γνώρισε τήν πρώτη θεωρητική του επεξεργασία στά προεπαναστατικά παροικιακά κέντρα τής δυτικής Ευρώπης, ιδιαίτερα σέ κύκλους εμπόρων, διατεθειμένων νά άνοιχθούν ιδεολογικά πρós τόν ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και νά παρακάμψουν τόν άκοσμικό βυζαντινισμό τής Έσολησίας γιά νά ανασυνδεθούν μέ τήν έγκοσμολατρία τής αρχαιότητας. Δέν χρειάζεται νά τονίσουμε ιδιαίτερα ότι τό σχήμα αυτό δέν παρουσίαζε καμμία πρωτοτυπία, άφου άντανακλούσε, και μάλιστα μάλλον θαμπά, τή βασική κατασκευή, ή όποία στήριξε στήν Ευρώπη τήν ιδεολογική πάλη τών άνερχόμενων άστυκων ή έν πάση περιπτώσει λαϊκών και έκκοσμικευτικών δυνάμεων. Η αρχαιολατρία, και μάλιστα ή έλληνολατρία, αποτέλεσε από τήν Αναγέννηση και μετά τυπικό όπλο ένάντια στόν παραδοσιακό Χριστιανισμό και επίσης ένάντια στήν εποχή τής άδιαμφισβήτητης ιδεολογικής του κυριαρχίας, δηλαδή τόν Μεσαίωνα. Όταν λοιπόν όρισμένες ομάδες Νεοελλήνων τόν 18ο αί. υιοθέτησαν τήν έλληνολατρία υπό τή μορφή τής αρχαιολατρίας προκειμένου νά έκφραστούν ιδεολογικά, προσχωρούσαν σέ μιάν ήδη διαμορφωμένη ευρωπαϊκή παράδοση, ή όποία άκριβώς τότε εμπλουτιζόταν και διευρυνόταν μέ τόν Διαφωτισμό. Η αρχαία Έλλάδα —ως σύμβολο μιās συγκροτημένης πολιτισμικής άντίληψης μέ είδοποιά

γνωρίσματα και όχι απλώς ως μνήμη και χρήση ορισμένων κειμένων— ανακαλύφθηκε λοιπόν (ή εφευρέθηκε) στη δυτική Ευρώπη και από δυτικοευρωπαίους στοχαστές για να εισαχθεί από εκεί στον ελληνόφωνο χώρο, αρχικά ως αστική, και μάλιστα αστικοεθνική, ιδεολογία από αστικούς ή οίονει αστικούς φορείς. 'Ο ελληνικός αρχαιολατρικός ελληνοκεντρισμός δεν θα πρόβαλλε ποτέ τις ιδεολογικές του αξιώσεις —και είναι αμφίβολο αν θα σχηματιζόταν καν— αν τό κλασσικό και ανθρωπιστικό ιδεώδες δεν είχε αναφανεί και διαδοθεί στη δυτική Ευρώπη για λόγους αναφερομένους αποκλειστικά στις ιδιαιτερότητες και στις τροπές της δυτικοευρωπαϊκής ιστορίας. Μονάχα τό ήδη τετελεσμένο γεγονός της εμφάνισης και της διάδοσής του σέ ευρωπαϊκό επίπεδο έδωσε στους Νεοέλληνες ελληνοκεντρικούς αρχαιολάτρες τή δυνατότητα να ισχυρισθούν ότι ό τόπος τους είναι ή κοιτίδα του πολιτισμού κτλ. και ότι επομένως και ή σημερινή 'Ελλάδα θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ανάλογα από τήν «πολιτισμένη ανθρωπότητα» όμως ό ισχυρισμός αυτός θα προκαλούσε τόση θυμηδία όσο και ένας αντίστοιχος ισχυρισμός των Κιργιζών ή των 'Εσκιμώων λ.χ., αν ή πρωτοπορία της «πολιτισμένης ανθρωπότητας» δεν είχε ανακαλύψει τόν αρχαιοελληνικό πολιτισμό (δηλαδή μιάν ιδεολογικά χρήσιμη έκδοχή του) προτού καν υπάρξουν Νεοέλληνες. 'Αλλωστε δεν πρέπει να λησμονείται ότι ή νεοελληνική επιστημονική συνεισφορά στη διερεύνηση του αρχαίου πολιτισμού στάθηκε μηδαμινή. 'Υπήρξαν βέβαια φιλόλογοι και αρχαιολόγοι ισάξιοι πολλών καλών δυτικοευρωπαίων συναδέλφων τους (και αυτοί πάλι μπορούν να μετρηθούν στα δάχτυλα του ενός χεριού), όμως από τή νεότερη 'Ελλάδα δεν έκπορεύθηκε καμιά συνολική θεώρηση και έρμηνεία του αρχαίου πολιτισμού, ικανή να έμψυχώσει και να ενεργοποιήσει πρακτικά τό κλασσικό-ανθρωπιστικό ιδεώδες σέ διεθνή κλίμακα.

'Ο αρχαιολατρικός ελληνοκεντρισμός στην αστικοεθνική του έκδοχή, όπως εμφανίστηκε στους κόλπους του προεπαναστατικού νεοελληνικού Διαφωτισμού και όπως ενέπνευσε όσους άγωνιστές της 'Επανάστασης θεωρούσαν τόν έαυτό τους άπόγονο του Λεωνίδα, δεν μπόρεσε να διαμορφωθεί αυτόνομα και να επικρατήσει στην άμυγή του μορφή, έφ' όσον οί φορείς του ούτε μεταφυτεύθηκαν αυτούσιοι στό έλεύθερο κράτος ούτε και προσδιόρισαν τήν ιδεολογία του. 'Η έθνική ιδέα υιοθετήθηκε, καθώς είδαμε, από κοινωνικά στρώματα αρχικά ξένα προς αυτή, για να έρμηνευθεί τώρα μέ κριτήρια προαστικά-πατριαρχικά, και

ἀντίστοιχες τροποποιήσεις ὑπέστη καί ὁ ἑλληνοκεντρισμός. Ἡ πατριαρχική του μεθερμηνεία ἀπαιτοῦσε τή διεύρυνσή του, ἥτοι τήν ἀποσύνδεσή του ἀπό τή μονομερή ἀρχαιολατρία καί τή σύναψή του μέ χριστιανικές ἀξίες καί χριστιανικά ἰδεώδη· ἡ διεύρυνση ἐγίνε δηλαδή κατὰ τρόπο ὥστε νά ἱκανοποιεῖ, σέ μέγαλον τουλάχιστον βαθμό, τήν Ἑοκλήσια ὡς ἓναν ἀπό τοὺς σημαντικότερους πατριαρχικούς-προαστικούς κοινωνικούς παράγοντες μέ σαφεῖς καί ρητές ἰδεολογικές ἀξιώσεις. Ὁ εὐρύτερος αὐτός ἑλληνοκεντρισμός, ὁ ὁποῖος ἀνταποκρινόταν (κατὰ μέγα μέρος) στίς προσδοκίες τῶν πατριαρχικῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καί περιέκοπτε (κατὰ μέγα μέρος) τίς ριζοσπαστικές ἐπόψεις τοῦ ἀστικοῦ ἀρχαιολατρικοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ, κωδικοποιήθηκε μέ τήν ἱστορική κατασκευή τῆς ἀδιάσπαστης τρισχιλιετοῦς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων, ἥτοι ἀφ' ἑνός τῆς φυλετικῆς τους συνέχειας καί ἀφ' ἑτέρου τῆς οὐσιώδους ἐνότητος ἑλληνικοῦ καί χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἡ κατασκευή αὐτή ἔκανε δυνατή τήν ὀργανική συμπερίληψη τοῦ Βυζαντίου, τοῦ πρωταρχικοῦ ἱστορικοῦ ἐνσαρκωτῆ τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν καί ἀξιῶν, στήν ἑλληνική ἱστορία καί ἔτσι ἀποκαθιστοῦσε ὄχι μόνον ἰδεολογικά, ἀλλά καί ἱστορικά τήν Ἑοκλήσια. Οἱ πλείστοι ἐκπρόσωποι τοῦ προεπαναστατικοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, συμφωνώντας καί στό σημεῖο αὐτό μέ τοὺς δυτικοευρωπαίους ὁμοϊδεάτες τους, εἶχαν τηρήσει ἀπέναντι στό Βυζάντιο στάση εἴτε ἐφεκτική εἴτε ἀπορριπτική, θεωρώντας το ὡς ἔκφανση καί ἀποκείμενον σκοταδισμοῦ καί δεισιδαιμονίας· συχνότατα συνέδεαν βέβαια τά ἀρχαιοελληνικά καί τά χριστιανικά ἰδεώδη, ὅμως αὐτό δέν τό ἔκαναν κατασκευάζοντας ἓναν ἀδιάσπαστο ἑλληνοχριστιανικό πολιτισμό *avant la lettre*, παρά ἀκολουθώντας μιὰ πάγια ἐπιχειρηματολογική τακτική τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ γενικά· ἐρμήνευαν τόν Χριστιανισμό νεωτεριστικά καί ἐγκοσμολατρικά γιά νά δείξουν ἔτσι ὅτι ἡ Ἑοκλήσια παραποιεῖ τό «ἀληθινόν» του πνεῦμα καί ὅτι μόνος ὁ Διαφωτισμός εἶναι ὁ «γνήσιος» ἐρμηνευτής τῶν ἐπιταγῶν τοῦ Θεοῦ ἀκριβῶς γιατί ἀπακροῦει τόσο τή δεισιδαιμονία ὅσο καί τή στεῖρα ἀρνηση τῶν ἐγκοσμίων· ὅμως αὐτήν τήν (πεφωτισμένην) θρησκεία λίγα πράγματα τή χώριζαν ἀπό τόν (μετριοπαθή) παγκρισμό. Ἐντελῶς διαφορετικό νόημα καί περιεχόμενο παίρνει ἡ προσέγγιση Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ στό πλαίσιο τῆς ἱστορικῆς κατασκευῆς τῆς τρισχιλιετοῦς φυλετικῆς καί πνευματικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Στήν ἀρχαία ἑλληνική κοσμοθεωρία καί βιοθεωρία δέν ἐξαίρονται τώρα τά παγα-

νιστικά καί ἐγκοσμιολατρικά στοιχεῖα, ἀλλά οἱ ἰδεοκρατικές καί πνευματοκρατικές ἐκεῖνες ἐπόψεις, οἱ ὁποῖες ἐρμηνεύονται ὡς προπαγανδιστικές μορφές καί προπομποί τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Μέ τοὺς ὁρους αὐτοὺς ἡ Ἐκκλησία συγκατανεύει στὸν ἐλληνοκεντρισμό, βλέποντας ἄλλωστε ὅτι τὸ ἐλεύθερο ἐλληνικὸ κράτος ἀποτελεῖ πραγματικότητα καί ὅτι ἡ ἴδια χρειάζεται τὴν ὑποστήριξή του. Ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς κεντρικοὺς στύλους τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας, ὁ θεολογικὰ χροιασμένος αὐτὸς ἐλληνοκεντρισμὸς συγκεντρώνει στὸ ἐξῆς τὰ πολεμικά του πυρά ἐναντίον κάθε εἵδους «ὑλισμοῦ», «δαρβινισμοῦ» κτλ. — τάσεων πού εἰσχώρησαν κάπως συστηματικότερα στὸν ἐλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο μάλις ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα καί μετὰ, περιοριζόμενες ὥστόσο στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ διαφόρων μεταφράσεων, χωρὶς νὰ διεισδύσουν στὸ σύστημα τῆς παιδείας.

Ἔτσι ὁ ἐλληνοχριστιανικὸς ἐλληνοκεντρισμὸς, στηριζόμενος στὴν κατασκευὴ τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἔθνους, ὑπερφαλάγγισε τὸν ἀρχαιολατρικὸ ἐλληνοκεντρισμό, ὁ ὁποῖος παραμέριζε τὸ Βυζάντιο καί τίς συναφεῖς ἀξίες. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι καί τὸ πατριαρχικὸ-ἐλληνοχριστιανικὸ ἰδεολόγημα, τὸ ἴδιο ὅπως καί τὸ ἀστικό-ἀρχαιολατρικόν, εἶχε τὰ προηγούμενά του στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἀπ' ὅπου καί μεταφυτεύθηκε γιὰ νὰ ικανοποιήσῃ, φυσικά, ἐπιτόπιες ἀνάγκες. Ἡ προσέγγιση Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ, στή μορφή πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐπιχειρήθηκε σέ εὐρεία ἔκταση κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Παλινόρθωσης ἀπὸ τίς ἀνασυντασσόμενες ἀντεπαναστατικές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες προσπάθησαν νὰ ἐξουδετερώσουν τὰ νεωτεριστικά καί ριζοσπαστικά στοιχεῖα τοῦ ἀρχαιολατρικοῦ Ἰσλαμισμοῦ, διαγράφοντας μιάν εἰκόνα τῆς ἀρχαιότητος συμβιβάσιμη μέ τὰ πατριαρχικά-φρουδαλικά χριστιανικά ἰδεώδη. Ἀλλά καί στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα οἱ Ἕλληνες ἰδεολόγοι τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ βρῆκαν στηρίγματα σέ ἀντίστοιχες εὐρωπαϊκές τάσεις, οἱ ὁποῖες ἐμφανίσθηκαν ὅταν ἡ ἀστική ἰδεολογία, μπροστά στὸν σοσιαλιστικὸ κίνδυνο, ἀναδιπλώθηκε καί ἤρθε κοντά στὸν Χριστιανισμό, ἀντιπαρθέτοντας τὸ «ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα τῆς Δύσης» στὸν «ἀσιατικὸ μπολσεβιχισμό». Μολονότι ὅμως ὁ ἐλληνοχριστιανικὸς ἐλληνοκεντρισμὸς, σέ διάφορες παραλλαγές, ἄσκησε καθοριστικὴ ἰδεολογικὴ ἐπίδραση σ' ὁλόκληρη τὴν ἵσαμε τώρα ζωὴ τοῦ ἐλεύθερου ἐλληνικοῦ κράτους καί μολονότι ἡ ταυτόχρονη πίεση τῶν ριζοσπαστικῶν καί τῶν χριστιανικῶν τάσεων ἐγκλώβιζε τοὺς μετριοπαθεῖς ἀρχαιολάτρες σέ μιὰ διελ-

κυστίνδα, ἐμποδίζοντάς τους νά ἐμμείνουν ὅσο ἴσως θά ἐπιθυμοῦσαν στίς παγανιστικές καί ἐγκοσμιολατρικές ὁψεις τῆς ἀρχαιοελληνικῆς κοσμοθεωρίας καί βιοθεωρίας — ὡστόσο συνέχισε νά ὑφίσταται, καί συχνότατα νά ἐκρήγνυται, ἡ ἱστορική καί ἐννοιολογική διάσταση τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ «ἐλληνοχριστιανικοῦ» ὕβριδίου, καθώς ἄλλοτε ἡ «ἐλληνική» καί ἄλλοτε ἡ «χριστιανική» του πλευρά συνδεόταν μέ αὐτοτελεῖς κοινωνικούς σκοπούς καί ἰδιαίτερες ἀξιώσεις κοινωνικῆς ἰσχύος ζητώντας νά αὐτονομηθεῖ. Ὅμως ἡ αὐτονόμηση τούτη δέν μποροῦσε πιά νά σημαίνει ὅτι τό (ἀρχαῖο) ἐλληνικό καί τό χριστιανικό στοιχεῖο ἀναλάμβαναν τίς λειτουργίες πού ἐσπλήρωναν στήν προεπαναστατική περίοδο, προτοῦ ἀκόμα συγχωνευθοῦν στό πλαίσιο τῆς κατασκευῆς τοῦ «ἐλληνοχριστιανικοῦ» πολιτισμοῦ. Ἀπεναντίας, ὅσο προχωροῦσε ὁ ἰδεολογικός διαφορισμός τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, τόσο περισσότερο χρησιμοποιοῦνταν γιά νά νομιμοποιήσουν πικαρίες, λιγότερο ἢ περισσότερο σύγχρονες, κοινωνικοπολιτικές καί κοσμοθεωρητικές τοποθετήσεις. Ἐτσι, μέ τήν ἐπίκληση τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, στήν ἐκάστοτε κατάλληλη ἐρμηνεία του, ἐκφράσθησαν τόσο συμπάθειες αὐταρχικές καί δικτατορικές (ἐξύμνηση τῆς ἀρχαίας Σπάρτης ἢ Μακεδονίας) ὅσο καί προτιμήσεις δημοκρατικές (ἐξιδανίκευση τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας), τόσο δόγματα φιλετυκά καί φιλοφασιστικά (ἰδιαίτερα μέ ἀντισταβική αἰχμή) ὅσο καί συνηγορίες ὑπέρ τοῦ σοσιαλισμοῦ (ὁ σοσιαλισμός ὡς αἵτημα τῆς ἡθικῆς Ἰδέας κτλ.). Ἐξ ἴσου πολύμορφη ὑπῆρξε ἡ ἐπίκληση τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου, τό ὁποῖο τονιζόταν στήν αὐτοτέλειά του γιά λόγους ἀντίδρασης, ὅποτε ἡ ἐλληνολατρία ἔπαιρνε μορφές ἀκραῖες ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀσυμβίβαστες μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς κατασκευῆς τοῦ «ἐλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος». Καί ἐδῶ μπορεί νά διαπιστωθεῖ ἓνας ἀξιοσημείωτος ἐσωτερικός διαφορισμός, καθώς ἄλλοτε ἡ ἐπιστράτευση τῶν χριστιανικῶν ἀξιῶν ἀντιτάσσεται σέ μεταβολές τῶν φρονημάτων καί τῶν ἡθῶν ἀντίθετες πρός τήν πατριαρχική κοινωνική ἀντίληψη τῶν «νουκαυραίων», ἐνῶ ἄλλοτε οἱ χριστιανικές ἀξίες ἐρμηνεύονται μέ τέτοιον τρόπο, ὥστε νά ἀρθρώνουν τήν ἡθική διαμαρτυρία μικροαστῶν διανοουμένων ἐναντίον τοῦ ἀλλοτριωτικοῦ ὕλισμοῦ καί τοῦ ἀπάνθρωπου ἀνηθυσμοῦ μιᾶς κοινωνίας κυριαρχούμενης ἀπό τήν ἐπιδίωξη τῆς κατανάλωσης καί τοῦ κέρδους. Τέτοιοι χριστιανορθόδοξοι ἐλληνοκεντρισμοί, οἱ ὁποῖοι συχνά ἔρχονται σέ προστριβές μέ τήν ἐπίσημη Ἑσκλησία, εἶναι ὡς πρός τό περιεχόμενό τους τόσο λίγο πρωτότυποι ὅσο καί οἱ ὑπόλοιποι· στήν οὐσία

ἀνανεώνουν καί παραλλάσσουν τὰ θεμελιώδη μοτίβα τῶν σλαβοφύλων καί πανσλαβιστῶν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., ἀντιπαρατάσσοντας στήν «πνευματική» Ἀνατολή τήν «ὕλιστική» Δύση καί στήν «ἀγάπη» ἢ στίς «δωρεές τῆς χάριτος» τή στεγνή νοησιарχία τῶν φιλοσοφικῶν καί θρησκευτικῶν μεταφυσικῶν δογμάτων. Τά μοτίβα τοῦτα διείσδυσαν στήν Ἑλλάδα ἤδη ἀπό τόν περασμένο αἰῶνα, γιά νά βροῦν ἀπήχηση ἀρχικά σέ μοναστικούς κύκλους καί κατόπιν σέ μᾶλλον ὀλιγάριθμους διανοούμενους, πάνω στούς ὁποίους ἡ ἐπίδραση Ρώσων θεολόγων καί φιλοσόφων εἶναι καθοριστική, ἀν καί συχνά ἀνομολόγητη.

Μέ βάση τὰ παραπάνω κριτήρια, δηλαδή παρακολουθώντας τή διαμόρφωση τῶν βασικῶν θέσεων τοῦ ἐλληνοκεντρισμοῦ καί ἀναλύοντας τή διαδικασία καί τίς φάσεις τοῦ διαφορισμοῦ του, θά μπορούσε νά καταρτισθεῖ ἓνα πλῆρες σχεδόν εὔρετήριο τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας. Ἄν ἡ μορφολογία, ἡ ἱστορία καί ἡ κοινωνιολογία τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας δέν γράφτηκε ἀκόμη, οὔτε κἂν ὑπό μορφή ἱκανοποιητικοῦ προσχεδίου, ὁ λόγος εἶναι ὄχι μόνον ἡ ἐλλιπής ἐποπτεία τῆς ποιμῆρας τῶν ρευμάτων, τὰ ὁποῖα, ἀντί νά βλέπονται στήν ἐσωτερική τους πολυμέρεια, σχηματοποιοῦνται ἐσπευσμένα καί κατόπιν ἀποδίδονται σέ φανταστικές «τάξεις», ἀλλά καί ἡ χρήση μιᾶς ἄλλης ὁκοπῆς διεξόδου, δηλαδή ἡ ταύτιση τῆς σκοπιᾶς τῶν μελετητῶν μέ τήν ἰδέα πού ἔχουν οἱ διάφορες ἀνταγωνιστικές παρατάξεις γιά τόν ἑαυτό τους. Ἔτσι π.χ., ἐπειδή οἱ πρωταγωνιστές τῆς διαμάχης γύρω ἀπό τή γλώσσα φαντάζονταν ὅτι ἡ διαμάχη αὐτή ἔχει νά κάμει μέ θεμελιώδεις ἐθνικές καί κοινωνικοπολιτικές ἐπιλογές, πολλοί ὁδηγήθηκαν σέ μιάν ἐσφαλμένη κοινωνιολογική ἀποτίμηση τάσεων καί προσώπων μέ βάση τήν τοποθέτησή τους ἀπέναντι στό γλωσσικό ζήτημα. Καί ἐδῶ παραβλέφθηκε ἡ πολυμέρεια τῶν πραγματικῶν δεδομένων, μέ ἀποτέλεσμα τίς μονοσήμαντες ἀναγωγές. Ἄν θά θέλαμε ὅπωςδήποτε, γιά λόγους ἐμφασης, νά ἐπιλέξουμε τή μία ἀπό τίς δύο δυνατές ἀσφαῖες διατυπώσεις, θά ἔπρεπε μᾶλλον νά ποῦμε ὅτι οἱ γλωσσικές προτιμήσεις τέμνουν ἐγκάρσια τίς κοινωνικοπολιτικές παρατάξεις παρά ὅτι τίς χαρακτηρίζουν. Ὅπως ἡ προσπάθεια τῆς καθαρεύουσας δέν ἀποτελοῦσε παντοῦ καί πάντα «ἀντιδραστική» στάση, ἀλλά ἐν μέρει ὑπαγορευόταν ἀπό πρακτικές ἀνάγκες (καθώς θά διαπίστωνε ὁποῖος θά ἐξέταζε λ.χ. τή σημασία τῆς μεταγλώττισης παντοειδῶν νομικῶν κωδίκων γιά τό συγκροτούμενο κράτος) καί ἐν μέρει ἐμπνεόταν ἀπό γνήσια πίστη στή ζωογόνο δύναμη τῶν κλασσικῶν προτύπων, ἔτσι καί ὁ δημοτι-

κισμός συνδέθηκε, καί μάλιστα για βάσιμους εκάστοτε λόγους, με παρατάξεις κατά τά άλλα διαφορετικές έως έχθρικές μεταξύ τους. Γενικά μπορεί να λεχθεί ότι τά προσδοκώμενα κοινωνικά αποτελέσματα από την επίβολή της δημοτικής γλώσσας συναρτιόνταν με τόν τρόπο, με τόν όποιο όριζόταν κάθε φορά ο λαός. Για τούς σοσιαλιστές ή δημοτική γλώσσα ειδικά καί ή λαϊκή παράδοση γενικότερα ήσαν, μακροπρόθεσμα τουλάχιστον, στοιχεία της ταξικής συνειδητότητας των καταπιεζόμενων στρωμάτων καί συνάμα ούσιώδεις συνιστώσες ενός νέου πολιτισμού μετά τή λαϊκή απελευθέρωση. Για τόν μετριοπαθή εκπαιδευτικό δημοτικισμό, ό όποιος μπορούσε καί ήθελε να κινηθεί στό πλαίσιο της άστυς κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ή υιοθέτηση της δημοτικής ίσοδυναμούσε με την αποκοπή από έναν σχολαστικισμό αντίθετο πρός τίς εκσυγχρονιστικές τάσεις· έδώ ο λαός γινόταν αντιληπτός ως τό σύνολο των φιλοπρόδων, φιλόπονων καί φιλήσυχων γεωργών, έργατών καί τεχνιτών. Όμως ό δημοτικισμός συνδέθηκε καί με μία τρίτη αντίληψη για τόν λαό, ή όποια προσέγγιζε τόν ευρωπαϊκό συντηρητικό ρομαντισμό καί έβλεπε τή λαϊκή κοινότητα ως σύνολο πατριαρχικά διαρθρωμένο, σύνολο συμπαγές καί όμόψυχο χάρη στην έμμιονή του στις παραδόσεις του, σύνολο, τέλος, συσπειρωμένο πίσω από τόν ύψιστο πατριάρχη, δηλαδή τόν βασιλέα, πάνω από τά κεφάλια των πολιτωάντηδων καί των ούσιαστικά απάτριδων πλουτοκρατών, πέρα κι έξω από τούς πιθρητισμούς των φραγκομαθημένων.

Η ένταση καί ή έκταση του έλληνοκεντρισμού ως της νεοελληνικής ιδεολογίας κατ' έξοχήν γίνεται όρατή άφριβώς στον μόνο πνευματικό τομέα, όπου ό νεότερος Έλληνισμός έδωσε πράγματι έργα περίοπτα: έννοοΰμε τόν τομέα της ποίησης. Οί πλείστοι μεγάλοι Νεοέλληνες ποιητές συνέδεσαν τό περιεχόμενο της ποίησής τους με όράματα καί πεποιθήσεις, όπου ή ιδέα της Ελλάδας έμφανιζόταν ως συμπύκνωση ύψιστων ήθικων καί αισθητικων αξιών, ανεξάρτητα από τά μορφολογικά μέσα, με τά όποια έαφράσθηκε κάθε φορά τό περιεχόμενο αυτό· άκόμα καί ή ποίηση του μοντερνισμού, στον βαθμό πού άντλεί από τό άνορθολογικό στοιχείο καί από τόν μύθο (βλ. κεφ. ΙΙΙ, 1), επέλεξε σέ κορυφαίες περιπτώσεις ως μύθο της τήν Ελλάδα. Δέν ήταν βέβαια παράδοξο τό ότι τά έλληνοκεντρικά όράματα, καθώς ξεχύνονταν σέ χειμάρρους λυρισμού, επικάλυφαν όλότελα τίς πολύ πεζότερες άστικές ιδέες καί αξίες. Αν όμως τέτοιες ιδέες καί αξίες είχαν ούσιαστική

υπόσταση μέσα στη νεοελληνική πραγματικότητα, αν αποτελοῦσαν καθοριστικό στοιχείο τῆς νοοτροπίας καί τῆς συμπεριφορᾶς, τότε θά ἔπρεπε τουλάχιστον νά ἐκφρασθοῦν στήν πεζογραφία, ἰδιαίτερα στό μυθιστόρημα ὡς τό κατ' ἐξοχήν ἀστικό λογοτεχνικό εἶδος. Κάτι τέτοιο δέν συμβαίνει, πάντως δέν συμβαίνει σέ ἔκταση τέτοια, ὥστε νά μᾶς ἐπιτρέπεται νά μιλάμε γιά ἀστικό μυθιστόρημα στήν Ἑλλάδα — ἐκτός ἂν μ' αὐτό ἐννοοῦμε ἀπλῶς τήν υπέρβαση τῆς παλαιᾶς ἠθογραφίας καί τή μεταφορά τοῦ σκηνοῦ ἀπό τήν ὑπαιθρο στήν πόλη. Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα περιγράφει κατὰ κανόνα τή μοίρα ἀτόμων ἀπό τά μεσαῖα στρώματα πού συνθλίβονται μέσα σέ συνθῆκες στενές καί μίζερες κάτω ἀπό τήν πίεση ἀνεκπλήρωτων ὀνείρων καί μάταιων προσδοκιῶν· ἀκόμη καί ὅσοι φθάνουν ψηλά, πραγματώνοντας πρὸς στιγμὴν υπεραναπληρωτικές φαντασιώσεις ἰσχύος, περνᾶνε σάν μετέωρα, χωρίς νά ἀφήσουν πίσω τους ἕνα συγκροτημένο ἔργο ὡς κρυστάλλωση ἐνός συγκροτημένου προσώπου, παρά μονάχα σκόρπιες μνῆμες, σκόρπιες ἀγάπες καί σκόρπια μίσση. Σ' αὐτόν τόν πῖνακα μονάχα περιθωριακά ἐμφανίζεται ὁ ἀστός μέ τήν πειθαρχημένη ζωὴ καί τοὺς μακροπρόθεσμους στόχους, μέ τήν τυπική κύμανση ἀνάμεσα σέ αἶσθημα καί καθῆκον, πατριωτισμό καί κοσμοπολιτισμό, πνευματική καλλιέργεια καί ὑλικό πλοῦτο. Εἰδυότερα οἱ εἰδοποιές ἀστικές ἀξίες τοῦ ἐργασιακοῦ ἥθους ἐλάχιστη ἀπῆχηση βρῆκαν στή θεωρητική καί λοιπὴ νεοελληνική γραμματεία, καθὼς μάλιστα ἔρχονταν σέ εὐθεία ἀντίθεση πρὸς τόν ἐλληνοκεντρισμό καί πρὸς βασικά στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης, ἥτοι τήν ὀρθοδοξία (περιφρόνηση τῶν ἐγκόσμιων ἀγαθῶν καί τάσεις πρὸς τόν κοινοκτημονισμό) καί τήν ἀρχαιότητα (ἀπέχθεια πρὸς τίς βάναισες ἐργασίες καί ὑπεροχὴ τοῦ θεωρητικοῦ βίου). Γιά νά βροῦμε ἀκριβῆ, ἂν καί κάπως ξέθωρα, ἐλληνικά ἀντίστοιχα τῆς ἀστικῆς κοσμοθεωρίας καί βιοθεωρίας πρέπει νά ἀνατρέξουμε στά προεπαναστατικά κείμενα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἐννοιολογική τους ἀνασυγκρότηση μᾶς δίνει τό γενικό σχῆμα τῆς ἀστικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου — ἀπό τήν προσπάθεια ἐνός συγκερασμοῦ (πεφωτισμένης) θρησκείας καί ἐπιστήμης ἴσαμε τήν ἐπιδίωξη τοῦ συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα στίς ἐπιταγές τοῦ Λόγου καί τῆ φωνῇ τῶν παθῶν (βλ. κεφ. II). Στὴ φιλολογία τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐμφανίζονται ἐπίσης ἔργα ἀναφερόμενα στήν ἠθική τῆς ἐργασίας καί γενικότερα στή συμπεριφορὰ πού ἐπιβάλλουν οἱ συνθῆκες τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς στό οἰκονομικῶς ἐνεργό ἄτομο,

ἂν θέλει νά παραμείνει ἔντιμο, χωρίς ὅμως καί νά καταστραφεῖ ὕλικά. Αὐτά τά μοτίβα, πού εἶχαν νόημα καί συγκεκριμένα ἀναφορά στόν περίγυρο τῶν ἐμπόρων τοῦ παρουασκοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀτόνησαν βέβαια στό περιβάλλον τοῦ ἐλεύθερου κράτους. Ὅμως, ἐνῶ ἡ ἐπίσημη ἰδεολογία ὀργάνωνε τοὺς μύθους τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ γύρω ἀπό τόν ἄξονα τῆς ἐνότητος Γένους καί θρησκείας, παράλληλα, στό πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς καί κοσμικῆς ζωῆς τῶν «τζακιῶν», ἀναπτύσσονταν ἡθῆ πού συχνά ἐμπνέονταν ἀπό τήν ἀνάγνωση αἰσθηματικῶν μυθιστοριῶν (ἀνάγνωση παράλληλη, τότε, μέ τήν ἐντρυφήση σέ σχολινοτενεῖς ἀφηγήσεις γύρω ἀπό ληστάρχους ἢ ἀγωνιστές τῆς Ἐπανάστασης) καί πού ἀπό μιάν ἀποψη θά μπορούσαν νά χαρακτηρισθοῦν ἀστυκά. Αὐτά τά ἡθῆ ἐνισχύθηκαν καί ἐν μέρει ἐκλεπτύνθηκαν μέ τήν κατοπινὴ εἰσροή στοιχείων προερχομένων ἀπό τόν παρυσιακό Ἑλληνισμό, ἔτσι ὥστε βαθμηδόν διαμορφώθηκε ἕνας κώδικας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ἀνώτερων στρωμάτων πού κρατήθηκε σέ ἰσχύ ἴσαμε τόν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον καί, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, ἀκόμη ἀργότερα. Ὁ ἀστικός πολιτισμός ἐκδηλώθηκε ἐδῶ στίς στοιχειωδέστερες καί ἐξωτερικότερες μόνο μορφές του, δηλαδή σέ ὁρισμένους ἐθιμοτυπικούς κανόνες, σέ ὁρισμένους ἄγραφους νόμους τῆς συναναστροφῆς μεταξύ «κυρίων» καί «κυριῶν» καί στήν ἀπόκτηση μιᾶς «ευρωπαϊκῆς» μόρφωσης· ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ ἐγχώριες ἀστικές πολιτισμικές ἀνάγκες δέν ἔγιναν ποτέ τόσο ἐπιτακτικές, ὥστε νά δημιουργηθεῖ μιὰ ὁπερα ἢ μιὰ πινακοθήκη κάποιων ἀπαιτήσεων. Ἐπὶ πλέον, πολλὰ ἀπὸ τά μέλη τοῦ κοινωνικοῦ στρώματος, τό ὁποῖο ἦταν κύριος φορέας αὐτῶν τῶν ἑξεων, συνέχιζαν νά ἐμφοροῦνται ἀπὸ πατριαρχικὲς νοοτροπίες μεταφραζόμενες κοσμοθεωρητικά σέ ἀντιλήψεις προαστικῆς οὐσιαστικά ὑφῆς. Ἐτσι τό στρώμα αὐτό μπορούσε νά ἐμφανίζεται ὡς «ἀστικό» μᾶλλον ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν ἀντιπάλων του, οἱ ὁποῖοι μέ τόν ὄρον «ἀστικός» ἐννοοῦσαν γενικά καί ἀδιαφόριστα, ἀλλὰ ἐσφαλμένα ἀπὸ ἱστορικὴ καί κοινωνιολογικὴ ἀποψη, ὅ,τι ἀντιτασσόταν σ' ἕνα σοσιαλιστικὸ μετασχηματισμὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας.

Οἱ ραγδαῖες κοινωνικὲς ἀνοκατατάξεις πού συνόδευσαν τὰ χρόνια τῆς κατοχῆς, τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καί τοῦ ἐξαμβλωματικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν σήμαναν τὴ μετάβαση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ πατριαρχισμοῦ καί τοῦ νόθου ἢ ἐπίπλαστον ἀστισμοῦ στό καθεστῶς μιᾶς ἐξ ἴσου νόθας μαζικῆς

δημοκρατίας, δηλαδή μιᾶς δημοκρατίας μέ πολύ μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα ἀπό πρίν, ἀλλά ταυτόχρονα ἀνίκανης νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τίς πελατειακές νοοτροπίες καί σχέσεις πού τῆς κληροδότησε ἡ προηγούμενη κατάσταση· ἀπεναντίας μάλιστα, ἡ ἀναμφισβήτητη διεύρυνση τῆς δημοκρατίας καί τοῦ πλουραλισμοῦ, ἰδίως στή μεταδικτατορική περίοδο, ὁδήγησε τελικά στήν ἐπίταση τῶν διαφθωτικῶν ἀδυναμιῶν τοῦ συστήματος, ἐφ' ὅσον οἱ ἀμέσως ἐνδιαφερόμενοι κυλάδου τῇ χρησιμοποίησαν γιά νά ἐμπεδώσουν καί νά ἐπαυξήσουν ὅσα τοῦς εἶχε ἤδη ἀποφέρει ἡ πελατειακή συναλλαγή κοιμιμάτων καί ψήφοφόρων. Προτοῦ ἐπιμείνουμε στό σημεῖο αὐτό, πρέπει νά ποῦμε ὅτι οἱ κατοχικές καί μεταπολεμικές ἀνοικτακτάξεις ἐπηρέασαν, τό ἕνα μετά τό ἄλλο, ὅλα τά κοινωνικά στρώματα. Πρῶτα-πρῶτα ἔλλαξαν σημαντικά τή σύνθεση τοῦ στρώματος πού προπολεμικά ὀνομαζόταν «ἀστικό», ἔτσι ὥστε αὐτό σήμερα νά ἀποτελεῖται, σέ βαθμό καθοριστικό γιά τό ποιόν καί τόν χαρακτήρα του, ἀπό νεόπλουτους, καί μάλιστα νεόπλουτους χάρη σέ ἐργολαβικές καί μεταπρατικές δραστηριότητες, τίς ὁποῖες ἐξέθρεψαν, μετά τή μαύρη ἀγορά, ἡ «ἀνοικοδόμηση» καί τά «μεγάλα δημόσια ἔργα» καθῶς καί ἡ διοχέτευση ὅλο καί μεγαλύτερου ὅγκου εἰσαγωγῶν στήν ἐσωτερική ἀγορά. Ἀλλά καί οἱ ὑπόλοιποι «ἐπιχειρηματίες», μέ ἐξαιρέσεις ὅχι πιά πολυάριθμες, παρὰ τίς διαφορές καί τήν ποικίλη προϊστορία τῶν ἐπί μέρους ἀσχολιῶν τους, ἐλάχιστα διαφέρουν ἀπό τοῦς νεόπλουτους ὡς πρός τό πολιτισμικό τους ἐπίπεδο καί τόν πνευματικό τους ὀρίζοντα, στό ἐπίκεντρο τοῦ ὁποῖου συχνότατα βρίσκονται τά ὅσα συμβαίνουν στά γήπεδα ἢ στά νυκτερινά κέντρα διασπαράσεως. Ἔτσι, σέ γενικές γραμμές ἐξέλειψε ἀκόμα καί ὁ προγενέστερος νόθος ἀστισμός. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ τουρισμός καί τό εὐρύτατο μεταναστευτικό κύμα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 καί τοῦ 1960 ἀποτελέσαν τήν τρίτη μεγάλη νεοελληνική ἐνταξη στό διεθνές κύκλωμα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καί κατέλυσαν ὀριστικά τήν πατριαρχική κοινωνική διάφθρωση, καθῶς δημιουργήσαν κατά τρόπο ἄμεσο ἢ ἑμμεσο (δηλαδή συντείνοντας στή διεύρυνση τοῦ τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν) ἕνα ὅλο καί πολυπληθέστερο μεσαῖο στρῶμα χαρακτηριζόμενο ἀπό τόν μμητηικό καταναλωτισμό καί ἀπό τήν ἐπαρση τῆς νεοαπόκτητης εὐημερίας καί τῆς ἐπίσης νεοαπόκτητης ἡμιμάθειας. Μπορεῖ νά λεχθεῖ ὅτι πάνω στή βάση τῶν ἀξιών τοῦ κατὰ τό δυνατόν γρήγορου πλουτισμοῦ καί τοῦ ἐσπευσμένου καταναλωτισμοῦ ἡ ἑλληνική κοινωνία εἶναι σήμερα πολιτισμικά

ίσως όχι καλύτερη, πάντως όμοιογενέστερη άπ' ό,τι προπολεμικά. Από αίσθητική και αίσθηματική άποψη τήν πολιτισμική όμογενοποίηση τήν πραγματοποίησε, έκτός από τή ραγδαία έξάπλωση του Kitsch, πρώτα ή «άνασφάλυψη» και κατόπιν ή εύρύτερη άποδοχή και ό μουσικός έξευγενισμός του «λαϊκού» τραγουδιού. Τό τραγούδι αυτό γνώρισε τεράστια έπιτυχία, και μάλιστα στίς δεκαετίες τίς κρίσιμες για τήν κοινωνική καμπή πού έξετάζουμε έδω, άκριβώς έπειδή κινήθηκε σέ κλίμακα τόσο εύρεία, ώστε μπορούσε νά άπευθυνθεί ταυτόχρονα σέ όλα τά στρώματα μιās κοινωνίας πού μόλις άφηκε πίσω της τούς πατριαρχικούς διαχωρισμούς και έμπαινε στή χοάνη μιās κινητικότητας πρωτόφαντης. Ίσαμε τότε — ήτοι μιās κοινωνίας πού άναζητούσε μεγάλους έξισωτικούς κοινούς παρονομαστές. Μ' αυτήν τήν έννοια τό «λαϊκό» τραγούδι στήν Ελλάδα, αρχίζοντας από τήν έξιστόρηση τών καημών του χασικλή και τελειώνοντας στή μελοποίηση ύψηλής ποίησης, συνέβαλε πολύ στήν κατάλυση τής παλαιάς βασικής διάκρισης ανάμεσα σέ «άστικό» ή «λόγιο» και «λαϊκό» πολιτισμό και έκανε κάτι πού, όπως θά δούμε παρακάτω (κεφ. IV, 5), τό θεωρούν εύκταίο οί θεωρητικοί τής μεταμοντέρνας κουλτούρας. Πρέπει ωστόσο νά προσθέσουμε ότι μέσα στή διαδικασία αυτήν ή έννοια «λαϊκός» ούσιαστικά άποσυνδέθηκε από τήν έννοια «άγροτικός», για νά συνδεθεί κυρίως μέ τή θεώρηση και τά γούστα τών κατώτερων στρωμάτων τών πόλεων, τά όποια κατάφεραν νά μετατραπούν σέ στρώματα σύγχρονων καταναλωτών μέ τόν ίδιο τρόπο πού και τό ζεμπέκικο έγινε «σουρτάκι» ή ό τεκές «μπάρ».

Οί κοινωνικές άνακατατάξεις τών τελευταίων δεκαετιών γενικά ένίσχυσαν τόν χαρακτήρα τής χώρας ως χώρας μικροϊδιοκτητών και μικροαστών. Όμως ή ένίσχυση αυτή συντελέστηκε στή βάση όλότελα νέων καταναλωτικών συνηθειών, οί όποιες δέν καλύπτονταν από τό ύφιστάμενο παραγωγικό δυναμικό. Άκριβώς έπειδή ή εύημερία ήταν, μέ τήν ούσιαστική αυτήν έννοια, έπισφαλής, τό πελατειακό σύστημα έπιτάθηκε αντί νά συρρικνωθεί έξ αίτίας τής υποχώρησης του πατριαρχισμού σέ κοινωνικό επίπεδο. Ήτοι: ό ψηφοφόρος έδινε τώρα τήν ψήφο του προσδοκώντας πρωταρχικά από μιά κομματική παράταξη ότι θά του διασφάλιζε τό καταναλωτικό του επίπεδο ή και θά του τό άνέβαζε βραχυπρόθεσμα, άδιάφορο μέ ποιά ούκονομικά μέσα. Τό νέο αυτό κριτήριο και ή συναφής μετατροπή πολύ μεγάλου μέρους τών πρώην «άναξιοπαθούντων» σέ άπαιτητικούς και συχνά ύπερφία-

λους καταναλωτές είχε όμως ως συνέπεια τή μερική τουλάχιστον αλλαγή τῶν ὄρων, ὑπό τούς ὁποίους λειτουργοῦσε τό πελατειακό σύστημα. Καθώς ἡ ἄμεση πατριαρχική ἐξάρτηση τῆς παλαιᾶς μορφῆς ὑποχώρησε μπροστά στήν ἄνοδο τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου καί ἐπίσης μπροστά στήν ἐξ ἴσου σημαντική ἄνοδο τῆς κοινωνικῆς κινητικότητος, τώρα μεγάλωνε σιγά-σιγά ἡ ἐξάρτηση τῶν κομμάτων ἀπό τούς ψηφοφόρους τους, δηλαδή ἡ πελατειακή σχέση ἐν μέρει ἀντιστράφηκε. Τά κόμματα —ὡς ὀργανισμοί μέ τά δικά τους αὐτοτελῆ συμφέροντα καί μέ πρωταρχικό τοίς μέλημα τήν κατάληψη τοῦ κράτους καί τό μοίρασμα τῶν ἀνώτερων κρατικῶν θέσεων στά μᾶλλον ἀνυπόμονα στελέχη τους— ὑποχρεώθηκαν νά συναγωνίζονται τό ἓνα τό ἄλλο στήν υἱοθέτηση καί στήν προώθηση τῶν ὁποιοῦνδήποτε αἰτημάτων ἀπ' ὅπουδήποτε κι ἂν προέρχονταν. Στίς συνθήκες τῆς διαμορφούμενης ἐγχώριας (ἐξαμβλωματικῆς) μαζικῆς δημοκρατίας δέν ἀρκοῦσε πιά ὁ διορισμός τῶν «ἡμετέρων», τῶν ὁποίων ἡ ἀνέχεια τούς ἔκανε νά αἰσθάνονται εὐγνωμοσύνη γιά τήν εὐνοια· ἐκτός ἀπό τόν διορισμό, ἐκτός ἀπό τή δανειοδότηση, ἐκτός ἀπό τή μεσολάβηση, τό πελατειακό παιχνίδι ἔπρεπε τώρα νά παιχθεῖ σέ ἐπίπεδο ὄχι μόνο «κλάδων», ἀλλά καί «μαζῶν», στό ἐπίπεδο ψευδοϊδεολογικῆς δημαγωγίας μέ τήν ἀρωγή τῶν νεοφανῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης· ὁ λαϊκισμός, ὁ ὁποῖος ἐνδύει σέ κάθε σύγχρονη μαζική δημοκρατία (βλ. κεφ. IV, 2), συγχωνεύθηκε μέ τά πατροπαράδοτα κοινωνικά καί ψυχολογικά γνωρίσματα τοῦ ἐπιχώριου πελατειακοῦ συστήματος, καί ἔτσι προέκυψε μιᾷ κατάστασι, στήν ὁποία ἡ δημαγωγία ἦταν ἀναπόδραστη γιατί τήν ἐπιθυμοῦσαν ἀκριβῶς ἐκεῖνοι πρὸς τούς ὁποίους ἀπευθυνόταν, πιστεύοντας ὅτι, ἂν τήν πάρουν στήν ὀνομαστική της ἀξία, θά μπορέσουν νά τή χρησιμοποιήσουν ὡς γραμμάτιο πρὸς ἐξόφληση. Καθώς οἱ πελατειακές ἀνάγκες ἔπρεπε τώρα νά ικανοποιηθοῦν σέ καταναλωτικό ἐπίπεδο ἀνώτερο ἀπ' τίς παραγωγικές δυνατότητες τῆς χώρας, ἡ συγκεκριμένη λειτουργία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτικοῦ συστήματος, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἀντιοικονομική, κατάντησε νά ἀποτελέσει τό βασικό ἐμπόδιο στήν ἐθνική οἰκονομική καί κοινωνική ἀνάπτυξη —κάτι παραπάνω μάλιστα· ἔγινε ὁ ἀγωγός τῆς ἐστοίτητος τῆς χώρας μέ μόνο ἀντάλλαγμα τή δική της διαίωσις, δηλαδή τή δυνατότητά της νά προβαίνει σέ ὑλικές παροχές παίρνοντας παροχές ψήφου. Ἀκόμα καί ἡ ἀπλούστερη σκέψη καί γνώση φανερώνει ὅτι ἐθνική ἀνάπτυξη μπορεῖ νά γίνει μόνο μέ τήν αὐξηση τῶν παραγω-

γικῶν ἐπενδύσεων, δηλαδή μέ τόν ἀντίστοιχο περιορισμό τῆς κατανάλωσης, πρό παντός ὅταν τά καταναλωτικά ἀγαθά ἡ χώρα δέν τά παράγει ἀλλά τά εἰσάγει, καί γιά νά τά εἰσαγάγει δανεῖζεται, δηλαδή ἐκχωρεῖ τίς ἀποφάσεις γιά τό μέλλον τῆς στούς δανειοδότες τῆς. Ὁ δρόμος τῆς ἀνάπτυξης εἶναι ὁ δρόμος τῆς συσσώρευσης, τῆς ἐντατυκῆς ἐργασίας καί τῆς προσωρινῆς τουλάχιστον (μερικῆς) στέρησης, ἐνῶ ὁ δρόμος τῆς (βραχυπρόθεσμης μόνον) εὐημερίας εἶναι ὁ δρόμος τοῦ παρασιτισμοῦ καί τῆς ἐκποίησης τῆς χώρας. Αὕτῃ ἡ ἀτεγκτὴ οἰκονομικὴ ἀλήθεια ἰσχύει ἀνεξάρτητα ἀπό τό κοινωνικό καί ἠθικό πρόβλημα τῆς διανομῆς τῶν βαρῶν καί τῆς ἱεράρχησης τῶν στερήσεων. Ὅσο ἀτεγκτὴ ὁμως καὶ ἂν εἶναι, οἱ πολιτικές καί ψυχολογικὲς ἀνάγκες πού τὴν ἀπωθοῦν εἶναι ἀκόμα ἰσχυρότερες. Πλατειές μάζες, πού γιά πρώτη φορά στὴν ἱστορία τοῦ τόπου τους «λάδωσαν τό ἀντερό τους» καί ἐπὶ πλέον ἀπέκτησαν καί τὴ μεθυστικὴ συναίσθηση τοῦ κυρίαρχου καί ἐκλεπτυσμένου καταναλωτῆ, θά ἀρνοῦνται πάντα νά τὴ συνειδητοποιήσουν, ὅπως ἐπίσης θά ἀρνοῦνται νά τὴν ξεστομίσουν καί νά τὴν κάμουν γνώμονα τῶν πράξεών τους κόμματα, τῶν ὁποίων πρώτη ἔγνοια ἦταν, εἶναι καί θά εἶναι ἡ νομὴ τῆς ἐξουσίας πρὸς ὄφελος τῶν φιλόδοξων καί αὐτάρεσκων στελεχῶν τους· ἰδιαίτερα ἡλαροτραγικὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν παρουσιάζεται ἡ θέση τῆς «ἀριστερᾶς», ἡ ὁποία, ὄντας οἷονεὶ καταδικασμένη νά ὑπερασπίζει τὰ «λαϊκὰ» αἰτήματα, ὑποχρεώνεται νά γίνῃ σημαιοφόρος κάθε καταναλωτικῆς ἀπαίτησης, ἀρκεῖ ὅποιος τὴν προβάλλει νά αὐτοτιτλοφορεῖται «λαός» — ὑποχρεώνεται δηλαδή ἐξ ἀντικειμένου νά προωθεῖ τὴν ἐκποίηση τῆς χώρας, ἀρκεῖ ὁ «λαός» νά ζητᾷ τὴν ἐκποίηση αὐτὴν. Ὑπάρχει ὡστόσο κι ἓνας ἀκόμη λόγος, γιά τόν ὁποῖο μιά τόσο ἀπλὴ ἀλήθεια θάβεται πεισματικά κάτω ἀπὸ μύριες ὁσες ἐκλογικευτικὲς ἐπινοήσεις. Ἐνας λαός, ὁ ὁποῖος κάτω ἀπὸ τὴν πολύχρονη καί βαθειὰ ἐπιρροή τῶν ἐλληνοκεντρικῶν ἀερολογιῶν ἔχει μάθει νά θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ὡς γένος περιούσιο καί ὡς δῆλος τῆς γῆς, ἀρνεῖται νά βάλῃ μέ τόν νοῦ του ὅτι μπορεῖ νά κάνει ὁ ἴδιος κάτι τόσο ἐξευτελιστικό ὅπως τό νά ξεπουλάει τόν τόπο του γιά νά καταναλώσῃ περισσότερο. Ἐτσι δημιουργήθηκε μιά ψυχολογικὴ στάση πού ἐλάχιστα διαφέρει ἀπὸ τὴ συλλογικὴ σχιζοφρένεια. Στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες μέ τὴν καθημερινή τους πράξη κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιά νά προσαρμοσθοῦν κατὰ τό δυνατόν γρηγορότερα καί καλύτερα στίς συνθῆκες τῆς παρασιτικῆς κατανάλωσης (καί αὕτῃ περιλαμβάνει ὁποιοδήποτε δραστηριότητα ἔχει ὡς τε-

λυσή της συνέπεια τή διεύρυνση τοῦ χάσματος ανάμεσα σέ ὅσα παράγονται καί σέ ὅσα καταναλώνονται), ἐνῶ ταυτόχρονα παραμένουν ἰδεολογικά προσκολλημένοι σ' ἕναν μυγιάγγιχτο ἐθνικισμό, ὁ ὁποῖος κάνει αἰόμα καί ὅσους δουλεύουν ἅμεσα γιά λογαριασμό τῶν ξένων ἢ ἀποζοῦν ἔμμεσα ἀπ' αὐτούς νά καταφέρονται φραστικά ἐναντίον τους. Ὡστόσο εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἀμφίβολο, ἂν οἱ ἴδιοι θά ἦσαν πρόθυμοι νά ἐπωμισθοῦν τίς πρακτικές συνέπειες αὐτοῦ τοῦ ἐθνικισμοῦ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἀπόδοση τῆς ἐργασίας καί τό ὕψος τῆς κατακάλωσης. Ἡ ἴδια σχιζοφρένεια διέπει καί τή συμπεριφορά τῶν κοιμμάτων, τά ὁποῖα πλειοδοτοῦν σέ ἐθνικιστική ρητορεία τήν ἴδια στιγμή πού ἐκποιοῦν τόν κρατικό μηχανισμό καί τό κράτος γενικότερα γιά νά ἐκανοποιήσουν τίς καταναλωτικές ἀπαιτήσεις τῶν ψηφοφόρων τους.

Τά παραπάνω δέν ἀποτελοῦν οὔτε σάτιρα οὔτε καταγγελία, ἀλλά τήν περιγραφή τῆς ἱστορικῆς, κοινωνικῆς καί ψυχολογικῆς καταστροφῆς τῶν διαδικασιῶν πού ἔθεσε σέ κίνηση ἡ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιγνιδιοῦ καί τῆς πελατειακῆς πολιτικῆς μέσα στίς συγκεκριμένες συνθῆκες τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καί ἔθνους. Ἡ σημερινή πασιφανής κρίση δέν ἐντοπίζεται μόνο στό γεγονός ὅτι ἡ κοιμματική ἐκποίηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, μολονότι πέρασε στό στάδιο τῆς διαρκοῦς ἐκποίησης τῆς χώρας, ξεπέρασε πιά τά ὅρια τῆς οἰκονομικῆς ἀντοχῆς, ὅτι δηλαδή ἡ πελατειακή πολιτική προχώρησε ὥς τήν αὐτοκαταστροφή της καί εἶναι ὑποχρεωμένη νά βάλει ἡ ἴδια ὅρια στόν ἑαυτό της προκειμένου νά ἔχει τή δυνατότητα νά συνεχισθεῖ μελλοντικά. Ἐπί πλέον ἡ κρίση ἀγκαλιάζει τά θεμελιώδη ἰδεολογήματα, πάνω στά ὁποῖα στήριξε τό ἔθνος τήν αὐτοσυνειδησία του, καί πρό παντός τό ἰδεολόγημα τοῦ ἐλληνοκεντρισμοῦ. Ἡ ἐλληνοχριστιανική ἐκδοχή τοῦ ἐλληνοκεντρισμοῦ βρῆκε τήν τελευταία συστηματική της πολιτική χρήση ὥς τό ἰδεολογικό ὄπλο τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ στρατοπέδου στήν ἐποχή τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀλλά καί κατόπιν, ὅταν δηλαδή ἡ χώρα ζοῦσε κάτω ἀπό τίς συνέπειες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, μιά ἀπό τίς ὁποῖες σέ ἐσχατὴ ἀνάλυση ἦταν καί ἡ δικτατορία. Ἡ τέτοια πολιτική της χρήση συνεπέφερε τή σοβαρή της ἀποδυνάμωση, ὅταν ἀφ' ἐνός ἀνδρώθηκε μιά γενιά οὐσιαστικά ξένη πρὸς τήν ἐμφυλιοπολεμική νοοτροπία (ἔστω κι ἂν προσχωροῦσε στή μιά ἀπό τίς δύο ἐμφυλιοπολεμικές παρατάξεις) καί ὅταν ἀφ' ἐτέρου ἡ εἴσοδος καί ἡ διάδοση τοῦ καταναλωτισμοῦ καί τῶν συναφῶν χειραφετητικῶν καί ἡδονιστικῶν ἰδεολογημάτων (βλ. κεφ. IV, 2-4) ἀφαίρεσε τό κοινωνικό

προβάδισμα από τις παραδεδομένες πατριαρχικές αντιλήψεις και στάσεις. Τό κενό στό μέτωπο του έλληνοκεντρισμού καλύφθηκε έν μέρει από άλλες έκδοχές του, οί όποίες προσπάθησαν νά συνδυάσουν μοτίβα τόσο τής αρχαίας όσο καί τής έλληνορθόδοξης παράδοσης μέ τά άντιαλλοτριωτικά κηρύγματα τής πολιτισμικής επανάστασης τής δεκαετίας του 1960 καί του 1970. Τούτες οί έκδοχές άσκησαν κάποια επίδραση, ιδιαίτερα σέ νέους, γιατί ό γρήγορος καταναλωτικός άφελ-ληνισμός, αλλά καί έξωτερικές άπειλές, έθεσαν πιεστικά τό πρόβλημα τής έθνικής ταυτότητας. Παρ' όλα αυτά τό κύριο ρεύμα τής εξέλιξης τράβηξε πρós τήν κατεύθυνση μιās άμβλυνσης ή χαλάρωσης όλων τών ιδεολογικών περιγραμμάτων. Βέβαια, ό έλληνοκεντρισμός επέζησε, καί θά επίζησει γιά πολύ ακόμα, έφ' όσον ψυχολογικά άποτελεί θεμελιώδη άμυντικό καί υπεραναπληρωτικό μηχανισμό ενός έθνους, τό όποιο ελάχιστα δικά του πράγματα παράγει στον τομέα τής πνευματικής καί τής υλικής παραγωγής, έτσι ώστε νά άντισταθμίζει χωρίς τραύματα όσα εισβάλλουν καθημερινά απ' έξω, κατακτώντας τόν δικό του χώρο. Όμως θά επίζησει χωρίς κοσμοθεωρητικά συγκρατημένες καί γενικότερα άποδεκτές μορφές — είτε ως στάση έθνικής «λεβεντιάς» καί «περηφάνειας» είτε ως φοκλοριστικό καρύκειμα τής τουριστικής εκποίησης του τόπου.

Η υιοθέτηση καί ή διάδοση κεντρικών ιδεών καί αξιών τής πολιτισμικής επανάστασης συνόδευσαν καί στην Ελλάδα πριν ακόμη από τό 1974, πρό παντός όμως μεταδικτατορικά, τή διαμόρφωση τής εγχώριας (έξαμβλωματικής) μαζικής δημοκρατίας, επηρεάζοντας σέ σημαντικό βαθμό τά καθημερινά ήθη (πρβλ. κεφ. IV, 4). Ταυτόχρονα μέ τήν τροπή πρós τήν εγχώρια παραλλαγή τής μαζικής δημοκρατίας συντελέσθηκε λοιπόν καί ή στροφή πρós μιάν αντίστοιχη μορφή μεταμοντερνισμού, μέ τήν έννοια ότι ή χαλάρωση ή ή διάλυση τών έντόπιων ιδεολογημάτων, μαζί μέ τή διεθνή ρευστοποίηση τών σαφών ψυχροπολεμικών ιδεολογικών ορίων, προκάλεσε όχι μόνο μιάν άδιαφορία γιά τήν ελληνική ιδεολογία γενικότερα, αλλά καί μιá χαοτική ανάμιξη τών πνευματικών προϊόντων πού έρχονταν σέ όλο καί μεγαλύτερες μάζες απ' έξω — σέ άκριβή άντιστοιχία, άλλωστε, πρós τή ραγδαία αύξηση τής εισαγωγής υλικών καταναλωτικών αγαθών. Ο συνδυασμός τών πάντων μέ τά πάντα, ό όποιος, όπως θά δούμε σ' αυτό τό βιβλίο, άποτελεί ούσιώδες γνώρισμα του μαζικοδημοκρατικού τρόπου σκέψης, καθώς καί οί ήδονιστικές αξίες του άύθορμητισμού καί

τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὅπως τίς διασκήρυξε ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση, στήν Ἑλλάδα συμφύρθησαν μέ τίς παμπάλαιες καί πασίγνωστες ἐπιχώριες ἔξεις τῆς πνευματικῆς κωθρότητας, τοῦ ἐξυπναυδισμοῦ καί τῆς ἡμιμάθειας· ἡ σύμφυση αὐτή, ἐπομένως, ἦταν ἡ φυσική καί βολική εἴσοδος τοῦ μεταμοντερνισμοῦ σ' ἓναν τόπο ὅπου τό ἀστικό ἐργασιακό ἦθος εἶναι οὐσιαστικά ἄγνωστο ὄχι μόνο στόν τομέα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, ἀλλά καί στόν τομέα τοῦ πνεύματος, ὅπου δέν διαμορφώθηκαν ἐπιστημονικές παραδόσεις μέ συνοχή καί μέ μακρόβιους φορεῖς καί ὅπου οἱ μίμοι καί οἱ γελωτοποιοί ἐκπροσωποῦνται μέ ποσοστά ἰδιαίτερώς ὑψηλά στούς κύκλους τῶν διανοουμένων, στά πανεπιστήμια καί στά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης. Ὅπως καί νά 'χει, ἡ τέτοια εἴσοδος τοῦ μεταμοντερνισμοῦ στίς ἑλληνικές συνθήκες ἀποτελεῖ τήν ὁλοκλήρωση, καί ἐν μέρει τήν κορύφωση, τῆς κρίσης ὅλων τῶν θεμελιωδῶν δεδομένων τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Ἡ ἐκποίηση τοῦ ἔθνους μέ τήν ὑλική ἔννοια θά συνοδευθεῖ καί ἀπό τήν πλήρη πνευματική του στείρότητα, ἀν ἡ μεταμοντέρνα σύμφυση τῶν πάντων μέ τά πάντα πραγματωθεῖ ἀποκλειστικά ὡς σύμφυση μεταξύ κακοχωνεμένων δάνειων στοιχείων καί ἀν ἡ φθορά τῶν ἑλληνικῶν, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐξελληνισμένων, ἰδεολογημάτων καταλήξει σύν τοῖς ἄλλοις σέ συρρίκνωση ἢ ἐργαλειοποίηση τῆς γλώσσας τέτοια, ὥστε νά μήν μπορεῖ πιά νά παραχθεῖ στόν νεοελληνικό χῶρο τό μόνο προϊόν πού —ἀκριβῶς χάρη στή μοναδική δυναμική μιᾶς πολυστρώματης καί παμπάλαιας γλώσσας— ἔχει παραχθεῖ ὡς τώρα σέ ὑψηλή ποιότητα: ποίηση. Ἀπέναντι σέ ὅλα αὐτά τά φαινόμενα μπορεῖ κανεῖς νά δοκιμάζει ὀδύνη, νιώθοντας μετέωρος καί δίχως ἐθνικές ρίζες, ἢ μπορεῖ καί νά τά θεωρεῖ ἀσήμαντα, πιστεύοντας ὅτι πατρίδα τοῦ ἀνθρώπου, πρό παντός σήμερα, εἶναι ὁ κόσμος καί ὅτι τήν τροφή πού δέν μπορεῖ νά τοῦ δώσει ὁ ἓνας τόπος τοῦ τήν παρέχει ἓνας ἄλλος. Ὅποιαδήποτε προσωπική στάση καί ἀν ἐπιλέξει ὁ καθένας, γεγονός εἶναι ὅτι ἡ νεοελληνική ἱστορία, ἔτσι ὅπως τή γνωρίσαμε στά τελευταῖα διακόσια χρόνια, κλείνει τόν κύκλο της. Ἀσφαλῶς, τά τραγικά καί κωμικά της ἐπεισόδια δέν τέλειωσαν ἀκόμη, ὁμως χάνεται ἡ ἐνότητα τῆς προβληματικῆς της καί ὁ εἰδοποιός της χαρακτηρισμός. Ἡ Ἑλλάδα ἐντάσσεται σέ πολύ χαμηλή θέση στό σύστημα τοῦ διεθνοῦς καταμερισμοῦ τῆς ὑλικῆς καί πνευματικῆς ἐργασίας. Ὁ δικός της μεταμοντερνισμός συνίσταται στό ὅτι ἀποτελεῖ μιᾶ στενή καί παράμερη λωρίδα στό εὐρύ φάσμα τοῦ μεταμοντερνισμοῦ ἄλλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΣΚΕΨΗΣ

Οἱ ἔννοιες τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου βρίσκονται ἐδῶ καί δύο δεκαετίες στό ἐπίκεντρο μιᾶς διεθνοῦς συζήτησης, ἡ ὁποία ἄρχισε ἀπό προβλήματα αἰσθητικῆς καί ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας γιά νά περάσει κατόπιν σέ ζητήματα φιλοσοφικά καί νά ἐγείρει θεμελιωδέστερα ἐρωτήματα. Οἱ φιλόσοφοι κατά κανόνα ἀντιλαμβάνονται μέ κάποια καθυστέρηση τίς ἀτμοσφαιρικές ἀλλαγές καί τούς καινούργιους προβληματισμούς, ὁμως ἀπό τή στιγμή πού θά παρέμβουν σέ μιάν ἤδη τρέχουσα συζήτηση ἐπικαλοῦνται τό ὑψηλό τους λειτούργημα, προβάλλοντας τήν ἀξίωση νά ἐντάξουν τό συζητούμενο ἀντικείμενο στίς δικές τους, τάχα ἀνώτερες νοητικές κατηγορίες καί νά ἔχουν αὐτοί τήν τελευταία λέξη· ὅπως καί νά 'χει, ἡ συμμετοχή τους σέ συζητήσεις ἀρχικά μὴ φιλοσοφικές μαρτυρεῖ ὅτι τοῦτες ἐδῶ ἔχουν νευραλγική σημασία — ἔστω καί ἂν, ἡ πρό παντός ἂν, ἓνα βασικό κίνητρο τούτης τῆς συμμετοχῆς τους εἶναι ἡ πολύ ἀνθρώπινη, ἀλλά στήν ἐποχή τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης σχεδόν ἀκατανύκτου ἐπιθυμία νά ἔχει κανείς ἐνεργή παρουσία στό μεγάλο ἀλισβερίσι τοῦ πνεύματος. Τώρα, ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἐξωτερικοῦ παρατηρητῆ, οἱ συζητήσεις πολλές φορές φανερώνουν λιγότερο τόν χαρακτήρα τοῦ ἐπίμαχου θέματος καί περισσότερο τόν χαρακτήρα τῶν συζητητῶν, καί μάλιστα ὄχι ἀπλῶς τίς συμπάθειες καί τίς ἀντιπάθειές τους, ἀλλά ἐπί πλέον τά κοσμοθεωρητικά καί κοινωνικοπολιτικά ρεύματα πού κρύβονται πίσω ἀπ' αὐτές. Ὅ,τι μέσα στή συζήτηση ἐμφανίζεται ὡς συνειδητή γνώση μιᾶς πραγματικότητας ἀποκαλύπτεται τότε ὡς ἀσυνειδητή ἢ μισοσυνειδητή πλευρά τῆς ἴδιας τούτης πραγματικότητας, ἡ σημασία τῆς ὁποίας γίνεται πρόδηλη ἂν τή μεταφράσουμε σέ μιάν ἄλλη γλῶσσα. Βέβαια, ἡ μετάφραση αὐτή μπορεῖ νά πετύχει μονάχα ἂν ἡ πραγματικότητα πού ἐνδιαφέρει στήν κάθε περίπτωση ἰδωθεῖ μέσα σέ μιάν εὐρύτερη προοπτική καί ἐρμηνευθεῖ μέ τή βοήθεια λεπτότερων ἐννοιολογικῶν ἐργαλείων, ἔτσι ὥστε στήν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, ὅπως θά προκύψει ἀπό τή διαδικασία τούτη, νά ἐνταχθεῖ καί νά ἐξηγηθεῖ καί ὅ,τι θέλει νά παρουσιάζεται ὡς ἐξήγηση τῆς πραγματικότητας.

Δέν θά πέφταμε λοιπόν έξω, ἂν χρησιμοποιώντας τή μαρξιστική ὀρολογία ἰσχυρίζομαστε ὅτι ἡ συζήτηση γιά τό μοντέρνο καί τό μεταμοντέρνο στάθηκε —ἀναπόφευκτα— ἰδεολογική. Μ' αὐτό ἐννοοῦμε πρῶτα-πρῶτα ὅτι οἱ περιγραφές τῆς κατάστασης τῶν πραγμάτων, ὅπως ἐπιχειρήθηκαν στό πλαίσió της, σημαδεύθηκαν καίρια ἀπό ἀποφάνσεις ἀναφερόμενες ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο οἱ ἴδιοι οἱ ἀποφαινόμενοι συμμετέχουν ἢ θά ἐπιθυμοῦσαν νά συμμετέχουν στήν κατάσταση πραγμάτων πού οἱ ἴδιοι περιγράφουν· βεβαίως, αὕτη ἢ (ἰδεατή) συμμετοχή δέν συντελεῖται μέ τή ρητή ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ καθενός τους, ἀλλά μέ τήν προβολή κανονιστικῶν θέσεων, τῶν ὁποίων τήν προάσπιση ἀναλαμβάνει ὁ ἐνδιαφερόμενος. Τοῦτες οἱ κανονιστικές θέσεις, ὅπου ἀπηχοῦνται οἱ ἀντιλήψεις καί οἱ ἐπιθυμίες τοῦ ἐκάστοτε ὑποκειμένου σχετικά μέ τή δική του ἀξία καί θέση, δηλαδή σχετικά μέ τίς δικές του ἀξιώσεις ἰσχύος, διαποτίζουν, ὅπως εἶναι εὐνόητο, τή σύλληψη καί τήν παρουσίαση τῆς κατάστασης τῶν πραγμάτων. Ἐτσι, ἡ μοντέρνα καί ἡ μεταμοντέρνα ἐποχή ἀντιπαρετέθηκαν ὡς ἰδιαίτερες ἐννοίες ἐποχῶν, κάθε μιά ἀπό τίς ὁποῖες συνδέθηκε μέ χαρακτηριστικές ἀξίες καί ἀπαξίες: ὅ,τι γιά τοὺς πρόμαχους τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ἦταν ἡ οὐκουμενική ἀξίωση τοῦ Λόγου νά καθοδηγεῖ τίς πράξεις καί τίς ὑποθέσεις τῶν ἀνθρώπων, γιά τοὺς προασπιστές τῆς μεταμοντέρνας ἐποχῆς σήμαινε τόν ἀνοιχτό ἢ λανθάνοντα ὁλοκληρωτισμό· καί ὅ,τι γιά τοὺς δεύτερους ἀποτελοῦσε εὐπρόσδεκτη διαπίστωση τῆς σχετικότητας τῶν ἀπόψεων καί ἔρεισμα τῆς ἀνοχῆς καί τῆς ἀνθρωπιᾶς, γιά τοὺς πρῶτους σημαζόταν ἀπό τήν ὑποψία τοῦ μηδενισμοῦ καί τῆς ἀναρχίας. Ἐτσι ἡ διαμάχη γιά τό ἂν ἡ μοντέρνα ἐποχή ἐφθασε ἢ ὄχι στό τέλος της ἀναγκαστικά περιστράφηκε γύρω ἀπό τό ζήτημα τῆς ζωντάνιας ἢ τῆς βιωσιμότητας ὄσων ἀξιῶν (ἢ ἀπαξιῶν) τῆς ἀποδίδονταν. Ἡ σύλληψη τῶν ἀξιῶν σέ συνάφεια μέ ὀρισμένες ἐποχές ἀποτελοῦσε ἔτσι τήν ἀντίστροφη ὀψη τῆς σύλληψης τῶν ἐποχῶν σέ συνάφεια μέ ὀρισμένες ἀξίες — καί ἡ σχηματοποίηση ἢ ἡ διθυραμβική προβολή μιᾶς ἐποχῆς στήν ἀξιολογική της ὑψή χρησίμευε (ὅπως εἶναι σύνηδες στή νεότερη ἱστορία τῶν ἰδεῶν ἤδη ἀπό τότε πού οἱ «σκοτεινοί χρόνοι» τοῦ Μεσαίωνα ἀντιπαρετέθηκαν ἀπό τή μιά στήν Ἀρχαιότητα καί ἀπό τήν ἄλλη στήν Ἀναγέννηση) στό νά νομιμοποιήσει μιά διπλή ἐπιθυμία θεωρητικῶν μέ κανονιστική τοποθέτηση: νά πιστεύουν ὅτι βρίσκονται σέ συμφωνία μέ τίς κινητήριες δυνάμεις τῆς ἱστορίας καί νά μετατρέπουν

τίς υποκειμενικές τους αξιώσεις ισχύος σέ αντικειμενικές επιταγές.

Βέβαια, οί αναφορές στην πορεία τῆς ιστορίας δέν προχωροῦν παραπέρα ἀπ' ὅσο φαίνεται ἀπαραίτητο γιά νά ικανοποιηθεῖ περισσότερο ἢ λιγότερο ἡ παραπάνω ἐπιθυμία· ὁμως ἡ ιστορική, κοινωνιολογική καί κοσμοθεωρητική ἡ ἰδεολογοκριτική ἀνάλυση ποτέ δέν προχωρεῖ σέ τέτοιο βάθος ὥστε νά μπορεῖ νά σχετικοποιήσῃ ἢ καί νά κλονήσει τίς κανονιστικές προτιμήσεις ὧν τήν ἐπιχειροῦν. Οἱ ὁπαδοί τοῦ «μοντέρνου» ὡς χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος μιᾶς ὁλόκληρης ιστορικής ἐποχῆς δέν ἀναζητοῦν μέ συνέπεια τίς ιστορικές ρίζες καί προϋποθέσεις τῆς πίστες στόν Λόγο καί ἔτσι δέν ἀναρωτιοῦνται ποιάν ἀξία μπορεῖ νά ἔχει μιά τέτοια πίστη μετά τό τέλος τῆς ἀστυκῆς ἐποχῆς· φαίνεται νά τρέφουν τήν πεποίθηση ὅτι ὁ Λόγος, μέ τήν ἰδιαίτερη οἰκουμενιστική ἔννοια τῶν Νέων Χρόνων, μπορεῖ νά ἀποκτήσῃ ἀργά ἢ γρήγορα τή θέση καί τήν περιωπή οἰονεῖ ἀνθρωπολογικῆς σταθερᾶς καί νά ἀποτελέσῃ πάγια, μονοσήμαντα ἐρμηνεύσιμη ἀρχή γιά τήν ἐξομάλυνση ὅλων τῶν συγκρούσεων, ἐπιβιώνοντας ἔτσι τῆς παρασκιῆς τῶν κοινωνικῶν ἐκείνων στρωμάτων, τῶν ὁποίων τήν ἔνοδο καί τή νύκτ' ἀποδεδειγμένα συνόδευσεν — ὡς σύνθημα. Οἱ δυσκολίες γίνονται μεγαλύτερες, ὅταν οἱ προαπιστές τοῦ Λόγου, μέ τήν ἔννοια πού αὐτός πῆρε στή μοντέρνα ἐποχή, θέλουν νά ἐμφανισθοῦν ὡς «προοδευτικοί» μέ τή μετααστική ἔννοια καί δέν εἶναι διατεθειμένοι νά ταυτισθοῦν κοινωνικά μέ τήν ἀστική τάξη καί πολιτικά μέ τήν κλασσική διδασκαλία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀλλά ἀντίθετα προσπαθοῦν νά μεθερμηνεύσουν τόν φιλελευθερισμό κατὰ τό πνεῦμα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἐνα ἐγχείρημα τόσο εὐθραστο ἀναγκαστικά γενᾷ συνεχῶς ἀμφιλογίες, ὅπως π.χ. ὅταν ἐκεῖνο, τό ὁποῖο σέ ἀστικό πλαίσιο ὀνομαζόταν «συζήτηση» ἢ «διάλογος», τώρα μετατρέπεται σέ «ἐπικοινωνία» — ὅρος πού μέσα στόν πολιτισμό τῆς μαζικῆς δημοκρατίας δέν κατανοεῖται ὅπωςδῆποτε ὡς ἐνέργημα τοῦ Λόγου, ἀλλά συνάπτεται μέ κάθε λογῆς ἐξωτισμούς καί μυστισμούς. Ἀλλά καί οἱ κήρυκες τῶν μεταμοντέρνων ἀξιών, οἱ ὁποῖοι βλέπουν φιλύποπτα τοὺς ὁλοκληρωτικούς οἰκουμενισμούς τοῦ Λόγου, δέν θέλουν νά καλοκαταλάβουν ὅτι ὁ τάχα παιγνιώδης καί φιλόανθρωπος σκεπτικισμός τους δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσῃ βάση γιά τή ρύθμιση τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης γενικά, παρά συνιστᾷ μιάν ἰδεολογικά ἐξιδανικευμένη προβολή τοποθετήσεων καί νοοτροπιῶν χαρακτηριστικῶν γιά τήν ἀνεκτική μαζική δημοκρατία τῆς μαζικῆς κατανάλωσης — ἀπό τόν ἀπολιτικό ἡδονισμό

Ίσαμε τήν παραίτηση, τήν ἀδιαφορία καί τήν ἀτιμωρησία ἢ τήν ἀσυνερισιά γιά κάθε λόγο ἢ σκέψη. Οἱ πλεῖστοι «μεταμοντέρνοι», οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦν νά ἐμφανίσουν τίς θέσεις τους ὡς ἰδεῶδες κοινωνικά ἐπιθυμητό καί σύμφωνο μέ τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, κατά πάσα πιθανότητα οὔτε διακρίνουν ξεκάθαρα αὐτές τίς συνάψεις, ἀλλά οὔτε καί θά ἦσαν πρόθυμοι νά ταυτισθοῦν ἰν τοιο μέ τήν κοινωνία ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἡ ἀνεμπόδιστη, ἂν καί σέ πολλά ἀντιφατική λειτουργία γεννᾷ, διαδίδει — καί χρειάζεται τέτοιες ἀντιλήψεις. Τό ζήτημα δέν εἶναι *in abstracto* ἂν «anything goes» καί ἂν ἡ πουαλομορφία τῶν ἀπόψεων καί τῶν πράξεων εἶναι εὐεργετική γιά «τήν» κοινωνία καί γιά «τούς» ἀνθρώπους, ἀλλά κάτω ἀπό ποιές συγκεκριμένες συνθῆκες εὐδοκιμεῖ μιά τέτοια πίστη καί σέ ποιόν τρόπο σκέψης ἀνταποκρίνεται. Γιατί ἰσχύει μόνο κάτω ἀπό ὀρισμένες συνθῆκες — πράγμα ἄλλωστε πού ὁμολογοῦν σιωπηρά καί οἱ ἴδιοι οἱ «μεταμοντέρνοι», ὅταν διατυπώνουν τίς σκέψεις τους ξεκινώντας ἀπό τήν κατάσταση τῶν σημερινῶν δυτικῶν κοινωνιῶν χωρίς νά βάζουν μέ τόν νοῦ τους ἐποχές κρίσης, ἱστορικές καμπές καί περιπτώσεις ἑκτακτής ἀνάγκης. Αὐτήν τήν πολιτική ἀφέλεια τή συμμερίζονται ἄλλωστε, παρά τίς ὑπόλοιπες διαφορές ἀπόψεων, μέ τούς φιλελεύθερους ἢ δημοκράτες προασπιστές τοῦ μοντέρνου καί τῆς μοντέρνας ἐποχῆς. Διαβλέπουν βέβαια τή δυναμική ἐπιθετικότητα τοῦ Λόγου, ὅμως, καθῶς ἐπιδιώκουν νά ξεριζώσουν μαζί μέ τίς οἰκουμενικές ἀξιώσεις τοῦ Λόγου καί τήν ἐπιθετικότητα, ἀδυνατοῦν νά κατανοήσουν ὅτι ἡ ἐπιθετικότητα προηγήθηκε στήν ἀνθρώπινη ἱστορία ἀπό τόν Λόγο, ἔρα ὁ Λόγος δέν εἶναι ἡ πηγή τῆς ἐπιθετικότητας παρά μόνον ἓνα ἀπό τά πιθανά της ὄπλα.

Ὁ ἰδεολογικός χαρακτήρας τῶν κατασκευῶν γιά τή μοντέρνα καί τή μεταμοντέρνα ἐποχή γίνεται προφανές στό φῶς τῆς στοιχειώδους διαπίστωσης κάθε γνώστη τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν ὅτι ἡ ὀλιστυχή καί ἡ ἀτομιστική θεώρηση, ἡ «αὐτότητα» καί ἡ «διαφορά», τά ἐνοποιητικά ὄνειρα τοῦ Λόγου καί ὁ σχετικιστικός σκεπτικισμός συνυπῆρχαν ἐξ ἀρχῆς καί προσδιορίζονταν ἀμοιβαῖα μέσα στούς κόλπους τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν Νέων Χρόνων· ἀκριβῶς γι' αὐτό μποροῦν καί οἱ δύο παραπάνω κατασκευές νά προβληθοῦν σχεδόν κατά βούληση στό ἱστορικό παρελθόν, πράγμα πού γίνεται ἄλλωστε ὅποτε αὐτό φαίνεται σκόπιμο προκειμένου νά νομιμοποιηθεῖ μιά θέση. Ὄντας λοιπόν πλασματικές καί αὐθαίρετες, οἱ ἀποφάνσεις γιά τή μοντέρνα καί τή μεταμοντέρνα ἐποχή δέν πρέπει νά λαμβάνονται στήν ὀνομαστική τους

ἀξία. Ἀποτελοῦν μᾶλλον τὰ συμπτώματα ὀρισμένων ἐξελίξεων παρά τίς διαγνώσεις τους — καί σκοπός τούτης τῆς ἐργασίας εἶναι ἀκριβῶς νά ἀναλύσει τίς ἐξελίξεις, τῶν ὁποίων συμπτώματα ἀποτελοῦν. Ὁμῶς μέσα στό σύμπτωμα μιᾶς ἐξέλιξης κρύβεται ὑπό μορφή ὑποτυπώδη ἢ στρεβλή μιᾶ ἐποψῆς ἢ καί ἓνα ἀποφασιστικό γνώρισμα τῆς ἴδιας τούτης ἐξέλιξης. Μέ τήν ἔννοια αὐτήν ἐνδεύονται νά πάρουμε ὡς ἀφετηρία μας ὀρισμένα συμπτώματα τῆς ἐξέλιξης, ὅπως εἶναι οἱ ἀποφάνσεις πάνω σ' αὐτήν, καί νά τούς ἀφαιρέσουμε τά ἰδεολογικά τους ψιμύθια γιά νά δοῦμε ἔτσι τό πραγματικό της πρόσωπο καί νά κατανοήσουμε τό ἀντικειμενικό νόημα τῶν ἀποφάνσεων πάνω σ' αὐτήν. Τό γεγονός, ὅτι οἱ προσφιλεῖς σήμερα μελοδραματικές σχηματοποιήσεις τῆς μοντέρνας καί τῆς μεταμοντέρνας ἐποχῆς δέν εὐσταθοῦν ἀπό τήν ἀποψή τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας καί τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, δέν σημαίνει ἀναγκαστικά καί ὅτι εἶναι ἀπατηλό τό συναφές μαζί τους αἶσθημα ὅτι συντελέσθηκε μιᾶ καμπή πού μᾶς ἔφερε ἀπό μιάν ἐποχή σέ μιάν ἄλλη. Τό ζήτημα εἶναι ὅμως πού πρέπει νά τοποθετηθεῖ αὐτή ἡ καμπή, σέ τί συνίσταται καί τί συνεπέφερε. Περιοδολογήσεις μέ πρόθεση ἰδεολογική-κανονιστική δέν εἶναι ἐσφαλμένες ἐπειδὴ κάθε περιοδολόγηση χωρίς ἐξαίρεση εἶναι ὅπωςδῆποτε ἐσφαλμένη, ἀλλά ἐπειδὴ ἔχουν καταρτισθεῖ ἔτσι ὥστε νά νομιμοποιοῦν τίς ἀξιώσεις ἰσχύος τῶν δημιουργῶν τους, ὅπως ἐξηγήσαμε προηγουμένως. Οἱ βάσιμες περιοδολογήσεις ὀφείλουν νά θεμελιώνονται μέ κριτήρια ὄχι κανονιστικά καί ἀναφερόμενα σέ ζητήματα περιεχομένου, ἀλλά μορφολογικά καί δομικά· ὄχι περιεχόμενα, ἀλλά σχήματα σκέψης πρέπει νά συγκρίνονται μεταξύ τους καί νά θεωροῦνται στή διαδοχή τους. Ἀπό τή σκοπιά τούτη ἡ κανονιστικά φορτισμένη ἔννοια τοῦ Λόγου π.χ. δέν ἔχει κεντρική σημασία, ἐνῶ ἀντίθετα προβάλλουν στό προσκήνιο ἰδεατές μορφές, οἱ ὁποῖες διασκελίζουν τά ὅρια τῶν ἐπὶ μέρους τομέων, ἐπαναγνωρίζονται δηλαδή μέσα σέ ἐντελῶς διαφορετικά περιεχόμενα καί διαφορετικούς κλάδους τόσο τῆς πνευματικῆς δημιουργίας ὅσο καί τῆς ὑπόλοιπης κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐτσι ἡ ἔρευνα δέν προσανατολίζεται πιά μέ πυξίδα τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο κατανοοῦν οἱ διανοούμενοι τόν ἑαυτό τους καί καθοδηγεῖται ἡ ἔμπνευσή τους ὅταν κατασκευάζουν ἔννοιες ἐποχῶν, ἀλλά ἔχει πρό ὀφθαλμῶν ἓνα πολύ εὐρύτερο φάσμα, ὅπου ἡ αὐτοκατανόηση τῶν διανοουμένων ἐμπεριέχεται ὡς ἀντικείμενο καί ὄχι ὡς ὄργανο τῆς γνώσης. Ἡ γονιμότητα αὐτῆς τῆς μεθόδου ἐπιβεβαιώνεται μέ τή διαπίστωση ὅτι ὑφίσταται μιᾶ ἀκριβῆς

δομική αντιστοιχία ανάμεσα στο κεντρικό σχήμα σκέψης, πού σε διάφορες παραλλαγές ἀγκαλιάζει όλους τούς τομείς τοῦ ἰδεατοῦ, καί στά θεμελιώδη φαινόμενα ἢ στίς θεμελιώδεις τάσεις τῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνίας. Μόνον ἡ διαπίστωση μιᾶς τέτοιας ἀντιστοιχίας ἐπιτρέπει μιᾶ βάσιμη περιοδολόγηση· ἂν ἡ διαπίστωση αὐτή οὔτε ἐπιδιώκεται οὔτε γίνεται, τότε οἱ περιοδολογήσεις παραμένουν κενές, τουλάχιστον στόν βαθμό πού θέλουν νά συλλάβουν τόν χαρακτηριστήρα ὁλόκληρων ἱστορικῶν ἐποχῶν καί ὄχι ἀπλῶς τήν ἐξέλιξη σέ ἐπί μέρους τομείς.

Ἐδῶ θά ὑποστηρίξουμε καί θά τεκμηριώσουμε τήν ἀποψη ὅτι ἡ προβληματική τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου —τόσο στήν κοινωνική καί πολιτική ὅσο καί στήν πολιτισμική τῆς ἔποψη— φωτίζεται καλύτερα ἂν τή δοῦμε στό πλαίσιο τῆς παραμῆς τοῦ ἀστικοῦ τρόπου σκέψης καί ζωῆς καθῶς καί τῆς μετάβασης ἀπό τόν φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία. Ἐνα διπλό λάθος, ἤτοι ἡ παραγνώριση τῶν χαρακτηριστικῶν ἀστικῶν ριζῶν καί γνωρισμάτων τῆς ἔννοιας τοῦ Λόγου καί ἡ ἐλλιπής κατανόηση τῆς σημασίας τῆς παραμῆς τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί τοῦ κλασσικοῦ φιλελευθερισμοῦ γιά τό μέλλον τούτης τῆς ἔννοιας, ὁδήγησε τούς προασπιστές τῆς μοντέρνας ἐποχῆς στό παράδοξο νά συνιστοῦν ὡς πανάκεια γιά τά προβλήματα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἀστικά-φιλελεύθερα ἰδεώδη καί διαδικασίες, ἀλλά χωρίς ἀστυχή τάξη καί χωρίς (κλασσικό) φιλελευθερισμό. Τό ἀντίθετο διπλό λάθος, ἤτοι ἡ παραγνώριση τῆς συγκεκριμένης μαζικοδημοκρατικῆς προέλευσης καί ὕψους τοῦ πλουραλισμοῦ καθῶς καί ἡ ἐλλιπής κατανόηση τῆς ἀξεδιάλυτης συνύφανσης τῶν «καλῶν» καί τῶν «κακῶν» πλευρῶν τῆς καταναλωτικῆς καί ἀνεκτικῆς μαζικῆς κοινωνίας, ἔκανε τούς κήρυκες τῆς μεταμοντέρνας ἐποχῆς νά ὑποπέσουν σέ μιάν ἀντίφαση, δηλαδή νά ὑμνοῦν κατά τρόπο ἐξαιρετικά ἀνιστορικό ἀξίες προφανῶς ἔλλογες, ὅπως εἶναι ἡ ἀνοχή καί ὁ ἀνθρωπισμός, ἐπικαλούμενοι ἀκριβῶς τόν σχετικιστικό σκεπτικισμό. Παρόμοια παράδοξα καί παρόμοιες ἀντιφάσεις μπορεῖ νά παραμερίσει μονάχα μιᾶ συνεπής, δηλαδή ἀπαλλαγμένη ἀπό κανονιστικές προκαταλήψεις καί ἀξιώσεις ἰσχύος, ἔνταξη τῆς προβληματικῆς τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου στή μεγάλη κοινωνικοπολιτική καί πολιτισμική συνάρτηση, ἡ ὁποία συνίσταται στήν ἀντικατάσταση τοῦ ἀστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό ἕνα καινούργιο καί τοῦ (κλασσικοῦ) φιλελευθερισμοῦ ἀπό τή μαζική δημοκρατία. Ἡ προσπέλαση αὐτή θά μᾶς πρόσφερε ἐπί πλεόν τή δυνατότητα νά φέρουμε στόν ἴδιο ἐρμηνευτικό παρονομαστή

τή λογοτεχνική-καλλιτεχνική και τήν ιστορική-κοινωνιολογική πλευρά του προβλήματος, τῶν ὁποίων ἡ ὀργανική συνάφεια ἴσαμε τώρα δέν καταδείχθηκε σέ ὅλη της τήν ἔκταση καί τήν πορεία. Γιά νά τό κατορθώσουμε αὐτό, πρέπει πρῶτα νά διευκρινίσουμε μερικές θεμελιώδεις ἔννοιες.

Ὡς γνωστόν οἱ ὅροι «μοντέρνος», «μοντερνισμός», «μοντέρνα ἐποχή» χρησιμοποιοῦνται μέ διπλή ἔννοια. Ἀπό τή μιᾶ σημαίνουν μιάν ὀρισμένη φάση ἢ κατεύθυνση στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης, ἡ ὁποία ἄρχισε κάπου στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰ. καί στίς πρῶτες τρεῖς ἢ τέσσερις δεκαετίες τοῦ 20οῦ πῆρε ἀδρότερα περιγράμματα παρά τήν ἐσωτερική της ποικιλομορφία· ἀπό τήν ἄλλη σημαίνουν τούς «Νέους Χρόνους» ἢ τόν «Διαφωτισμό», καί μάλιστα ὡς ἀντιθέσεις πρὸς τή θεολογική εἰκόνα γιά τόν κόσμον καί τόν ἄνθρωπο καθῶς ἐπίσης καί ὡς ἀξιώσεις αὐτόνομης διαμόρφωσης τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης πάνω στή βάση ἐμμενῶν, ἀλλά ὄχι αὐθαίρετων, κριτηρίων καί ἀξιῶν πού μπορεῖ νά ἀνακαλύψει ὁ Λόγος. Ἀντίστοιχα διπλή ἔννοια ἔχουν οἱ ὅροι «μεταμοντέρνος», «μεταμοντερνισμός», «μεταμοντέρνα ἐποχή». Ἀρχικά ὀνομάσθηκαν «μεταμοντέρνα» λογοτεχνικά καί καλλιτεχνικά ρεύματα, τά ὁποῖα ἐμφανίσθηκαν νωρίτερα ἢ ἀργότερα μετά τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμον καί ἔτρεφαν τή φιλοδοξία νά πᾶνε ἡ τουλάχιστον δημιουργήσαν τήν ἐντύπωση ὅτι πᾶνε, παραπέρα ἀπό τίς μορφές, τά περιεχόμενα καί τίς στάσεις τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ· λίγο κατόπιν χαρακτηρίσθηκε ὡς «μεταμοντέρνα» ἡ ἐποχή ἐκείνη, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τή μοντέρνα ἐποχή (μέ τήν ἔννοια τῶν Νέων Χρόνων ἢ τοῦ Διαφωτισμοῦ) καί θεμελιώνεται στήν ἐπίγνωση ὅτι τό σχέδιο τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ἀπέτυχε καί ὅτι πρὸς ἀποφυγή τῶν οἰκουμενισμῶν καί τῶν ὁλοκληρωτισμῶν τοῦ Λόγου τό καλύτερο θά ἦταν νά ἀκολουθηθεῖ ὁ —σήμερα ἐπιτέλους βατός, καί μάλιστα μόνος ἀνοιχτός— δρόμος τοῦ ἐλεύθερου παιγνιδιοῦ τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καί τῶν πολλῶν κέντρων ἰσχύος καί γνώμης μέσα στό πλαίσιο μιᾶς πλουραλιστικῆς κοινωνίας. Οἱ διπλές τοῦτες ἔννοιες τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου διαμορφώθηκαν μέ διαφορετική ἐκάστοτε ἀκρίβεια καί ἔμφαση σέ δύο συζητήσεις, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ πρώτη διεξήχθηκε κυρίως ἀπό ἱστορικούς τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης, ἐνῶ ἡ κατοπινότερη κυρίως ἀπό φιλοσόφους. Οἱ δύο τοῦτες συζητήσεις διασταυρώθηκαν μονάχα ἐν μέρει καί παρέμειναν ἀσύμμετρες. Γιατί ἡ πρώτη, καθῶς στράφηκε πρὸ παντός γύρω ἀπό λογο-

τεχνικά-καλλιτεχνικά και πολιτισμικά φαινόμενα, λίγο ενδιαφέρθηκε για τό σχέδιο τῶν Νέων Χρόνων καί τοῦ Διαφωτισμοῦ καθὼς καί γιά τήν ἔννοια τοῦ Λόγου, καί μάλιστα γιά τόν ἀπλό λόγο ὅτι τόσο ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός ὅσο καί ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός (ὅς δεχθοῦμε προσωρινά τήν ὑπαρξή του ὡς αὐτοτελοῦς ρεύματος) προϋπέθεταν ἢ καί συνεπέφεραν τήν κατάρρευση τοῦ παραπάνω σχεδίου. Ἐν ὄψει αὐτοῦ τοῦ ἀποφασιστικοῦ κοινοῦ σημείου μεταξύ μοντερνισμοῦ καί μεταμοντερνισμοῦ, μέ τή λογοτεχνική-καλλιτεχνική ἔννοια τῶν ὄρων, στάθηκε δυνατό νά ὑποστηριχθεῖ συχνά ἡ συνάφεια ἢ ἡ συνέχειά τους, καί μάλιστα νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ αὐτοτέλεια τοῦ δεύτερου, ὁσχετα ἀπό τό πῶς αἰτιολογήθηκε ἐκάστοτε ἡ θέση αὐτή. Ἀντίθετα, ἀπό τή στιγμή πού ἡ συζήτηση γιά τό μοντέρνο καί τό μεταμοντέρνο πέρασε στό ζήτημα τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν καί πῆρε φιλοσοφικό χαρακτήρα, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς δύο ἔννοιες πῆρε καθαρά καί ἀναγκαῖα τό προβάδισμα.

Ἡ ἀσυμμετρία ἀνάμεσα στίς δύο τοῦτες συζητήσεις καί στά δύο τοῦτα ἐννοιολογικά ζεύγη ἔχει μιάν ἀκόμη διδακτική πλευρά, δηλαδή τή χρονολογική. Ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός ἔχει ἡλικία περίπου ἐνός αἰῶνα, ἐνῶ ἡ μοντέρνα ἐποχή, ἡ ὁποία, ὅπως λέγεται, σημαδεύεται ἀπό τά αἰτήματα καί τά desiderata τοῦ κοσμικοῦ Λόγου, ἀνατρέχει στίς ἀρχές τῶν Νέων Χρόνων ἔν κάποιος δέν εἶναι διατεθειμένος νά γυρίσει τόσο πολύ στό παρελθόν, ὁφείλει πάντως νά συνδέσει τίς ἀπαρχές τῆς μέ τίς ἀπαρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τώρα, οἱ προασιπιστές τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτή διαρκεῖ ὡς τίς μέρες μας καί ὅτι ὡς (ἀπραγματοποίητο ὁρόμα) σχέδιο διατηρεῖ πάντοτε τήν κανονιστική ἰσχύ της. Κατά παράδοξο τρόπο, τούτη τήν ἀντίληψη γιά τή μακροβιότητα τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ὡς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ τή συμμερίζονται καί ὅσοι μιλοῦν γιά τή μεταμοντέρνα ἐποχή μέ ἔννοια ἱστορική καί φιλοσοφική, ἐφ' ὅσον ἰσχυρίζονται ὅτι μόνον οἱ ἐξελίξεις τῶν δύο ἢ τριῶν τελευταίων δεκαετιῶν ἔκαστον δυνατή, καί μάλιστα ἀναπόδραστη, τήν ὑπέρβαση τῆς μοντέρνας ἐποχῆς. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ μεταμοντερνισμοῦ συμφωνοῦν ὡς πρός τή χρονολόγηση τῆς μεγάλης τούτης τομῆς μέ τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μεταμοντερνισμό, καί καθὼς ἔτσι δέχονται τήν αὐτοτέλεια τοῦ μεταμοντέρνου παραγνωρίζουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τήν ἀποφασιστική λειτουργία τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν. Στήν προοπτική τούτη ὁ τελευταῖος ἐμφανίζεται λιγότερο

ὡς ἐργαστήρι ἐνός καινούργιου σχήματος σκέψης, τό ὁποῖο συναρτιό-
 ταν μέ πρωτοπόρες κοινωνικές τάσεις, καί περισσότερο ὡς ἐξέγερση
 ἐναντίον τοῦ παραδοσιακοῦ ἀστυκοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία τάχα ἐκφρά-
 σθηκε μέ τήν κατάλυση τῶν μορφῶν του, ὅμως δέν μπόρεσε νά ἀνα-
 τρέψει ριζικά τά περιεχόμενα καί τίς ἀξίες του, γιατί ἔμεινε μαζί τους
 συνδεδεμένη ὡς τό ἀρνητικό τους σύστοιχο. Παρά τή μετατόπιση τῆς
 ἐμφασης, τοῦ κέντρου βάρους καί τῶν συμπαθειῶν, παρόμοια κρίνε-
 ται ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός ἀπό τή σκοπιά τῶν
 προασπιστῶν τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ὡς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ:
 πρόκειται, ὅπως λέγεται, στή χειρότερη περίπτωση γιά προϊόντα
 ἀντιδραστικῆς σκέψης καί στήν καλύτερη γιά διαμαρτυρίες μέ ἐκάστοτε
 διαφορετικά κίνητρα — ἐν πάσῃ περιπτώσει ὄχι γιά κρυσταλλώσεις
 ἐνός καινούργιου καί αὐτοτελοῦς σχήματος σκέψης, τό ὁποῖο ἀρθρώνει
 κεντρικές τάσεις τῆς κίνησης τῆς κοινωνίας.

Κατανοοῦμε εὐκόλα γιατί κρίνεται ἔτσι στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ
 λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός: οἱ σημερινοί προασπιστές
 τῆς αὐτοτέλειας τοῦ μεταμοντέρνου θά ἔπρεπε νά σχετικοποιήσουν
 ἔντονα τήν ἀξίωσή τους, ὅτι ἐγκαινιάζουν μιά καινούργια ἐποχή, καί
 νά ἐμφανισθοῦν στά ἴδια τους τά μάτια περισσότερο ὡς ἐπίγονοι παρά
 ὡς κοσμοπλάστες, ἄν εἶχαν ἀναγάγει τό ἐγχείρημα τό δικό τους ὡς
 τίς πιό μορφινές καί ἐν μέρει κρυφές του ρίζες μέσα στήν ἱστορία τῶν
 ἰδεῶν καί οἱ ὑπέρμαχοι τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ὡς ἐποχῆς τοῦ Δια-
 φωτισμοῦ θά ἔβλεπαν ὅτι ἔχουν ἤδη χάσει τό παιγνίδι, ἄν διαπίστωναν
 ὅτι ὁ ἀγώνας τους ἐνάντια στό μεταμοντέρνο εἶναι ἀπλῶς ἡ μάχη
 ὀπισθοφυλακῶν ἐνός στρατοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται πιά μονάχα ἀπό
 τίς ὀπισθοφυλακές του, γιατί τό κύριο σῶμα του ἀποδεκατίσθηκε
 ἀκριβῶς τήν ἐποχή τῆς διαμόρφωσης τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνι-
 κοῦ μοντερνισμοῦ, καί μάλιστα ἐξ αἰτίας του. Ἐνάντια καί στίς δύο
 τοῦτες θέσεις πρέπει νά καταδειχθεῖ ὅτι ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός
 μοντερνισμός ἔπαιξε καίριο ρόλο μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν ὡς
 δημιουργός ἐνός καινούργιου, αὐτοτελοῦς καί καθοριστικοῦ γιά τή μελ-
 λοντική ἐξέλιξη σχήματος σκέψης. Τό πρόβλημα βέβαια δέν εἶναι
 ἀπλῶς νά φωτίσουμε λεπτομερειακά τήν προέλευση τοῦ λογοτεχνι-
 κοῦ-καλλιτεχνικοῦ μεταμοντερνισμοῦ ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτε-
 χνικό μοντερνισμό τόσο ὡς πρός τό ὕφος ὅσο καί ὡς πρός τό περιε-
 χόμενο. Ἡ ἐνότητα καί ἡ συνέχεια τῶν δύο αὐτῶν κατευθύνσεων
 ἔγιναν δεκτές, καί μάλιστα καταδείχθηκαν, κάμποσες φορές ἴσαμε τώ-

ρα, όμως η σχετική επιχειρηματολογία παρέμεινε στο πλαίσιο της ιστορίας της λογοτεχνίας και της τέχνης ή στο πλαίσιο της αισθητικής. Όμως το ζητούμενο είναι να διευρύνουμε τον ερμηνευτικό ορίζοντα με την ιστορική, κοινωνιολογική και κοσμοθεωρητική ανάλυση, για να κάνουμε πρόδηλο ότι η ενιαία εξέλιξη, η οποία αγκαλιάζει τόσο τον λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό όσο και τον λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μεταμοντερνισμό, αρχίζει παράλληλα με μία βαθειά κοινωνική αλλαγή και συνοδεύει τις μεγάλες της φάσεις ίσαμε τις μέρες μας. Η διαπίστωση τούτης της παραλληλότητας, η οποία στην πραγματικότητα αποτελεί οργανική συνάρτηση, γίνεται λιγότερο κοινότοπη, αν εξοφριωθεί ότι ανάμεσα στο εξεταζόμενο σχήμα σκέψης και στον εξεταζόμενο κοινωνικό σχηματισμό υφίσταται ακριβής δομική αντιστοιχία, ότι δηλαδή το σχήμα σκέψης και ο τρόπος λειτουργίας της κοινωνίας στους διάφορους τομείς της δραστηριότητάς της μπορούν να ανασχθούν στην ίδια τυπική δομή, παρά τη σχεδόν άχανή ποικιλομορφία των περιεχομένων. Από την πλευρά του, το σχήμα σκέψης δεν εκτείνεται μόνο σε λογοτεχνικά-καλλιτεχνικά φαινόμενα, αλλά εξ ίσου στους τομείς των επιστημών της φύσης και του ανθρώπου καθώς και της φιλοσοφίας. Γιατί οι ιδεατές μορφές στο σύνολό τους αποτελούν βέβαια, αν θεωρηθούν καθ' αυτές, το σύστοιχο του υλικού τρόπου λειτουργίας της κοινωνίας, ταυτόχρονα όμως συνιστούν και μάν επόψη ή ένα μέρος του.

Ποιά κοινωνική αλλαγή και ποιές φάσεις της πρέπει να μας απασχολήσουν όταν θέλουμε να κάνουμε κατανοητή πάνω σε ευρεία βάση τη διαμόρφωση του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού και τη μετεξέλιξή του στον λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μεταμοντερνισμό; Μία σχηματική απάντηση μπορεί να είναι η εξής: Ο λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός μορφοποιείται την εποχή όπου σχηματίζεται η βιομηχανική μαζική κοινωνία, αρχίζοντας παράλληλα να υπονομεύει την κυριαρχία και τις κοινωνικές προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού. Γιατί ο φιλελευθερισμός υπό τη συγκεκριμένη του ιστορική έννοια, δηλαδή υπό την έννοια της κοινωνικής και πολιτικής κυριαρχίας της αστικής τάξης, έχασε το ουσιαστικό του περιεχόμενο και την ικανότητα επιβολής του στον βαθμό που η εμφάνιση μιας μαζικής κοινωνίας, η οποία προσπαθούσε να εκφραστεί πολιτικά με μαζικές οργανώσεις και μαζική δράση, δυσκόλευε όλο και περισσότερο το πολιτικό παιχνίδι της αστικής ολιγαρχίας. Αντικειμενικοί παράγοντες

καθώς και ἡ ἀντίσταση τῆς ἀστυκῆς τάξης ἐμπόδισαν γιά ἓνα μάλλον σύντομο (μέ ἱστορικά μέτρα) διάστημα τό ἀνοιγμα τοῦ φιλελευθερισμοῦ σέ δημοκρατική κατεύθυνση· στήν πρώτη αὐτή φάση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἡ μαζική κοινωνία δέν ἦταν ἀκόμη μαζική δημοκρατία, καί ἡ ἀπουσία δημοκρατίας συναρτιόταν μέ τό γεγονός ὅτι ἀκόμη δέν εἶχε ολοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία τῆς μαζικοποίησης καί συνάμα τῆς κατάτμησης τῆς κοινωνίας σέ άτομα. Ἡ ἀντίφαση πού προέκυπτε ἀπό τήν κατάσταση αὐτή λύθηκε ὄχι μόνο μέ τή χαλάρωση ἢ τήν ἐξάλειψη τῶν ὀλιγαρχικῶν γνωρισμάτων, πού ἀνῆκαν ἐκ φύσεως στόν κλασσικό φιλελευθερισμό, καί μέ τή μείωση τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τῆς ἀστυκῆς τάξης σέ ἐποχή πού καί ἡ ἴδια ἔλλαζε, ἀλλά καί μέ τήν ὅλο καί εὐρύτερη συμμετοχή τῶν μαζῶν στήν κατανάλωση μιᾶς ὅλο καί ὀγκωδέστερης μαζικῆς παραγωγῆς. Ἡ μαζική κοινωνία, ἡ μαζική δημοκρατία, ἡ μαζική παραγωγή καί ἡ μαζική κατανάλωση ἀποτελέσαν στό ἐξῆς τίς ἀξεχώριστες μεταξύ τους πλευρές ἑνός ἐνιαίου κοινωνικοῦ μορφώματος, ὅπως αὐτό ὑλοποιήθηκε στίς πρῶτες δεκαετίες μετά τόν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον πρό παντός στίς δυτικές βιομηχανικές χώρες. Ἐνα πνευματικό προϊόν τούτης τῆς δεύτερης φάσης στήν ἱστορία τῆς βιομηχανικῆς μαζικῆς κοινωνίας ἦταν ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός καθώς καί ἡ θεωρία γιά τή μεταμοντέρνα ἐποχή, ἡ ὁποία τάχα διαδέχεται τή μοντέρνα ἐποχή (ὡς ἐποχή τῶν Νέων Χρόνων ἢ τοῦ Διαφωτισμοῦ). Ὡστε ἀπό κοινωνιολογική ἀποψη ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός καί ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός συνδέονται μεταξύ τους στόν ἴδιο βαθμό καί μέ τήν ἴδια ἔννοια ὅπως καί οἱ δύο φάσεις στήν ἱστορία τῆς μαζικῆς κοινωνίας: ἡ πρώτη, ἡ ὁποία διαμορφώθηκε μέσα στίς συνθῆκες τῆς πρώτης μαζικῆς κοινωνίας, πέρασε στή δεύτερη ὅταν ἡ μαζική κοινωνία μετατράπηκε στή μαζική δημοκρατία τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καί τῆς μαζικῆς κατανάλωσης. Ἡ γενική κοινωνιολογική διαφορά συγκεκριμενοποιήθηκε σέ πολλές διαφορές ὕφους, περιεχομένου καί ἀτμόσφαιρας ἀνάμεσα στή μοντέρνα καί στή μεταμοντέρνα λογοτεχνική-καλλιτεχνική κατεύθυνση· σχετικά θά μιλήσουμε παρακάτω (κεφ. IV, 5). Πολύ σημαντικότερη εἶναι ὅμως ἡ ἐποψη τῆς συνέχειας μεταξύ τους, καί μάλιστα ὅσον ἀφορᾷ στά ἐννοιολογικά καί ὀρολογικά ζητήματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ.

Ἡ διπλή διαπίστωση γιά τή συνέχεια μεταξύ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ καί λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μεταμοντερ-

νισμού καθώς και για τή συνάφεια αὐτῆς τῆς συνέχειας μέ τήν ἐξέλιξη τῆς μαζικῆς κοινωνίας καθιστᾷ ἀδύνατη τήν τοποθέτηση τῆς τομῆς μεταξύ μοντέρνας καί μεταμοντέρνας ἐποχῆς σ' ἓνα σχετικά πρόσφατο χρονικό σημεῖο, ὅπως κάνουν, συμφωνώντας ἀρνητικά μεταξύ τους, τόσο οἱ προασπιστές τῆς μοντέρνας ἐποχῆς (ὡς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ) ὅσο καί ἐκεῖνοι τῆς μεταμοντέρνας (μέ τήν κοινωνικοπολιτική καί φιλοσοφική ἔννοια). Τοῦτο τό γεγονός κάνει εὐλογη τήν ἀναζήτηση μιᾶς ὁρολογικῆς σύμβασης, ἡ ὁποία νά λαμβάνει βέβαια ὑπ' ὄψιν τῆς τήν τρέχουσα γλωσσική χρήση, ἀλλά νά παραμερίζει μέ μελετημένες τροποποιήσεις ὅσες παρανοήσεις γεννᾷ αὐτή. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι πρέπει νά διακρίνουμε ξεκάθαρα τή μοντέρνα ἐποχή (ὡς ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ) ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καθώς καί τίς δύο ἀντίστοιχες σημασίες τοῦ μεταμοντέρνου μεταξύ τους. Ἄν ὁμως θέσουμε στό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς μας τήν τομή ἀνάμεσα στίς δύο ἐποχές καί θελήσουμε νά τή χρονολογήσουμε διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι γίνεται συνήθως σήμερα, τότε ἐμφανίζεται τό παράδοξο ὅτι ἡ μεταμοντέρνα ἐποχή ὡς ἐποχή πού ἀκολουθεῖ τή μοντέρνα ἐποχή (ὡς ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ) περιλαμβάνει καί ἐκεῖνο, τό ὁποῖο ὀνομάσθηκε μοντερνισμός μέ τή λογοτεχνική καί καλλιτεχνική ἔννοια. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ μεταμοντέρνα ἐποχή ἀρχίζει ταυτόχρονα μέ τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καί ὄχι μέ τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μεταμοντερνισμό, ὅπως νομίζεται σήμερα. Τό παράδοξο, ὡστόσο, περιορίζεται στήν ὁρολογία καί μόνον, ἀρκεῖ νά μή μᾶς διαφεύγει ὅτι μιλώντας γιά τό μεταμοντέρνο τή μιᾶ φορά ἐννοοῦμε μιάν ἐποχή (μέ ἔννοια κοινωνικοϊστορική καί φιλοσοφική) καί τήν ἄλλη ἀναφερόμαστε στό ἐπίπεδο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά διασυνδυνεύσουμε αὐτό τό ὁρολογικό παράδοξο, ἐφ' ὅσον θέλουμε νά χρησιμοποιήσουμε τόν πράγματι δραστικό ὅρο τοῦ μεταμοντέρνου γιά νά ὑπογραμμίσουμε τήν ἀποφασιστική στροφή ἀπό τόν φιλελευθερισμό —ὡς πολιτική πρακτική καί ὡς κοσμοθεωρία τῆς ἀστυκῆς μοντέρνας ἐποχῆς— στή μαζική κοινωνία καί στή μαζική δημοκρατία. Βέβαια, ἡ θεωρία τοῦ μεταμοντέρνου παρουσιάσθηκε γιά πρώτη φορά σέ μιάν ὥριμη φάση τῆς μετααστυκῆς ἐποχῆς, πάντως ἡ ἀνάλυση τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ θά μᾶς δείξει ὅτι τόσο τά οὐσιώδη ὑλικά της ὅσο καί οἱ κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις της ὑπῆρχαν ἀπό καιρό. Αὐτό μᾶς δίνει τό δικαίωμα νά ἐφαρμόσουμε τήν ἔννοια τοῦ μεταμοντέρνου

μέ αναδρομική ισχύ, δίνοντάς της έτσι τή συγκεκριμένη κοινωνικοϊστορική, δηλαδή αντικειμενική και αντιφυλελεύθερη ή μαζικοδημοκρατική της σημασία.

Είπαμε ήδη ότι η μετάβαση από τή μοντέρνα εποχή του φιλελευθερισμού και του Διαφωτισμού στη μεταμοντέρνα εποχή της μαζικής δημοκρατίας συνεπέφερε μιάν αλλαγή του κοινωνικά κυρίαρχου σχήματος σκέψης. Ο τρόπος, με τον οποίο συντελέσθηκε η παραπάνω μετάβαση, έχει διερευνηθεί επαρκώς και δεν χρειάζεται να μας απασχολήσει εδώ διεξοδικά, μολονότι θα πρέπει να τονίσουμε ή να φωτίσουμε εκ νέου μερικές απόψεις της (κεφ. IV, 1-2)· και από θεωρητική άποψη γίνεται κατανοητή χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες, αρκεί να μην υποπίπτει κανείς στο διαδεδομένο λάθος να συγχέει τον φιλελευθερισμό με τή δημοκρατία και να χρησιμοποιεί τις έννοιες αυτές όχι με τό συγκεκριμένο τους ιστορικό νόημα αλλά ως συνθήματα, δηλαδή έτσι όπως χρησιμοποιούνται στις σημερινές πολιτικές αντιπαραθέσεις. Πολύ λιγότερο έρευνήθηκε και κατανοήθηκε τό έρώτημα, ποιά ήταν ή ύφή του αστικού σχήματος σκέψης — και ακόμα λιγότερο, ποιά σχήμα σκέψης αντικατέστησε τό αστικό. Καθώς θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τοῦτο εδώ, θα δείξουμε σέ καινούργιο φῶς και σέ καινούργιες συνάψεις τόσο τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό (και μεταμοντερνισμό) όσο και κάποιες φιλοσοφικές και επιστημονικές θεωρίες του αιώνα μας. Θα δείξουμε δηλαδή ότι όλα αυτά τά προϊόντα του πνεύματος εδράζονται σ' έναν κοινό τρόπο σκέψης και σέ μιάν κοινή αίσθηση του κόσμου, από τήν οποία, μέ μιάν κανονικότητα πού δεν μπορεί να 'ναι τυχαία, προκύπτει ένα όρισμένο σχήμα σκέψης. Στα παρακάτω θα ονομάζουμε τοῦτο τό σχήμα σκέψης αναλυτικό-συνδυαστικό, γιά να τό αντιδιαστέλλουμε πρὸς τό συνθετικό-έναρμοιστικό, πού χαρακτηρίζει τό αστικό πνεῦμα. Προγραμματικό μέλημα τῆς αστικής σκέψης ήταν να συγκροτήσει τήν κοσμοεικόνα της από μιάν ποικιλία διαφορετικῶν πραγμάτων και δυνάμεων, πού ἐν ἰδωθοῦν μεμονωμένα (μποροῦν να) βρίσκονται σέ αντίθεση μεταξύ τους, στό σύνολό τους ὅμως ἀποτελοῦν ένα ἄρμονικό και νομοτελές *Όλο, στοῦς κόλπους του οποίου οἱ τριβές και οἱ συγκρούσεις αἱρονται κατά τις ἐπιταγές υπέρτερων ἔλλογων σκοπῶν. Τό μέρος ὑπάρχει ἐντός του *Όλου και ἐκπληρώνει τόν προορισμό του συμβάλλοντας στήν ἄρμονική τελειότητα του *Όλου, ὅμως όχι ἄρνούμενο, αλλά ἐκδιπλώνοντας τή δική του ἀτομικότητα. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν τά πράγματα θεω-

ροῦνται μέ βάση τή λειτουργία τους, ὅμως καί ἡ οὐσία τους δέν χάνεται, μολονότι δέν μπορεί νά γνωσθεῖ (έντελῶς)· ἀκριβῶς ἡ πεποίθηση, ὅτι τά πράγματα ἔχουν οὐσία, ἐπιτρέπει ἄλλωστε τήν ἀντικειμενική τους ἀποτίμηση καί τήν ὀρθή τους ἔνταξη σέ τούτη ἡ ἐκείνη τή βαθμίδα τοῦ ἀρμονικοῦ "Ολου. Πολύ διαφορετικά εἶναι τά πράγματα στό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης. Ἐδῶ δέν ὑπάρχουν οὐσίες οὔτε πάγια πράγματα, παρά μονάχα ἔσχατα συστατικά στοιχεῖα, τά ὁποῖα ἐντοπίζονται μέ τή συνεπή ἀνάλυση, σημεῖα ἢ ἄτομα, τῶν ὁποίων ἡ ὑφή καί ἡ ὑπαρξή συνίσταται ἀπλῶς καί μόνο στή λειτουργία τους, δηλαδή στήν βιανότητά τους νά σχηματίζουν διαρκῶς νέους συνδυασμούς μαζί μέ ἄλλα σημεῖα ἢ ἄτομα. Ἐδῶ λοιπόν δέν μπορεί νά γίνεται λόγος γιά ἀρμονία ἐδραζόμενη σέ λίγο-πολύ σταθερές σχέσεις ἀνάμεσα στά μέρη καί στό "Ολο· ὑπάρχουν μόνο συνδυασμοί, οἱ ὁποῖοι συνεχῶς ἀντικαθίστανται ἀπό νέους καί κατ' ἀρχήν ἰσότιμους. Τά πάντα μποροῦν καί ἐπιτρέπεται νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα, γιατί τά πάντα βρίσκονται πάνω στό ἴδιο ἐπίπεδο καί δέν ὑπάρχουν ὄντολογικές προϋποθέσεις πού θά ἐξασφάλιζαν τό προβάδισμα ὀρισμένων συνδυασμῶν ἀπέναντι σέ ἄλλους.

Τά δύο αὐτά θεμελιώδη σχήματα σκέψης εἶναι ἡ συμπυκνωμένη ἰδεατή μορφή καί συνάμα πλευρά ὀρισμένων οὐσιαστικῶν γνωρισμάτων, τῶν ὁποίων τό ὑλικό σύστοιχο τό βρίσκουμε στήν ὑφή καί στή λειτουργία (δηλαδή στή συγκεκριμένη διάταξη ἢ κίνηση τῶν ἀτόμων καί τῶν ομάδων ἐντός) τῶν ἀντίστοιχων κοινωνικῶν μορφωμάτων. Ἔτσι, τό συνθετικό-ἐναρμονιστικό σχῆμα σκέψης συναρτᾶται μέ ἓνα κοινωνικό μόρφωμα, ὅπου οἱ κοινωνικές διαφορές εἶναι, καί ἐπίσης γίνονται ἀντιληπτές, ὡς διαφορές οὐσίας, συνάμα ὅμως δέν παγιώνονται (ὅπως γινόταν στήν ἱεραρχία τῆς *societas civilis*), ἀλλά διαμορφώνονται στό πλαίσιο ἑνός συναγωνισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὥστόσο δέν καταλήγει, ἢ δέν πρέπει νά καταλήγει, στόν πόλεμο ὅλων ἐναντίον ὅλων, ἀλλά σ' ἓνα δυναμικό ἰσοζύγιο. Ἀπεναντίας, τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης συμβαδίζει μέ μιά συγκρότηση τῆς κοινωνίας, ὅπου οἱ κοινωνικές διαφορές δέν θεωροῦνται πλέον ὡς διαφορές οὐσίας, ἀλλά ἡ κοινωνική κινητικότητα κατ' ἀρχήν δέν γνωρίζει ὅρια καί ἐπιτρέπει ἀδιάκοπα καινούργια διανομή τῶν κοινωνικά διαθέσιμων ρόλων· ὁ μαζικός χαρακτήρας τούτης τῆς κοινωνίας ἐπιτρέπει —ἐφ' ὅσον ὅλα τά ἄτομα, ὅσα συνιστοῦν τή μάζα, συμμετέχουν στίς κοινωνικές διαδικασίες σέ ὅλα τά ἐπίπεδα— ἀπειρους συνδυασμούς, τῶν

ὁποίων ἡ ποικιλομορφία καί συνάμα ἡ παροδικότητα παραμερίζει ὁλοκληρωτικά τήν ἰδέα τῆς οὐσίας καί στή θέση της βάζει λειτουργικά κριτήρια καί μόνον. "Ομως σέ σχήματα σκέψης μέ εὐρύτερη κοινωνική σημασία δέν ἐκφράζονται μονάχα οἱ ὄψεις ἐκεῖνες τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, οἱ ὁποῖες ὑποπίπτουν λίγο ἢ πολύ ἄμεσα στήν ἀντίληψη κοινωνικῶν ἀτόμων, ἀλλά ἐπίσης ἀρθρώνεται καί ἐκεῖνο πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε ἀντίληψη ἢ αἴσθηση τοῦ κόσμου στό σύνολό του, δηλαδή, στήν καντιανή γλώσσα, οἱ μορφές τῆς ἐποπτείας καί οἱ κατηγορίες τῆς νόησης. "Ἢδη ἡ πλήρης ἀρθρωση τῆς ἄμεσα κοινωνικῆς διάστασης ἐνός περιεκτικοῦ σχήματος σκέψης ἀπαιτεῖ τή διαμόρφωση μιᾶς ἰδιαίτερης αἴσθησης τοῦ κόσμου — καί ἐπὶ πλέον ἡ διαμάχη γιά τό πῶς πρέπει νά γίνει αἰσθητός ὁ κόσμος ἀναγκαστικά ἀποτελεῖ οὐσιαστική πλευρά κάθε ἔντονου κοινωνικοϊδεολογικοῦ ἀγῶνα. "Ἡ σύμπραξη τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων μέσα στίς συγκεκριμένες συνθῆκες τῆς στροφῆς ἀπό τόν ἀστικό φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χρόνος» μέσα στό συνθετικό-ἐναρμονιστικό σχῆμα σκέψης τό διαδέχθηκε τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χῶρος» μέσα στό ἀναλυτικό-συνδυαστικό, ἐνῶ συνάμα σχετικοποιήθηκαν ἢ ἀπορρίφθηκαν κεντρικές κατηγορίες, ὅπως π.χ. ἐκείνη τῆς αἰτιότητας. Πῶς ἔφθασαν τά πράγματα ὡς ἐκεῖ καί ποιές μορφές πῆρε ἡ ἀλλαγὴ τῆς αἴσθησης τοῦ κόσμου στό πλαίσιο τῆς ἀντικατάστασης τοῦ ἐνός σχήματος σκέψης ἀπό τό ἄλλο, θά τό δοῦμε λεπτομερῶς. Προκαταβολικά πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἐξετάζοντας αὐτό τό ζήτημα δέν πρέπει νά συγχέουμε τό ἐπίπεδο τῆς φιλοσοφικῆς, καλλιτεχνικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς αἴσθησης τοῦ κόσμου μέ τό ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας. Καί τό τελευταῖο αὐτό ἐπίπεδο τροποποιεῖται βέβαια στήν πορεία τῆς ἱστορίας, ὅμως ἐδῶ δέν ἐμφανίζονται τά ρήγματα ἐκεῖνα πού ἐμφανίσθηκαν κάμποσες φορές στό πρῶτο, ἰδιαίτερα ἀπό τίς ἀπαρχές τῶν Νέων Χρόνων. Μὲ ἄλλα λόγια: κάθε ἐπανάσταση, τήν ὁποία ἐπιφέρει στήν αἴσθηση τοῦ κόσμου ἡ φιλοσοφία, ἡ τέχνη ἢ ἡ ἐπιστήμη, δέν προξενεῖ ἀναγκαστικά καί μιάν ἀνθρωπολογική ἐπανάσταση, μολονότι κατὰ κανόνα ἔχει ὀρισμένες μακροπρόθεσμες ἐπιδράσεις πάνω στό πῶς ἀντιλαμβάνονται τόν ἐξωτερικό κόσμο ὀρισμένες κοινωνικές ομάδες. "Ο λόγος αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ἔγκειται στό ὅτι οἱ ἐπαναστάσεις ὡς πρός τήν αἴσθηση τοῦ κόσμου δέν γεννιοῦνται ἀπό τήν ὥριμη ἀνάγκη πλατειῶν μαζιῶν νά δοῦν μέ ἄλλα μάτια τόν κόσμο καί τά ἀντικείμενα μέσα σ' αὐτόν, παρὰ

μᾶλλον ἀπὸ τὴν πολεμική μιᾶς μικρῆς μειοψηφίας ἐνάντια στὴν κυρίαρχη κοσμοεικόνα. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς κοσμοεικόνας ἀποτελεῖ ἐπομένως περισσότερο πράξη συμβολική, ἢ ὅποια ἐπιβεβαιώνει τὴ νύξη τῆς μειοψηφίας τούτης ἀπέναντι στοὺς ἐπίσημους ἐσπροσώπους τῆς παλαιᾶς κοσμοεικόνας, παρὰ μιὰν ἀνατροπὴ τῶν κοινοτοπιῶν τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, μέ βάση τίς ὁποῖες ξετυλίγεται ἡ ζωὴ τῶν πλείστων ἀνθρώπων ἢ τὸ πλεῖστο μέρος τῆς ζωῆς ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ κάμουμε κι ἄλλη μιὰ παρατήρηση μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα. Στὴν ἔρευνά μας, ἢ ὅποια χρησιμοποιεῖ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ συνθετικό-ἐναρμονιστικό καὶ ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης καὶ ἐπίσης ἀνάμεσα σέ αἰσθησι τοῦ κόσμου προσανατολισμένη στὸν χρόνο καὶ αἰσθησι τοῦ κόσμου προσανατολισμένη στὸν χῶρο, θὰ συγκεντρώσουμε κυρίως τὴν προσοχή μας σέ πνευματικὰ προϊόντα καὶ σέ κοινωνικὲς πραγματικότητες, ὅπου συμπυκνώνονται μέ ἐνέργεια καθοριστικὲς δομές καὶ τάσεις. Ἡ μεθόδευσις αὐτὴ δὲν πηγάζει ἀπὸ ἕναν ἐπιστημονικὰ ὑποπτο ἐκλεκτικισμό, στὸν ὁποῖο οἱ προκείμενες συμπεριφέρονται ταυτολογικὰ πρὸς τὰ πορίσματα, παρὰ ἡ ἀναγκαιότητά της προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ προωθητικοὶ παρ' ἑκόντες τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας ἀρχικά —καὶ γιὰ λίγο ἢ πολὺ μακρὸ χρόνο— διόλου δὲν ἀποτελοῦν τὴν εὐρύτερη πλευρὰ τοῦ ἐκάστοτε φάσματος. Μᾶλλον πρέπει νὰ συγκριθοῦν μέ ἀτμομηχανές, οἱ ὁποῖες σιγά-σιγά καταφέρνουν νὰ θέσουν σέ κίνησι μιὰ μάζα πού κατὰ μέγα μέρος παραμένει ἀδρανής. Ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησι ἑνὸς καινούργιου σχήματος σκέψης ἢ μιᾶς καινούργιας κοινωνικῆς δομῆς εἶναι δυνατόν νὰ ἐπικρατοῦν ἀπὸ ποσοτικὴ ἀποψη φαινόμενα πού ριζώνουν στὸ παλιό. Ὅμως τὸ ἀποφασιστικὸ ἐρώτημα εἶναι σέ κάθε περίπτωσι ποιὸς καὶ τί ἀναλαμβάνει τὴ λειτουργία τῆς ἀτμομηχανῆς, ποιὸς καὶ τί ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο στρέφεται ἡ ἐκάστοτε κεντρικὴ ἀντιπαράθεσι. Γιατί ἡ μόνη ἑτερογένεια τοῦ φάσματος, ἢ ὅποια ὀφείλεται ἐν μέρει στὴν ἐμμονή τοῦ παλιοῦ καὶ ἐν μέρει στὸν γρήγορο διαφορισμό ἢ καὶ στὴ διάσπασι τοῦ καινούργιου, γεννᾷ συνεχῶς συγκρούσεις πού ἐξασθενίζουν τὴν ἐλκτικὴ δύναμι τῆς ἀτμομηχανῆς. Αὐτὸ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἐνάντια σέ στρουκτουραλιστικὲς ἀπλουστεύσεις, ἀβάσιμες τόσο κοινωνιολογικά ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες πᾶνε νὰ ὑποβάλουν τὴν ἐντύπωσι ὅτι ἕνα σχῆμα σκέψης ἢ ἕνας κοινωνικὸς σχηματισμός ἀντικαθίσταται ἐντελῶς ἀπὸ κάποιον ἄλλο ὡς

διά κτυπήματος μαγικῆς ράβδου. Ὅμως μονάχα ἡ πουαλομορφία καί ἡ ἀδιόκοιτη πολεμική ἀντιπαράθεση στούς κόλπους τοῦ ἴδιου σχηματισμοῦ, εἴτε πρόκειται γιά σχηματισμό κοινωνικό εἴτε γιά ἕναν σχηματισμό μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, μπορεῖ νά ἐξηγήσει διαφορισμούς καί ρήγματα πού ἐγκαινιάζουν τή μετάβαση σέ ἄλλους σχηματισμούς· οἱ δυνάμεις, οἱ ὁποῖες θρυμματίζουν τόν ὑφιστάμενο σχηματισμό ἢ τήν ὑφιστάμενη δομή, εἶναι κι αὐτές κατὰ κανόνα διασπασμένες καί ἀντιφατικές. Ἔτσι, ὁκόμα καί στήν ἐποχή τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀστυκοῦ σχήματος σκέψης ὑπῆρχαν ἰσχυρά παράλληλα καί ἀντίδρομα ρεύματα· ἀλλά καί ἡ ἀντικατάσταση αὐτοῦ τοῦ σχήματος σκέψης ἔγινε ἀπό πολλά ρεύματα ταυτόχρονα, τά ὁποῖα πολύ συχνά ἀντιμάχονταν σφοδρά τό ἕνα τό ἄλλο. Αὐτό βέβαια δέν ἦταν οὔτε σύμπτωση οὔτε παρανόηση· γιατί ἡ γεννώμενη μαζική κοινωνία καί μαζική δημοκρατία ἀποτελοῦσε ἀπό τήν πλευρά της ἕνα σύνθετο καί ἑτερογενές ἢ ἀντιφατικό μόρφωμα, οἱ ἐπὶ μέρους ἐπόψεις καί τάσεις τοῦ ὁποῖου ἔπρεπε νά βροῦν κάθε μία τή δική της ἰδεατή ἐκφραση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΖΩΗΣ

1. ΤΟ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ἡ διαπίστωση, ὅτι τό ἀστικό σχῆμα σκέψης ἐμπνεόταν καί ὑποβασταζόταν ἀπό μιά συνθετική-ἐναρμονιστική διάθεση καί πρόθεση, δέν βοηθεῖ τήν κατανόηση τῶν πραγμάτων ἐν ὧσιν ἀκόμη παραμένει ἀδιευκρίνιστο ποιά διαφορετικά ἢ καί ἀντιτιθέμενα στοιχεῖα ἔπρεπε νά συναρμοσθοῦν στό πλαίσιο τοῦ συγκροτητέου ἁρμονικοῦ Ὕλου. Γιατί ἁρμονία μέ ἀπόλυτη ἔννοια δέν ὑπάρχει — ἤδη ἐπειδή δέν εἶναι δυνατόν νά βρεθεῖ κάποια σκοπιμή, ἀπό τήν ὁποία θά μπορούσαν νά συλληφθοῦν μέ μιᾶς ὅλα τά στοιχεῖα, ὅσα ὑπάρχουν πραγματικά καί ἰδεατά, γιά νά ἐνταχθοῦν σέ μιά καί μόνη ἁρμονική κατασκευή· τό ἐγχείρημα τῆς ἐναρμόνισης πρέπει λοιπόν νά ξεκινᾷ πάντοτε ἀπό ὀρισμένα στοιχεῖα, ἐνῶ ἡ ἀπόφαση νά δοθεῖ τό προβάδισμα σέ ἄλλα στοιχεῖα γεννᾷ καί μίαν ἄλλη ἀντίληψη τῆς ἁρμονίας. Αὐτό συνεπάγεται πάλι ὅτι τήν ἐπιλογή τῶν στοιχείων, τά ὁποῖα θά συγκροτήσουν τό ἁρμονικό Ὕλο, δέν τήν προσδιορίζει μιά ἤδη ὑφιστάμενη ψυχολογική ἀνάγκη ἁρμονίας, παρά ἀντίστροφα: ἡ ἤδη διαμορφωμένη προτίμηση πρὸς ὀρισμένα στοιχεῖα θέτει σέ κίνηση τό ἐγχείρημα τῆς ἐναρμόνισης, ἂν τοῦτα τά στοιχεῖα φαίνονται λίγο-πολύ ἑτερογενῆ ἀπό λογική ἢ ὄντολογική ἀποψη. Ταυτόχρονα, ἡ ἀνάγκη καί τό ἐγχείρημα τῆς ἐναρμόνισης, καθὼς καί ἡ ἀπόφαση νά θεωρηθεῖ ἡ ἁρμονία ὡς ὑψιστὴ ἀξία, συνδέονται μέ τήν ἐπιθυμία νά παρουσιασθοῦν οἱ θέσεις τοῦ ἀντιπάλου ὡς χαοτικές καὶ ἔτσι νά τονισθεῖ ἡ ἀνικανότητά τους νά παράσχουν σταθερό βιοτικό προσανατολισμό· γιατί ἁρμονία σημαίνει πρῶτα-πρῶτα σταθμισιμότητα ἐδραζόμενη στή σταθερή θέση τῶν μερῶν μέσα στό πλαίσιο τοῦ Ὕλου. Καί πράγματι, ἡ ἰδέα τῆς ἁρμονίας, ὡς κανονιστικός ἄξονας τῆς ἀστικῆς κοσμοθεώρησης, κρυστάλλωθηκε μέσα στήν ἀντίθεση ἐναντίον ἐκείνου πού στό κοινωνικοπολιτικό ἐπίπεδο ὀνομάσθηκε φεουδαλική ἀταξία ἢ φεουδαλικό χάος καί πού προβλήθηκε στό σύμπαν διά μέσου τῆς θεολογικῆς ἢ τῆς μαγικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσης. Τά ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς ἁρμονίας ἐκείνης,

ἡ ὁποία θά παραμέριζε τήν ἀταξία μέσα στή φύση καί στήν κοινωνία, προέκυψαν ἐπίσης μέσα στήν ταυτόχρονη ἀντίθεση πρὸς πολλοὺς ἐχθροὺς σέ πολλά μέτωπα, καί ὁ διαφορετικός χαρακτήρας τῶν ἐχθρῶν τούτων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐσωτερική ἐτερογένεια τοῦ φάσματος τῶν τοποθετήσεων ἐναντίον τους, οἱ ὁποῖες ἔτσι ἔπρεπε νά ἐναρμονισθοῦν καί μεταξύ τους. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀστική κοσμοθεώρηση διαμορφώθηκε μέσα σέ ἀντιφατικές συνθήκες καί κάτω ἀπὸ τήν ἐπίδραση ἀντιφατικῶν παραγόντων ἐπὶ πλέον ποτέ δέν ἐπικράτησε κοινωνικά σέ τέτοια ἔκταση, ὥστε ἡ ἔκλειψη τῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν νά σταματήσει τόν ἐσωτερικό της διαφορισμό. Ἄλλωστε δέν μποροῦσε νά διεκδικήσει γιὰ τόν ἑαυτό της ἓνα ἰδεολογικό μονοπώλιο, σάν ἐκεῖνο π.χ. πού γιὰ πολὺν καιρὸ εἶχε στήν κατοχή της ἡ θεολογία, ἥδη ἐπειδὴ εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἐμφανισθεῖ μὲ ἔμβλημά της τήν ἀτομική ἐλευθερία γνώμης καί τήν ἀνοχή.

Ἡ ἀστική τάξη κατεῖχε κοινωνική (πρὸ πάντων οἰκονομική) ἰσχὺ πολὺ προτοῦ ἀποκτήσει τήν ἀποκλειστική ἢ (πολὺ συχνά) μοιρασμένη μὲ ἄλλους πολιτική κυριαρχία. Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν κατοχή (περιορισμένης) ἰσχύος καί στήν (εὐρεία) ἔλλειψη κυριαρχίας ἐξανάγκαζε σέ συμβιβασμούς, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ ψυχολογική ἀποψη ἀντικαθρέφτιζαν τήν ἀμφίροπη κατάσταση μιᾶς κοινωνικῆς τάξης πού ἦταν βέβαια ἐξαναγκασμένη νά ἔρθει σέ ἀντίθεση μὲ τήν παραδοσιακή κοσμοθεωρία τῆς *societas civilis*, ταυτόχρονα ὁμως διαπίστωνε ὅτι τὰ ὄργανα τῆς κυριαρχίας βρίσκονταν σέ ξένα χέρια καί ἔτσι ἔτεινε (θέλοντας καί μὴ) ἐν μέρει νά μετριάσει ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τήν ἀντίθεση αὐτήν καί ἐν μέρει νά τή μεταφράσει στή γλῶσσα τοῦ ἀντιπάλου, δηλαδή νά τή μετριάσει καί ὡς πρὸς τὴ μορφή. Ἀλλὰ καί μετὰ τήν ὀλοκληρωτική ἢ μερική πολιτική νίκη τῆς ἀστικῆς τάξης τὸ κύριο ρεῦμα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας τὸ χαρακτήριζε ἡ ἀναζήτηση τοῦ *juste milieu* — αὐτὴν τὴ φορά ὄχι ἀπὸ φόβο μπροστὰ στήν ὕλική βία τῶν κυριάρχων, ἀλλὰ ἀπὸ ἔγνοια γιὰ τόν κίνδυνο ἐκ τῶν κάτω, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ ἰδεολόγοι τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας ἰδιοποιήθηκαν συνθήματα ἀρχικῶς ἀστικά καί τοὺς ἔδωσαν καινούργιο περιεχόμενο. Ἔτσι, ἡ ἀστική τάξη περιῆλθε σέ δύσκολη θέση καί ἀναγκάσθηκε ὅλο καί περισσότερο νά διαχωρίσει τὴ θέση της ἀπὸ τὴ ριζοσπαστική μεθερμηνεία τῶν ἰδίων της τῶν συνθημάτων ὅ,τι προηγούμενα ἀποτελοῦσε τακτικά σκόπιμη προσπάθεια προσέγγισης πρὸς τὴν κυρίαρχη παραδοσιακή κοσμοθεωρία μεταβλήθηκε τώρα σέ μέσο περιχαράκω-

σης ἐνάντια στὸν κίνδυνο ἐκ τῶν κάτω. Στὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφείλει τὸ ἀστικό σχῆμα σκέψης τῇ συνέχειά του μέσα στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν παρὰ τίς ἐν μέρει σημαντικές μετατοπίσεις τόνου καὶ ἐμφρασης, οἱ ὁποῖες ἀναγκαστικά συμβάδιζαν μὲ ἐξ ἴσου σημαντικές ἀλλαγές τῆς κοινωνικῆς θέσης τῆς ἀστικῆς τάξης.

Ἐνα καλὸ παράδειγμα τούτης τῆς συνέχειας τῶν θέσεων παρὰ τὴν ταυτόχρονη ἀντιστροφή τῆς πολεμικῆς τους αἰχμῆς βρίσκουμε στὸ περιεκτικότερο ἀπ' ὅλα τὰ κοσμοθεωρητικά ἐπίπεδα, δηλαδή τὸ ὄντο-λογικό. Ἡ κοινωνικὴ δημοκρατία τοῦ 19ου αἰ., ἀκολουθώντας τίς τάσεις τοῦ ἀριστεροῦ ἐγελιανισμοῦ καὶ προπαντός τὸν διαφωτιστικό καὶ τὸν συγκαρινὸ της ὕλισμό, τάχθηκε στὴν πλειοψηφία της ὑπὲρ τῆς μονιστικῆς ἀντίληψης τοῦ Εἶναι, ἐπειδὴ θεωροῦσε τὴν κατάργηση τῆς παραδοσιακῆς ἱεραρχίας τῶν ἐπιπέδων τοῦ Εἶναι ὡς ἀναγκαῖο συμπλήρωμα ἢ καὶ ὡς ὁρο τῆς ἰσοπέδωσης ὅλων τῶν ταξικῶν διαφορῶν· οἱ ἐπίγειοι κύριοι ἔπρεπε νὰ γκρεμισθοῦν ἀπὸ τοὺς θρόνους τοὺς ταυτόχρονα μὲ τὸν Κύριο ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Στὴ βαθύτατα πολιτικὴ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴν τύχη τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ὄντολογικὴ ὑφή τοῦ κόσμου ἡ ἐπικρατέστερη ἀστικὴ ἀποψὴ στρεφόταν ἐναντίον τοῦ ἀθεϊσμοῦ καὶ τοῦ μονισμοῦ — ὁμῶς αὐτὸ δὲν τὸ ἔκαμε γιὰ πρώτη φορά στὴν πάλαι ἐναντίον τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ ἤδη πολὺ πρὶν, ὅταν ἡ βασικὴ ἔγνοια ἦταν ὁλότελα διαφορετικὴ. Τὸ ἀστικό κύριο ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καταπολέμησε μὲ τὴν ἴδια ἀποφασιστικότη-τα τίς μονιστικῆς-ὕλιστικῆς τάσεις, οἱ ὁποῖες ἐμφανίσθηκαν μὲ λογικὴ ἀναγκαιότητα κυρίως τὸν 18ο αἰ. μέσα στοὺς κόλπους τοῦ ὀρθολογι-σμοῦ τῶν Νέων Χρόνων, γιατί φοβόταν ὅτι ἡ προσχώρηση σὲ τέτοιες ἀντιλήψεις θὰ ἔδινε εὐπρόσδεκτα ὅπλα στὸν θεολογικὸ ἀντίπαλο σὲ ἐποχὴ ὅπου ὁ παραδοσιακὸς δεσμός τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἀξιῶν μὲ τὸ (ὑπερβατικό) πνεῦμα ἦταν αὐτονόητος γιὰ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀνθρώπους. Ὑπὸ τίς συνθῆκες αὐτές ἡ ὑποψία τοῦ ἀθεϊσμοῦ μετατρέποταν ἀναγκαστικά στὴν ὑποψία τοῦ μηδενισμοῦ, στὴν ὁποία δὲν μποροῦσε νὰ ἐκθέσει τὸν ἑαυτὸ της καμμιὰ παράταξη ἢ ὁμάδα ἀπ' ὅσες πρόβαλλαν σοβαρές ἀξιώσεις γιὰ κοινωνικὴ κυριαρχία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τέτοιες ἀξιώσεις δὲν ἦταν δυνατόν νὰ προβληθοῦν χωρὶς νὰ καταπολεμηθεῖ ἡ παραδοσιακὴ θεολογικὴ θέση στὸ ζήτημα τῶν σχέσεων μεταξὺ Ὑπερβατικοῦ καὶ Ἐμμενοῦς, ἀφοῦ ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ὀρίζονταν οἱ σχέσεις τοῦτες, χρησίμευε στὴ θεμελίωση ἠθικῶν ἐπιταγῶν. Ἡ ἀστικὴ σκέψη ἀσκεῖται στὴν ἐργασία τῆς σύνθεσης καὶ

τῆς ἑναρμόνισης καθὼς στρέφεται ἐνάντια στὸν ὑλιστικό, δυνητικά μηδενιστικό μονισμό καὶ ταυτόχρονα ἐνάντια στὴν ἀδρὴ θεολογική διαρχία, πού νομιμοποιῶσε τὴν ἠθική τῆς ἀρνήσεως τῶν ἐγκοσμίων, προσπαθώντας νὰ συμπληρώσει τὸ Ἐντεῦθεν καὶ τὸ Ἐκεῖθεν, τὸν κόσμον καὶ τὸν Θεό, δηλαδή νὰ συλλάβει τὴ σχέση τους ὡς σχέση ἁρμονική χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖ κατ' ἀρχὴν τὴν αὐτοτέλειά τους. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀστυχὴ ἀρνήση τῆς κοφτῆς ἀντιπαράθεσης Θεοῦ καὶ κόσμου δέν ἐκφράσθηκε σὲ πανθειστικές καὶ πανενθειστικές κατασκευές, ἀλλὰ στὴν προσπάθεια νὰ προσδεθεῖ ὁ Θεός ἀπὸ τὴ μιά στὴ φυσική νομοτέλεια, ὅπως τὴ διαπίστωνε ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὰ αἰτήματα τῆς καινούργιας ἀντιασκητικῆς-κοσμικῆς ἠθικῆς. Ὅλα αὐτὰ ἔκαναν τώρα δευτερεῖον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεός ἐξοικολουθοῦσε νὰ ἀναγνωρίζεται ὡς ὁ δημιουργὸς τῆς φύσης καὶ τῆς ἠθικῆς· γιατί τὰ ἔργα του περιγράφονταν καὶ ἐρμηνεύονταν στὸ ἐξῆς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ἀστικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἀξιών.

Ἡ ἁρμονία τῶν σχέσεων Θεοῦ καὶ κόσμου ἐρειδόταν πρῶτα-πρῶτα στὴν αὐτοματικὴ τους, δηλαδή στὴν ἀδυναμία ἢ πάντως στὴν ἀπροθυμία τοῦ Θεοῦ νὰ ἀνατρέψει τὴ φυσικὴ νομοτέλεια μὲ αὐθαίρετες καὶ ἀπρόβλεπτες ἐπεμβάσεις. Τούτῃ ἡ φυσικὴ νομοτέλεια βρισκόταν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ιδέας τῆς ἁρμονίας, καὶ μάλιστα ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη μεγάλη ἀστυχὴ ἀνάπτυξη καὶ διασάφηση τούτης τῆς ιδέας. Ἡ νομοτελής τάξη τῆς φύσης ἔδειχνε κατὰ τρόπο παραδειγματικό πῶς πρέπει νὰ συμπεριφέρονται τὰ μέρη γιὰ νὰ ὑπηρετοῦν τὸ Ὅλο, καὶ ἐπίσης ἔδειχνε ὅτι τὸ Ὅλο, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ποτέ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ μέρη του, ὥστόσο συνιστᾷ κάτι παραπάνω καὶ κάτι διαφορετικό ἀπὸ τὸ ἀπλὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν του, δηλαδή κάτι πού διέπει τὰ μέρη μὲ τὴν ἐπήρειά του, ἡ ὁποία γίνεται παντοῦ αἰσθητή, ἔστω κι ἂν δέν μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ ἐπακριβῶς. Τὸ σχῆμα «Ὅλο-μέρη» ἀποκτᾷ στὸ ἐξῆς ὄλο καὶ περισσότερη σημασία ὡς γενικὰ ἔγκυρο πρότυπο παρουσίας καὶ ἐξήγησής τῶν πραγμάτων. Δέν πρέπει βέβαια νὰ παραγνωρίζουμε τὴν πολεμικὴ του ἐποψή· γιατί παραμέρισε τὴν ἀντίληψη τῆς *societas civilis* γιὰ τὴν ἱεραρχικὴ διάταξη τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ κόσμου τόσο στὸν τομέα τῆς φύσης ὅσο καὶ στὸν τομέα τῆς κοινωνίας. Ἄν στὴν ἀντίληψη τῆς *societas civilis* τὸ ἁρμονικὸ Ὅλο ἔμοιαζε μὲ πυραμίδα, τώρα φαίνεται μᾶλλον σὰν σφαῖρα· ἡ ἀστυχὴ ἀνάγκη γιὰ (κοινωνικό) διαφορισμὸ ἀφήνει βέβαια καὶ ἐδῶ περιθώρια γιὰ διαφορὲς βαθμίδας καὶ θέσης, αὐτὲς ὅμως

έμφανίζονται ως μεταβλητά αποτελέσματα μεταγενέστερων εξέλιξεων ή σκοπίμων ενεργειών και όχι ως μεγέθη έξ αρχής δεδομένα και αναγόμενα σε όντολογικούς και ανθρωπολογικούς παράγοντες. Μιέ άλλα λόγια: ή εκ καταγωγής ανισότητα τών ανθρώπων εξαφανίζεται στην ίδια έκταση και μέ την ίδια έννοια όπως και ή έτερογένεια τών διαφόρων στρωμάτων του Είναι μέσα στην παραδοσιακή κοσμοεικόνα — ταυτόχρονα όμως παραμένουν οι όφειλόμενες σε κοινωνικούς λόγους ανισότητες μεταξύ τών ανθρώπων καθώς και οι όφειλόμενες στή φυσική νομοτέλεια ποιοτικές διαφορές μεταξύ τών πραγμάτων του κόσμου. Τό θεμελιώδες σχήμα «Όλο-μέρη» μπορούσε λοιπόν νά ικανοποιήσει και τίς δύο πλευρές τών άστυών πόθων —κατ' αρχήν ισότητα και έμπροστος διαφορισμός τών μερών εντός του "Όλου— κι έτσι νά χρησιμεύσει τόσο στον άγώνα ενάντια στις παραδοσιακές ιεραρχίες όσο και στή θεμελίωση αξιώσεων ισχύος και κοινωνικού κύρους πάνω σε καινούργια βάση.

Η ιδέα της άρμονίας, όπως συγκεκριμενοποιήθηκε στην αντίληψη της αυστηρής φυσικής νομοτέλειας, είχε αισθητικά κίνητρα και αισθητικό προσανατολισμό μονάχα μέ την εύρεια μαθηματική-γεωμετρική έννοια: ως όμορφιά γινόταν αισθητή ή σαφήνεια και ή απλότητα, και μάλιστα στην αντίθεσή τους προς τίς τάχα περιττές και επί πλέον συγκεκριμένες κατασκευές της σχολαστικής-άριστοτελικής έρμηνείας της φύσης. Όμως καθοριστικό ήταν έδω κάτι άλλο, δηλαδή ή πεποίθηση ότι ή άρμονία του κόσμου και ή νομοτέλεια του κοσμικού γίγνεσθαι σημαίνει ipso facto σταθμισιμότητα και έξουσιασιμότητα της φύσης: αυτό πάλι έδινε ένα αίσθημα σιγουριάς και αυτοπεποίθησης άκριβώς στή δύσκολη στιγμή όπου έπρεπε νά παραμερισθούν οι παλιές μεταφυσικές βεβαιότητες. Η σύνδεση ανάμεσα στην ιδέα της άρμονίας και στην ανάγκη της σιγουριάς υπήρξε έξ αρχής μιά σταθερά της άστικής σκέψης και πήρε τίς πιο διαφορετικές μορφές — από την προμηθεϊκή όρμή, την όποία έτρεφε ή βεβαιότητα της νίκης πάνω στην όχι βέβαια πειθήνια, αλλά πάντως σταθμίσιμη φύση, ίσαμε τό αίσθημα θαλπωρής του φιλισταίου, γιά τόν όποιο άρμονία σήμαινε πρό παντός ζωή άκαλλαγμένη από κινδύνους και άγώνες. Τό άρνητικό νόημα της άρμονίας, έφ' όσον ή έννοιά της ταυτιζόταν μέ την έννοια της φυσικής νομοτέλειας, ήταν βέβαια ό έξοβελισμός όλων τών υπερφυσικών παραγόντων από τό κοσμικό γίγνεσθαι, ήτοι ό έξοβελισμός όλων, όσα συνήθιζε νά διαβάζει ό θεολογικός αντίπαλος μέσα στό

κοσμικό γίνεσθαι, προκειμένου νά δικαιώσει τις θεωρητικές του θέσεις καί τις πρακτικές του έπιταγές. 'Η σύνδεση τῆς ἁρμονίας ὡς φυσικῆς νομοτέλειας μέ τήν ἐπιθυμία κυριαρχήσεως τῆς φύσεως προσέδιδε στήν ιδέα τῆς ἁρμονίας καί ἓνα θετικό νόημα, τό ὁποῖο ὁμῶς ἦταν δίκοπο. Γιατί ἡ ἀντίληψη τῆς αὐστηρῆς νομοτέλειας καί τῆς μηχανικῆς ὑφῆς τῆς φύσεως παρείχε βέβαια τήν ἐπαγγελία ἥ καί τή βεβαιότητα τῆς κυριαρχίας πάνω στή φύση, ὁμῶς ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἔθετε τό ζήτημα τοῦ ἔσχατου κανονιστικοῦ νοήματος τοῦ κόσμου. 'Από τήν ὑφή καί τόν τρόπο λειτουργίας τῆς μηχανῆς τοῦ κόσμου δέν μπορούσαν νά συναχθοῦν κανονιστικές ἐπιταγές, τό ἀντίθετο μάλιστα οἱ κανονιστικές ἀρχές καί οἱ ἀξίες φαίνονταν τώρα νά μήν ἔχουν τελικό νόημα, νά ἀποτελοῦν ἀπλῶς συναρτήσεις μηχανικῶν ἀναδευμάτων καί κινήσεων. 'Ακριβῶς τό πρόβλημα τοῦ νοήματος καί τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν —πιό συγκεκριμένα: ἡ πολεμική ἀνάγκη νά κατασκευηθεῖ ὁ θεολογικός ἀντίπαλος στό πεδίο αὐτό καί νά ἀποδειχθεῖ ἡ οἰκεία ἰκανότητα πρὸς κυριαρχία μέσω τῆς προσφορᾶς καλύτερων ἀξιῶν— ἐξανάγκασε τήν ἀστική σκέψη νά συμπληρώσει τήν ἔννοια ἐκείνη τῆς ἁρμονίας, ἡ ὁποία κυρίως γινόταν ἀντιληπτή ὡς (μηχανική) φυσική νομοτέλεια, μέ μιᾶ δεύτερη, κατὰ βάση ἡθικῆς καί αἰσθητικῆς ὑφῆς. 'Ὡστε πρῶτα ἐκμηχανίσθηκε ἡ κοσμοεικόνα προκειμένου νά διασφαλισθεῖ ἡ νίκη πάνω στή θεολογική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου, καί κατόπιν ἀνακαλύφθηκε ἡ ὁμορφιά τῆς φύσεως — τούτη τή φορά ὄχι ὡς ἡ ἀπέριττη καί ἀφηρημένη γεωμετρική ὁμορφιά, ἀλλά ὡς ἡ ἀπτή ὁμορφιά τοῦ βουνοῦ, τοῦ λειμῶνα, τοῦ ποταμοῦ καί τῆς θάλασσας, τῶν ὁποίων ἡ μορφή εἶναι καθ' αὐτήν ἀσύμμετρη, ἀλλά στή συμπαράθεσή της μέ ἄλλες τέτοιες ἀσύμμετρες μορφές συγκροτεῖ μιᾶ καί μόνη ἁρμονία στό πλαίσιο ἐνός περιεκτικοῦ 'Ολου. Τό θεμελιῶδες σχῆμα α' 'Ολο-μέρη» παραμένει, ὁμῶς ἐρμηνεύεται ὄχι ὡς μηχανική συναρμογή μερῶν συμμετρικῶν καθ' αὐτά σέ ἓνα 'Ολο συμμετρικό ἤδη, λόγῳ τῆς συμμετρίας τῶν μερῶν του, ἀλλά ὡς ἀπορρόφηση τῆς καθ' αὐτήν εὐχάριστης ἀσυμμετρίας τῶν μερῶν μέσα στήν ἐπιβλητική συμμετρία τοῦ 'Ολου.

'Η ὡραία, ἀγαθή καί κοντά σέ ὅλα αὐτά νομοτελειωκή φύση ἀποτελοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο τήν ὁρατή καί ἀπτή ἐγγύηση τῆς πραγματικότητος τῶν ἀξιῶν καί τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν. Τό «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» πῆρε πάνω στή βάση τούτης τῆς ἀντίληψης γιά τή φύση περιεχόμενο καί νόημα συγκεκριμένο — δηλαδή ἐκεῖνο πού πρόβαλλαν μέσα στή φύση οἱ ἀστικές ἀξιολογικές ιδέες. Τό παλιό

Ἵπερβατικό στήν απότομη αντιπαράθεσή του πρὸς τὸν ὑλικὸ κόσμον ἔγινε πιά περιττό γιὰ τὴ θεμελίωση κανονιστικῶν ἀρχῶν στὸν βαθμὸ πού τὸ Ἐντεῦθεν ἔπαψε νὰ ἔναι κοιλάδα δακρύων καὶ ἡ φύση ἀνέλαβε τὴν ἀρμοδιότητα νὰ προσδιορίζει τίς κανονιστικὲς ἀρχές. Γιὰ νὰ τὸ κάμει αὐτό, ἔπρεπε βέβαια νὰ εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ βουβή καὶ ἀδρανὴς ὕλη, κι ἔτσι ἀπὸ ἀμιγῆς μηχανή ἔγινε μητρικὴ θεότητα, ἡ ὁποία βέβαια ὀνομαστικὰ ἐξοκολουθοῦσε νὰ βρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπι-κυριαρχία τοῦ δημιουργοῦ της — τώρα ὅμως στὸν δημιουργό τοῦτον ἐπιτρεπόταν νὰ φτιάξει μονάχα μιὰ φύση πού ὡς ἐκ τῆς λειτουργίας της ἦταν αὐτόνομη καὶ αὐτάρκτης ἀπὸ κανονιστικὴ ἀποψη. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού στή φύση ὡς φύση προσδόθηκε μιὰ καθοριστικὴ κανονιστικὴ διάσταση, ἀπὸ τὴ στιγμή δηλαδή πού φύση καὶ Λόγος, ὕλη καὶ πνεῦμα συμπλησίασαν πάνω στὴ βάση τῆς διπλῆς περιχαράκωσης ἐναντία στήν παλιά (πνευματωκρατικὴ) διαρχία καὶ στὸν σύγχρονο (ὕλιστικό) μονισμό, ἦταν δυνατόν νὰ νοηθεῖ καὶ ἡ σχέση φύσης καὶ πολιτισμοῦ διαφορετικὰ ἀπὸ πρὶν. Ὁ πολιτισμὸς δὲν χρειαζόταν νὰ εἶναι πιά ἀσκητικὴ, κι ἀκόμα καὶ τότε ἀβέβαιη ἢ παροδική μόνον, ὑπέρβαση τῆς φύσης, παρὰ ὅφειλε νὰ ἀποτελέσει ἀπόρροια τῆς ἐπενέργειας τῆς κανονιστικῆς διάστασης τῆς φύσης. Ὁ (ὕγιής) πολιτισμὸς θὰ ἦταν λοιπὸν ἡ ἐνεργοποίηση τοῦ ἐγγενοῦς Λόγου τῆς φύσης πάνω στοῦ ἐπίπεδο τῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Λόγος μοιάζει σὰν τὸ ἀπόσταγμα τῆς (ιδεώδους) φύσης καὶ μολονότι ὀφείλει νὰ διαθέτει τὴ βούληση καὶ τὴν ἰκανότητα νὰ δαμάζει κάποιες καθ' αὐτές τυφλὲς καὶ ἀλογεῖς ἐπόψεις τῆς (ἀνθρώπινης) φύσης, ὥστόσο αὐτό δὲν τὸ κάνει ὅπως τὸ κάνει ἡ ἀσκηση καὶ ἡ ἄρνηση τῶν ἐγκοσμίων, ἀλλὰ διοχετεύοντας σκόπιμα τὸ ἀλογο στοὺς ἐκάστοτε προσφυεῖς τομεῖς δραστηριότητος. Ἔτσι ὁ Λόγος, συγκροτώντας τὸν πολιτισμὸ, παραμένει συνυφασμένος μὲ τὴ φύση, μόνο πού τὸ κέντρο βάρους μετατοπίζεται ἀναγκαστικά, ἐφ' ὅσον μέσα στὸν πολιτισμὸ αὐτονομεῖται ἡ κανονιστικὴ διάσταση τῆς φύσης καὶ φτάνει σ' ἕναν βαθμὸ συνειδητότητας ἀδύνατο σὲ ὅποιονδήποτε ἄλλον τομέα τῆς ἀνόργανης καὶ ὀργανικῆς φύσης. Ἡ ἀρμονία φύσης καὶ πολιτισμοῦ παίρνει ἔτσι τὴ μορφή μιᾶς ἐνότητας ὕλης καὶ Λόγου, ὅπου ἡ φύση παρέχει ὅσα ὑλικά θὰ ἐκλεπτύνει κατόπιν ὁ Λόγος μὲ βάση τὴν ἀξιολογία του — ὅμως τὰ ὑλικά εἶναι ἐξ αἰτίας τῆς καταγωγῆς τους ἀρκετὰ εὐγενῆ ὥστε νὰ ἐπιδέχονται ἐπεξεργασία σύμφωνα μὲ τίς κανονιστικὲς προθέσεις τοῦ Λόγου, ἐνῶ ἀπὸ τὴν πλευρά του ὁ Λόγος ποτέ δὲν ἀπομακρύνεται ἀπ'

ὅ,τι τοῦ δίνει ἡ φύσις, δηλαδή δέν ἀντιλαμβάνεται τήν αὐτονομία του ὡς δικαίωμα νά καταταρανεῖ τή φύσις.

Ἡ ἴδια ἐπιθυμία ἐξισορρόπησης τῆς φύσεως καί τοῦ Λόγου, τοῦ πνεύματος καί τῆς ὕλης, τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν καί τῶν ψυχορμῶν στό πλαίσιο ἐνός περιεκτικοῦ ἀρμονικοῦ "Ολου ἐμψυχώνει καί τήν ἀστυκή ἀνθρωπολογία. Ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐναρμόνισης, ἡ ὁποία στό ὄντολογικό ἐπίπεδο στηρίζεται στή διπλή ἀντίθεση ἐνάντια στή διαρχία καί στόν μονισμό ἢ στήν πνευματοκρατία καί στόν ὕλισμό, στόν χῶρο τῆς ἀνθρωπολογίας γεννήθηκε ἀπό τή διπλή ἀποστροφή ἐνάντια στήν ὁλοκληρωτική ἀπορρόφηση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στήν ὕλική φύσις καί συνάμα ἐνάντια σέ μιά τέτοια ἀνύψωσή του πάνω ἀπό τή φύσις, ὥστε μονάχα στόν οὐρανό νά μπορεῖ νά βρεῖ τήν ἀληθινή του ἐστία. Ἀπ' αὐτήν τή σκοπιά ἡ συνεχής ὑπόμνηση τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ριζώνει μέσα στή φύσις, χρησίμευε ὡς ἐπιχείρημα ἐνάντια στή βλαβερότητα, καί μάλιστα τήν ἀλυσιτέλεια, τῆς ἀσκητικῆς ἡθικῆς, ἐνῶ ἡ ταυτόχρονη ἐμμονή στόν ἐμφυτο ἀνθρώπινο Λόγο σκόπευε νά παραμερίσει τήν ὑποψία τοῦ μηδενισμοῦ. Ἡ ἀντίληψη, ὅτι ὁ ἄνθρωπος χάρη στόν Λόγο του κυριαρχεῖ πάνω στή δύσιν τῆς φύσεως, συνδεόταν βέβαια στενά καί μέ τήν πεποίθηση ὅτι εἶναι δυνατόν νά κυριαρχηθεῖ καί ἡ ἐξωτερική φύσις, συνδεόταν δηλαδή μέ τή σύγχρονη φυσική ἐπιστήμη καί μέ τήν πίστη στή φυσική νομοτέλεια. Ὅμως ἔπαιρνε ἀναγκαστικά ἄλλο νόημα ὅταν ἡ φύσις σήμαινε τήν ἀνθρώπινη φύσις, ὅποτε ὁ πολεμικά ἀπαραίτητος, δηλαδή στρεφόμενος ἐνάντια στήν παραδοσιακή θεολογία, τονισμός τῆς φυσικῆς ὕψης τοῦ ἀνθρώπου κινδύνευε νά ἐρμηνευθεῖ μέ τήν ἐννοια ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται στή σιδερένια φυσική νομοτέλεια ἐξ ἴσου ὅσο καί ὅλα τά ἄλλα φυσικά ὄντα, καί ἐπομένως τά λεγόμενα γύρω ἀπό τήν ἐλεύθερη βούληση καί τήν ἡθική σέ τελευταία ἀνάλυση εἶναι κενά περιεχομένου. Μέ ἄλλα λόγια ἔπρεπε νά παραιοχηθεῖ ἡ ἀπόδειξη ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει νά προβληθεῖ ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσις καί συνάμα εἶναι ἢ μπορεῖ νά εἶναι κύριος τῆς (δυσῆς του) φύσεως. Τά ψυχόρμητα, τά πάθη καί τά ἐγωιστικά κίνητρα ἔπρεπε νά ἀναγνωρισθοῦν σέ ὅλη τους τήν ἰσχὺ καί τήν ἐπήρεια, δηλαδή σέ ὅλη τους τήν ἀνθρωπολογική ἀναγκαιότητα, ὁμοίως ἡ κανονιστική διάσταση τῆς ἀστυκῆς ἀντίληψης γιά τή φύσις ἐπιβαλλόταν καί ἐδῶ διά μέσου τῆς πεποίθησης, ὅτι τά τέτοια ψυχόρμητα καί κίνητρα μποροῦν νά διοχετευθοῦν ἢ νά καθοδηγηθοῦν σκόπιμα ἤδη ἐπειδὴ περιέχουν ἀπό μόνα τους μίαν αὐτορρυθμιστική ἀρχή.

Ἡ ἐγωιστική ἢ καί ἀχαλίνωτη καθ' αὐτήν ἀνθρώπινη φυσική ὕλη μποροῦσε νά ἀποτελέσει μιάν ἐξαιρετικά πλαστική πρώτη ὕλη στά χέρια ἐνός Λόγου πού δέν κατανοοῦσε τόν ἑαυτό του ὡς ἐχθρό ἢ ἀντίπαλο τῶν ψυχορμήτων, ἀλλά ὡς καλοπροαίρετο σύμβουλο ἢ παιδαγωγό τους. Κάτω ἀπό τήν καθοδήγησή του ἡ ἐνστικτώδης ἐγωπάθεια, τῆς ὁποίας τό ἀνθρωπολογικό βελγνεκές συνειδητοποιήθηκε ἀναγκαστικά κάτω ἀπό τίς συνθήκες τοῦ καπιταλιστικοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί στό φῶς ὧσων ἰδεολογιῶν τόν νομιμοποιοῦσαν, μποροῦσε νά μεταμορφωθεῖ σέ πεφωτισμένη φιλαυτία ἵκανή νά διαβλέψει ὅτι τό ἴδιο της τό συμφέρον τῆς ὑπαγορεύει νά σέβεται τά δικαιώματα καί τίς ἐλευθερίες τῶν ἄλλων. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ ἀνθρωπολογική καί ἠθική προβληματική ἐκβάλλει στό γνωστό μας ζήτημα τῶν σχέσεων φύσης καί πολιτισμοῦ πάνω στή βάση τῆς κανονιστικῆς ἔννοιας τῆς φύσης.

Ἐδῶ πρέπει νά παρεμβάλουμε μιάν ἐπιπρόσθετη παρατήρηση σχετικῶς μέ τήν ἔννοια τοῦ Λόγου μέσα στό ἀστικό κοσμοθεωρητικό πλαίσιο. Ὁ Λόγος ὡς ἔννοια καί ὡς σύνθημα στρεφόταν κατ' ἀρχήν καί ἐξ ἀρχῆς ἐναντία σέ ὅ,τι ὀνομαζόταν «πίστη» καί «αὐθεντία», δηλαδή ἑτερόνομος προσδιορισμός τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καί δράσης. Στήν προοπτική αὐτήν τό κέντρο βάρους δέν ἔπεφτε τόσο στίς γνωστικές δυνατότητες τοῦ Λόγου ὅσο στήν ἱκανότητά του νά ἐκπροσωπεῖ μέ παρρησία καί αὐτοπεποίθηση τίς κανονιστικές ἀρχές καί τά αἰτήματα τῆς ἀστικῆς κοσμοθεωρίας τῶν Νέων Χρόνων. Ὁ Λόγος δέν ταυτιζόταν λοιπόν ἀναγκαστικά μέ τήν καθαρή νόηση, ὅμως ἔπρεπε ὅπως-δήποτε νά παίρνει θέση στόν ἰδεολογικό καί κοινωνικό ἀγῶνα. Ὡς προασπιστής κανονιστικῶν ἀρχῶν ἀπό τή φύση τους οἰκουμενικῶν, πρόβαλλε κι ὁ ἴδιος οἰκουμενικές ἀξιώσεις, καί μέ τήν οἰκουμενικότητά του αὐτήν κατεῖχε τήν ἰσχύ τῆς φυσικῆς νομοτέλειας: μέσα στό ἰδεατό του Ὁλο συγκρατοῦσε τά διάφορα στοιχεῖα κατὰ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως συγκρατοῦσε καί ὁ φυσικός νόμος τά ὑλικά συστατικά τοῦ κόσμου. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ὁ Λόγος ἀποτελοῦσε τήν ὀργανωτική ἀρχή τῆς ἀρμονίας, δηλαδή καθόριζε ποιᾶ θέση θά ἔπαιρνε τό κάθε μέρος μέσα στό Ὁλο. Στόν βαθμό πού αὐτή του ἡ ἀρμοδιότητα ἐκφραζόταν μέ ἐπιταγές καί ἀπαγορεύσεις, ὁ Λόγος ὀφείλε νά διαφοροθεῖ ἀπό τά αἰσθητά, δηλαδή νά προσεγγίσει τόν χαρακτήρα τῆς καθαρῆς νόησης. Ἀπό κοινωνιολογική ἀποψη ἀποτελοῦσε ἔτσι μιᾶ βαθμίδα δικαιοδοσίας, ἡ ὁποία ἐντελλόταν τήν παραίτηση ἀπό τήν

άμεση ή ανεξέλεγκτη ικανοποίηση σέ μιάν εποχή όπου υπήρχε ή ανάγκη τής φειδοῦς καί τής συσώρευσης, όπου δηλαδή ό ήδονισμός δέν είχε γίνει ακόμη μαζική κοινωνική στάση μέ άμεσες οίκονομικές συνέπειες, παρ' όλη τήν άρνηση τοῦ παλαιοῦ άσκητικοῦ ιδεώδους.

Οί λόγοι γιά τόν προσανατολισμό τής άστυκῆς κοσμοθεωρίας πρὸς τό 'Εντεῦθεν δέν χρειάζεται νά ἐξηγηθοῦν ἐδῶ μέ ιδιαίτερες λεπτομέρειες. 'Αρκεῖ ή κοινότοπη υπόμνηση τής έντελῶς καινοφανοῦς μέσα στήν παγκόσμια ιστορία, καί ἐπιπλέον χαρακτηριστικῆς, θέσης καί αξίας τής συστηματικῆς οίκονομικῆς δραστηριότητας στή ζωή τής άστυκῆς τάξης, ὅν βέβαια ἔχουμε κατά νοῦ ὅλες τίς συνέπειες ή τά συμπαρομαρτοῦντα της — ἀπό τήν έννοια τοῦ (φυσικοῦ καί κοινωνικοῦ) νόμου ἴσαμε τήν ἀνθρωπολογία τοῦ homo oeconomicus. 'Η ἐπιστημολογική ἀπόρροια τοῦ προσανατολισμοῦ πρὸς τό 'Εντεῦθεν ἦταν πάντως ή ἐξ ἴσου ραγδαία ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν τής φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου, μολονότι ή πρώτη καί ἀποφασιστική μάχη ἐνάντια στή θεολογική κοσμοθεωρία κερδήθηκε στό πεδίο τῶν πρώτων. Τούτη ή παράλληλη ἀνάπτυξη, ή ὁποία ἴσως ξενίζει στό φῶς τής σημερινῆς διάστασης ἀνάμεσα στίς ἐπιστῆμες τής φύσης καί στίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, στήν πραγματικότητα ἦταν έντελῶς φυσική. Γιατί ή ὄντολογική ἀνατίμηση τής φύσης στρεφόταν ἐνάντια στήν κοσμοθεωρία τής societas civilis στό ἴδιο μέτρο καί κατά τήν ἴδια έννοια ὅπως καί τό πρωτεῖο τής ἀνθρωπολογίας, τό ὁποῖο πῆρε τώρα τή θέση τοῦ πρωτείου τής θεολογίας. 'Ο ἀνθρώπος ἔπρεπε νά βγεῖ ἀπό τή σκιά τοῦ Θεοῦ προκειμένου νά ἀφοσιωθεῖ στό 'Εντεῦθεν ή στή φύση καί ή φύση ή ὁ αἰσθητός κόσμος ἔπρεπε νά ἀνατιμηθεῖ προκειμένου νά ἀποτελέσει τό ἄξιο πεδίο δραστηριότητας τοῦ ἀνθρώπου μετά τή χειραφέτησή του ἀπό τό 'Εκεῖθεν. 'Η δραστηκή ἀλλαγὴ τῶν κοσμοθεωρητικῶν προτεραιοτήτων φάνηκε στό περιεχόμενο τής άστυκῆς φιλοσοφίας τῶν Νέων Χρόνων, ή ὁποία παραμέρισε ἄμεσα ή ἔμμεσα (δηλαδή μέ τή βοήθεια άγνωστικιστικῶν ἐπιχειρημάτων) τά παραδοσιακά μεταφυσικά καί ὄντολογικά προβλήματα καί προσανατολίσθηκε πρὸς τή γνωσιοθεωρία καί τήν ήθική — κλάδους ἀναφερομένους ἄμεσα στόν ἀνθρώπο, δηλαδή στήν ὑφή τῶν γνωστικῶν του δυνάμεων καί στό νόημα τῶν πράξεών του. Στήν ἐπικράτηση τοῦ πρωτείου τής ἀνθρωπολογίας ὀφειλόταν καί ή ἀνοδος τῶν ιστορικῶν ἐπιστημῶν πού στάθηκαν τυπικό προϊόν τής άστυκῆς ἐποχῆς καί διαμόρφωσαν τήν κατεύθυνση τής πνευματικῆς της ζωῆς. Μέσα στήν ιστορία ἐκδιπλώνεται

ἡ ἐνεργοποιεῖται ἡ ἀνθρώπινη φύση — καί ἡ προσπάθεια νά ἐπισημανθοῦν ἐντός της νομοτέλειες ἡ νά ἐξιχνιασθεῖ ἡ ἐπιρροή ὑλικῶν παραγόντων, ἀπό τοὺς γεωγραφικοὺς ἴσαμε τοὺς οἰκονομικοὺς, πήγαζε στό ἀστικό πλαίσιο σκέψης ὅχι τόσο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νά σχετικοποιηθεῖ ἡ ἀνθρώπινη αὐτονομία ὅσο ἀπὸ τὴν πρόθεση νά τερματισθοῦν οἱ ἀστάθμητες ἐπεμβάσεις τοῦ Θεοῦ στό κοσμικὸ γίγνεσθαι. Ἐπὶ πλέον ἡ στροφή πρὸς τὴν ἱστορία ὑπηρετοῦσε τὴν ἐξ Ἰσου πολεμική πρόθεση νά θεμελιωθεῖ ἡ ἰδέα τῆς προόδου καί ἔτσι νά καταδειχθεῖ ὅτι ἦταν ἀναπόδραστη ἡ κατάρρευση τῶν προαστυῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καί ἡ νύξη τῆς ἀστυκῆς κοινωνίας καί τῶν ἀστικῶν ἀξιῶν. Ὁ ἀστικός ἐξελευτισμός — ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ ἐμφανίσθηκε μὲ ἀσαφὴ τρόπο στὴν ἀντίληψη τῶν πρώιμων Νέων Χρόνων γιὰ τὴν *veritas filia temporis* καί στὴν ἐποχὴ ἀκούμα τοῦ Διαφωτισμοῦ θεμελιώθηκε μὲ ἀντιφάσεις σὲ ἱστορικὴ κυρίως βάση, γιὰ νά συγκροτηθεῖ κατόπιν στὴν πορεία τοῦ 19ου αἰ. ὡς οἰκουμενικὸ σύστημα ἐκτεινόμενο ἐξ Ἰσου στὴ φύση καί στὴν ἱστορία — συνιστοῦσε τὴν ἀντίθεση πρὸς τὴ θεολογικὴ θεωρία τῆς παγιότητος τῆς φύσης καί τῶν ζωικῶν εἰδῶν, πού ἀπὸ τὴν πλευρὰ της πρόβαλλε μέσα στὸν κόσμον τὴν ἀξίωση τῆς *societas civilis* νά παραμείνει αἰώνια καί ἀμετάβλητη. Ὡστόσο στὴν ἀστυκὴ ἀντίληψη ἡ ἰδέα τῆς προόδου καί τῆς ἐξέλιξης ζευγάρωνε μὲ τὴν ἰδέα τῆς τάξης, πράγμα κατανοητὸ ἀπὸ ψυχολογικὴ καί κοινωνιολογικὴ ἀποψη. Τούτῃ ἡ ἀμφιρέπεια ἡ διπλὴ μέριμνα ἐκφράσθηκε ἐπιστημολογικὰ μὲ τὴν ἀνοδο ἐπιστημῶν, οἱ ὁποῖες ἤθελαν νά μελετήσουν τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία (καί) στὴ στατικὴ της διάρθρωση. Μιὰ τέτοια ἐπιστήμη ἔγινε ἐν μέρει τουλάχιστον ἡ κοινωνιολογία, καί μάλιστα ἀπὸ τίς ἀπαρχές της στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καί ἡ νεότερη πολιτικὴ οἰκονομία, πού διαμορφώθηκε παράλληλα μὲ τὴν κοινωνιολογία καί ἐμπνεόταν ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἓνα ἀόρατο χέρι μετατρέπει τὸ χάος τῶν ἰδιοτελῶν ἢ κοντόθωρων πράξεων τῶν ἀτόμων σὲ ἀρμονικὸ ἰσοζύγιο.

Ἡ προσπάθεια νά συνταιριασθοῦν θεωρητικὰ ἢ τουλάχιστον νά συλληφθοῦν ἐνιαῖα ἡ πρόοδος καί ἡ τάξη, ἡ ἐξέλιξη καί τὸ ἄρτιο Ὅλο, ἡ δυναμικὴ καί ἡ στατικὴ, ἀποτελοῦσε σημαντικὴ ἐποψὴ τῆς γενικῆς ἀστυκῆς ἐναρμονιστικῆς ἐπιδίωξης, ὅμως δὲν μποροῦσε νά ἀναιρέσει τὸ προβάδισμα τῆς διάστασης τοῦ χρόνου μέσα στὴν ἀστυκὴ αἴσθησι τοῦ κόσμου — ἄλλωστε δὲν ἦταν αὕτῃ ἡ πρόθεσί της. Τὸ Ὅλο καί ἡ τάξη παρέμεναν κορεσμένα μὲ χρόνο, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι γίνονταν

άντιληπτά ως ἔσχατη καί ὑψιστή ἢ μεσσότερη φάση μιᾶς ἐξέλιξης. Ἀκόμη καί μεγέθη, τά ὅποια ἐξ αἰτίας τῆς κεντρικῆς κανονιστικῆς τους θέσης καί λειτουργίας δέν ἐπιτρεπόταν νά διαλυθοῦν μετατρεπόμενα σέ ἀμιγῆ ἱστορική κίνηση, ὅπως π.χ. τά μεγέθη «ἄνθρωπος» καί «φύση», θεωρήθηκαν, μέ βάση τά νεότερα ἐπιστημονικά πορίσματα, ὅλο καί περισσότερο ὑπό τήν ἐποψη τοῦ χρόνου, δηλαδή ὡς προϊόντα μιᾶς ἐξέλιξης μέσα στόν χρόνο. Τό χάσμα ἀνάμεσα στόν κανονιστικό τους χαρακτήρα καί στό γεγονός τῆς ὑλικῆς προσδιορισμένης ἱστορικότητάς τους γεφυρώθηκε μέ τήν ἀντίληψη ὅτι ἐντός καί διά μέσου τῆς ἱστορικῆς τους ἐξέλιξης ἐνεργοποιήθηκε μιᾶ πρωταρχική, ἄν καί ἐμβρυώδης μόνο καταβολή σ' αὐτό τό πρότυπο σκέψης ἀνταποκρινόταν δομικά τό ἀστικό ἰδεῶδες τῆς ἀγωγῆς. Ἐπί πλέον τά συστατικά στοιχεῖα τῆς ἐμπειρικά δεδομένης ποικιλομορφίας τοῦ κόσμου θεωρήθηκαν ὅχι στήν (τυχαία) συμπαράταξή τους μέσα στόν χῶρο, ἀλλά στήν (ἀναγκαία) ἀκολουθία τους μέσα στόν χρόνο. Ὅ,τι βρίσκεται μέσα στόν παρόντα καί ἀντιληπτό χῶρο ἐντάσσεται συνάμα στόν χρόνο, ἔτσι ὥστε τό μέτρο κρίσης καί ἀξιολόγησης τῶν πραγμάτων δέν τό δίνει ἡ παράλληλη παρουσία τους μέσα στόν ἴδιο χῶρο, ἀλλά ἡ διαφορετική τους (προ)ἱστορία: οἱ πρωτόγονοι λαοί π.χ., πού ζοῦν τήν ἴδια ἐποχή μέ τούς πολιτισμένους καί δίπλα τους, βρίσκονται βέβαια στόν ἴδιο (πλανητικό) χῶρο μ' αὐτούς, ὅμως ἀποφασιστικό δέν φαίνεται αὐτό τό γεγονός παρά ἡ σκέψη ὅτι ἐκπροσωποῦν μιᾶ πρῶιμη καί ἀπό καιρό ξεπερασμένη φάση στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἀστική κοσμοθεώρηση καί αἴσθηση τοῦ κόσμου ἦταν ἀναγκασμένη νά ἐπιμείνει σέ τοῦτο τό προβάδισμα τοῦ παράγοντα «χρόνος» ἢ τῆς ἱστορικά νοούμενης χρονικότητας, γιατί ἐξ ἀρχῆς ἦταν συνυφασμένη μαζί του: αὐτό ἀκριβῶς τό προβάδισμα εἶχε ἐπιστρατεύσει ἄλλωστε γιά νά κλονίσει τήν ἀξίωση τῆς *societas civilis* ὅτι ἡ δομή της ἐνσάρκωνε τήν ὑπεριστορική βούληση τοῦ Θεοῦ ὡς πρός τήν ὁργάνωση τῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων, καί σ' αὐτό κατέφευγε ἐπίσης ὅταν ἐπικαλοῦνταν τό «πνεῦμα τῆς ἐποχῆς» γιά νά περιβάλλει τά αἰτήματά της μέ τό φωτοστέφανο τῆς ἱστορικῆς καί συνάμα ἡθικῆς ἀναγκαιότητας. Τούτη ἡ λειτουργία τοῦ μεγέθους «χρόνος» μέσα στήν ἀστική αἴσθηση τοῦ κόσμου ἐξηγεῖ *e negativo* γιατί τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης χρειάσθηκε νά τονίσει τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χῶρος».

Ἡ Φύση, ὁ Ἄνθρωπος καί ἡ Ἱστορία ὑπῆρξαν οἱ μεγάλες θεότητες

τῆς ἀστυκῆς ἰδεολογίας ἢ μυθολογίας, μολονότι διάφοροι τακτικῆς φύσεως συγκρητισμοί μέ συναφεῖς προαιστικές ἰδέες ἔπαιξαν ρόλο λίγο-πολύ σημαντικό προκειμένου νά διαμορφωθοῦν οἱ ἰδέες αὐτές, ἔτσι ὥστε νά ἱκανοποιοῦν τίς ἀνάγκες τοῦ ἀστυκοῦ πανθέου. Τό ὅτι θεωροῦνταν ὡς ὀντότητες ἢ ὑποστάσεις μέ ἀμετάβλητο πυρήνα, παρά τήν ἀλλαγὴ ἢ καί τήν παροδικότητα τῶν συμβεβηκότων τους, ἔδειχνε τήν ἀνικανότητα ἢ μᾶλλον τήν ἀπροθυμία τῆς ἀστυκῆς σκέψης νά ξεκόψει ἀπό τήν ἰδέα τῆς οὐσίας. Ἡ ἀστυκή φυσική ἐπιστήμη καί φιλοσοφία καταπολέμησε ἀποφασιστικά, βέβαια, τήν ἀριστοτελική-σχολαστική διδασκαλία τῆς οὐσίας, καθῶς καί τή στηριζόμενη σ' αὐτήν ὀντολογία καί μεταφυσική, ἀντιπαραθέτοντάς της τήν ἔννοια τῆς λειτουργίας καί τή λειτουργική ἀντίληψη τοῦ (φυσικοῦ) νόμου. Ἡ λειτουργική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου δέν ἐξωθήθηκε ὁμῶς ἴσαμε τό σημεῖο ὅπου ὅλες οἱ οὐσίες, καί οἱ ὑλικές, θά ἔπρεπε νά ἀναχθοῦν σέ ἀπλά ἀθροίσματα μεταβλητῶν λειτουργιῶν· αὐτό ἔγινε μόνον ὅταν ἐπικράτησε τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης καί εἶχε, ὅπως θά δοῦμε, σημαντικότερες συνέπειες τόσο γιά τήν ἔννοια τῆς ὕλης ὅσο καί γιά τήν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ὅμως ἡ ὀντολογική ἀνατίμηση τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τήν ἐπιχείρησε ἡ ἀστυκή σκέψη ἐνάντια στή θεολογική κοσμοθεωρία, θά ἀφαιροῦσε ἡ ἴδια τό ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια της, ἄν διέλυε ἀμέσως καί ἐντελῶς σέ ἀνέρες λειτουργίες ὅ,τι ἀκριβῶς ἤθελε νά ἀνατιμῇ. Ἡ ἔννοια τῆς λειτουργίας χρησιμοποιήθηκε λοιπόν στό μέτρο πού αὐτό φαινόταν ἀπαραίτητο γιά τήν ἀνασκευή τῆς ἀριστοτελικῆς-σχολαστικῆς ὀντολογίας καί μεταφυσικῆς· ἀντίστοιχα, ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας διατηρήθηκε, ἀλλά συνάμα μεθερμηνεύθηκε ἔτσι ὥστε νά μή σημαίνει πιά τίς *formae substantiales* κτλ., παρά ἀπλῶς τό ὑλικό ὑπόστρωμα τῶν πραγμάτων ἢ τήν *prima materia*, τῆς ὁποίας ἡ σχέση πρός τά συμβεβηκότα παρέμεινε ἀδιευκρίνιστη παρά τίς σχετικές προσπάθειες. Ὅσο κύριος ἀντίπαλος ἦταν τό ὑπερβατικό πνεῦμα στήν παραδοσιακή ὀντολογική καί κανονιστική του ἐρμηνεία, ἡ χειροπιαστή ὑλικότητα τοῦ κόσμου δέν μποροῦσε νά ἀπεμποληθεῖ ὁλότελα· ταυτόχρονα, στό πλαίσιο τῆς ἀστυκῆς κανονιστικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου, ἀποδόθηκαν στό ὑλικό σύμπαν κατηγορήματα τά ὁποῖα σκόπευαν νά ἀπαλλάξουν τήν ὀντολογική ἀνατίμηση τῆς ὕλης ἀπό τό *odium* τοῦ ὕλισμοῦ καί τοῦ μηδενισμοῦ. Ἐτσι, ἡ ἀστυκή σκέψη ἤθελε καί στό σημεῖο αὐτό νά ἑναρμονίσει καί νά μεσιτεύσει — αὐτήν τή φορά ἀνάμεσα σέ οὐσία καί

λειτουργία, ανάμεσα στο όντολογικό ενεργεία και στο κανονιστικό δυνάμει τῆς ὕλης. Καί τίς πιά πολλές φορές προσπάθησε νά παρακάμψει τίς δυσκολίες καί τίς ἀντιφάσεις, πού ἀναγκαστικά προέκυπταν, καταφεύγοντας σ' ἓναν ἀγνωστισμό ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τήν οὐσία ὡς ἀδιάγνωστη κι ἔτσι ἔδινε ἄλλοθι καί περιθώριο γιά τακτικούς ἐλιγμούς σέ ἐκρηκτικά, προπαντός θρησκευτικά προβλήματα. Σχετικά θά γίνει λόγος στό ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο.

2. ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀστυκή οἰκονομική, πολιτική, ἠθική καί πολιτισμική πράξη δέν συναγόταν πάντοτε ἄμεσα καί συνειδητά ἀπό τήν ἀστυκή κοσμοθεωρία, ὅπως τή διαγράψαμε στά προηγούμενα, ἤτοι τά ἐνεργά ἀστικά ὑποκείμενα δέν ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νά ἔχουν σαφή γνώση ὁρισμένων ἐρμηνειῶν τῆς φύσης, τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς ἱστορίας, προκειμένου νά ἐνεργοῦν κατά τρόπο πού ἐπιτρέπεται νά τόν χαρακτηρίσουμε ὡς ἀστικό. Ὅμως ἀνάμεσα στά ὅσα ἔπρατταν (ἢ μᾶλλον θά ἔπρατταν στήν ἰδεώδη περίπτωση, ἐφ' ὅσον ἐδῶ ἐνδιαφέρει μόνον ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο κατανοοῦσαν τά ἴδια τόν ἑαυτό τους, καί ἡ συχνά ἀβάσιμη διακήρυξή τους ὅτι στηρίζουν τίς πράξεις τους σέ ὁρισμένες κανονιστικές ἀρχές καί ἀξίες) καί στίς παραπάνω βασικές γραμμές τῆς ἀστυκῆς κοσμοθεωρίας ὑπῆρχε μιά δομική ἀντιστοιχία. Γιατί ἡ ἀστυκή πράξη, τουλάχιστον στήν ἰδεώδη ἢ στήν ἰδεοτυπική της μορφή, σκόπευε νά πραγματοποιήσῃ μιά σύνθεση ὡς ἐναρμόνιση πολλῶν καί ἐν μέρει ἀντιτιθέμενων ὑλικῶν παραγόντων ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Λόγου (τοῦ Λόγου τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀγορᾶς ἢ τοῦ νομοθέτη). Ἡ διάκριση πού κάνουμε ἐδῶ ἀνάμεσα σέ πραγματική καί σέ ἰδεώδη πράξη φυσικά δέν σχετίζεται διόλου μέ ἠθικές κρίσεις, δηλαδή δέν ἐξυπονοεῖ ὅτι οἱ ἀστοί συνήθως συμπεριφέρονταν πιά ὑποκριτικά ἀπό ἄλλα κοινωνικά στρώματα· ἀπεναντίας, συναρτᾶται μέ τήν ἐξ ἴσου ἀπαραίτητη κοινωνιολογική διάκριση ἀνάμεσα σέ ἀστυκή τάξη καί σέ ἀστικό ἦθος καί ἔθος, ἡ ὁποία σημαίνει ὅτι δέν ἀκολουθοῦσαν τόν ἀστικό τρόπο ζωῆς οὔτε καί χρησιμοποιοῦσαν τά ἀστικά συμβολικά συστήματα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὅσοι μέ κριτήριο τήν ὑλική τους κατάσταση καί τό ἐπάγγελματά τους χαρακτηρίζονταν ὡς ἀστοί. Ὅμως μποροῦσε νά παρουσιάζεται καί τό ἀντίστροφο φαινόμενο: χάρη στήν ἐπήρεια τῆς λεγόμενης

«καθίζησης τῶν πολιτισμικῶν μορφῶν» (Kultursenkung) ἐπιδίωξαν νά οἰκειοποιηθοῦν τοῦτα τὰ συμβολικά συστήματα καί τοῦτες τίς μορφές ζωῆς καί κοινωνικά στρώματα, τά ὁποῖα μέ κριτήριο τή θέση τους στό σύστημα παραγωγῆς καί κατανομῆς δέν ἦσαν ἀστοί, ἀλλά τό πολὺ-πολύ «μικροαστοί».

Ἡ ἀστυκή προσπάθεια ὑλοποίησης τῆς πρακτικά πλεονεκτικότερης ἐναρμόνισης Λόγου καί ψυχορμήτων ἢ πολιτισμοῦ καί φύσης συμβάδιζε μέ τήν ἀπέχθεια ἀπέναντι στίς σκοτεινές δυνάμεις τοῦ ἀνορθολογικοῦ καί τοῦ δαιμονικοῦ στοιχείου. Ἡ ἐπίβληση τῆς ἀνασταλτικῆς καί συνάμα διαμορφωτικῆς δύναμης τοῦ Λόγου ἐξέφραζε τήν ἀνάγκη νά κρατηθεῖ ἀνέπαφη ἡ πίστις στή διαφάνεια καί στή σταθμισιμότητα τοῦ κόσμου. Γιατί σταθμισίμος κόσμος σήμαινε κόσμος κυριαρχήσιμος μέσῳ ἔλλογης δράσης, καί γιὰ τῷτο ἡ τέτοια πίστις στόν Λόγο κατέληγε λογικά στό πρωτεῖο τῆς *vita activa*, ὅπως αὐτό εἶχε τονισθεῖ σέ πολλές παραλλαγές ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ἀναγέννησης ἐνάντια στό ἀρχαῖο καί χριστιανικό πρωτεῖο τῆς *vita speculativa*. Ἀκόμα πιό συγκεκριμένα, ἡ σταθμισιμότητα τοῦ κόσμου σήμαινε ὅτι ἡ ἐπιτυχία καί ἡ εὐτυχία δέν εἶναι ἀνεξήγητα δῶρα τῆς τύχης, ἀλλά ἀπεναντίας προβλεπτά ἀποτελέσματα ἔλλογης δράσης. Αὐτά ὅλα δέν συνεπάγονταν ἀναγκαστικά τήν κατ' ἀρχήν ἄρνηση τῆς ὑπαρξῆς καί τῆς ἐπήρειας, τοῦ ἀνορθολογικοῦ στοιχείου μέσα στόν ἄνθρωπο καί στήν κοινωνία· ὅμως, σύμφωνα μέ τή γενική στρατηγική τῆς σκόπιμης διοχέτευσης ἢ μεταρσίωσης τῆς (τυφλῆς) φύσης μέσῳ τοῦ Λόγου, τό ἀνορθολογικό στοιχεῖο ἔπρεπε νά μεταφρασθεῖ σέ εὐγενικά καί ἐπί πλέον πρακτικά χρήσιμα ὁράματα ἵκανά νά χρησιμεύσουν ὡς ἀνώτερα κίνητρα καί ὡς καθοδήγηση τῆς ἔλλογης δράσης. Ὁ πραγματισμός καί ὁ ὀρθολογισμός τοῦ ἀστοῦ ρίζωναν βέβαια στή στενότατη σύνδεση τῆς ζωῆς του μέ τήν ἐργασία του, ἡ ὁποία ἐργασία ἀπό τήν πλευρά της εἶχε νά κάμει μέ ἀγαθὰ ὑλικά, δηλαδή μετρήσιμα καί ὑπολογίσιμα. Ὑπό τίς συνθήκες αὐτές, ἡ δράση προσανατολιζόταν πρός τά ἐκάστοτε ἄμεσα πρακτικά μελήματα, καί ὅμως πίσω της στεκόταν ἡ συναίσθηση ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο συνδέεται μέ ὑπέρτερους σκοπούς, μέ τό καλόν καί τήν πρόοδο τῆς κοινωνίας ἢ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ συναίσθηση τούτη ἀναπτέρονε καί συνάμα καθησύχαζε τόν ἀστό, γιατί τοῦ φαινόταν ὅτι οἱ πράξεις του βρίσκονται σέ συμφωνία μέ τούς γενικούς νόμους πού διέπουν τή φύση, τήν οἰκονομία καί τήν ἠθική, καί ἐπομένως τελοῦν ὑπό τήν προστασία τους. Μέ τήν ἐννοια αὐτήν

ὁ ἀστός μετεωρίζοταν ἀνάμεσα στὸν πεζό ἢ καὶ σκληρό ὑπολογισμό καὶ στὰ μεγάλα ἰδεολογικά —ἀλλὰ πάντοτε πρακτικῶς ἀξιοποιήσιμα— ὄνειρα τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἂν καὶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ διάφορες ἐπόψεις αὐτοῦ τοῦ πλέγματος ἔβρισκαν πολὺ διαφορετικὴ ἀπήχηση σὲ διαφορετικούς ὑποκειμενικούς φορεῖς. Ὅμως τουλάχιστον στὸ ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογικῆς κατασκευῆς ἢ τοῦ ἰδεώδους τρόπου, μέ τὸν ὁποῖο ὁ ἀστός κατανοοῦσε τὸν ἑαυτό του, φαινόταν νὰ ἔχει βρεθεῖ ἓνας δρόμος ἐπιτυχοῦς διαμεσολάβησης ἀνάμεσα σὲ ὕλικό καὶ ἰδεατὸ στοιχεῖο, ἀνάμεσα σὲ χρῆμα καὶ πνεῦμα ἢ αἶσθημα.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἀστοῦ ἀπέναντι στὸ μεταφυσικό, καὶ μάλιστα τὸ θρησκευτικό, στοιχεῖο δείχνει παραστατικότατα τὴν ἐπιθυμία του νὰ ἀνεχθεῖ ἢ καὶ νὰ χαιρετήσῃ τὸ ἀνορθολογικὸ στὸ μέτρο ποὺ αὐτὸ μποροῦσε νὰ ὑπηρετήσῃ τοὺς σκοποὺς τῆς ἔλλογης δράσης. Μιὰ (ἀνώτερη) μορφή ἔλλογης δράσης ἦταν κατὰ τὴν ἀστυχὴ ἀντίληψη ἡ ἠθική, γι' αὐτὸ καὶ ἦταν εὐλογία ἢ ἀναγωγή τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς θρησκείας στὴν ἠθική. Ὁ Θεὸς ὄφειλε πρῶτα-πρῶτα νὰ εἶναι ἐγγυητὴς μιᾶς ἠθικῆς τάξης πραγμάτων, νὰ φροντίζει δηλαδή νὰ παραμένει ἡ δράση σταθμίσιμη καὶ ὡς πρὸς τὴν ἠθική της διάσταση, ὥστε ὀρισμένες πράξεις νὰ ἔχουν ὀρισμένες συνέπειες καὶ ἡ ἀρετὴ π.χ. νὰ ἀμείβεται τουλάχιστον μακροπρόθεσμα μέ τὴν εὐδαιμονία. Ἔτσι θὰ πραγματοποιοῦνταν καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἡ ἀρμονία Λόγου καὶ ψυχορμῆτου. Ἡ εὐρεία ταύτιση τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θρησκείας μέ τὴν ἠθική σήμαινε ταυτόχρονα μιὰ —κάποτε ἔμμεση, ἀλλὰ πάντοτε σαφὴ— ἀπόρριψη τῆς ἀξίωσης τῆς θεολογίας νὰ ἀποφαίνεται πάνω σὲ ζητήματα τῆς φυσικῆς καὶ τῆς κοσμολογίας, τῶν ὁποίων ἡ διερεύνηση καὶ ἡ λύση ἀναστηρύχθηκε τώρα μονοπώλιο τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἡ προσπάθεια συμβιβασμοῦ τῆς ἐπιθυμίας νὰ διατηρηθοῦν ὁ Θεὸς καὶ ἡ θρησκεία ὡς ἐρείσματα τῆς ἠθικῆς μέ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὰ παραδοσιακά τους καθήκοντα, ὅπως τὰ εἶχε ὀρίσει μιὰ ἰδεολογικὰ παντοδύναμη Ἑκουλησία, ἐκφράσθηκε ὑπὸ τὴ μορφή ἐνὸς ἀγνωστικισμοῦ, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ὡς ἀπρόσιτα στή γνώση, ἦτοι ὡς πρακτικῶς ἀδιάφορα καὶ ἄχρηστα, ὅλα, ὅσα συνιστοῦσαν τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς θεολογικῆς μεταφυσικῆς τοῦ Ὑπερβατικοῦ. Ἔτσι ἐδραιωνόταν ἡ στροφὴ πρὸς τὸ Ἐντεῦθεν καὶ τὴν πράξη, ἐνῶ στή νομὴ τῶν παλιῶν μεταφυσικῶν, ἐκουλησιαστικῶν ἢ κοσμικῶν βαθμίδων δικαιοδοσίας ἀφηνόταν μονάχα ὅ,τι θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ χα-

ρακτηρίσει άνετα ως άνοησία. 'Ωστόσο γνωρίζουμε ότι ή άστυκή ιδεολογία, έχοντας ύπ' όψιν της τίς μεταφυσικές επιλογές τών έχθρών από τ' άριστερά, γενικά λίγη προθυμία έδειχνε νά άπεμπολήσει τή δυαρχική όντολογία καί νά ένστερνισθεϊ τόν (ύλιστικό) ινιισμό.

'Η έννοια τοῦ επαγγέλματος αποτελεί τή μεγάλη συνισταμένη, στην όποία συγκλίνουν όλα τά ούσιώδη στοιχεία τής άστυκής σύνθεσης: ήθική αντίληψη καί ύλικό όφελος, έλλογος ύπολογισμός καί πρακτική ενεργητικότητα, αὐτοπειθάρχηση καί επιδίωξη τής έπιτυχίας. 'Η προγραμματικά επιζητούμενη άρμονία Λόγου καί ψυχορμήτου έμφανίζεται έδῶ ως ύποταγή τών ένστυκτωδών καί όπωσδήποτε άνεκρίζωτων παρωθήσεων σ' έναν έλλογο σκοπό ή ως παραίτηση από τήν άμεση ικανοποίηση γιά χάρη μιās ανώτερης καί σταθερότερης, ή όποία νά γίνεται αίσθητή ως σίγουρη εύτυχία· ή άναβολή ή ό περιορισμός τής ικανοποίησης τών όρμών, πού από οικονομική άποψη εύνοούν τή συσσώρευση, στό άτομικό-ψυχολογικό επίπεδο σκοπεύουν νά δημιουργήσουν τίς προϋποθέσεις μιās εύζωίας έδραζόμενης στό μέτρο. 'Η φιλαυτία, τής όποίας τό οικονομικό αντίστοιχο είναι ή ιδιοκτησία, καί ή ανάγκη τής απόλαυσης μπορούν έτσι νά ικανοποιηθοῦν όχι άναρχικά ή (αὐτο)καταστροφικά, αλλά ακριβώς μέ τήν άσκηση χαρακτηριστικῶν άστυκῶν άρετῶν όπως ή τάξη, ή άκρίβεια, ή φιλοπονία καί ή φειδώ. 'Η συνύφανση τοῦ εργασιακοῦ ήθους μέ τήν επιθυμία επίγειας έπιτυχίας καί εύτυχίας τό διακρίνει από τόν άσκητισμό μέ τήν προαστυχή-χριστιανική έννοια καί συμβάλλει στην επικράτηση τής άστυκής επαγγελματικῆς ήθικῆς μέσα σέ μιá κοινωνία πού οὔτε μπορούσε οὔτε καί ήθελε πιά νά είναι άσκητική· δέν είναι τυχαίο τό ότι ή διαμόρφωση μιās συνεκτικῆς επαγγελματικῆς ήθικῆς συντελέσθηκε παράλληλα μέ τή βαθμιαία αποκοπή από τίς ήθικές προτεραιότητες τής *societas civilis*. 'Η συμμόρφωση μέ τήν επαγγελματική ήθική σήμαινε ταυτόχρονα μεγαλύτερη σταθμισιμότητα τοῦ κόσμου καί τής ατομικῆς καί συλλογικῆς συμπεριφοράς. 'Η προσωπική συμβολή τοῦ άστοῦ στή σταθμισιμότητα τοῦ κόσμου, πού τόσο τή λαχταροῦσε, ήταν τό ότι καί ό ίδιος μπορούσε ανά πάσα στιγμή νά έμφανισθεϊ ως άτομο πού ήδη μέ τό έθος καί τό ήθος του έγγραΐται τήν τήρηση τής αρχῆς *rasia sunt servanda*· ή εύπρέπειά του ώφελοῦσε τοῦς άλλους, έφ' όσον έκαναν χρήση τής αξιοπιστίας του, καί τόν ίδιο, έφ' όσον έτσι γινόταν αξιόχρεος. 'Η τάξη τής καθημερινῆς ζωῆς καί οἱ πάγιες συνήθειες αποτελοῦσαν κατά κάποιον τρόπο τήν όρατή έκφραση τής συμμόρφω-

σης μέ ξεκάθαρες αρχές, συνάμα όμως ἦσαν καί προσεκτικά ἀπαραίτητες σέ μιά ζωή, στό ἐπίκεντρο τῆς ὁποίας βρισκόταν ἡ ἐργασία. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ἡ ἀστυκή αἴσθηση τοῦ χρόνου ἀνταποκρινόταν στή νεω- τώνεια διδασκαλία γιά τόν χρόνο: ὁ χρόνος ὑφίσταται ὡς μέγεθος ἀπόλυτο, ἀλλά καθ' αὐτό κενό περιεχομένου, εἶναι ἐπομένως μέγεθος διαθέσιμο καί ὅλο τό ζήτημα εἶναι τό τί κάνει ὁ καθένας μαζί του, δηλαδή πῶς τόν γεμίζει καί πῶς τόν διαμορφώνει. Ἡ ἀντίθεση με- ταξύ ἐργασιακοῦ καί ἐλεύθερου χρόνου ἢ μεταξύ ἐργασίας καί παιγι- διοῦ ἦταν φυσική ἀπόρροια τῆς ἀστυκῆς ἀντίληψης γιά τό ἐργασιακό ἦθος καί ἔθος, μολονότι ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ ἀρμονική συνύπαρξη τῶν δύο αὐτῶν σφαιρῶν συμπεριλαμβανόταν στούς στόχους μιᾶς πλή- ρους ζωῆς.

Ἄν τό ἐπάγγελμα γίνεται ἀντιληπτό μέ τόσο εὐρεία ἔννοια, τότε παρέχει *eo ipso* τή βάση γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας. Στό ἐπάγγελμα πραγματώνεται ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄνθρωπος — καί ἀκόμα κι ἂν τό ἐπάγγελμα καθ' αὐτό δέν μπορεῖ νά ὑκανοποιήσῃ ὅλες τίς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, πάντως ἡ ἐπιτυχής του ἄσκηση δημιουργεῖ τίς ὑλικές προϋποθέσεις γιά τήν πλήρωση τῶν κενῶν στόν ἐλεύθερο χρό- νο. Μέσω τῆς σύνδεσής της μέ τό ἐπάγγελμα ἡ προσωπικότητα παύει νά εἶναι μέγεθος ψυχολογικό μόνο καί ἀποκτᾷ τόσο μιά κοινωνική καί οἰκονομική ὅσο καί μίαν ἠθική διάσταση. Ἡ δεύτερη συναρτᾶται μέ τήν ἐπαγγελματική ἠθική, γιά τήν ὁποία μόλις μιλήσαμε, ἡ πρώτη ἀνάγεται στήν προσωπική ἀπόδοση ὡς ἀπτό ἔρεισμα τῆς ἀξίωσης γιά ἀναγνώριση καί ἀμοιβή. Ἔτσι ἡ προσωπικότητα ὄχι μόνο συλλαμβά- νεται πολυδιάστατα, ἀλλά καί ἐξαντικειμενικεύεται, δηλαδή κατανοεῖ- ται καί ἀξιολογεῖται μέ βάση τή δραστηριότητά της μέσα στήν κοι- νωνία καί ὄχι ἀπλῶς μέ βάση τίς προθέσεις, τά κίνητρά της ἢ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ ἴδια κατανοεῖ τόν ἑαυτό της. Ἡ προσωπικότητα παραμένει βέβαια κάτι μοναδικό καί ἀτομικό, ἀλλά μέσω τῆς κοινο- νικῆς της συμπεριφορᾶς καί τῶν ἀξιών πού ἐνσαρκώνονται σ' αὐτή συνδέεται μέ τό γενικό καί τό οἰκουμενικό. Σ' αὐτό τό σημεῖο δια- κρίνεται ἡ ἀστυκή ἀντίληψη τῆς προσωπικότητας ἀπό τήν πρῶιμη ρομαντική, παρά τήν κοινή ἀτομικιστική τάση. Ἡ συνύφανση ἀτομι- κοῦ καί γενικοῦ, ὑποκειμενικοῦ-ψυχολογικοῦ καί ἀντικειμενικοῦ-κοι- νωνικοῦ στό πλαίσιο τῆς ἔννοιας τῆς προσωπικότητας ἀποτελεῖ γνή- σια ἀστυκή σύνθεση, τήν ὁποία ἐπαναγνωρίζουμε π.χ. καί στήν ἰδεώδη ἀντίληψη γιά τόν γάμο. Ἡ ἀνθρωπολογική καί ψυχολογική διάσταση

ἐκπροσωπεῖται ἐδῶ ἀπὸ τῆ γενετήσια ὁρμῆς, τὸν ἔρωτα ἢ τὴν ἀμοιβαία συμπάθεια, πρέπει ὁμως νὰ μορφοποιηθεῖ καὶ νὰ ἐκλεπτυνθεῖ μέσα στὸν προβλεπόμενο θεσμό καὶ σύμφωνα μὲ τίς συνθήκες τῆς ἀστυκῆς ζωῆς. Ὁ γάμος ἀποτελεῖ μὲ ἄλλα λόγια μιὰ σύνθεση τῆς ἀνθρωπολογικῆς καὶ ψυχολογικῆς διάστασης μὲ νομικούς, οἰκονομικούς καὶ ἠθικούς παράγοντες ἢ μέρμινες, ἔτσι ὥστε τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ ψυχόρμητα μποροῦν νὰ ἐξαντυκαμινωθεοῦν, ἐνῶ οἱ ὑλικές ἐπιδιώξεις μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτές ὡς ὑπηρεσία σὲ ἀγαπητά ἢ σεβαστά πρόσωπα. Ἐδῶ φαίνεται νὰ ἔχει βρεθεῖ ἡ τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀστυκὴ ψυχὴ μέση ὁδὸς μεταξὺ χρήματος καὶ ἠθικῆς, ὑπολογισμοῦ καὶ καρδιάς. Ἐπὶ πλέον, στὸν γάμο καὶ στὴν οἰκογένεια συγκεκριμενοποιοῦνταν ὁ χωρισμός ἰδιωτικῆς καὶ δημόσιας σφαίρας, ὁ ὁποῖος ἐξ ἴσου χαρακτηρίζει τὴν ὑφὴ τοῦ ἀστυκοῦ βίου (καὶ τῆς ἀστυκῆς πολιτικῆς). Ὡς θεσμός ἡ οἰκογένεια ἀνῆκε στὴ δημόσια σφαῖρα, καὶ ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ διαδραματιζόταν δημόσια προκειμένου γιὰ ὑποθέσεις συναφεῖς μὲ τὸν θεσμικὸ καὶ κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς οἰκογένειας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἀποτελοῦσε τὸν κατ' ἐξοχὴν ἰδιωτικὸ τομέα ἔξω ἀπὸ τὸν πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ συναγωνισμό, ὅφειλε νὰ παράσχει τὸ ἀπάνεμο καὶ σίγουρο λιμάνι, ὅπου ἔπαιρνε κανεὶς ἀνάσα καὶ ἀντλοῦσε νέες δυνάμεις, καὶ συνάμα τὸ ἔδαφος, ὅπου εὐδοκимоῦν αἰσθήματα καὶ ἐνδιαφέροντα ἀσήμαντα ἢ καὶ ἀνώφελα στὴ δημόσια σφαῖρα.

Ἡ ἀστυκὴ στάσις ζωῆς μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ μὲ τὴν ἔκφραση *juste milieu*, ἂν μ' αὐτὸ ἐννοοῦμε τὸ περιεχόμενο τῆς σύνθεσης πού σκιαγραφήσαμε στὰ παραπάνω. Τὸ ἴδιο σχῆμα διέπει ὁμως καὶ τὴν ἀστυκὴ ἀντίληψη γιὰ τοὺς τομεῖς ἐκείνους, μέσα στοὺς ὁποίους διαδραματιζόταν ἡ δημόσια ζωὴ τοῦ ἀστοῦ: τὴν οἰκονομία, τὴν κοινωνία καὶ τὸ κράτος. Τὸ ἐκ φύσεως δεδομένο ἢ ψυχόρμητο στοιχεῖο στὴν οἰκονομία εἶναι οἱ ἀνάγκες τῶν κοινωνικῶν ἀτόμων, πού πρέπει νὰ βιαιοποιηθοῦν μὲ τὴν παραγωγή, τὴν ἀνταλλαγή καὶ τὴν κατανάλωση. Τὸ ἔλλογο στοιχεῖο ἐμφανίζεται ἐδῶ ὅχι ἀπλῶς ὡς ἐπὶ ῥεῖα τοῦ ἀόρατου χεριοῦ, τὸ ὁποῖο μετατρέπει τὴ χαστυκὴ ποικιλομορφία τῶν συμβάντων μιᾶς ἐλεύθερης οἰκονομίας σὲ λειτουργικὸ ἰσοζύγιο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ βούληση καὶ τίς πράξεις τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ ὡς συνειδητὸς προσδιορισμός τῶν κανόνων, μὲ βάση τοὺς ὁποίους ἐπιτρέπεται νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα. Ὅσο πιὸ ἐλεύθερη εἶναι ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα καὶ ὅσο εὐρύτερος ὁ χῶρος, μέσα στὸν ὁποῖο ἀναπτύσσεται, τόσο πιὸ γενικοὶ καὶ ἀφηρημένοι, συνάμα

ὅμως καί λογικά συνεκτικότεροι πρέπει νά εἶναι οἱ κανόνες. Τοῦτοι οἱ κανόνες συνιστοῦν τό ἀντίστοιχο τῆς φυσικῆς νομοτέλειαις στό ἐπίπεδο (μιάς ἀπό τίς κύριες μορφές) τῆς κοινωνικῆς δράσης, καί σκοπεύουν νά ἐμπνεύσουν τό ἴδιο καθησυχαστικό αἶσθημα ὅπως καί οἱ φυσικοὶ νόμοι, ὅτι δηλαδή ἡ ἀγορά παρά τή φαινομενική της ἀναρχία δέν εἶναι λιγότερο σταθμίσιμη ἀπό τόν κόσμο σέ ὅλη του τήν παρδαλή ποικιλομορφία. Τώρα, τό κράτος εἶναι ἡ βαθμίδα δικαιοδοσίας, ἡ ὁποία προσδιορίζει τούς κανόνες καί κατοχυρώνοντας νομοθετικά ὀρισμένες θεμελιώδεις κανονιστικές ἀρχές μεριμνᾷ γιά τήν εὐτακτη διεξαγωγή τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας σέ ὅλους τούς τομεῖς. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτήν τό κράτος μοιάζει μέ τόν πεφωτισμένο Θεό τοῦ ντεϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος ὀρίζει μιά γιά πάντα τούς φυσικοὺς νόμους καί δέν ἀναμιγνύεται στίς ἰδιαίτερες περιπτώσεις· ἡ αὐθαρεσία τοῦ Θεοῦ παραμερίζεται μέ τό ἴδιο πνεῦμα καί κατὰ τήν ἴδια ἔννοια ὅπως ἡ «φεουδαλική ἀναρχία» στό κοινωνικό ἐπίπεδο. Τό γενικό συγκρατεῖ τά μέρη ὄχι ἰσοπεδώνοντας τήν ἰδιαιτερότητά τους, ἀλλά θέτοντας ἀπλῶς στήν κίνησή τους ὀρισμένα ὅρια, τά ὁποῖα ὅμως καθιστοῦν ἀμφιβῶς δυνατή τήν ἐλεύθερη κίνηση ἐν γένει. Τούτη ἡ δίπλευρη κατασκευή στό ἐπίπεδο τῆς θεωρίας ἀνταποκρινόταν στή διττή κοινωνικοῖστορικὴ διαδικασία, ὅτι ὁ κοινωνικός σχηματισμός, μέσα στόν ὁποῖο ἡ ἀστική τάξη κυριαρχοῦσε ἢ πάντως ἔδινε τόν τόνο, προώθησε σέ ἔκταση ἄγνωστη ὡς τότε τόσο τόν ἐλεύθερο συναγωνισμό ὅσο καί τό συγκεντρωτικό κράτος. Καί τά δύο αὐτά στρέφονταν ἐναντίον τῆς *societas civilis* ἢ τῶν καταλοίπων της, καί τά δύο ἐπίσης ἐπιστρατεύθηκαν γιά τήν ἐπιβολή ἀστικῶν συμφερόντων. Ἡ ἐχθρότητα τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπέναντι στό κράτος εἶναι μύθος πού τόν διέδωσε ἡ ἴδια ἡ ἀστική τάξη ὅταν καταπολεμοῦσε τό ἀπολυταρχικό κράτος — κατὰ τρόπο διφορούμενο καί ἐπαμφοτερίζοντα, ἄλλωστε. Ἡ μεγάλη μάζα τῆς ἀστικῆς τάξης γνώριζε ἢ διαισθανόταν πάντοτε ὅτι δίχως γενική νομοθεσία καί δίχως τόν μηχανισμό γιά τήν ἐφαρμογή της δέν μπορούσε νά λειτουργήσει ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία. Τό οὐσιαστικό ἐρώτημα ἦταν ποιός θά συγκροτοῦσε καί θά ἔλεγε τό κράτος. Ἐνάντια στά *arcanum* τῆς πολιτικῆς τῶν ἀπολυταρχικῶν ἀνακτοβουλιῶν καί γιά νά νομιμοποιηθοῦν οἱ φιλελεύθεροι ἀντιπροσωπευτικοὶ θεσμοὶ δημιουργήθηκε καί χρησιμοποιήθηκε τό σύνθημα τῆς δημοσιότητας, ὅμως τό ἴδιο ἐκεῖνο κράτος, πού ὀφείλε νά βρίσκεται ὑπὸ τόν συνεχῆ ἔλεγχο τῆς (ἀστικῆς) δημοσιότητας, ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά ἔπρεπε νά μεριμνᾷ μέσῳ τῆς γε-

νυκτῆς του νομοθεσίας γιά τόν χωρισμό τῆς δημόσιας σφαίρας ἀπό τήν ιδιωτική. Ὁ χωρισμός αὐτός προῆλθε βέβαια ἀπό τήν ἐπιδίωξη νά τεθεῖ τέρμα στούς θρησκευτικούς πολέμους, γρήγορα ὁμως συγχωνεύθηκε μέ τή λειτουργία τοῦ συστήματος τοῦ ἐλεύθερου συναγωνισμοῦ καί ἔγινε αὐτονόγητη, ἀλλά καί πεισματικά προασπιζόμενη βάση τοῦ ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς ἐν γένει. Ἐκτός τοῦ ὅτι συχνά χρησίμευε στόν ἀστό ὡς μανδύας γιά νά κρύβει μικρότερα ἢ μεγαλύτερα παραστρατήματα, ἀπό διακριτικές ἐπισκέψεις οἰκων ἀνοχῆς μέχρι ὑποπτες μεθόδους πλουτισμοῦ, ἐκπλήρωνε τή σημαντική λειτουργία ὅτι ἔσυρε τή διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στήν ἀντικειμενική καί στήν ὑποκειμενική ἐποψή τῆς ἔννοιας τῆς προσωπικότητας, ὅπως τή σκιαγραφήσαμε προηγουμένως. Παρακάτω θά δοῦμε ὅτι ἡ ἀνάμιξη τῶν δύο αὐτῶν ἐπόψεων σέ συνάρτηση μέ τήν ἄρση τοῦ χωρισμοῦ ἀνάμεσα σέ δημόσια καί ιδιωτική σφαῖρα ἀποτελεῖ θεμελιῶδες γνώρισμα τῆς πολιτικῆς, τοῦ τρόπου ζωῆς καί τοῦ πολιτισμοῦ τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Ὁ χωρισμός κράτους καί κοινωνίας ἢ δημόσιας καί ιδιωτικῆς σφαίρας συνιστοῦσε τήν κοινωνικοπολιτική πλευρά τῆς ἐκκοσμίκευσης ἐκείνης, ἡ ὁποία στόν ιδεολογικό τομέα σήμανε τόν παραμερισμό τοῦ ἔμπρακτου μονοπωλίου τῆς (ἐκκλησιαστικά κυρωμένης) θεολογίας. Στό πλαίσιο τῆς ιδεολογικῆς ἐκκοσμίκευσης, πού γιά τήν ἀστική τάξη ἦταν ἐξ ἴσου ζωτική ὅσο καί ἡ κοινωνικοπολιτική, ἀντικαταστάθηκε ἡ παραδοσιακή θεολογία μέ τόν πολιτισμό καί τή μόρφωση — βέβαια ἕναν πολιτισμό καί μιά μόρφωση, ὅπου τό δίχως ἄλλο μποροῦσε καί ὀφείλε νά ἔχει τή θέση τῆς μιά ἀποκαθαρμένη καί πεφωτισμένη θρησκείας. Στήν ταυτόχρονη ἀπομόρφωση τῆς κοινωνίας ἀπό τόν φεουδαλισμό καί τῆς κοινωνικῆς ιδεολογίας ἀπό τή θεολογία ἀντιστοιχοῦσε ὁ διπλός χαρακτήρας τῆς ἀστικῆς τάξης, δηλαδή ἡ παράλληλη ὑπαρξή τῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ πλούτου (*bourgeoisie* μέ τή στενότερη ἔννοια) καί τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς μόρφωσης. Τούτη ἡ παράλληλη ὑπαρξή δέν ἦταν πάντοτε ἀρμονική καί ἀπαλλαγμένη ἀπό συγκρούσεις, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ δύο ομάδες ἦταν ἐσωτερικά ἑτερογενεῖς, καί αὐτό δημιουργοῦσε ἐκάστοτε διαφορετικές δυνατότητες προσέγγισης μεταξύ τους· βέβαιον εἶναι ὅτι τόσο ἡ ἀπόσταση ὅσο καί ἡ συγχώνευση τῶν κατόχων τοῦ ἀστικοῦ πλούτου μέ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἀστικοῦ πνεύματος ποικίλλε ἔντονα ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή καί ἀπό χώρα σέ χώρα. Παρά τήν ὑπεροψία ἢ τή δυσφορία τοῦ *bourgeois* ἀπέναντι στόν φτωχότερο ἐκμορφώσεως ἀστό καί παρά τήν περιφρόνηση τοῦ καθηγητῆ πρὸς τόν

κερδοσκοπο, κατά τή γενική αστυκή αντίληψη ή καλλιέργεια και ή μόρφωση (ή έστω ή επιδιώξή τους ή ή ενίσχυσή τους) ανήκαν στα ούσιώδη γνωρίσματα του αστικού ήθους και έθους. Ένα (μεγάλο) μέρος τής αστικής τάξης δεν συμμετείχε βέβαια διόλου στον αστικό πολιτισμό, ωστόσο ή έννοια του πολιτισμού ή τής καλλιέργειας εν γένει έμεινε συνδεδεμένη μέ τον μέσο όρο τής αστικής αυτοσυνειδησίας, κι αυτό είχε αποφασιστική σημασία. Τούτη ή έννοια θεωρούνταν ως χαρακτηριστικά αστική αίσχμα κι όταν ή αστική τάξη άρχισε νά οικειοποιείται μορφές ζωής και πολιτισμού τής άριστοκρατίας εκ καταγωγής. Γιατί ή οικειοποίηση αυτή έλαβε χώρα σέ εποχή άνόδου τής αστικής τάξης ή και μετά τήν (οικονομική, άν όχι και πολιτική) επικράτησή της, όταν δηλαδή δεν χρειαζόταν πιά τά προηγούμενα πολεμικά σύμβολα τής περιχαράκωσης εν όνόματι του πουριτανικού πνεύματος ή του άπέριπτου κλασικισμού, ενώ απεναντίας ή άριστοκρατία εκ καταγωγής δεν είχε νά προσφέρει τίποτε άλλο εκτός από πολυτέλεια και επίδειξη. Παρά τά όσα λέγονται γιά τον «έκφεουδαλισμό τής (μεγαλο)αστικής τάξης», δεν πρέπει νά λησμονούμε ότι αυτός ο «έκφεουδαλισμός» συντελέσθηκε μόνο μετά τον κοινωνικό θάνατο του φεουδαλισμού και τής άριστοκρατίας εκ καταγωγής, και τότε πάλι σέ περιορισμένη έκταση. Έξ άλλου πρέπει νά μή μάς διαφεύγει μιά αποφασιστική διαφορά ανάμεσα στον αστικό και στον άριστοκρατικό πολιτισμό: πρόκειται γιά τον μαζικό χαρακτήρα του πρώτου, όπως εκδηλώθηκε μέ τήν ανάπτυξη αναγνωστικών συνηθειών και αναγνωστικού κοινού καθώς και μέ τή συγκέντρωση μορφωμένου πλήθους σέ θέατρα, μουσεΐα, όπερες και αίθουσες συναυλιών.

Ή διπλή φυσιογνωμία και οι διπλές ανάγκες τής αστικής τάξης αντικατοπτρίζονταν στο παιδευτικό της ιδεώδες, τό όποιο ήθελε νά καλύψει τόσο τήν παιδεία μέ τήν εύρεία ανθρωπιστική έννοια, όσο και τήν τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση. Ή φυσική επιστήμη και τά ανθρωπιστικά γράμματα δεν συνδέονταν αναγκαστικά, όμως στρέφονταν από κοινού ενάντια στις παραδοσιακές έκκλησιαστικές-θεολογικές προτεραιότητες, οι όποιες ανατράπηκαν από τή μιά μέ τήν όντολογική ανατίμηση τής φύσης και από τήν άλλη μέ τον ανθρωποκεντρισμό. Καθώς συνυφαινόταν μέ τήν τεχνική και τή βιομηχανία, ή φυσική επιστήμη εξέφραζε τήν προοδευτική ή δυναμική έποψη του αστικού πολιτισμού και συνάμα τή μηχανιστική έκδοχή τής ιδέας τής άρμονίας, ενώ τό κλασσικό ιδεώδες κατά κάποιον τρόπο έχυne μιά

πολύ πλαστικότερη αντίληψη τῆς ἁρμονίας μέσα στό στατικό καλούπι τοῦ ἄχρονου. Ὅμως τό κλασσικό στοιχεῖο δέν ἐνσάρκωνε ἀπλῶς τήν ἁρμονία καθ' αὐτήν καί ἐν γένει, ἀλλά καί ἀποκάλυπτε τούς ἐσώτερους νόμους τῆς, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ὑπέρτατος ἦταν ἡ συμμετρική σχέση τοῦ μέρους πρὸς τό ὅλο καθώς καί ἡ τέλεια ἀντιστοιχία περιεχομένου καί μορφῆς. Πρῶτοῦ δείξουμε τή σημασία τούτων τῶν ἀρχῶν γιά τήν ἀστική ἐννοια τῆς τέχνης, πρέπει νά θυμίσουμε τή στενή συνάφεια τοῦ κλασσικοῦ ιδεώδους μέ τό ιδεώδες τῆς φύσης μέσα στήν ἀστική σκέψη, συνάφεια πού ἀποτελεῖ μιά σκουδαία πλευρά τῆς γενικῆς ἐπιδίωξης νά νοηθοῦν ἀπό κοινοῦ καί νά συνενωθοῦν ἡ φύση καί ὁ πολιτισμός. Ὁ κλασσικός πολιτισμός (ἡ ὁ,τι θεωροῦσε ὡς κλασσικό πολιτισμό ἡ ἀστική τάξη) φαινόταν τώρα ὡς ἡ εὐγενέστερη καί λεπτότερη ἐκδίπλωση τῆς φύσης καί τῶν κανονιστικῶν τῆς ἀρχῶν μέσα στίς συνθήκες τῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων. Τούτη ἡ ιδεώδης ἀντίληψη γιά τόν κλασσικό πολιτισμό τοῦ προσέδιδε χαρακτηριστῆρα οἷονε ὑπεριστορικό, ὁ ὁποῖος ὑπερπηδοῦσε τή ριζωμένη στόν χῶρο καί στόν χρόνο σχετικότητα ὅλων τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν καί ὕψωνε σέ οἰκουμενική ἀξία καί σέ καθολικό μέτρο τόν ιδεώδη τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ἡ ἀστική τάξη κατανοοῦσε τόν ἑαυτό της. Ἡ οἷονε ἀνιστορικότητα τοῦ κλασσικοῦ δέν μποροῦσε ὥστόσο νά ἀναιρέσει τόν ἱστορικό προσανατολισμό τῆς ἀστικῆς σκέψης, ὁ ὁποῖος πῆγαζε ἀπό ἄλλες, ἐξ ἴσου ἰσχυρές κοσμοθεωρητικές ἀνάγκες. Ἡ αἴσθηση τοῦ κόσμου ὑπό τήν πρωταρχική ἐποή τοῦ χρόνου καί ἡ ἱστορική θεώρηση τῆς φύσης καί τῆς κοινωνίας ἔγιναν κεντρικό γνώρισμα τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἀστικῆς παιδείας. Αὐτό φάνηκε ὅχι μόνο στήν ἐξέχουσα θέση τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν μέσα στό ἐκπαιδευτικό σύστημα, ὅχι μόνο στήν ἱστορική ἐμπνευση τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἢ στίς δομικές ὁμοιότητες ἀνάμεσα στό μυθιστόρημα καί στήν ἱστοριογραφία ἢ τή βιογραφία, ἀλλά ἐπίσης, καί παραστατικότερα, στήν ἵδρυση μουσείων, ὅπου ἡ ἀρχή τῆς διαδοχῆς στόν χρόνο βαθμιαία παραγκώνισε τά ἀπλῶς ταξινομητικά κριτήρια, τά ὁποῖα ἐπικρατοῦσαν στόν 17ο καί στόν 18ο αἰ.

Ἡ ἵδρυση μουσείων συμβόλιζε γενικά τήν τελειωτική αὐτονόμηση μιᾶς κοσμικῆς γνώσης πού τώρα πιά μποροῦσε νά κωδικοποιηθεῖ καί νά ἐπιδειχθεῖ μαζικά. Τά μουσεῖα ἦσαν οἱ ναοί τῆς καινούργιας θρησκείας τῆς ἐπιστήμης καί ἀτένιζαν ἀγέρωχα, ὅν ὅχι περιφρονητικά, τά μνημεῖα τοῦ θεολογικοῦ πνεύματος. Τά καλλιτεχνικά μουσεῖα ἔδειχναν ἰδιαίτερα τήν καινούργια αὐτονομία τῆς τέχνης, ἡ ὁποῖα εἶχε πάψει νά

είναι *ancilla ecclesiae* ή μέσο επίδειξης τῶν «δεσποτῶν» καί, παρ' ὅλη τή χρήση της γιά σκοπούς παραστάσεως ἀπό μέρους ἀστικῶν φορέων, διεκδικοῦσε τώρα γιά τόν ἑαυτό της θέση καί ἀξία πολύ σημαντικότερη, δηλαδή ἤθελε νά ἐμφανισθεῖ δίπλα στήν ἐπιστήμη καί στή φιλοσοφία ὡς αὐτοτελές ὄργανο ἐρμηνείας καί βίωσης τοῦ κόσμου. Ἡ ἀστική αὐτονόμηση τῆς τέχνης ὁδήγησε ἀπό τή μιά στή μνημειωκή ἀναπαράσταση τοῦ πνεύματος ἐπὶ μέρους τεχνῶν μέ τό χτίσιμο θεάτρων, λυρικῶν σιγνῶν ἢ μουσείων τέχνης, κι ἀπό τήν ἄλλη στήν ἰδέα τοῦ καθολικοῦ ἔργου τέχνης ὡς ἀπτής παρουσίας τῆς Μίας τέχνης στήν ἐνότητα τῶν κλάδων καί τῶν τάσεών της. Οἱ θεματικές καί ὑφολογικές μεταβάσεις ἀπό τή μιά τέχνη στήν ἄλλη ἐπιδιώκονταν ὑπ' αὐτήν τήν ἐννοια, καί ἡ προσπάθεια γιά σύνθεση ἐκφράσθηκε μεταξύ ἄλλων σέ μιά πλούσια φιλολογία γύρω ἀπό τό σύμβολο, τήν ἀλληγορία καί τή μεταφορά. Ὅμως ἡ συνθετική προσπάθεια πού χρησιμοποιοῦσε αὐτά τά μέσα εἶχε μιάν ἀκόμη πλευρά καί πρόθεση, συναπτόμενη μ' ἓνα οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς ἀστικῆς τέχνης καί αἰσθητικῆς. Πρόκειται γιά τή συγχώνευση τοῦ αἰσθητικοῦ μέ τό ἠθικό στοιχεῖο, τοῦ ὡραίου μέ τήν ἰδέα καί μέ τήν ἀλήθεια, τοῦ βιώματος μέ τήν κανονιστική ἀρχή, τοῦ ἀτομικοῦ μέ τό κοινωνικό. Στήν ἀδιάλειπτη συνάρπεια καί ἀναμέτρησή τους μέ τήν ἀνώτερη ἐπικράτεια τῶν ἀξιῶν καθῶς καί μέ τά προβλήματα πού συγκινοῦσαν τήν κοινωνία, ἡ τέχνη ὀφείλε κατά τό δυνατόν νά ἐξαντικειμενικευθεῖ, δηλαδή νά ἀποκτήσει ἀντικειμενικό περιεχόμενο καί στερεή μορφή. Ἡ ἀτομική ἐμπνευση, ἡ φαντασία καί ἡ στοιχειωκή δημιουργική δύναμη τοῦ καλλιτέχνη ὀφείλαν νά τιθασευθοῦν καί συνάμα νά γονιμοποιηθοῦν στήν ἴδια ἔκταση καί μέ τήν ἴδια ἐννοια ὅπως στόν τομέα τῆς ἠθικῆς τά ψυχόρμητα διοχετεύονταν σκόπιμα διά μέσου τοῦ Λόγου. Παρόμοια γινόταν ἀντιληπτή ἡ σχέση μορφῆς καί περιεχομένου στό καλλιτέχνημα. Μορφή σήμαινε τήν πλαστοργό δύναμη πού ἀπελευθέρωνε τό περιεχόμενο ἀπό τό τυχαῖο ἢ τό μή τυπικό κι ἔτσι τό ἐξιδανίκευε· ὁ μορφοποιός, δηλαδή ὁ καλλιτέχνης, δέν ἦταν κάποιος ἀτίθασος μάγος ἢ ὀργίλος προφήτης, παρά μᾶλλον ὁ εὐλαβικός ἀρχιερέας καί κήρυκας τοῦ ἰδεώδους στή συνάρπιά του μέ τόν ἀντικειμενικά ὑπαρκτό καί γενικά ἀντιληπτό κόσμο. Τό προγραμματικό αἶτημα ἀντικειμενικότητας τῆς τέχνης καί ἐξαντικειμενίκευσης τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας μέσα στήν ἁρμονία μορφῆς καί περιεχομένου ἐδραζόταν ἀπό τήν πλευρά του στήν κοσμοθεωρητική ἀποδοχή μιᾶς (ἰδεώδους) φύσης, στή μίμηση

τῆς ὁποίας ἡ τέχνη ὀφείλε νά ἀναζητήσῃ καί νά βρεῖ τή δική της ἀνεξάντλητη πηγή ἐμπνεύσεως. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ἐνδιέφερε ὅχι ἀπλῶς τό τοπίο ἢ ἡ νεκρή φύση, παρά πρό παντός ὁ ἄνθρωπος. Ὁ ἀστικός ἀνθρωποκεντρισμός στήν τέχνη εἶχε εὐρεία ἐννοια, σήμαινε δηλαδή τή σύνδεση τῆς ἀναπαράστασης τοῦ κόσμου μέ μιάν ἰδέα σημαντική γιά τόν ἄνθρωπο, τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀπό τήν πλευρά του τήν πρόβαλλε στήν ἐξωτερική φύση· ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ἐμφανιζόταν ἐν μέρει ὡς συνισταμένη καί ἐν μέρει ὡς πηγή ὅλων τῶν ἐνεργῶν δυνάμεων ἢ παραγόντων. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ὁ ἀνθρωποκεντρισμός βασιζόταν σέ μιá συνθετική ἀντίληψη. Αὐτός εἶναι ὁ βαθύτερος λόγος, γιά τόν ὁποῖο ἡ κατάλυση τοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ μέσα στίς συνθήκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας συμβάδισε μέ τόν παραμερισμό τοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης πρὸς χάρη τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ καί συνάμα μέ τόν παραμερισμό κάθε σύνθεσης. Πῶς συντελέσθηκε αὕτη ἡ διαδικασία θά τό δοῦμε στό πρῶτο τμήμα τοῦ ἐπόμενου κεφαλαίου. Ἐκεῖ θά ἐξετάσουμε καί τά βασικά στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς αἰσθητικῆς στίς ἐπί μέρους τέχνες, ἔτσι ὥστε μέσῳ τῆς ἀντιδιαστολῆς καί τῆς σύγκρισης νά κατανοήσουμε καλύτερα τή δομή τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης στούς ἀντίστοιχους τομεῖς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΥΝΘΕΤΙΚΟΥ-ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΚΕΨΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ-ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΟ ΣΧΗΜΑ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ

α. Γενικά

Ἡ κοινωνική πρωτοκαθεδρία τῆς ἀστυκῆς τάξης δέν κράτησε πολύ, ἂν τή μετρήσουμε μέ τά μέτρα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας· ἐπὶ πλέον ἡ ἀστυκὴ τάξη συχνότατα ἀναγκάσθηκε νά τή μοιρασθεῖ μέ ἄλλες τάξεις καί μέ ἄλλα στρώματα — σέ μερικές χῶρες μέ τά πάντοτε ἰσχυρά κατάλοιπα τῆς ἀριστοκρατίας ἐκ καταγωγῆς, σέ ἄλλες μέ ἀνεξάρτητους ἀγρότες καί τέλος ὅλο καί περισσότερο μέ τό ὀργανωμένο ἐργατικό κίνημα στό πλαίσιο τῆς διαμορφούμενης μαζικῆς κοινωνίας καί μαζικῆς δημοκρατίας. Ἀντίστοιχα σύντομο στάθηκε τό διάστημα τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ποτέ καί πούθενά δέν ἐπιβλήθηκε σέ ἀμιγῆ μορφή καί σ' ὁλόκληρο τό πολιτισμικό φάσμα, παρά ἐξ ἀρχῆς καταπολεμήθηκε ἀπό διάφορες πλευρές. Ἡ αἰτία τούτης τῆς κοινωνικῆς καί πολιτισμικῆς ἀμφιρρέπειας, πού χαρακτηρίζει τήν ἀστυκὴ ἐποχή, μαντεύεται εὐκόλα. Ἡ ἀστυκὴ τάξη ἦταν ἡ πρώτη στήν ἱστορία πού σύνδεσε τή δική της ἀξίωση κυριαρχίας μέ τό προγραμματικό αἶτημα γιά ἀνοιγμα τῆς κοινωνίας καί ἐλεύθερη ἐκδίπλωση τῶν ἀνταγωνιστικῶν τῆς δυνάμεων. Τό φαινομενικό παράδοξο ἦταν λοιπόν ὅτι ἡ ἀστυκὴ κυριαρχία ἦταν δυνατὴ μονάχα στό πλαίσιο μιᾶς κοινωνίας πλουραλιστικῆς ἀπὸ οἰκονομική, κοινωνική καί ἰδεολογική ἀποψη. Φυσικά ἡ ἀστυκὴ τάξη προσπαθοῦσε ὅσο γινόταν νά κρατήσῃ τόν πλουραλισμό αὐτόν στά ὅρια πού ἦσαν ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιά τή λειτουργία τοῦ συστήματος, ὅμως αὐτό μόνον ἐν μέρει καί μόνο προσωρινά μποροῦσε νά τό πετύχει. Ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός ἐντὸς μιᾶς κατ' ἀρχὴν ἀνοιχτῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία δέν γνώριζε πιά τοὺς κληρονομικούς, νομικούς καί ἐθιμικούς φραγμούς ἀνάμεσα στίς κοινωνικὲς τάξεις τοῦ ancien régime, ἀνέπτυξε τή δική του δυναμική καί λογική, ἔτσι ὥστε ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ ἰδίου ἐκείνου πλουραλισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπαραίτητος

γιά τήν ἐκδίπλωση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς δραστηριότητος τῆς ἀστυκῆς τάξης, ἀναγκαστικά βγῆκαν οἱ ἐχθροί τῆς ἀστυκῆς τάξης καθώς καί τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους. Ἡ ἀστυκή τάξη δημιούργησε τήν παιδεία καί τήν καλλιέργεια μέ τή σύγχρονη ἔννοια ὡς κοσμικό ὑποκατάστατο τοῦ ἰδεολογικοῦ μονοπωλίου τῆς θεολογίας, ὅμως ἀκριβῶς γι' αὐτό ἔπρεπε νά διασχερῶξει τήν αὐτονομία καί τήν πολυμορφία τῆς πολιτισμικῆς σφαίρας κι ἔτσι νά καταστήσει δυνατή, μερικές φορές μάλιστα νά ἐνθαρρύνει καί ἐν πάσῃ περιπτώσει νά ἀνεχθεῖ, τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη ἀντιαστυκῶν δυνάμεων καί ἰδεῶν μέσα στήν ἴδια τούτη σφαίρα. Ἡ ἐλεύθερη ἀγορά τῶν πολιτισμικῶν ἀγαθῶν ὑπῆρχε ἐξ ἴσου καί γιά τοὺς ἐχθρούς τῶν ἀστυκῶν ἀξιών καί τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί δέν ἦταν δυνατόν οὔτε νά καταργηθεῖ οὔτε νά περιορισθεῖ ἀποφασιστικά χωρίς νά ἐπηρεασθεῖ ἀρνητικά ἡ δομή καί ὁ τρόπος λειτουργίας ἀκριβῶς ἐκείνης τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία σέ μεγάλο βαθμό ἐδραζόταν σέ ἀστυκές ἀξίες καί ἀστυκά πολιτισμικά ἀγαθά. Ἀπό τήν ἀντινομία τούτη, πού ρίζωνε μέσα στόν ἴδιο τόν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς της, ἡ ἀστυκή τάξη δέν μπόρεσε νά ἀπαλλαγεῖ ποτέ.

Ὅπως ἤδη ἡ ἀριστοκρατία ἐκ καταγωγῆς, ἔτσι καί ἡ ἀστυκή τάξη ἔχασε τόν ἔλεγχο τοῦ πολιτισμικοῦ τομέα ἐν ὧσιν ἀκόμα κρατοῦσε λίγο-πολύ στά χέρια της τοὺς μοχλοὺς τῆς οἰκονομίας καί τῆς πολιτικῆς καί ὅπως τμήματα τῆς ἀριστοκρατίας πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τόν κοινωνικό της ἐκπесμό ἐνίσχυναν κατὰ τρόπο ἐπιδευτικό καί αὐτάρεσκο πολιτισμικά προϊόντα στρεφόμενα ἐναντίον τῆς ἴδιας τῆς ἀριστοκρατίας, ἔτσι καί μερικοὶ ἀστοί, πού ἤθελαν νά δείξουν ὅτι ἀκολουθοῦν τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἐπαιῶσαν τόν ρόλο Μαικήνα ἀπέναντι σέ καλλιτέχνες κάθε ἄλλο παρά εὐνοϊκά διατεθειμένους πρὸς τήν ἀστυκή κλίμακα ἀξιών καί τήν ἀστυκή αἰσθητική. Ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, αἰσθητικοῦ καί ἠθικοῦ κανόνα διεξάχθηκε ταυτόχρονα ἀπὸ πολλές πλευρές καί τάσεις, οἱ ὁποῖες συμφωνοῦσαν βέβαια στήν ἀντίθεσή τους πρὸς τίς ἀστυκές κανονιστικές ἀρχές, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα ἦσαν ἐξαιρετικά ἑτερογενεῖς ἀπὸ ἀποψη μορφῆς καί περιεχομένου καί ἐπὶ πλέον τίς περισσότερες φορές ἐσωτερικά διασπασμένες. Ἕνας λόγος γι' αὐτό ἦταν βέβαια ὁ συνθετικός χαρακτήρας τοῦ ἴδιου τοῦ ἀστικοῦ κανόνα· οἱ ποικιλόμορφες διαστάσεις ἡ ἐπόψεις τῆς σύνθεσης πρόσφεραν ἰσάριθμους ἐπιθετικούς στόχους καί ἡ σύνθεση μποροῦσε νά καταλυθεῖ καθὼς ὁ κάθε ἀντίπαλός της ἀποσποῦσε ἀπὸ τό ὅλο ἓνα ἐκάστοτε διαφορετικό στοιχεῖο, τό αὐτονο-

μοῦσε καί τό ἔστρεφε ἐναντίον τοῦ Ὁλου, δίνοντάς του νόημα ἐντελῶς ἄλλο ἀπὸ ἐκεῖνο πού εἶχε ὡς συστατικό τῆς ἀρχικῆς σύνθεσης. Ἔτσι π.χ. ἐπιστρατεύθηκαν ἀπό ἐκάστοτε διαφορετικές ἀντιαστικές τάσεις ἡ σύγχρονη τεχνική ἐναντίον τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, ἡ αἰσθητική ἐναντίον τῆς ἠθικῆς, τό αἶσθημα καί ἡ ζωὴ ἐναντίον τῆς ἐργασίας καί τῆς οἰκονομίας, ἡ φύση ἐναντίον τοῦ πολιτισμοῦ κτλ., πράγμα πού ἐπληττε καίρια τὴν ἀστική συνθετική-ἐναρμονιστική ἐπιδίωξη κατὰ τρόπο ἐκάστοτε διαφορετικό καί μέ ἐκάστοτε διαφορετικά μέσα. Ἡ ποικιλομορφία ἢ καί ριζική ἐτερογένεια τῶν ἐπιθέσεων ἐνάντια στήν ἀστική σύνθεση ὀφείλεται ὁμῶς καί σ' ἓναν ἄλλο λόγο πού γίνεται ἐμφανὲς μονάχα ὅταν ἀνασκοποῦμε τὴν πορεία στό σύνολό της. Μὲ τίς ἐπιθέσεις αὐτές διαμορφώθηκε βαθμιαῖα ἐκεῖνο τό σχῆμα σκέψης, τό ὁποῖο βαθμιαῖα ὑποκατέστησε τό ἀστικό καί προετοίμασε τὴν (ἰδεολογική) μετάβαση στή μαζική δημοκρατία. Δέν θά ἦταν σέ θέση νά κάμει κάτι τέτοιο ἂν δέν εἶχε συλλάβει προκαταβολικά καί ἐκφράσει μέ ἐπάρκεια στοιχεῖα πού προσδιορίζουν σέ μεγάλη ἔκταση —ὅσο κι ἂν παραλλάσσονται ἢ ἐνδυναμίζονται— τὴ σκέψη καί τὴ ζωὴ τῆς τεχνολογικά ἐξελιγμένης καί μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Γιά νά τό ποῦμε ἀλλιῶς: ἡ ἐσώτερη ἐτερογένεια τῶν ἐπιθέσεων ἐνάντια στό ἀστικό σχῆμα σκέψης ἀνταποκρίνεται —πάντοτε στήν ἀνασκοπική θεώρηση τῆς ὅλης ἐξέλιξης— στήν ἐσωτερική ἐτερογένεια τῆς σκέψης καί τῆς ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Προτοῦ συζητήσουμε τό ζήτημα ποιά εἶναι τὰ μεγάλα, ἂν καί ἀντίθετα μεταξύ τους μοτίβα, τὰ ὁποῖα ἐπιστρατεύθηκαν ἐνάντια στήν ἀστική σύνθεση καί τελικά τὴν γκρέμισαν, πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι οἱ δημιουργοὶ τους —εἴτε ἦσαν καλλιτέχνες καί λογοτέχνες εἴτε φιλόσοφοι καί ἐπιστήμονες— πολέμησαν βέβαια συχνά τὴν ἀστική τάξη καί τίς ἀξίες της, ὁμῶς δέν εἶχαν σαφὴ συνείδηση τοῦ ὅτι μέ τὰ λόγια καί τίς πράξεις τους προετοιμάζουν τὸν δρόμο τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ ἐκείνου μορφώματος, τό ὁποῖο ἐμεῖς σήμερα γνωρίζουμε ὡς τὴν τεχνολογικά ἐξελιγμένη καί μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία. Στόν βαθμὸ πού προαισθάνθηκαν ὀρισμένες πλευρές ἢ ὀρισμένα γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ μορφώματος ἐνσωμάτωσαν τίς προαισθήσεις τους σέ οὐτοπίες ἐντελῶς διαφορετικῆς ἐμπνεύσεως, καί κατὰ πάσα πιθανότητα θά ἔμεναν ἐκπληρητοὶ ἂν μάθαιναν σέ ποιά κοίτη ἐσπρωξε ἡ ἱστορία τίς προσπάθειες καί τὰ σχέδιά τους. Ἡ ἐτερογονία τῶν σκοπῶν στάθηκε καί στήν περίπτωση αὐτὴν ἀμείλιτη: στόν ἀγῶνα ἐ-

νάντια στην αστική σύνθεση διαμορφώθηκε ένα σχήμα σκέψης, τό οποίο τέθηκε στην υπηρεσία σκοπιμοτήτων και πραγματικοτήτων διαφορετικών από όσες επηρέασαν άμεσα τή διαμόρφωσή του. Τό αποφασιστικό ιστορικό κριτήριο για νά αποτιμήσουμε τή σχέση τών δημιουργών τούτου τού σχήματος σκέψης πρός τήν τεχνολογικά έξελιγμένη και μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία είναι έπομένως όχι τό άν αυτοί θά αισθάνονταν άηδία ή έλξη για μιá τέτοια μορφή κοινωνίας, αλλά τό άν αποδιάρθρωσαν τό αστικό σχήμα σκέψης, διαμορφώνοντας ένα άλλο πού ανταποκρινόταν στις ουσιαστικές ανάγκες τής μετααστικής κοινωνικής πραγματικότητας.

"Αν τώρα θελήσουμε νά συνοψίσουμε τίς ποικιλόμορφες επιθέσεις, οί όποιες επιχειρήθηκαν από τό δεύτερο μισό τού 19ου αί. ενάντια στην αστική σύνθεση, γύρω από τούς βασικούς, άν και φαινομενικά έκ διαμέτρου αντίθετους έννοιολογικούς πόλους, τότε προκύπτει ή έξής εικόνα: από τή μιá μεριά αντιπαρατίθεται στην ανθρωπιστική, τή συναφή μέ τό στατικό κλασσικό ιδεώδες, έποψη τούτης τής σύνθεσης μιá λατρεία τής σύγχρονης τεχνικής μέσα στην ξέφρενη δυναμική της, πού σαρώνει τίς σίγουρες για τόν έαυτό τους παραδόσεις ή τήν πεκατημένη τού αστικού τρόπου σκέψης και ζωής· από τήν άλλη μεριά, ενάντια σέ ό,τι θεωρείται ως καπιταλιστικός χυδαίος ύλισμός και ως καταστροφή τού γνήσιου και πηγαίου από τήν ποταπή δύναμη τού χρήματος ύμνεϊται τό μυθικό, τό άχρονο, τό αρχέγονο, τό έξωτικό καθώς και ή δημιουργικότητα ενός πνεύματος πού ύπακούει σέ νόμους διαφορετικούς από εκείνους τού οικονομικού υπολογισμού ή τού κοντόβωρου αστικού ήθους. 'Ανάμεσα στις δύο τούτες θεμελιώδεις αντιαστικές τοποθετήσεις υπάρχουν πολλές και ρευστές μεταβάσεις, έφ' όσον μάλιστα και οί δύο τους δέν εκπροσωπούνται πάντοτε από τούς ίδιους όφθαλμοφανεϊς φορείς, αλλά έμφανίζονται σέ διάφορους καλλιτέχνες, λογοτέχνες και στοχαστές σέ εκάστοτε διαφορετική μίξη. Αυτό εξηγεί και τή δυσκολία μας νά σύρουμε μιá σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό και στά ρεύματα πού συνήθως χαρακτηρίζονται ως πρωτοπορία. "Αν επιτρέπεται έδω νά επιχειρήσουμε *grosso modo* έναν διαφορισμό, τότε πρέπει νά ποϋμε ότι ή πρωτοπορία μάλλον τείνει νά καταγράφει ή νά έπιτελεί τή συντριβή τής αστικής σύνθεσης, μέ τή χαρούμενη πεποίθηση ότι έτσι προσφέρεται ή εύκαιρία μιās θαρραλέας και ζωντανής νέας άρχής πέρα από τίς φιλισταιϊκές συμβάσεις και τίς καθησυχαστι-

κές βεβαιότητες της άστυς φρόνησης και λογικής, ενώ ο λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός βιώνει και θεωρεί την κρίση του άστυκού πολιτισμού ως κρίση του πολιτισμού και της ανθρωπότητας γενικά, την κατάρρευση των άστυκων αξιών και αντιλήψεων περί ευρυθμίας και τάξεως ως καταστροφή στην χάος της αναρχίας και του μηδενισμού· αντίστοιχα εύδοκιμεί στους κύκλους του ή λαχτάρα για θαλπωρή στους κόλπους ευρύτερων και αδιάφθορων ενότητων, όπως π.χ. της ενότητας του μύθου, της θρησκείας, του εξιδανικευμένου παρελθόντος ή του έξωτικού παρόντος. Απεναντίας, η πρωτοπορία διόλου δεν συμπαθεί τις μεσαιωνικές αρμονίες και τά αγροτικά ή έξωτικά ειδύλλια, έχει τοποθέτηση θύραθεν ή αθειστική, και στον βαθμό που αναζητά την ωτυπία, τη χτίζει στο μέλλον χρησιμοποιώντας με έμπιστοσύνη τις δυνατότητες της σύγχρονης τεχνικής και έχοντας κατά νου τις ανάγκες των μεγάλων μαζών. Ωστε εδώ οι αίσιοδοξοι κοινωνικοί και εξισωτικοί τόνοι ήχουν πολύ έντονα απ' ό,τι στον λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, όπου η βαθειά ριζωμένη απαισιοδοξία συμβάδιζε μ' έναν έλιτισμό, ο οποίος δεν σήμαινε αξίωση καθοδήγησης των μαζών, όπως π.χ. τό φουτουριστικό αίτημα μίας κυβέρνησης των μεγαλοφυών και των καλλιτεχνών, αλλά αντίθετα απέφευγε κάθε έπαφή με τό *profanum vulgus*. Φυσικά υπήρχαν στους κόλπους του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού, όπως και στους κόλπους της πρωτοπορίας, σημαντικές διαφορές γνώμης ως προς τό πώς πρέπει να όρισθεί τό περιεχόμενο του εκάστοτε διαγραφόμενου αντιαστυκού ιδεώδους (π.χ. «του» μύθου ή «της» τέχνης) και επίσης ως προς την ιεράρχηση των αντιαστυκών στόχων και αξιών. Η έτερογένεια του περιεχομένου και η ποικιλομορφία των θέσεων που στρέφονταν ενάντια στην άστυκή σύνθεση δεν έμπόδισε ωστόσο την κοινή τους δράση, έφ' όσον η σύνθεση τούτη πληττόταν κάθε φορά σέ άλλο σημείο· ακριβώς η έπιλογή αυτού του σημείου και η συναφής με την έπιλογή τούτη ιδιαίτερη, αλλά πάντως αντιαστυκή αξιολογική έπιλογή χώριζε τους έπιτιθέμενους μεταξύ τους. Ένα παράδειγμα από τον χώρο της πρωτοπορίας μπορεί να διασαφήσει τούτη την κοινότητα της δράσης παρ' όλη την αντίθεση των επί μέρους θέσεων. Όταν οι σουρρεαλιστές μιλούν περιφρονητικά για την έπιστήμη και την τεχνική, τό κάνουν έπειδή θέλουν να παραμερίσουν όλες τις μορφές όρθολογικότητας, όσες κατά τη γνώμη τους συνδέονται από την ουσία τους με τον άστυκό *habitus*· και όταν οι φουτουριστές ένθουσιάζονται

μέ τό ψυχρό ἐπιστημονικό πνεῦμα καί μέ τήν ὁρμή τῆς σύγχρονης τεχνικῆς, συνδέουν μέ τόν ἐνθουσιασμό τους αὐτόν ἀντιλήψεις καί ἐπιθυμίες πού ἀντιτίθενται ἐξ ἴσου στήν ἀστυκή ἔννοια τῆς ὀρθολογικότητας, θέλουν δηλαδή μέ τή βοήθεια αὐτοῦ τοῦ πνεύματος καί αὐτῆς τῆς τεχνικῆς νά θραύσουν τά ὅρια τοῦ common sense καί τῆς πληκτικῆς φρόνησης, νά δαμάσουν ἀκραίες καταστάσεις καί νά ζήσουν μέσα στόν κίνδυνο, ὅπως ἐπίσης καί νά θεμελιώσουν μιάν αἰσθητική ριζικά διαφορετική ἀπό τήν κλασικιστική.

Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι τά δύο μεγάλα καί ἑτερογενῆ (τόσο ἀπό ἀποψη λογική ὅσο καί ἀπό ἀποψη περιεχομένου) πλέγματα σκέψης, τά ὁποῖα ἔσφιξαν στή λαβίδα τους τήν ἀστυκή σύνθεση, προδιέγραψαν καί προετοίμασαν τίς δύο βασικές ἐπόψεις τῆς σκέψης καί τῆς ζωῆς τῆς τεχνολογικά ἐξελιγμένης καί μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ὅπως θά δοῦμε διεξοδικότερα (κεφ. IV, 2-3), οἱ δύο τοῦτες, ἐξ ἴσου ἀνταγωνιστικές μεταξύ τους ἐπόψεις εἶναι ἀφ' ἑνός ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα, ἡ ὁποία λειτουργεῖ ξέχωρα ἀπό ἀνθρωπιστικές μέριμνες καί ἡ ὁποία καθιστᾷ δυνατή καί συντηρεῖ τή μαζική παραγωγή ὑλικῶν ἀγαθῶν σέ ὅλους τούς προσοδοφόρους τομεῖς, καί ἀφ' ἑτέρου ἡδονιστικές στάσεις καί ἰδεολογίες αὐτοπραγμάτωσης, οἱ ὁποῖες συχνότατα συνυφαίνονται μέ κάθε λογῆς μυστικισμούς καί ἐξωτισμούς καί ἐνισχύουν τή μαζική κατανάλωση τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, παραμερίζοντας τίς προγενέστερες ἠθικές ἀναστολές. Ὁ πυρήνας ἡ ἡ πρώτη ὑποτύπωση τούτων τῶν ἰδεολογιῶν αὐτοπραγμάτωσης στή συνύφανσή τους μέ τό μυθικό, τό ἀρχέγονο ἢ τό ἐξωτικό στοιχεῖο βρίσκεται ἤδη σ' ἓνα ἀπό τά δύο παραπάνω πλέγματα σκέψης. Στή διαμόρφωση τῶν κατευθυντήριων μοτίβων συνέβαλαν ἐδῶ συμπληρωματικά τόσο ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός ὅσο καί ἡ πρωτοπορία. Καί ἀπό τίς δύο πλευρές καταπολεμήθηκε ἡ ἀστυκή σύνθεση Λόγου καί ἐμπειρίας (στό γνωστικό ἐπίπεδο) ἢ Λόγου καί ψυχορμήτων (στό πρακτικό-ἠθικό ἐπίπεδο). Στό πλαίσιο τῆς ριζικῆς ἀμφισβήτησης τῶν ἀξιώσεων ὀρθολογικότητας τῆς ἀστυκῆς ἐπιστήμης —ἀμφισβήτησης πού ἔγινε ὅλο καί ἐντονότερη στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ., γιά νά ἐμφανισθεῖ προγραμματικά γύρω στό 1900— ὁ ἐπιστημονικός τρόπος σκέψης καυίσθηκε ὡς προϊόν ἑνός ρηχοῦ ἐμπειρισμοῦ καί συνάμα μιᾶς ὀκαμπτης νοησιάρχιας. Τοῦ ἀντιπαρατέθηκε ὄχι μόνον ἡ πιό εὐκαμπτη καί πιό διεισδυτική γνωστική ικανότητα τῆς ἐνόρασης, ἀλλά καί μιᾶ ἄλλη ἔννοια τῆς ἐμπειρίας, ἥτοι ἡ στοιχειωσκή

δυναμική εκείνου που σύμφωνα με τις άστικές ιεραρχήσεις αποτελούσε τά κατώτερα στρώματα της ψυχής. Ο υποβιβασμός της επιστήμης δεν είχε λοιπόν νόημα απλώς γνωσιοθεωρητικό, αλλά συμβάδιζε με την αντικατάσταση της άστικής εικόνας για τον άνθρωπο με μιάν άλλη, η οποία από την πλευρά της ανταποκρινόταν σε μιά κοσμολογία διαφορετική από εκείνη της άστικής επιστήμης· γιατί με την ίδια έννοια και στην ίδια έκταση που ο άνθρωπος έμοιαζε να κατέχεται από τό δαιμονικό, τό νοσηρό ή τό αισθησιακό-διεστραμμένο στοιχείο, φαινόταν και ο κόσμος να διέπεται από μυστικές και μυθικές δυνάμεις. Ο μύθος, που μετά από σχετικώς μακρά παραμονή στο περιθώριο της ιστορίας των ιδεών τιμάται και πάλι από τον λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, αναλαμβάνει τώρα την αποστολή να αντικαταστήσει τις ρηχές επιστημονικές εξηγήσεις της νόησης με καλύτερες και να συναρμόσει ξανά σε οργανική ενότητα τό σύμπαν, τό όποιο είχε θρυμματισθεί εξ αίτίας της συντριβής των όρθολογικών νομοτελειών και αίτιοτήτων. Ταυτόχρονα απευθύνεται στη βαθύτερη και πιο άρχέγονη διάσταση της ανθρώπινης ψυχής για να την κινητοποιήσει και να την κάμει να μιλήσει. Ο μύθος του κόσμου ή η ψυχή μπορούσαν βέβαια να έξουσιάζονται από κάτι δαιμονικό ή ζοφερό, έξ ίσου δυνατή ήταν όμως η κυριαρχία του έκ καταγωγής καλού και άδιάφθορου, που έκθειάζόταν σε ούτοπικά, έξωτικά ή είδυλλιακά σχεδιογραφήματα. Και οι δύο αυτές μορφές του μυθικού στοιχείου βρίσκονταν πάντως έξ ίσου μακριά από τή σταθμισμένη και σταθμίσιμη άρμονία, η οποία μπορούσε να αναλυθεί στα στοιχεία της και κατόπιν να ανασυγκροτηθεί άπ' αυτά· έδω έλειπαν έντελώς τόσο ο έσωτερικός δομικός νόμος της άστικής σύνθεσης όσο και τό άστικό ίσοζύγιο Λόγου και ψυχολογικών. Απεναντίας, τον τόνο τον έδινε ό,τι σύμφωνα με τά άστικά κριτήρια ήταν άνορθολογικό, στοιχειακό, πρωτογενές και έπομένως άστάθμητο ή και δυνητικά έκρηκτικό και έπικίνδυνο· ακόμα κι άν τουτό έδω κρυσταλλωνόταν σε μορφές που μέσα στη χάρη και στην διαρότητά τους φαίνονταν άπολλώνειες, ώστόσο κάτω άπ' αυτό τό έπίχρυσμα ζούσε και μαινόταν τό διονυσιακό στοιχείο. Μιάν ιδιαίτερα σημαντική άνάμεσα στις πολλές του μεταμορφώσεις γνώρισε τό μυθικό-άρχέγονο ή άνορθολογικό-διονυσιακό στοιχείο στην ντανταϊστική και σουρρεαλιστική πρωτοπορία, όπου κάτω από την επίδραση της ψυχαναλυτικής διδασκαλίας ύμνήθηκε ως έλεύθερος συνειρμός, φαντασία ή όνειρο, ένω συνάμα ή άνοσκόληψη της λειτουργίας του μέσα στην

ψυχή συνδέθηκε με τό αίτημα τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν καταπιεσμένων ψυχικῶν δυνάμεων καί τῆς ἀποδέσμευσης τῆς δημιουργικότητος τοῦ ἀτόμου. "Οχι τυχαῖα οἱ ἰδέες τοῦτες —καί πάλι ἀνάμικτες μέ διάφορους ἀνορθολογισμούς καί ἐξωτισμούς— ἐπανακαταλύθησαν ἀσφιδῶς ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970 καί ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς ἰδεολογίας τῆς αὐτοπραγμάτωσης (κεφ. IV, 4).

Στήν ἀστική σύνθεση ἀντιπαρατάχθηκαν ὁμως ὄχι μόνο τό μυθικό καί τό ἀνορθολογικό, ἀλλά καί οἱ φαινομενικοί τους ἀντίποδες, δηλαδή ἡ τεχνική καί ἡ μηχανή. Αὐτό βέβαια τό ἔκαμαν μόνον ὀρισμένα, ἀλλά σημαντικά ρεύματα τῆς πρωτοπορίας, τά ὁποῖα στόν νηφάλιο πραγματισμό καί στίς αὐστηρές ἀρχές δόμησης τῆς μηχανῆς ἔβλεπαν τή χειροπιαστή ἀντίθεση πρός ὅ,τι θεωροῦσαν ἀστικό συναισθηματισμό, καί ἐπὶ πλέον ἓνα αἰσθητικό πρότυπο ἀξιολίμητο σέ ὁλόκληρο τό πεδίο τῆς τέχνης· ἡ ἀστική ἐναρμόνιση τοῦ ὡραίου καί τοῦ ἠθικοῦ θά ἔπρεπε λοιπόν νά ἀντικατασταθεῖ ἐδῶ ἀπό τό πρακτικό καί τό χρησιμο στήν ἀπρόσωπη λιτότητά τους. Ἀσφαλῶς, ἡ βιομηχανία καί ἡ τεχνική κατεῖχαν τή θέση τους μέσα στήν ἀστική σύνθεση, ἐφ' ὅσον ἐκπροσωποῦσαν τήν κοσμική ἀξίωση κυριάρχησης τῆς φύσης, ὁμως ἐδῶ θεωροῦνταν ὡς προϊόντα τῆς ἀστυῆς-ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητος, καί ἐπὶ πλέον πλάι τους βρισκόταν τό κλασσικό-ἀνθρωπιστικό ἰδεῶδες ἐν μέρει ὡς συμπληρωματικό καί ἐν μέρει ὡς διορθωτικό στοιχεῖο. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἡ τέχνη πού στρεφόταν γύρω ἀπό τά μεγάλα ἀστικά θέματα —ἀπό τή φύση καί τήν (ἐξιδανικευμένη) ἱστορία ἴσαμε τήν οἰκογένεια καί τόν ἄνθρωπο στήν ἀτομικότητά του— ποτέ δέν εἶχε θεματοποιήσει ἄμεσα καί συστηματικά τή βιομηχανία καί τήν τεχνική ἢ τή στενότερη καπιταλιστική ἐποψη τῆς ἀστυῆς ζωῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἐπιδιωκόμενη ἀπό τό ἀστικό παιδευτικό ἰδεῶδες σύνθεση ἀνθρωπισμοῦ καί φυσικῆς ἐπιστήμης στάθηκε μᾶλλον βραχύβια· διαλύθηκε ἤδη στήν πορεία τῆς δεύτερης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, ὅταν ἡ τεχνική φανέρωσε βαθμιαῖα τίς ἐπαναστατικές τῆς συνέπειες καί ἔκαμε ἀναπόδραστη τή μετάβαση τοῦ καπιταλισμοῦ σέ ὀργανωτικές μορφές πού ἔσπαζαν τό πλαίσιο τῆς οἰκογενειακῆς ἐπιχείρησης, ἐνῶ συνάμα ἐγκαινιάζονταν καί ἡ μετάβαση ἀπό τή μαζική κοινωνία στή μαζική δημοκρατία. Ἡ μοντέρνα τέχνη ἐπιχείρησε κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες μιᾶ σύνδεση πνεύματος καί τεχνικῆς, ριζικά διαφορετική ἀπό τήν ἀστική σύνθεση ἀνθρωπιστικῆς

καί τεχνικῆς παιδείας. Μὲ τὴν ἀποκοπή της ἀπὸ τὸ ἀστικό κοσμοθεωρητικό πλαίσιο ἡ σύγχρονη τεχνικὴ ἔγινε ὁρατὴ στὴ γεωμετρικὴ της γυμνότητά, ὡς ἔργο ἢ ἐκδήλωση ἑνὸς σκληροῦ, ἀρρενωποῦ καὶ ἐλεύθερου ἀπὸ συναισθηματισμοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖο μέσα στὴ δίψα του γιὰ δράση ζητοῦσε ἕναν χῶρο ἐκδίπλωσης πέρα ἀπὸ τὴν ἀστική σύνδεση τῆς ὀρθολογικότητος μὲ τὴν ἠθική καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴ φύση. Γιατί ἡ μηχανὴ δὲν ἀποτελοῦσε μίμηση τῆς φύσης, ἀλλὰ τὴν ὑπέρβασή της μέσω τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖο στήν κυριαρχικὴ του αὐτονομία διόλου δὲν αἰσθανόταν ὑποχρεωμένο νὰ ὑποκλιθεῖ μὲ δέος μπροστὰ σὲ φυσικά ἢ κλασσικά πρότυπα καὶ κανονιστικὰ ἀρχές. Ἡ λατρεία τῆς μηχανῆς ἀπὸ μέρους τῆς πρωτοπορίας στρεφόταν λοιπὸν ὄχι μόνον ἐνάντια στὴν αἰσθητικὴ ἀρχὴ τῆς μίμησης τῆς φύσης, ἀλλὰ ἐξ ἴσου καὶ ἐναντίον τοῦ (στενά συνδεδεμένου μὲ τούτῃ τὴν ἀρχή) κλασσικοῦ ιδεώδους — καὶ ἐν γένει ἐναντίον τῶν ἀστικῶν ἀντιλήψεων περὶ ἁρμονίας, γούστου καὶ ὕφους ἢ τεχνοτροπίας, καθὼς καὶ ἐναντίον τῆς ἀστικῆς μανίας γιὰ παιδεία καὶ καλλιέργεια. Μᾶς φαίνεται σὰν προφητικό δράμα τῶν μορφῶν ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ὅταν ἀκοῦμε τοὺς ἴδιους ἐκείνους φουτουριστές, ποὺ τόση ἐμφαση δίνουν στὴ λατρεία τῆς μηχανῆς, νὰ συνηγοροῦν ταυτόχρονα γιὰ τὴν κατάργηση τῶν ἀνθρωπιστικῶν σχολείων καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς τεχνικῆς παιδείας καὶ τοῦ ἀθλητισμοῦ.

Ἡ ἐξύμνηση τῆς μηχανῆς ἀπὸ μέρους τῆς πρωτοπορίας στηρίζεται σ' ἕνα κοινωνικὸ ιδεῶδες διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἀστικά καὶ συνάμα σὲ μίαν αἰσιόδοξη πίστη στὴν πρόοδο, ἡ ὁποία μέσα στὸν ἐνθουσιασμό της γιὰ τὸ *vivre periculoosamente* καὶ μέσα στὸ εἰκονοκλαστικὸ της μένος ἀφῆνε ξοπίσω της τὴν ἀστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐνότητα προόδου καὶ τάξης. Ὅχι μικρότερη ἀντιαστικὴ ἐπίδραση ἀπὸ τούτῃ τὴν αἰσιόδοξη πίστη στὴν πρόοδο, ποὺ τὴ μεθοῦσε τὸ δράμα τοῦ μέλλοντος, ἀσκήσε ἐν τούτοις καὶ ἡ ἀντίθετη τοποθέτηση, δηλαδή ἡ ἀπαισιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία βέβαια εὐδοκίμησε κυρίως στοὺς κύκλους τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ καὶ ὄχι στοὺς ἐκπροσώπους τῆς πρωτοπορίας. Ὁ ἐμβληματικὸς ὅρος «παραμυθία» ἐμφανίσθηκε ἤδη στοὺς προδρόμους τοῦ μοντερνισμοῦ, δηλαδή σὲ ἐποχὴ ὅπου βρισκόταν στὸ ἀποκορύφωμά της ἡ αὐτοπεποίθηση τῆς ἀστικῆς τάξης ὡς πλάστη τῆς ἱστορίας, καὶ στρεφόταν ἐναντίον τῆς ἀστικῆς ιδέας τῆς προόδου, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ αἰσθητικιστὴς μὲ τὴν ἐλιτίστικη συνείδηση ἤθελε νὰ διαχωρίσει τὴ θέση του γιὰ

δύο λόγους: από τη μιά έπειδή απέχθανόταν τη φιλισταϊκή ανάγκη για σιγουριά και έπομένως θεωρούσε την πρόοδο ως πανηρό τέχνασμα του άστου, ο οποίος ζητούσε πρόσθετη θαλπωρή σέ δῆθεν βεβαιότητες για την πορεία της ιστορίας και από την άλλη έπειδή την ιδέα της πρόο-
 δου, παρ' όλες τις ad hoc τροποποιήσεις και παραλλαγές της, τη συμμερίζονταν έξ ίσου οι άστοί, οι δημοκράτες και οι σοσιαλιστές, πράγμα που φαινόταν νά πιστοποιεῖ τόν άγοραῖο της χαρακτήρα. 'Α-
 κριβῶς αὐτή ἡ ἀντισοσιαλιστική αἰχμή της παρακμιακῆς ιδεολογίας και διάθεσης ἔκανε σέ κατοπινότερη εποχή, όταν ο ἔχθρος ἐκ τῶν κάτω ἔγινε ἰσχυρός, τμήματα της άστυκῆς τάξης εὐεπίφορα πρὸς αὐ-
 τήν· τοῦτο τό γεγονός, πάλι, δημιούργησε στήν ἀριστερή πλευρά του πολιτικοῦ και φιλολογικοῦ φάσματος την προπαγανδιστικά χρήσιμη ὀπτική ἀπάτη ὅτι οι παρακμίες αἰσθητικιστές εἶχαν ἐξ ἀρχῆς διατυ-
 πώσει ιδέες «άστυκές-ἀντιδραστικές». Πιό ἐνδιαφέρον για μᾶς εἶναι ὅμως κάτι ἄλλο. 'Η ιδέα της παρακμῆς δέν διευκρινιζόταν βέβαια λεπτομερειακά ἀπό την ἀποψη της φιλοσοφίας της ιστορίας, ὅμως μποροῦσε νά συνδεθεῖ τόσο μέ μίαν ἀσυνάρτητη και ἀποσπασματική εἰκόνα της ιστορίας, ἡ ὁποία δέν επέτρεπε πρόοδο νοούμενη νομοτε-
 λειακά, ὅσο και μέ τή νοσταλγία για ἕνα λίγο ἢ πολύ μακρινό παρελ-
 θόν, τό ὁποῖο ἀποτελοῦσε την παραστατική ἀντίθεση πρὸς τό παρακ-
 μασμένο παρόν. Μερικές φορές τοῦτο τό παρελθόν χανόταν στούς ἀρχέγονους χρόνους του μύθου ἢ στίς περιοχές του πρωτόγονου και του παιδικου, ἔτσι ὥστε ἐναντίον της άστυκῆς ιδέας της πρόο-
 δου μπο-
 ροῦσαν νά στραφοῦν ταυτόχρονα τόσο ἡ διαπίστωση του παρακμιασμέ-
 νου παρόντος ὅσο και τό μυθικό-ἀρχέγονο στοιχεῖο. "Ο,τι στό πλαίσιο της άστυκῆς ιδέας της πρόο-
 δου λειτουργοῦσε ὡς κατώτατη βαθμίδα της ιστορικῆς ἐξέλιξης ἀποκτοῦσε ἔτσι ἀνώτερη περιωπή και θέση, ὁπότε τό σχῆμα της φιλοσοφίας της ιστορίας ἀντιστρεφόταν ὁλοκλη-
 ρωτικά μέ πολεμική πρόθεση. 'Η πολεμική ὀξυνόταν όταν ἡ παρακμή οὔτε κᾶν γινόταν ἀντικείμενο παραπόνων ἢ μομφῶν, παρά ἀνοστηρυσ-
 σόταν σέ κατάσταση ὅπου μπορεῖ κανείς νά ζήσει ἀπολαυστικά και νά αὐτοκαταστραφεῖ χωρίς μετάνοιες και χωρίς αὐτοσυκτιρμούς ἢ άστυκές ἠθικές προκαταλήψεις.

Μέσα στον πνευματικό κόσμο της μοντέρνας και της πρωτοπορια-
 κῆς τέχνης και λογοτεχνίας ἡ άστυκή σύνθεση χτυπήθηκε λοιπόν ταυ-
 τόχρονα ἀπό τά ἀντιτιθέμενα ἄκρα του μύθου ἢ του ἀνορθολογικοῦ
 στοιχείου και της τεχνικῆς ἢ της μηχανῆς, της παρακμῆς και της

εικονοκλαστικῆς αἰσιοδοξίας. Ἡ ἴδια διάταξη προέκυψε ὅταν θεματοποιήθηκε ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς τέχνης, ὁπότε ἐναντίον τῆς ἀστυκῆς ἀντίληψης γιά τόν χαρακτήρα καί τήν ἀποστολή τῆς τέχνης ἐπιστρατεύθηκαν ἀπό τή μιά ὁ καθαρὸς αἰσθητικισμὸς καί φορμαλισμὸς κι ἀπὸ τήν ἄλλη τὸ αἶτημα κατάλυσης κάθε μορφῆς καί κατάργησης τῆς τέχνης. Ὁ αἰσθητικισμὸς πῆγαιζε, ἐξ ἴσου ὅπως καί ἡ λατρεία τῆς μηχανῆς, ἀπὸ τήν αὐτονόμηση καί τήν ἀπολυτοποίηση ἑνὸς στοιχείου, τὸ ὁποῖο βέβαια εἶχε ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν μέσα στὴν ἀστική σύνθεση — ἄλλωστε γιά πρώτη φορά μέσα στὴν ἀστική κοινωνία ἀναγορεύθηκε ἡ τέχνη ἰσοτίμη ἀδελφὴ τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπιστήμης—, ὅμως ξεκομμένο ἀπ' αὐτὴν ἔπαιρνε ἀναγκαστικά ἀντιαστική ἔννοια. Ὅπως πρέπει νὰ τονίσουμε ἐνάντια σὲ μιά προκατάληψη, ἡ ὁποία διαδόθηκε ἀπὸ ἀριστεροὺς πολέμιους τοῦ «ἀστικοῦ-ἀντιδραστικοῦ» ἐλιτισμοῦ καί τῆς «φυγῆς» ἀπὸ τήν κοινωνική πραγματικότητα, ἐνῶ συνάμα φάνηκε νὰ ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὀψιμὴ ἀστική τάξη στὸν ἀγῶνα ἐναντίον σοσιαλιστικῶν-μαρξιστικῶν ἐνοποιητικῶν θέσεων ὑπεράσπισε τήν αὐτονομία τῶν ἐπὶ μέρους τομέων τῆς κοινωνίας — ἡ θεωρία τοῦ *l'art pour l'art* δὲν εἶναι ἀστυκῆς, παρὰ ἀπ' εὐθείας ἀντιαστικῆς καταγωγῆς. Ἡ ἀστική σύνθεση ἀπαιτοῦσε ἑνταξὴ τῆς τέχνης στὴν κοινωνία καί στίς κανονιστικὲς τῆς ἀρχές, ἑνταξὴ ἡ ὁποία ὀφείλε νὰ ὑλοποιηθεῖ — χάρις στὴ σύνδεση τοῦ ωραίου μὲ τὸ ἀληθινὸ καί τὸ ἀγαθόν. Ἀκριβῶς αὐτὴν τὴ σύνδεση καταστρέφει ὁ αἰσθητικισμὸς, καί μ' αὐτὸ πάλι συμβαδίζει ἡ ἀποκοπὴ τῆς τέχνης ἀπὸ τήν κοινωνική καί διδασκτική ἀποστολή της καί ἡ μετατροπὴ της σὲ ἐλεύθερο παιγνίδι τοῦ προικισμένου ὑποκειμένου. Τώρα τὸ αἰσθητικὸ στοιχεῖο μποροῦσε νὰ χωρισθεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τήν ἠθική κανονιστικὴ ἀρχή καί ἀπὸ τὸ κανονικὸ ἢ φυσιολογικὸ ἐν γένει γιὰ νὰ συνδεθεῖ μὲ ὅ,τι ἀπὸ ἀστική σκοπιά, ὅπου ὁμορφιά καί ἠθική ἢ ἠθικά νοούμενη ἀλήθεια συνυφαίνονται, ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀσχημο, παράδοξο, γελοῖο, διεστραμμένο ἢ τρομακτικόν. Στὴ θέση τοῦ ωραίου μὲ τήν ἀστική ἔννοια μπαίνει τὸ ἐνδιαφέρον, τὸ ἐκπληκτικόν, τὸ συγκλονιστικόν ἢ ὅ,τι προκαλεῖ ἀμηχανία καί σύγχυση, δηλαδή ἐν γένει ὅ,τι θεωρεῖται ὡς καλλιτεχνικά πολὺτιμο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἠθικὸ τοῦ ποιόν. Ἀπὸ περιφρόνηση πρὸς τὸ ἀστικὸ δέος ἀπέναντι στοῦ κανονιστικοῦ καί στοῦ κανονικὸ ἢ φυσιολογικοῦ ἀποδίδεται τώρα ἀξία σὲ ὅλα, ὅσα ἀποκλίνουν ἀπὸ τὸ φυσιολογικόν· μάλιστα ὁ αἰσθητικιστὴς δὲν ὀρρωδεῖ οὔτε καί μπροστὰ στὴν ταύτιση τέχνης καί ἐγκλήματος. Ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ τήν

ἡθική κανονιστική ἀρχή συμβαδίζει ὁμῶς μέσα στήν ἱστορία τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ μέ τήν αὐξοῦσα ἀπομάκρυνση ἀπό τήν κανονιστική ἀρχή ὡς μορφή, ἕως ὅτου τελικά καταρρέουν ὅλες οἱ (παραδοσιακές) μορφολογικές κανονιστικές ἀρχές. Γιατί τό ἐνδιαφέρον καί τό ἐκπληκτικό, μ' ἕναν λόγο τό ἀστάθμητο, ἐμφανίζεται αὐτόνομο καί ἀπομονωμένο δίπλα σέ ἄλλα παρόμοια στοιχεῖα, δέν ἀποκτᾷ ἐπομένως τό νόημα καί τήν ἀξία του χάρις στήν ἐνταξή του μέσα σ' ἕνα "Ὅλο, τό ὁποῖο μόνον ἔτσι θά μπορούσε νά 'ναι καὶ ὄχι ἄλλιῶς. "Ἔτσι ἐκμηδενίζεται ἡ ἀστυκή ἀντίληψη γιά τήν ἁρμονία ὡς καλῶς συγκερασμένη σχέση μεταξύ "Ὀλου καί μέρους καί συντελεῖται ἡ μετάβαση ἀπό τή συγκρότηση τοῦ καλλιτεχνήματος μέ βάση ἐδραίους μορφολογικούς κανόνες στόν ὑποκειμενικό χειρισμό τῆς μορφῆς, καί μάλιστα χωρίς νά λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ κοινωνικά ἐπικρατοῦσες μορφές ἐπικοινωνίας καί συνεννόησης. Ἡ διάλυση τῶν μορφῶν τῆς ἀστυκῆς τέχνης δέν σήμαινε ὥστόσο ἀναγκαστικά τήν ἀποκοπή ἀπό κάθε μορφή καί κάθε αἰσθητική. Μάλιστα στούς μεγάλους μαστόρους τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ἡ διάλυση τούτη συνδέεται μέ μιᾶ καινούργια αὐστηρή μορφολογική συνείδηση, ἡ ὁποία ἐν μέρει ἀντλεῖ ἀπό τίς πηγές τοῦ αἰσθητικισμοῦ καί στρέφεται ἐναντίον τῆς ἀμορφίας τῶν ρευμάτων τῆς πρωτοπορίας. Ἐπί πλέον ὁ φορμαλισμός τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ἐκφράζει μιᾶ συνείδηση προερχόμενη ἀπό τή γενική ἀπέχθεια τῶν ἐκπροσώπων τούτης τῆς κατεύθυνσης ἐνάντια στόν καπιταλισμό καί στόν καπιταλιστικό πολιτισμό: ἡ μορφή δουλεύεται ἐδῶ ὄχι κατά τόν τρόπο τοῦ βιομηχανικοῦ ἐργάτη, παρά μᾶλλον τοῦ μεσαιωνικοῦ μάστορη, ὁ ὁποῖος βλέπει τή δουλειά του ὡς "Ὅλο καί τήν κατέχει ἀπό μοιρὰ οἰκείωση μέ τό ἀντικείμενο καί μέ τά μυστικά τῆς τέχνης του.

Ἐνάντια στήν ἀστυκή σύνθεση στρεφόταν ὁμῶς ὄχι μόνον ἡ αἰσθητικιστική αὐτονόμηση τῆς τέχνης καί τῆς μορφῆς, ἀλλά ταυτόχρονα καί τό αἶτημα τῆς κατάργησης τῆς τέχνης καί τῆς μορφῆς ἐν γένει. Ἐδῶ ξεχώρισε μέ τίς ἐπιδόσεις της ἡ πρωτοπορία στίς διαφορετικές της κατευθύνσεις καί μέ ἐκάστοτε διαφορετικό τρόπο — καί τό ἀρχικό της αἶτημα πραγματοποιήθηκε ἀργότερα, τουλάχιστον ὡς γελοιογραφία ἢ ὡς διαφήμιση, μέσα στήν τεχνολογικά ἐξελιγμένη καί μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία. Λέγοντας κατάργηση τῆς τέχνης, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πρωτοπορίας δέν ἐννοοῦσαν βέβαια τήν ἀπλή ἐξάλειψη τῶν μορφῶν τέχνης μέσα σέ μιᾶ κοινωνία πού κατά τά ἄλλα

θά τραβοῦσε ἀμετάβλητη τὸν δρόμο της, ἀλλὰ μιά παράλληλη ἀναμόρφωση τῆς τέχνης καὶ τῆς ζωῆς, ἔτσι ὥστε ἡ τέχνη θά μπορούσε νὰ ἀπορροφηθεῖ ἀβίαστα καὶ ὁλοκληρωτικά ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ὁ στόχος αὐτός ἐπιδιώχθηκε κατὰ καιροὺς κυρίως σὲ σχέση μὲ σημαντικούς ἐπὶ μέρους τομεῖς, ὅπως ἔγινε π.χ. μὲ τοὺς λεγόμενους παραγωγιστὲς καὶ μὲ τὰ σχέδιά τους γιὰ τὴ σύνδεση παραγωγῆς καὶ τέχνης. Ὅμως, τὸ μεγάλο ὄνειρο, ὅπως τὸ εἶχαν στὸν νοῦ τους οἱ ντανταϊστὲς καὶ οἱ σουρρεαλιστὲς, ἦτοιν ἡ ὁλόπλευρη συγχώνευση τέχνης καὶ ζωῆς, ὅπου θά ἔπεφταν τὰ σύνορα τόσο ἀνάμεσα στὶς διάφορες τέχνες ὅσο καὶ ἀνάμεσα στοὺς διάφορους τομεῖς τῆς ζωῆς — σύνορα, τὰ ὁποῖα γιὰ τὴν ἀστυχὴ ἀντίληψη, παρ' ὅλη τὴν προσπάθεια ἀμοιβαίας συμπλήρωσης καὶ ἐναρμόνισης τῶν χωρισμένων μεταξὺ τους τομέων, παρέμεναν σαφῆ καὶ ἀνταποκρίνονταν σὲ μίαν οὐσιαστικὰ διαφορετικὴ ἀποψη γιὰ τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας καὶ γιὰ τὸν ρόλο τῆς τέχνης μέσα στὴν ἔτσι δομημένη κοινωνία. Τὸ ποιητικὸ στοιχεῖο ὄφειλε τώρα νὰ διαχωριθεῖ ἀπὸ τὴν ποίηση ὡς ἰδιαίτερη τέχνη καὶ τὸ καλλιτεχνικὸ στοιχεῖο ἐν γένει ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους τέχνες, γιὰ νὰ ἀπλωθεῖ πάνω σ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν ἀνθρώπων διαμορφώνοντάς τον διαφορετικά καὶ ἀποκαθιστώντας ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα καὶ στοὺς ἀνθρώπους σχέσεις διαφορετικὲς ἀπὸ πρὶν. Ὑπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μπορούν νὰ κάμουν τέχνη σὲ διαφορετικὲς μορφές, ἡ ἐννοια τῆς ἰδιοφυΐας, ποὺ ἐνέπνεε τὸ σέβας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης, μικτηρίζεται καὶ ἀπορρίπτεται ἀκόμα καὶ ἡ ἰδέα τοῦ «ταλέντου». Ἄν ἡ τέχνη συνίσταται στὴν ἐλεύθερη καὶ αὐθόρμητη ἐκδίπλωση τῆς δημιουργικότητος τοῦ ἀτόμου, τότε περιτεύει ὅ,τι ἀκριβῶς χρειαζόταν ταλέντο, δηλαδή ἡ ἱκανότητα μορφωτῆς ἐπεξεργασίας τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὕλικου μὲ βάση ὁρισμένους κανόνες. Ὅμως ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς ἰδιοφυΐας καὶ τοῦ ταλέντου ἐπληττε ὀχι μόνον τὴν ἀστυχὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν τέχνη, ἀλλὰ καὶ τὴν κεντρικὴ ἀστυχὴ ἐννοια τῆς ἀτομικότητος. Ἡ ἀστυχὴ τάξη εἶχε πάντα τὶς δυσκολίες της στὴν ἀναστροφή της μὲ τὸν καλλιτέχνη καὶ μὲ τὴ γνήσια ἢ θεατρνίστικη ἰδιοφυΐα του, φοβόταν τὸν ἀστάθμητο χαρακτήρα του καὶ προσπαθοῦσε νὰ δομάσει ὅ,τι τὸ ἄγριο εἶχε αὐτός μέσω τῆς θεσμοποίησης τῆς τέχνης. Ὡστόσο ὁ ἰδιοφυὴς καλλιτέχνης ἦταν σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς της, ὑψηλὴ ἢ καὶ ὑψιστὴ ἐνσάρκωση τῆς ἰδέας ἐκείνης γιὰ τὴν ἀτομικότητα, ἀπὸ τὴν ὁποῖα ζοῦσε τὸ ἀστυκὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς παιδείας.

Στόν χώρο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης καταπολεμήθηκε ὥσ-
 σο ὄχι μόνον ἡ ἀστυκή σύνθεση, ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ ἀστός ὡς ἀνθρώ-
 πινος τύπος. Τοῦ ἀντιπαρατέθηκαν δύο ἐντελῶς ἀντίθετοι ἀνθρώπι-
 νοι τύποι, οἱ ὁποῖοι μεταξύ τους σχετίζονταν ὅπως περίπου ὁ αἰσθη-
 τικισμός μέ τήν πρωτοπορία. Πρόκειται ἀφ' ἑνός γιά τόν δανδὴ καί
 ἀφ' ἑτέρου γιά τόν μποέμη. Ἐνῶ ὁ ἀστός, ὅσο ἀκόμα ἀγωνιζόταν
 ἐνάντια στήν ἀριστοκρατία, ἐμφανιζόταν στή σκηνή ὡς ἥρωας μιᾶς
 τραγωδίας, στήν πορεία τοῦ 19ου αἰ. μεταβάλλεται ὅλο καί περισσό-
 τερο σέ κεντρικό χαρακτήρα μιᾶς ἐν μέρει εὐτράπελης καί ἐν μέρει
 βρώμικης κωμωδίας. Ὁ καλλιτέχνης καί ὁ λογοτέχνης πιστεύουν ὅτι
 γνωρίζουν ποιές δυνάμεις κινοῦν τήν ἀστυκή κοινωνία: πίσω ἀπό τήν
 πρόσοψη τοῦ ἠθικισμοῦ καί τῶν καλῶν τρόπων ὀργιάζουν τά γυμνά
 συμφέροντα καί πυργώνεται ἡ δύναμη τοῦ χρήματος, τά πάντα ἀγο-
 ράζονται καί τά πάντα γίνονται ἀντικείμενο ἀνευδοϊαστου ὑπολογι-
 σμοῦ. Ὑπό τίς συνθῆκες αὐτές ὁ ἀστός παραμένει ἀστός μόνο μέσα
 στόν τρόπο πού ὁ ἴδιος κατανοεῖ τόν ἑαυτό του· στά μάτια τοῦ καλ-
 λιτέχνη καί τοῦ λογοτέχνη εἶναι ἡ φιλισταῖος δίχως φαντασία, πού
 ἐρμηνεύει στενά καί ἀκολουθεῖ περιδεῶς τίς ἀστυκές κανονιστικές ἀρ-
 χές καί τούς συναφεῖς κανόνες συμπεριφορᾶς, ἡ χυδαῖος μπουρζουάς,
 ὁ ὁποῖος ὡς δημιουργός καί ἐκπρόσωπος ἑνός πολιτισμοῦ δίχως πνεῦ-
 μα σκέφτεται μοναχά τό ὕλικό του συμφέρον καί τήν προσωπική του
 εὐζωία. Τό ἀστικό *juste milieu* σημαίνει λοιπόν στήν πρακτική του
 ἐφαρμογή μεσοβέζικη στάση, ὑπακρισία, μετριότητα καί καιροσκοπία,
 ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐναρμόνισης ἀποτελεῖ τήν ἀντίστροφη ὄψη τοῦ ἀστικοῦ
 φόβου μπροστά σέ τραγικούς διχασμούς καί μπροστά στήν ἄμεση
 ἀναμέτρηση μέ τίς τραχειές ἐναλλακτικές λύσεις τῆς αὐθεντικῆς ζωῆς,
 ὁ πολυῦμνητος νηφάλιος ρεαλισμός ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀνικανότητα γιά
 μεγάλες ἰδέες καί ὁ ἠθικισμός μέ τή στενοκεφαλιά, ἂν ὄχι μέ τόν
 φαρισαισμό. Μέσα σέ τοῦτον τόν κόσμο τοῦ φιλισταίου καί τοῦ ἀστοῦ
 ἡ εὐαίσθητη, καί κατὰ κανόνα μάλιστα ὑπερευαίσθητη, ψυχή τοῦ καλ-
 λιτέχνη αἰσθάνεται ξένη, μισεῖ τήν πεζότητα τῆς χυδαίας καί ὑλιστικῆς
 ζωῆς γύρω της, πλήττει καί στρέφεται πρὸς τόν ἡδονισμό ἢ ἐξεγεί-
 ρεται καί θέλει νά τσοκιάσει τήν κυριαρχία τοῦ χρήματος μέ πνεῦμα,
 ἰδεαλισμό καί τολμηρές πράξεις.

Στόν ἀστικό ἀτομωισμό, ὁ ὁποῖος παρά τήν κατ' ἀρχήν ἀναγνώριση
 τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἀτόμου θεωροῦσε αὐτονόητη τήν πρόσδεσή του
 σέ κοινωνικά ἰσχύουσες κανονιστικές ἀρχές καί σκοποθεσίες καθῶς καί

τήν έπουκοδομητική συμμετοχή του στην κοινωνική εργασία, ό δανδής καί ό μποέμης αντιπαραθέτουν έναν ατομικισμό πολύ ριζοσπαστικότερο, πού από μερικές απόψεις, αν καί παραμορφωμένα, προδιαγράφει τίς κατοπινές ιδεολογίες τής αυτοπραγμάτωσης. Μέ τή στάση καί τόν τρόπο ζωής τους θέλουν καί οί δύο νά προβάλουν παραστατικά τήν αντίθεση πρός τή μετρημένη καί πειθαρχημένη αστική ζωή, μόνο πού ό καθένας τό κάνει μέ τόν τρόπο του, δηλαδή ό πρώτος μέ τήν άκρα έυλέπτυνση τής μορφής, ενώ ό δεύτερος μέ τήν καταστροφή της. 'Η αυτονόμηση καί ή αποκλειστική καλλιέργεια τής μορφής από μέρους τοῦ δανδῆ συνδεόταν βέβαια μέ τήν αίσθητικιστική άρχή τής άνωτερότητας τής τέχνης άπέναντι στή φύση· ταυτόχρονα όμως ή άδιαφορία άπέναντι στό περιεχόμενο υποδήλωνε άδιαφορία γιά κάθε χρησιμοθηρική ή πρακτική μέριμνα. Στην αστική σοβαρότητα αντιπαρατάσσεται λοιπόν τό παιγνίδι, στην εργασία ή σχόλη, στον συναισθηματικό ήθικισμό ό επιδεικτικός κανισμός — τοῦτος έδω άφ' ενός ως άρνηση ένθερμης συμμετοχής σέ κάτι χρήσιμο καί άφ' έτέρου ως προπετής υπόμνηση πρός τούς άλλους ότι κοντά τους βρίσκεται πάντοτε ένας λεπτός παρατηρητής, πού έχοντας χάσει πιά κάθε ψευδαίσθηση ό ίδιος, διαβλέπει τήν υποκρισία τών συμβάσεων καί τών συναλλαγών μέσα στό παζάρι τής ματαιοδοξίας. Τέλος, στην αστική επιθυμία τής ψυχικής ευφορίας καί τής υγείας αντιτάσσονται ή παρρησία καί νοσηρές διαθέσεις (*spleen*, *ennui*), οί όποιες τάχα μαρτυροῦν λεπτότερες καί βαθύτερες ευαισθησίες. 'Αλλιώς τια από τόν δανδή, ό μποέμης δέν επιστρατεύει ένάντια στην ψυχική ίσορροπία καί στή νηφαλιότητα τοῦ αστοῦ τούτη ή εκείνη τή νοσηρότητα, παρά μιά πολύ στοιχειακότερη αγάπη τής ζωής, ή όποία εκφράζεται ως έλεύθερη εκδίπλωση τής φαντασίας καί τής τέχνης τοῦ αυτοσχεδιασμοῦ κατά τή διαμόρφωση τής καθημερινής ζωής, ως αυθορμησία καί άφροντισιά. Μ' αυτά συμβαδίζει ή πρόσχαρη καί αγέρωχη περιφρόνηση τών συμβάσεων, τών καλών τρόπων καί τής καλής άγωγής, πού όφείλουν ν' άντικατασταθοῦν, τουλάχιστον στην ιδεώδη περίπτωση, από τή γνήσια έγκαρδιότητα καί τήν πίστή, αν καί όχι διαχυτική, συντροφικότητα. 'Ο τύπος τοῦ μποέμη ως κύριου εκπροσώπου τοῦ άντιαστικού *habitus* έρχεται από τίς τελευταίες δεκαετίες τοῦ 19ου αί. όλο καί έμφανέστερα στό προσκήνιο, καί μάλιστα στον βαθμό πού οί μορφές τοῦ υποκόσμου καί τοῦ ήμικόσμου, από τήν πόρνη καί τή χορεύτρια ίσαμε τόν ίδιο τόν μποέμη, κάνουν τήν είσοδό τους στον θεματικό κύκλο τής λογοτεχνίας

καί τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καί συχνά ἀνακηρύσσονται ἀξιωματικά πρότυπα μιᾶς ἐλεύθερης καί ἀνοιχτῆς ζωῆς. Ἐξ ἴσου οἰκεία γίνεται βαθμηδόν μέσα στόν ἴδιο θεματικό κύκλο ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ καφωδείου, τοῦ οἴκου ἀνοχῆς ἢ τοῦ σταθμοῦ — τόπων πού ὅλοι τους ἀπό πολιτισμική ἀποψη συμβόλιζαν ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι ἡ ὕπερα ἢ τό μεγάλο θέατρο. Ἡ πρώτη καί γρήγορη διάδοση, καθῶς καί ἡ ὅλο καί μεγαλύτερη ἀποδοχή σέ ἀνώτερους κοινωνικούς κύκλους, πολιτισμικῶν ἀγαθῶν προερχομένων ἀπό τά κατώτερα κοινωνικά στρώματα (ταγκό, τζάζ κτλ.) ἀποτελοῦσε πρόσθετο σημεῖο τῆς νύκτας τοῦ μποέμη, τοῦ ἡμικόσμου καί τῆς μαζικῆς κοινωνίας πάνω στόν ἀστό.

Τώρα μποροῦμε νά ἐπισκοπήσουμε πῶς ὅλες αὐτές οἱ ἐξελίξεις στόν χῶρο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης ὁδήγησαν στήν ἀντικατάσταση τοῦ ἀστικοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό ἕνα ἀναλυτικό-συνδυαστικό, τό ὁποῖο ἀνταποκρινόταν ἀντικειμενικά στόν τρόπο σκέψης καί στή βιοτική πραγματικότητα τῆς μαζικῆς κοινωνίας καί τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ συντριβή τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης μέ ἐπιθέσεις προερχόμενες ἀπό διαφορετικές, καί μάλιστα ἐντελῶς ἀντίθετες πλευρές, μετέβαλε ὅλα ἐκεῖνα τά μεγέθη, τά ὁποῖα προηγουμένως μποροῦσαν νά νοηθοῦν μονάχα ὡς ὁργανωμένο "Ὀλο (πρόσωπο, Ἱστορία, Φύση), σέ μέρη ἢ σέ ἀποσπάσματα πού δέν βρίσκονταν πιά μεταξύ τους σέ ἀναγκαῖες σχέσεις. Ἐνῶ στήν ἀστυκή ἀντίληψη τῆς ἀρμονίας τό μέρος πάντοτε ἀποτελοῦσε μέρος ἑνός ὅλου καί ζοῦσε ἀπό τούτη τή σχέση του πρός τό "Ὀλο, τό ὁποῖο ἀπό τήν πλευρά του γινόταν ἀληθινό "Ὀλο μόνο χάρις στήν πουκιλομορφία καί στόν πλοῦτο τῶν μερῶν του, τώρα τό μέρος καί τό ἀπόσπασμα αὐτονομοῦνται· μιά λεπτομέρεια, ἕνα μεμονωμένο συμβάν, μιά στιγμή, μιά ἐντύπωση γίνονται ἀντικείμενα ἀξία ἐμβριθοῦς παρατήρησης, ἐνῶ ζητεῖται ὅλο καί λιγότερο τό ἀναγκαῖο πλαίσιο ἐνταξης καί ὅλο καί περισσότερο τό πρωτογενές βάθος καί ἡ πρωτογενής σημασία τοῦ ἐκείνου μέρους ἢ ἀποσπάσματος, αἰόμα καί ὅταν ἐκφράζεται λύπη γιά τήν ἀπώλεια τοῦ "Ὀλου. Ἡ κατάλυση τῆς ἀστυκῆς ἱεραρχίας τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν, πού ἀναγκαστικά ἀκολούθησε τή συντριβή τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης, ἐπέτρεπε ἐπὶ πλέον νά θεωρηθοῦν ὡς βλαστήματα ἀπό τήν ἴδια ρίζα ἀντιθέσεις πού προηγουμένως φαίνονταν ἀγεφύρωτες (καλό καί κακό, ὠραῖο καί ἀσχημο, ὀρθολογικό καί ἀνορθολογικό, ἀναγκαῖο καί τυχαῖο, ἀρσενικό καί θηλυκό κτλ.), ὅπως π.χ. συμβαίνει στή μυθική ιδέα τῆς κοινῆς καταγωγῆς ὅλων τῶν πραγμάτων ἐν πάσῃ

περιπτώσει, τώρα οί αντιθέσεις αυτές μπορούσαν νά εμφανισθοῦν ἢ μία δίπλα στήν ἄλλη ὡς ἰσότητα μεγέθη πού τό καθένα τους μπορούσε νά μεταβληθεῖ καί στό ἀντίθετό του. Ἄν ὁμως τά ρυστατικά στοιχεῖα τοῦ κόσμου εἶναι ἀνεξάρτητα καί συνάμα κατ' ἀρχήν ἰσότητα μεταξύ τους, ἂν τό ἓνα μπορεῖ νά ἀντικαταστήσει τό ἄλλο ἢ νά μετατραπεῖ στό ἄλλο, τότε ἡ ὅρα κατάρτιση τοῦ κόσμου σημαίνει *eo ipso* ὁμογενοποίησή του. Ἡ ἔλλειψη νοήματος εἶναι ἔλλειψη συνοχῆς — ἔλλειψη συνοχῆς καί κατάρτιση σέ ἰσότητα καί ἐναλλάξιμα μεταξύ τους μεγέθη σημαίνουν ὁμως τήν ἀπεριόριστη συνδυαστικότητα τούτων ἐδῶ μεταξύ τους, δηλαδή τή δυνατότητα νά συγκροτηθεῖ ὁ κόσμος κατὰ βούληση.

Ἀπό τή στιγμή πού θά κατατμηθεῖ καί θά κερματισθεῖ ὅ,τι προηγουμένως φαινόταν ὡς Ὁλο καί ὡς σύνθεση, θά πρέπει τελικά καί νά ἀναλυθεῖ σέ άτομα. Πάνω στή βάση τῆς ἤδη συντελεσμένης κατάρτισης καί τῆς ἐπίγνωσης ὅτι τώρα πιά δέν μπορεῖ νά σταθεῖ καμμιά ἰδέα τοῦ Ὁλου μέ τήν παλιά ἔννοια, ἀρχίζει ἡ ἀναζήτηση τῶν ἔσχατων ρυστατικῶν ἢ δομικῶν στοιχείων μέσα στό σύμπαν τῆς γλώσσας καί στό σύμπαν τῶν μορφῶν. Τούτη ἡ ἀναζήτηση ἢ ἀνάλυση ἰσοδυναμεῖ καθ' αὐτή μέ τήν ἀπόφαση ν' ἀντικατασταθεῖ ἡ δεσμευτική σύνθεση μέ τήν ἐλεύθερη συνδυαστική. Γιατί τούτη ἐδῶ εἶναι δυνατή μονάχα πάνω στή βάση καθαρῶν καί ἔσχατων στοιχείων, μονάχα τέτοια στοιχεῖα ἐγγυοῦνται α *limine* τήν ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς συνδυαστικῆς δραστηριότητος. Ὅσο ἀπλούστερο εἶναι ἓνα στοιχεῖο, τόσο πιό ἐλεύθερα μπορεῖ κανεῖς ν' ἀναστραφεῖ ἢ νά παίξει μαζί του, ἐνῶ τό σύνθετο ἔχει ἤδη καθ' αὐτό μιᾶ δομή, δηλαδή ἓνα ἐδραῖο πλαίσιο, ἐντός τοῦ ὁποίου πρέπει νά κινηθεῖ κανεῖς, ἂν δέν θέλει νά καταστρέψει τή δεδομένη σύνθεση ἢ δομή. Ἡ ἀστυκή ἰδέα τῆς ἀρμονικῆς σύνθεσης ἐξυπονοοῦσε ὅτι ἡ συμπαράθεση τῶν μερῶν, πού κι αὐτά μέ τή σειρά τους ἀποτελοῦνταν ἀπό ἄλλα, ὀφείλε νά γίνει βάσει μιᾶς προκαταβολικῆς ὁδηγήτριας σύλληψης τοῦ Ὁλου· τώρα ὁμως τό παιγνίδι τῆς ἐλεύθερης συνδυαστικῆς ἀποφασίζει πῶς θά εἶναι τό Ὁλο πού δημιουργεῖται ἀπό τή συμπαράθεση τῶν ἔσχατων δομικῶν στοιχείων. Ὅχι τυχαῖα συνδέθηκε ἡ μοντέρνα τέχνη ἐξ ἀρχῆς μέ τό αἶτημα τῆς καθαρότητος τῶν τεχνῶν, δηλαδή τῆς ἀναγωγῆς κάθε τέχνης σ' ἓνα μοναδικό ἀποφασιστικό μορφικό στοιχεῖο, ἐνῶ συνάμα ἐπιδιώχθηκε ὁ παραμερισμός ὅσων στοιχείων ἔδιναν στήν ἐκάστοτε τέχνη τόν χαρακτηριστή σύνθεσης μέ τήν ἀστυκή ἔννοια. Ἐτσι, ἀπό τήν ἀρχιτεκτονική ἐκδιώχθηκε τό

εἰκαστικό, τό πλαστικό καί τό διακοσμητικό στοιχεῖο, ἀπό τή ζωγραφική ἐξοβελίσθηκε τό πλαστικό καί τό τεκτονικό (ἡ εἰκόνα γίνεται καθαρή ἐπιφάνεια δίχως προοπτική, τελικά ἐξαφανίζεται καί ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ πάνω καί κάτω), ἀπό τήν καθαρή πλαστική ἀπομορφώνεται τό εἰκαστικό καί τό τεκτονικό. Στό ἐπόμενο τμήμα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀντίστοιχα φαινόμενα ἀπό τόν χῶρο τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας καί τῆς γλωσσολογίας. Ἐδῶ πρέπει πρῶτα-πρῶτα νά ὑπομνήσουμε μιά σπουδαία συνέπεια τῆς ἀναζήτησης τοῦ «καθαροῦ» ἢ τῶν ἔσχατων δομικῶν στοιχείων καί ἀτόμων. Τοῦτα ἐδῶ προφανῶς δέν γίνονται ἀντιληπτὰ ὁμῶς, δηλαδή μέσω τῆς φυσιολογικῆς αἰσθητήριας ἀντίληψης, ἀλλιῶς θά περίττευε καί ἡ ἀναζήτησή τους. Ἡ ἐμπειρικά δεδομένη πραγματικότητα δέν μπορεῖ ἄλλωστε ν' ἀντιφάσκει κατ' εὐθείαν πρὸς τίς συνήθειες καί τίς προσδοκίες τοῦ common sense, οὔτε καί μπορεῖ νά διαμορφώνεται διαφορετικά κάθε φορά καί μέ βάση αὐθαίρετους συνδυασμούς. Πρέπει λοιπόν νά γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα στήν πραγματικότητα τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων καί στό ἀποκλειστικά νοητό ἐπίπεδο, πάνω στό ὁποῖο βρίσκονται οἱ καθαρές μορφές ἢ τά ἔσχατα δομικά στοιχεῖα καί ἄτομα. Μονάχα τούτῃ ἡ διάκριση καί ἡ συνεχῆ παραμονή τοῦ καλλιτέχνη στό ἐπίπεδο τοῦτο καθιστοῦν δυνατό τό παιγνίδι τοῦ ἐλεύθερου συνδυασμοῦ. Πράγματι, ἐξέχοντες θεωρητικοί καί πρακτικοί τῆς μοντέρνας τέχνης αἰτιολόγησαν τήν ἀπόρριψη τοῦ ἀστικοῦ ρεαλισμοῦ, πού στηρίζοταν στήν ἀρχή τῆς μίμησης, διατρανώνοντας τήν πεποίθησή τους ὅτι στ' ἀλήθεια ὑπάρχει ἐκεῖνο τό οἶονεῖ ὑπερβατικό καί μόνο μέ τά μάτια τῆς νόησης ὁρατό ἐπίπεδο. Ἀλλά ἀκόμα καὶ ὅποτε ἔλειπε ἡ τέτοια μεταφυσική, στήν κοσμοεικόνα τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας καί τῆς θεμελιωμένης σ' αὐτήν ἐπιστήμης ἀντιπαρατασσόταν μιά δυναμική σύλληψη τῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία ἔβλεπε τά πράγματα ὡς ἀπλῶς προσωρινές συμπυκνώσεις τῆς καθαρῆς ἐνέργειας καί τῆς καθαρῆς κίνησης.

Γινόμεστε ἐδῶ μάρτυρες τῆς γένεσης μιᾶς νοησιάρχιας ἢ καί πνευματοκρατίας, ἡ ὁποία βέβαια μονάχα τυχαῖα διασταυρώνεται μέ τίς ἀντίστοιχες παραδοσιακές φιλοσοφικές κατευθύνσεις καί πρῶτα-πρῶτα πρέπει νά κατανοηθεῖ μέ βάση τήν ἀντίθεσή της πρὸς τόν ἀστικό ἐμπειρισμό τοῦ common sense. Τούτῃ ἡ νοησιαρχία ἢ πνευματοκρατία ἐπηρεάζει ἀκόμα καί ὅσους ἐκπροσώπους τῆς πρωτοπορίας ἀσκοῦν τή λατρεία τῆς μηχανῆς. Γιατί ἡ μηχανή θεωρεῖται καθαρὸ ἔργο τοῦ

πνεύματος, τό ὁποῖο ἐδῶ μεθοδεύει τήν ἐργασία του ὅπως ἀκριβῶς καί στόν χῶρο τῆς γεωμετρίας, δηλαδή μέ τή βοήθεια ἔσχατων δομικῶν στοιχείων κατασκευάζει μορφές ἀπαλλαγμένες ἀπό τήν τυχαίτητα καί τήν ἀσυμμετρία τοῦ ἐμπειρικά δεδομένου. Ἔτσι δέν ἀποτελεῖ παράδοξο τό ὅτι κονστρουκτιβιστικές σχολές, πού ἐπιδιώκουν νά ἐπεξεργασθοῦν δομές καθαρά ἀντικειμενικές, δηλαδή δίχως καμμιάν ἀναφορά στήν ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα, ἐμφανίζονται παράλληλα μέ ρεύματα πού θεματοποιοῦν κυρίως τήν ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα. Γιατί ἀκριβῶς ὅπως οἱ δομές διαμορφώνονται μέ τόν συνδυασμό ἔσχατων στοιχείων ἢ μορφῶν, ἔτσι καί ἡ ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα δέν συλλαμβάνεται πλέον μέ τήν ἀστυκή ἔννοια ἐνός πάγια διαρθρωμένου συνόλου διαφορετικῶν καί ἀλληλοσυμπληρούμενων ψυχικῶν δυνάμεων, παρά ὡς λίγο-πολύ χαλαρό ἄθροισμα στοιχείων, τά ὁποῖα βρίσκονται σέ συνεχή ροή καί μποροῦν νά ἔρθουν στίς πιό διαφορετικές σχέσεις μεταξύ τους, νά συνδυασθοῦν δηλαδή σχεδόν κατά βούληση. Πρό παντός τό ἀσυνεῖδητο παρουσιάζεται ὡς ἀνεξάντλητη δεξαμενή τέτοιων στοιχείων, τά ὁποῖα συνδέονται μεταξύ τους κατά τρόπο κάθε φορά καινούργιο καί ἐκπληκτικό μέσα στόν ἐλεύθερο συνειρμό ἢ στό ὄνειρο, γεννώντας ἀπειρή πουλιὰ μορφῶν. Τώρα, ἡ σύνδεση τούτη μπορεῖ νά 'ναι εἴτε παθητική, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἀποτελεῖ τό ἀποτελεσμα κρυφῆς διεργασίας τοῦ ἀσυνειδήτου δίχως καθοδηγητική συνεργία τῆς συνείδησης, εἴτε ἐνεργητική, ὅταν ἡ νόηση τοῦ καλλιτέχνη ἐπιχειρεῖ μιάν ἀνάλυση καί συνάμα μιάν ἀνασυγκρότηση τοῦ ὁποιοῦ ὕλικου θέτει στή διάθεσή της τό ἀσυνεῖδητο γιά νά παρουσιάσει τίς δυνατές δομές τῆς ψυχῆς ἢ τίς δυνατές δομές τῶν ἀντικειμένων μέσα στίς δυνατές προοπτικές τῆς ψυχῆς. Ἡ αὐθόρμητη πίστη στήν τυχαία ἢ ἀστάθμητη, ἀλλά πλούσια σέ αἰσθητικά ἀποτελέσματα σύνδεση ἔσχατων στοιχείων συνεπάγεται τήν πίστη στήν ἱκανότητα τοῦ πνεύματος νά δίνει στά πάντα νόημα καί νά κάνει τά πάντα μέσο τῆς δικῆς του ἔκφρασης· ἔτσι ὁ ἐσωτερικός καί ὁ ἐξωτερικός κόσμος, καθῶς ἀποσυντίθεται καί ἀνασυγκροτεῖται μέσω τῆς πρωτογενοῦς δυναμικῆς τῆς ψυχῆς, γίνεται ὄργανο τοῦ καλλιτέχνη χωρίς τοῦτος ἐδῶ ν' ἀναγκάζεται νά λάβει ὑπ' ὄψιν του τούς κανόνες τῆς ἀστυκῆς ὀρθολογικότητας.

Ὁ ὑποκειμενισμός τῆς μοντέρνας τέχνης ἔχει λοιπόν διπλή σημασία: ἀπό τή μιά σημαίνει προτεραιότητα τῆς ὑποκειμενικότητας ὡς τοῦ τομέα ὅπου τά πάντα βρίσκονται σέ συνεχή ροή καί ὅπου προ-

κύπτουν αδιάκοπα καινούργιοι συνδυασμοί τῶν δεδομένων στοιχείων ἢ ψυχικῶν ἀτόμων ἀπό τήν ἄλλη εἶναι ταυτόσημος μέ τή νοησιαρχία ἢ τήν πνευματοκρατία, ὅπως τίς διευκρινίσαμε προηγουμένως, καί τότε σημαίνει τήν παντοδυναμία τοῦ συνδυάζοντος ὑποκειμένου, ἀδιάφορο ἂν ἡ ἐλεύθερη συνδυαστική ἐκδιπλώνεται στόν χῶρο τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας ἢ στήν ἐπικράτεια τῶν καθαρῶν μορφῶν καί τῶν καθαρῶν χρωμάτων. Ὁ ὑποκειμενισμός μέ τή δεύτερη τούτη ἔννοια γίνεται τόσο πιό ἀπεριόριστος, ὅσο περισσότερο διαλύονται οἱ δεσμευτικές ἀρχές τοῦ ἀστυκοῦ κανόνα. Στόν βαθμό πού ἡ τέχνη παύει νά εἶναι μίμηση τῆς φύσης καί νά ὑπηρετεῖ τό ἀντίστοιχο ἰδεώδες τῆς ἁρμονίας μέ τή βοήθεια τῶν ἀντίστοιχων ὑφολογικῶν μέσων, ὁ καλλιτέχνης γίνεται κοσμοπλάστης. Ἡ τέχνη δημιουργεῖ τόν (δικό της) κόσμο ἢ πάντως μέ τή δημιουργία ἑνός καλλιτεχνήματος φέρνει στόν κόσμο κάτι ὁλότελα καινούργιο καί πρωτογενές — καί τοῦτο συμβαίνει πάλι κατά τρόπο διαμετρικά ἀντίθετο πρός τή μεθόδευση πού ἐφαρμοζόταν κατά τήν καλλιτεχνική ἀναπαράσταση τοῦ ἰδεώδους τῆς φύσης: ὁ ἐλεύθερος συνδυασμός μπαίνει στή θέση τῆς σύνθεσης πού ἐδράζεται σέ πάγιους κανόνες. Ἡ ὑφή καί ἡ δραστηριότητα τοῦ συνδυάζοντος ὑποκειμένου γίνεται τώρα θέμα πρώτης γραμμῆς καί συχνά ἐπισκιαίνει τό ἀντικείμενο ἢ τό προϊόν τούτης τῆς δραστηριότητας, δηλαδή τό καλλιτέχνημα μεταβάλλεται ὅλο καί περισσότερο σέ ἀφορμή γιά νά τίθενται καί νά λύνονται τά θεωρητικά καί τεχνικά προβλήματα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἡ ἴδια τούτη δημιουργία γίνεται στό ἐξῆς ὅλο καί περισσότερο θέμα τοῦ καλλιτεχνήματος, τό ὁποῖο δέν πρέπει πιά νά ὁλοκληρωθεῖ μέ τήν παλιά ἔννοια, ἀλλά ἐπιτρέπεται νά παρουσιασθεῖ στό κοινό ὡς μισοτελειωμένο κομμάτι ἢ ὡς προσχέδιο — δηλαδή σέ κατάσταση πού φανερώνει τή διαδικασία τῆς δημιουργίας: ἂν ἡ δραστηριότητα τοῦ καλλιτέχνη γίνεθαι θέμα τῆς τέχνης, τότε καί τά κλάσματα ἢ οἱ φάσεις τούτης τῆς δραστηριότητας ἀποτελοῦν καλλιτεχνήματα. Ἡ παντοδυναμία τοῦ συνδυάζοντος ὑποκειμένου καί ἡ συναφής μ' αὐτήν προνομιακή θεματοποίηση τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητας ἐξηγοῦν τό πλῆθος τῶν κεμένων πάνω στή θεωρία τῆς τέχνης καί στήν αἰσθητική, τά ὁποῖα ἔγραψαν καλλιτέχνες καί λογοτέχνες ἀπό τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. καί μετά. Ἐδῶ ἀντικατοπτρίζεται ἡ καινούργια συνείδηση ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν δυνατῶν συνδυασμῶν εἶναι κατ' ἀρχήν ἀπεριόριστος, καί κάθε κυρίαρχος συνδυαστής θέλει νά ὀρίσει ἀνεξάρτητα ἀπό τοὺς ἄλλους

τούς κανόνες, σύμφωνα μέ τούς όποίους σκέπτεται νά συνδυάσει μέσα στόν δικό του χῶρο τά ἔσχατα δομικά στοιχεῖα.

Θά ἐξηγήσουμε τώρα πῶς ἀρθρώθηκαν καί συγκεκριμενοποιήθηκαν στούς ἐπί μέρους τομεῖς τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης οἱ γενικές τάσεις πού διαγράψαμε στά παραπάνω. Παράλληλα θά δείξουμε ὅτι καί πῶς σέ ὅλους αὐτούς τούς τομεῖς ἡ ἀντικατάσταση τοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό ἐν μέρει συνεπέφερε καί ἐν μέρει συνόδευσε τό νέο πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χῶρος» ἀπέναντι στό μέγεθος «χρόνος». Ἡ προϋπόθεση γιά νά γίνει αὐτό δημιουργήθηκε μέ τή συντριβή τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης καί τήν κατάρτιση τοῦ κόσμου, ἀπό τήν ὁποία ἀναγκαστικά προέκυψε στό τέλος ἡ ἀντίληψη τῆς κατ' ἀρχήν ἰσοτιμίας τῶν ἐπί μέρους ἀποσπασμάτων ἢ ἀτόμων. Χάρη στήν ἀντίληψη τούτη ὁμογενοποιήθηκε ἀπόλυτα ὁ χῶρος, μέσα στόν ὁποῖο κινοῦνταν τά ἄτομα, ἐνῶ συνάμα ἐλαχιστοποιήθηκε ὁ ρόλος τοῦ χρόνου, ἐφ' ὅσον αὐτά τά ἄτομα ἢ δομικά στοιχεῖα χρησιμοποιοῦνταν ἀπό τόν συνδυαστή στήν ἀρχέγονη καί πρωτογενή, οἶονεῖ ἀχρονη μορφή τους, ἐνῶ τά συστατικά στοιχεῖα τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης θεωροῦνταν ὡς ὥριμοι καρποί τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου ἢ τουλάχιστον τῆς φύσης, καθῶς αὐτή μετατρέπονταν σέ ἱστορία καί πολιτισμό. Ἡ προτεραιότητα τοῦ παράγοντα «χῶρος» ὀφείλεται ὁμῶς καί σέ ἄλλους λόγους, πού θά φανοῦν στήν πορεία τῆς ἀνάλυσής μας.

β. *Οἱ ἐπί μέρους τομεῖς*

Θά ἦταν ἐξαιρετικά δύσκολη καί συνάμα ἀχάριστη δουλειά νά ἀσχοληθεῖ κανεῖς μέ τό ἐρώτημα σέ ποιόν τομέα τῆς λογοτεχνικῆς καί καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος συντελέσθηκε γιά πρώτη φορά ἡ ἀντικατάσταση τοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό. Ἄν μπορούσε νά ἀποδειχθεῖ ὅτι συντελέσθηκε σέ ὅλους τούς τομεῖς μέ ἀφετηρία παρόμοια κίνητρα καί παρόμοιες ἀντιλήψεις, τότε τό παραπάνω ἐρώτημα εἶναι ἀδιάφορο ἀπό δομική ἀποψη· ἀπό ἱστορική ἀποψη, πάλι, παραμένει ἀκανθῶδες ἐπειδή ἡ ἐξέλιξη, γιά τήν ὁποία γίνεται ἐδῶ λόγος, ἀγκάλιασε σέ ἐκπληκτικά σύντομο διάστημα ὅλους τούς τομεῖς καί ἡ συνείδηση τοῦ ἐνιαίου τῆς χαρακτηριστήρα συχνά ἐκφράσθηκε στό αἶτημα ἀναμόρφωσης ὅλων τῶν τεχνῶν σύμφωνα μέ τό ἴδιο πρότυπο. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, σέ ὅλους

τούς τομείς τῆς μοντέρνας λογοτεχνίας καί τέχνης ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τήν ἀστυκή σύνθεση ἀρχικά ἐμφανίσθηκε ὡς ἀναλυτική ἀναζήτηση καθαῶν μορφῶν καί ἔσχατων δομικῶν στοιχείων — καί ἡ ἀναζήτηση τούτη ἔγινε μέ τέτοιον τρόπο, ὥστε ἀναγκαστικά συνεπέφερε καί μίαν ἀμφισβήτηση τοῦ περιεχομένου τῆς ἀστυκῆς κοσμοθεώρησης. Ἔτσι, ἤδη ἀπό τίς ἀπαρχές τῆς μοντέρνας λυρικῆς ποίησης, τό ἰδεῶδες τῆς καθαρῆς ποίησης ἢ τῆς ποίησης ὡς καθαρῆς γλώσσας συμβάδισε μέ τήν ἀποδιάρθρωση τῆς κοσμοεικόνας πού εἶχε συγκροτήσει ἡ ἀστυκή ὀρθολογικότητα. Ἡ ἀστυκή ποίηση μπορούσε βέβαια, καί μάλιστα κάποτε ἔπρεπε κιόλας, νά θεματοποιήσει τή γλώσσα, ὄχι ὁμῶς στήν καθαρότητά της, ἀλλά ὡς μέσο ἔκφρασης ἑνός νοήματος μέ αἰσθητικές ἀξιώσεις. Γι' αὐτό καί οἱ γλωσσικές συμβάσεις, ὅπως καθορίζονταν καί ἀναγνωρίζονταν ἀπό τήν κοινωνία (ἢ ἀπό τό μορφωμένο της στρώμα), γίνονταν ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον σεβαστές· ὁ ποιητής ἐπιτρεπόταν σέ δεδομένη περίπτωση νά τίς παραβιάσει, ἂν αὐτό φαινόταν ἀπαραίτητο γιά τήν ἐπίταση τοῦ αἰσθητικοῦ ἀποτελέσματος, ἀλλά ποτέ κατὰ τρόπο ὥστε νά προκαλέσει ἀπλῶς ἀπορία καί ἀμηχανία στόν (μορφωμένο) ἀναγνώστη. Ἡ γλώσσα ἦταν, μ' ἄλλα λόγια, ὀργανωμένος φορέας ὀργανωμένου νοήματος καί μ' αὐτή μιλοῦσαν οἱ φορεῖς τούτου τοῦ νοήματος, δηλαδή ἡ φύση καί ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ ἡ αἰσθητική ἐπίταγή τῆς ἀρμονικῆς σύνδεσης ἀνάμεσα σέ γλωσσική μορφή καί σέ μεστό νοήματος περιεχόμενο πηγάζε ἀπό τήν ἴδια συνθετική ἀντίληψη τῆς ἀρμονίας ὅπως κι ἡ κοσμοθεωρητική καί ἠθική ἐπιθυμία γιά συνεργασία πνεύματος (κανονιστικῆς ἀρχῆς ἢ νοήματος) καί ὕλης ἢ Λόγου καί ψυχορμῆτων στό ἐπίπεδο τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου. Μόνο μέ τήν ἀποκοπή του ἀπό τό νόημα (στήν ἰδιαίτερη καί πολυδιάστατη ἀστυκή σημασία τούτης τῆς λέξης) μπορεῖ ὁ μοντέρνος ποιητής νά ἀννοηρῇ σέ αἰσθητικό ἰδεῶδες τήν καθαρότητα τῆς γλώσσας καί τῆς ποίησης πέρα ἀπό κάθε σύμβαση καί κάθε ἀνάγκη συνεννόησης. Τό νόημα συμπίπτει στό ἐξῆς μέ τό νόημα τῆς γλώσσας ὡς τέτοιας, καί ἐφ' ὅσον τό τελευταῖο αὐτό διαφέρει ριζικά ἀπό τό νόημα μέ τήν ἀστυκή ἔννοια τοῦ ὅρου, γι' αὐτό καί ἡ γλώσσα, ἂν ἀναγορευθεῖ σέ μόνο νόημα, μπορεῖ νά ἐκφράσει μόνον ὅ,τι μέ ἀστικά κριτήρια εἶναι ἀνόητο. Ἡ καθαρῆ γλώσσα μπορεῖ νά προέλθει λοιπόν μόνον ἀπό ἕναν κατακερματισμό ἐκείνης τῆς γλώσσας πού ἦταν ὁ φορέας ἀστικοῦ νοήματος, καί τῆς ἀντιστοιχεῖ εἴτε μιά ἀποσπασματική πραγματικότητα εἴτε καμμία. Ἡ ἀναφορά στήν πραγματικότητα δέν ἀποτελεῖ πιά

κριτήριο για τό νόημα τῆς γλώσσας, παρά μάλλον κάτι πού ὁ ἀναγνώστης πρέπει νά κρατᾷ σέ κάποια γωνιά τοῦ μυαλοῦ του, γιά νά μετᾷ τήν ἀπόσταση πού χωρίζει τή γλώσσα τοῦ ποιήματος ἀπό τόν ἐμπειρικά δεδομένο κόσμο καί νά μπορεῖ ἔτσι νά ἀποτιμήσει καλύτερα τό ἐπιδιωκόμενο αἰσθητικό ἀποτέλεσμα. Κατά τά ἄλλα τό νόημα τῆς γλώσσας προκύπτει ἀπό τή δική της κίνηση καί δυναμική, χάρη στήν ὁποία τά ἀντικείμενα μετατρέπονται σέ γλώσσα ἢ μάλλον ἀπορροφῶνται ἀπό τή γλώσσα· τότε τό σύμπαν τῆς γλώσσας δέν μπορεῖ πιά νά διακριθεῖ ἀπό τό σύμπαν τῶν πραγμάτων, ἡ γλώσσα τῆς ποίησης συνιστᾷ ἕναν κόσμο ὁ ὁποῖος θέλει νά εἶναι ὁ κόσμος.

Ὅταν ἡ ποίηση γίνεται γλώσσα καί ἡ γλώσσα γίνεται ὁ κόσμος, τότε ἡ γλώσσα γίνεται τό κεντρικό θέμα τῆς ποίησης. Ἡ χρήση τῆς γλώσσας στήν ποίηση ἐνσαρκώνει ἕναν στοχασμό πάνω σέ τούτη τή χρήση, καί ἡ ἀπόφαση σχετικά μέ τούτη τή χρήση συμπίπτει μέ τήν ἀπόφαση γιά τή συγκρότηση τοῦ κόσμου. Ὅσο συνεπέστερα ἐπιτελεῖται ἡ διάλυση τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης τῆς ἁρμονικά διαρθρωμένης κοσμοεικόνας, τόσο πιο ἀμείλυντα συντρίβεται τό προγενέστερο νόημα τῆς γλώσσας. Ἡ πλήρης παραίτηση ἀπό ἀναφορά σέ οὐσίες, δηλαδή στό ἐγώ καί στά πράγματα, ὁδηγεῖ στό παιγνίδι μέ τή γλώσσα ὡς ἀπλό συνδυασμό ἤχων, στό μπρουϊτιστικό (bruitiste) ἢ στό ἀφηρημένο φωνητικό ποίημα. Τή φυσιογνωμία τῆς μοντέρνας ποίησης δέν τήν προσδιόρισαν ὁμως οἱ τέτοιες ὑπερβολές τῆς πρωτοπορίας, παρά ἡ ἐξέλιξη ἐκείνη, ἡ ὁποία ἔφτασε σέ μιά πρώτη κορύφωση μέ τήν ἐπικράτηση τοῦ vers libre καί ὁδήγησε τή χαλάρωση τῆς σύνταξης, πού ἐγκαινιάσθηκε ἔτσι, ἴσαμε τήν πλήρη αὐτονόμηση τῆς λέξης. Ὁ vers libre κατέστησε δυνατή μίαν ἀνεμπόδιστη καί κατ' ἀρχήν ἀπεριόριστη εἰσοδοχή μοτίβων στό ποίημα, πράγμα πού δέν ἐπέτρεπε ἡ προηγούμενη κλειστή μορφή, ἡ ὁποία, ὄντας δεσμευτική, ἐν μέρει προσδιόριζε καί τό περιεχόμενο τοῦ ποιήματος. Ὁ δίχως ὄρια στίχος ἐπιβोधήθηκε τήν ἀποκοπή ἀπό τήν ἀναφορά σέ πράγματα καί ταυτόχρονα ἀποδέσμευσε τή δυναμική τῆς γλώσσας, δηλαδή τήν ἀνατίμηση καί αὐτονόμηση τοῦ γλωσσικοῦ παράγοντα. Τώρα ἡ φαντασία μπορούσε νά δραστηριοποιηθεῖ ὡς σταθμιστικός λογισμός καί νά διαμορφώσει τόν κόσμο τῆς πολύ πιο ἐλεύθερα ἀπ' ὅ,τι τήν ἐποχή πού τῆς ἔθεταν ἀπτά ὄρια ἡ ἀναφορά στό ἐγώ καί στά πράγματα καθῶς καί ἡ κλειστή μορφή. Τό ὄνειρο καί ὁ ἐλεύθερος συνειρμός γίνονται ὅλο καί περισσότερο ὕλη καί συνάμα πρότυπο τοῦ ποιήματος, ἐνῶ ἀντίστοιχα με-

ταβάλλεται καί ἡ τεχνική τῆς εἰκόνας: οἱ συνάφειες στὸν χῶρο καί στὸν χρόνον χάνουν τὰ σαφῆ τους περιγράμματα καί τῇ δεσμευτικότητά τους, ἀναμιγνύονται κατὰ βούλησιν μὲ τὰ πράγματα πού κι αὐτὰ διατάσσονται τό ἓνα πλάι στό ἄλλο σέ σειρές ἀνολοκλήρωτες καί γεμάτες κενά. Ἡ χαλάρωσις τῆς σύνταξης, πού συντελέσθηκε ἔτσι, κατέληξε στήν ἀπλή παράταξιν ἀποσπασματικῶν καί παραμορφωμένων προτάσεων.

Μέ τὴν αὐτονόμησιν τῆς μεμονωμένης λέξης ἀποτινάχθηκαν ὀριστικά τὰ δεσμά τῆς σύνταξης. Δέν ἔφτασαν ὅλοι στό σημεῖον νά ζητήσουν τὴν κατάργησιν τῆς κλίσης, τῆς συζυγίας, τοῦ ἐπιθέτου, τοῦ ἐπιρρηματος καί τῶν σημείων τῆς στίξης, ὅπως ἔκαμαν οἱ φουτουριστές, ὅμως στό ἐξῆς ἡ λέξις θεωρήθηκε πρωταρχικά ὡς λέξις καί ὄχι λ.χ. ὡς οὐσιαστικό, ρῆμα ἢ ἐπίθετο. Ὅσο οἱ λέξεις κατανοοῦνταν πρῶτα-πρῶτα μέ γνώμονα τό μέρος τοῦ λόγου ὅπου ἀνῆκαν, ἐντάσσονταν αὐτόματα σέ μίαν ἐκ τῶν προτέρων δεδομένη νοηματική συνάρτησιν καί δέν μπορούσαν νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους κατ' ἀρέσκειαν. Ἡ δυνατότητα ἀποκοπῆς τῆς λέξης ἀπὸ τό ἀντίστοιχο μέρος τοῦ λόγου ἐπιτρέπει τῇ συμπαράταξιν λέξεων πού δέν ταιριάζουν οὔτε γραμματικά οὔτε λογικά· ἡ λέξις χάνει λοιπόν τό νόημά της, ὅπως αὐτό γινόταν ἀντιληπτὸ προηγουμένως, καί γίνεται αἰσθητικὸ στοιχεῖον καί ἐλεύθερα χρησιμοποιήσιμο ὕλικόν. Δέν πρόκειται πιά γιὰ σχέσεις μεταξύ σημασιῶν, παρά πρωταρχικά ἐνδιαφέρουν οἱ σχέσεις μεταξύ λέξεων. Ἡ γλῶσσα, ἡ λογική καί ἡ τάξις τῶν ἀντικειμένων μέσα στὸν κόσμον δέν ἀντιστοιχοῦν πιά ἀμοιβαίᾳ· τό σύνολον τῶν λέξεων, πού ἀποτελοῦν τό ποίημα, δέν διατάσσεται ὑποχρεωτικά σύμφωνα μέ κανόνες, οἱ ὅποιοι ἐγγυοῦνται μίαν προφανή παραλληλότητα μέ τὴν τάξιν τῆς λογικῆς ἢ τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐνότης τοῦ κειμένου ὑποκαθιστᾷ ἔτσι τὴν ἐνότητά τοῦ κόσμου. Τοῦτο τό πρὸς τὰ ἔξω αὐτάρκες κείμενον εἶναι ὅμως ἐσωτερικά διασπασμένο καί ἀποσπασματικόν, χρησιμοποιεῖ ἐλλειπτική γλῶσσα, ὅπου τό ἀντικείμενον ἢ τό ὑποκείμενον μιᾶς πρότασις παραλείπεται, οἱ ἴδιες οἱ προτάσεις διακόπτονται, συμπαρατάσσονται οὐσιαστικά δίχως ρήματα, λέξεις χρησιμοποιοῦνται μονάχα γιὰ χάριν ἐνός ἐτυμολογικοῦ ὑπαινιγμοῦ, φτιάχνονται δευτερεύουσες προτάσεις χωρὶς ἀναφορά σέ μίαν κύρια καί ἀναμιγνύονται ἐσκεμμένα ἀντικειμενικὲς καί συναισθηματικὲς ἀποφάνσεις. Ἡ διάλυσις τῶν ἐδραίων συστημάτων ἀναφορᾶς τῆς ἀστυκῆς κοσμοεικόνας καταφαίνεται στὴ χρῆσιν ἐπιθέτων ξένων πρὸς τὰ πράγματα, ἐπιθέτων δηλαδὴ

πού δέν πηγάζουν ἀπό κάποια αἰσθητήρια ἐμπειρία, ἀλλά ἀπό τήν πρόθεση νά φωτισθεῖ ἡ ὑφή ενός πράγματος βαθύτερα χάρις στήν ἀπροσδόκητη σύνδεσή του μέ ἕνα κατηγορημα ξένο πρὸς αὐτό. Βέβαια, κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες μεταβάλλεται ὁλότελα ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ ὕφους. Ἄν τό ζητούμενο δέν εἶναι πιά ἡ ὀργάνωση τοῦ ποιήματος γύρω ἀπό τοὺς σταθεροὺς ἄξονες τῆς μορφῆς καί τοῦ περιεχομένου, τοῦ νοήματος καί τοῦ ὕλικου, τοῦ ὅλου καί τοῦ μέρους, τότε καί τό ὕφος δέν μπορεῖ νά ἐγκείται στήν εὐτυχὴ χρήση τῶν γλωσσικῶν ἐκείνων μέσων πού φαίνονται τά πιό κατάλληλα γιά τήν παραπάνω ὀργάνωση· εἶναι λιγότερο ἡ κυρίαρχη ἰσορροπία, ὅπου τό ὕλικό βρίσκεται ὑπὸ τήν ἀπόλυτη κατοχή τοῦ ποιητῆ, καί περισσότερο μιὰ ἐκρηξη ἢ μιὰ σειρά ἐκρήξεων σέ διαφορετικά καί διαδοχικά ἐπίπεδα, εἶναι ρήξη καί ξαφνική ἀλλά πλήρης ἀποκάλυψη ενός ἀπολύτου μέσα σέ κάθε ἐπὶ μέρος συστατικό στοιχεῖο τοῦ ποιήματος ὡς προϊόντος βιωμένης προσωπικῆς ἔντασης. Τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα ἐπιτυγχάνεται ὄχι μέ τήν εὐλυγισία τῆς γλώσσας καί μέ διακοσμητικά στοιχεῖα, ἀλλά μέ μιὰ χειμαρρώδη ροή εἰκόνων καί μέ τολμηρές μεταφορές, ἀναλογίες ἢ συγκρίσεις, οἱ ὁποῖες συνδέουν πράγματα, ιδιότητες ἢ σημασίες φαινομενικά πολύ μακρινές.

Αὐτά ὅλα σημαίνουν: ἡ ποίηση ἐπαψέ νά εἶναι συνθετική τέχνη μέ τήν ἀστυκή ἔννοια καί μετατράπηκε σέ συνδυαστική. Συνδυάζονται μεταξύ τους δομικά στοιχεῖα, τά ὁποῖα μποροῦν νά ὑπάρχουν καθ' αὐτά καί σέ ἀπόλυτη ἀπομόνωση ἀπό ὅλα τά ἄλλα, ὅμως ἀκριβῶς γι' αὐτό εἶναι κατ' ἀρχὴν ἰσότημα, δηλαδή βρίσκονται πάνω στό ἴδιο ἐπίπεδο καί εἶναι δυνατόν νά ἐναλλαγοῦν σχεδόν κατὰ βούληση· ὄχι μονάχα μεμονωμένες λέξεις, ἀλλά καί ὁλόκληροι στίχοι μποροῦν ν' ἀλλάξουν θέση μέσα στό ποίημα, πράγμα ἀπολύτως ἀδύνατο στήν προγενέστερη ποίηση. Ἡ διάταξη πού εἶναι θεμελιώδης γιά τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης —δηλαδή ἡ συνύπαρξη μεμονωμένων ἔσχατων στοιχείων πάνω σέ μιάν ἑνιαία ἐπιφάνεια— συνεπιφέρει τήν ἐπικράτηση τῆς ἀναλυτικῆς ἀρχῆς τῆς ἀπλῆς παράταξης, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τήν ἐναλλαγὴ θέσης, ἀπέναντι στή συνθετική ἀρχή τῆς ἱεραρχικῆς διάρθρωσης, ἐντός τῆς ὁποίας τό κάθε συστατικό στοιχεῖο ἔχει τήν πάγια θέση του. Τούτη ἡ ἀναμόρφωση τῆς ποίησης πάνω σέ ἀναλυτική-συνδυαστική βάση συγχωνεύθηκε μέ δύο διαδικασίες, γιὰ τίς ὁποῖες ἤδη μιλήσαμε. Πρῶτον, ἡ αὐτονόμηση τοῦ γλωσσικοῦ παράγοντα ἢ ἡ ἀδιαφορία τῆς καθαρῆς γλώσσας ἀπέναντι στήν ἐμπράγ-

ματη αναφορά και στη σημασία ενίσχυσε έντονα τη συνδυαστική, έπειδή προηγουμένως τίς λέξεις και τίς προτάσεις τίς έκανε αόκλητες και μή εναλλάξιμες ακριβώς ή σύνδεσή τους με ένα περιεχόμενο και με μία σημασία, δηλαδή ή μέριμνα για τήν ύπαρξη αντιστοιχιών προς τόν πραγματικό κόσμο· γι' αυτόν τόν λόγο και ή μοντέρνα λυρική ποίηση επωράτησε τώρα όριστικά απέναντι στην έπική ποίηση, ή όποια ως εκ του χαρακτήρα της είχε τοποθέτηση αντικειμενική. 'Η διάλυση τής άστυγής συνθετικής ένότητας μορφής και περιεχομένου και ή προτεραιότητα τής μορφής ή τής γλώσσας σήμαινε ακριβώς προτεραιότητα του στοιχείου εκείνου, τό όποιο μπορεί νά κατακερματισθεί και νά ανασυγκροτηθεί κατά βούληση. Δεύτερον, τό πεδίο των συνδυασμών διευρύνθηκε με τη συνειδητά αντιαστική συμπερίληψη του κοινότοπου, του άσχημου, του τρομακτικού κτλ. στη θεματική τής ποίησης, πράγμα πού είχε και τό πρόσθετο αποτέλεσμα ότι έτσι ισοπεδώθηκαν ιεραρχίες αξιών, οι όποιες παρακώλυαν τόν ελεύθερο συνδυασμό των πάντων με τά πάντα. 'Απέναντι σε τούτο τό εύρύ, ένοποιημένο και όμογενές πεδίο ό ποιητής στέκει τώρα ως ό κυρίαρχος συνδυαστής, ό όποιος έχει στην ελεύθερη διάθεσή του όλα τά έσχατα δομικά στοιχεία, όσα βρίσκονται πάνω στό πεδίο αυτό. Με τήν ιδιότητά του αυτήν ένεργεί ως οργανωτική νόηση με μαθηματική ψυχρή λογική και νηφάλια αίσθηση απόστασης, χειριζόμενος τά προσωπικά του βιώματα και τό (πάσχον) έγώ του όπως και κάθε άλλο δομικό στοιχείο τής τέχνης του. 'Ανάμεσα στό ποιητικό και στό έμπειρικό-προσωπικό έγώ του ποιητή χαράζεται λοιπόν μία λίγο-πολύ καθαρή γραμμή, και τό πρώτο κάνει τό δεύτερο αντικείμενό του. Μόνο τό έμπειρικό έγώ ή ή προσωπική ύπαρξη του ποιητή επιτρέπεται νά πάσχει έξ αίτίας τής διάλυσης ή τής κατάτμησης εκείνης, τήν όποια μαρτυρούν ή διάλυση, τής (παλιάς) μορφής και ή κατάτμηση του (παλιού) περιεχομένου μέσα στό ποίημα. 'Αντίθετα, ή αποστολή του ποιητικού έγώ έγκειται στό νά οργανώνει με γλωσσικά μέσα τη διάλυση και τήν κατάτμηση, έτσι ώστε νά προκύπτει τό αναμενόμενο αισθητικό αποτέλεσμα.

'Η γλώσσα τής μοντέρνας λυρικής ποίησης επηρέασε τη γλώσσα σημαντικών εκπροσώπων του μοντέρνου μυθιστορήματος, κι αυτό έγινε από έσωτερική αναγκαιότητα: γιατί οι τελευταίοι προχώρησαν στην αυτόνόμηση τής γλώσσας ώθούμενοι από τά ίδια κίνητρα και από τήν ίδια πρόθεση όπως και οι λυρικοί ποιητές. Όμως στον χώρο του

μοντέρνου μυθιστορήματος, αν τόν επισκοπήσουμε στην ολότητά του, παρέμεινε μιά αμφισημία, ή οποία στη λυρική ποίηση είτε εξέλειψε είτε έπαιξε πολύ μικρότερο ρόλο μετά την ολοκληρωτική επικράτηση του ελεύθερου στίχου. Οί πεζογράφοι, δηλαδή, μπόρεσαν νά αποκοπούν λιγότερο καί όχι κατά πλειοψηφία από τίς παραδοσιακές μορφές καί τά ύφολογικά μέσα (κατά πόσο αυτό έχει νά κάμει μέ την ίδια την ύφή του πεζού λόγου καί της λυρικής ποίησης δέν χρειάζεται νά τό εξετάσουμε εδώ) καί έτσι εμφανίσθηκε τό φαινομενικό παράδοξο, ότι ή διάλυση του περιεχομένου της άστικής σύνθεσης συντελέσθηκε στο μοντέρνο μυθιστόρημα μέ γλωσσικά καί ύφολογικά μέσα που ανήκαν στις ύψηλότερες έπιδόσεις του άστικού μυθιστορήματος. Έδώ πρέπει λοιπόν νά διακρίνουμε ανάμεσα στη διάλυση του περιεχομένου καί στη διάλυση της μορφής του άστικού κανόνα. Ο έπηρεασμός της γλώσσας του μοντέρνου μυθιστορήματος από τή γλώσσα της μοντέρνας λυρικής ποίησης ήταν συνέπεια της δεύτερης. Αρχίζουμε ώστόσο από την πρώτη, ή οποία συντελέσθηκε πρώτα-πρώτα μέ τή μετωπική επίθεση ενάντια στην άστική εικόνα γιά τόν άνθρωπο καί στο άστικό ιδεώδες της προσωπικότητας. Γνωρίζουμε (κεφ. II, 2) ότι τό ιδεώδες αυτό είχε δύο θεμελιώδεις έπόψεις: από τή μιά ή προσωπικότητα όφειλε νά πραγματώσει καί νά ένσαρκώσει μέ τόν τρόπο της τή σύνθεση Λόγου καί ψυχορμής ή φύσης καί πολιτισμού, κι από την άλλη νά έξαντικειμενικεύσει την άτομικότητά της, δηλαδή νά την αναπτύξει στο πλαίσιο της κοινωνίας καί σέ συμφωνία μέ υπερατομικές κανονιστικές αρχές καί αξίες. Καί οί δύο έπόψεις έρείζονταν στο άνθρωπιστικό παιδευτικό ιδεώδες καί έπηρέασαν αποφασιστικά την ύφή του κατ' έξοχήν άστικού μυθιστορήματος, του *Bildungsroman*, δηλαδή του παιδευτικού μυθιστορήματος όπου περιγράφεται ή διαμόρφωση ενός χαρακτήρα. Τό *Bildungsroman* στηριζόταν στην αντίληψη ότι τό (λογοτεχνικό ένδιαφέρον) πρόσωπο κατέχει μιά πάγια ουσία, ή οποία αρχικά ύπάρχει ως καταβολή καί πρέπει νά διατρέξει μιάν εξέλιξη γιά νά πραγματοποιήσει τίς δυνατότητές της καί νά φτάσει στην αὐτογνωσία: ώστε ή εξέλιξη φαινόταν απαραίτητη γιά τή διαμόρφωση μιᾶς όλόπλευρης προσωπικότητας, συνάμα όμως ήταν εξέλιξη ενός έξ αρχής ύφιστάμενου ούσιακού πυρήνα. Μπορούσε νά είναι, καί μάλιστα ήταν αναγκαστικά, γεμάτη συγκρούσεις καί αντιφάσεις, όμως οί συγκρούσεις καί οί αντιφάσεις χρησίμευαν έν τέλει στο νά κάμουν την τελική σύνθεση μεστή περιεχομένου. Γιατί ή εξέλιξη όφειλε όπωσδή-

ποτε νά ὀδηγήσει στή σύνθεση· συντελοῦνταν βέβαια μέσα σέ συνθῆκες ἐνίοτε ἀπρόβλεπτες καί ἀνεξέλεγκτες, ὥστόσο ὁ ἥρωας, τουλάχιστον στήν ἰδεώδη περίπτωση, ἦταν σέ θέση νά τίς ἀξιοποιήσει ἢ καί νά τίς πλάσει σύμφωνα μέ τοὺς δικούς του ἀνώτερους σκοπούς ἢ τὸ δικό του ἰδεώδες αὐτοπραγμάτωσης. Στή συνεχή του ἀναμέτρηση μέ τοὺς ἀντικειμενικούς ὁρους τῆς ἐξέλιξής του ἐξαντικειμενίκευε τὴν ἐξέλιξή του τὴν ἴδια, δηλαδή δέν χανόταν στὸν λαβύρινθο τῶν προσωπικῶν του βιωμάτων καί μονολόγων — οὔτε καί χανόταν τὸ Bildungsroman μέσα στίς ψυχολογικές ἀναλύσεις. Φυσικά ἐμπεριεῖχε μιάν οὐσιαστική ψυχολογική διάσταση, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἀπὸ μερικές ἀπόψεις συνέχιζε τὸ ἀστικό συναισθηματικό μυθιστόρημα τοῦ 18ου αἰ., ὅμως τὸ κυρίως ψυχολογικό μυθιστόρημα εὐδοκίμησε σέ μιὰ κατοπινότερη φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ εἴδους, ὅταν τὸ πρόβλημα δέν ἦταν πιά ἡ (δια)μόρφωση, παρὰ ἡ διάλυση τοῦ ἀστικοῦ προσώπου. Ἀντίθετα, τὸ Bildungsroman συνδέεται ἤδη ἀπὸ τὴ γενική του σύλληψη μέ ἄλλα τυπικά προϊόντα τοῦ ἀστικοῦ πνεύματος, ὅπως οἱ βιογραφίες μεγάλων ἀτόμων. Γιατί καί στίς δύο περιπτώσεις ἐπιχειρεῖται συνειδητὰ καί περιγράφεται διεξοδικά ἡ ἔνταξη τοῦ προσώπου σέ ὀρισμένο περιβάλλον, ἐνῶ ἐπὶ πλέον ὁ χρόνος παραμένει ὁ καθοριστικός παράγοντας τῆς αἰσθήσης τοῦ κόσμου.

Σέ ἀντιστοιχία μέ τίς δύο ἐπόψεις τοῦ ἀστικοῦ ἰδεώδους τῆς προσωπικότητας τὸ Bildungsroman ἦταν ἀνθρωποκεντρικό καί ρεαλιστικό. Δέν φαίνεται λοιπὸν παράξενο πού οἱ διάφορες κατευθύνσεις τῆς πρωτοπορίας ζήτησαν ρητὰ ἀφ' ἐνός τὸν ἐξοβελισμό τοῦ ἐγὼ καί τῶν προβλημάτων του καί ἀφ' ἐτέρου τὴ συντριβὴ τοῦ ἀδρου περιγράμματος τοῦ ρεαλιστικοῦ μυθιστορήματος. Καί οἱ δύο αὐτές ἀπαιτήσεις ικανοποιήθηκαν νωρίτερα ἢ ἀργότερα, λιγότερο ἢ περισσότερο, ὅμως ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ικανοποίησή τους ἢ παράλληλα μ' αὐτὴν καταπολεμήθηκε μέ τὴ βοήθεια διαφόρων, τόσο παραδοσιακῶν ὅσο καί μοντέρνων ὑφολογικῶν μέσων ἡ (ἄρρητη) θεμελιώδης ἀποδοχή τοῦ Bildungsroman, ὅτι δηλαδή τὸ πρόσωπο κατέχει πάγια οὐσία καί μέ βάση αὐτὴν εἶναι ἱκανὸ νά ἐξελιχθεῖ ἔλλογα προσανατολιζόμενο σέ κανονιστικές ἀρχές. Γιὰ νά εἰμαστε ἀκριβέστεροι, πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ ἱκανότητα τοῦ προσώπου νά ἐξελίσσεται ἀμφισβητήθηκε πρὶν ἀκόμη ἀμφισβητηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι κατέχει μιὰ πάγια οὐσία — ὅταν ὅμως ἔπαψε νά γίνεται δεκτὴ ἡ ἱκανότητα τοῦ προσώπου νά ἐξελίσσεται, τότε πιά ὡς οὐσία του θεωρήθηκε κάτι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπὸ

ἐκεῖνο πού ὑποβάσταζε τήν ἐξέλιξη τοῦ χαρακτήρα, ὅπως τήν περιέγραφε τό *Bildungsroman*. Ἡ μεγάλη ἀμφισβήτηση τῆς ἀστυκῆς εἰκόνας γιά τόν ἄνθρωπο μέσα στή λογοτεχνία ἀρχίζει μέ τή νατουραλιστική περιγραφή τῆς μοιραίας ἐπιβολῆς τυφλῶν ψυχορμῆτων καί παθῶν πάνω στόν Λόγο τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνάντια στό ἀστικό ἐγγεῖρημα νά νοηθεῖ ὁ ἄνθρωπος ὡς φύση καί συνάμα ὡς κύριος πάνω στή (δυσή του) φύση, ἐδῶ ἀπορροφᾶται ὁλότελα ἀπό τή φύση. Καί αὐτήν τή φορά δέν πρόκειται γιά ἐκείνη τήν κανονιστικά νοούμενη φύση, ἡ ὁποία ἀφηνόταν πρόθυμα στήν καθοδήγηση τοῦ Λόγου, ἀλλά γιά μιὰ φύση πού ἐδρεύει στά μύχια τῆς σάρκας ὡς στοιχειακό ἐνστικτο καί ἀργά ἢ γρήγορα τσακίζει κάθε ἀντίσταση τοῦ Λόγου. Ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται ὡς δοῦλος δυνάμεων ἰσοδύναμων μέ ἓνα ἀναπόδραστο πεπρωμένο, ἡ συνειδήσή του γίνεται παιγνίδι ἢ καί ὄργανο στά χέρια τοῦ ἀσυνειδήτου τοῦ πού διψᾷ πρό παντός γιά δύο πράγματα: γιά ἰσχύ (ὡς κυριαρχία, ὡς φήμη ἢ ὡς πλοῦτο) καί γιά γενετήσια ἱκανοποίηση. Καθώς ἀποκόπτονται ἀπό ὅποιαδήποτε ἄλλη μέριμνα, οἱ δύο αὐτοί σκοποί καταστρέφουν ἀναγκαστικά τήν ἰσορροπία Λόγου καί ψυχορμῆτων, πολιτισμοῦ καί φύσης, καί ἰδιαίτερα ἡ ἀχαλίνωτη γενετήσια ἱκανοποίηση ἀπειλεῖ νά τινάξει στόν ἀέρα χαρακτηριστικές ἀστικές συμβάσεις καί θεσμίσεις (οἰκογένεια). Ἡ ἀντιαστυκή αἵχμή αὐτῆς τῆς εἰκόνας γιά τόν ἄνθρωπο δείχνεται αἰόμα καθαρότερα ὅταν ἡ ἄγρια ἀποδέσμευση τοῦ γενετήσιου ἐνστίκτου δέν οὐκίρεται ὡς ὑποδούλωση τοῦ ἔλλογου μέρους τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ὑμνεῖται ὡς ἀπελευθέρωση τοῦ ὅλου ἢ τοῦ «ἀληθινοῦ» ἀνθρώπου καί ἀναπτύσσεται ἓνας μυστικισμός τῆς σάρκας, πού παρουσιάζει τή γενετήσια πράξη ὡς λυτρωτική ἀναβάπτιση τοῦ ατόμου στίς ἀδολές πηγές τῆς ζωῆς. Σέ θετικό φῶς ἐμφανίζεται ἡ ἀνατίμηση τοῦ ἀσυνειδήτου καί τοῦ ἀνορθολογικοῦ καί στίς περιπτώσεις ὅπου στίς ἄγρονες ἀναστολές τοῦ Λόγου ἀντιπαρατίθεται ἡ ἀπελευθερωτική ἐπήρεια τοῦ ὀνείρου καί τῆς φαντασίας. Ἄν οἱ πραγματικοί μηχανισμοί τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἐν γένει βρίσκονται στό ὄνειρο, τότε δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει Λόγος ἱκανός νά τά βγάλει πέρα μέ τίς δυνάμεις τοῦ ἐνστίκτου, οἱ προσπάθειες τοῦ κανονιστικοῦ Λόγου εἶναι λοιπόν στήν πραγματικότητα ἀσκοπες σκιαιμαχίες.

Στό πλαίσιο τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης ἡ κυριαρχία τοῦ Λόγου μέσα στόν ἄνθρωπο θά ἔριχνε τή γέφυρα ἀνάμεσα σέ φύση καί πολιτισμό καί ἔτσι θά ἐξαντικειμενύεκε τήν προσωπικότητα καί τήν ἀτομικότητα.

τητα μέσα στις συνθήκες τῆς κοινωνίας καί τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἐνστικτώδους καί τοῦ ἀνορθολογικοῦ εἶχε λοιπόν ἀναγκαστικά τό ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, δηλαδή ἀπέκοψε τό ἄτομο ἀπό τίς κοινωνικές καί πολιτισμικές του συνάφειες καί τό ξανάριξε στίς σκοτεινές περιοχές τῆς ὑπαρξῆς του, ὅπου δέν μπορούσε νά εἶναι παρά μοναχό του. *Οχι λιγότερο μοναχικός εἶναι ὅμως καί ἓνας ἐντελῶς διαφορετικός ἀντιαστικός τύπος πού ἐμφανίζεται συχνά στό μυθιστόρημα τοῦ 20οῦ αἰ. Τοῦτος ὑπακούει στίς κυρίαρχες ἀποφάσεις τοῦ πνεύματός του καί μπορεῖ νά ἀντέξει ὅλες τίς στερήσεις καί τίς θυσίες προκειμένου νά δράσει σύμφωνα μέ τίς ἀποφάσεις του. *Ὅμως ἐκεῖνο πού ἀποφασίζει δέν εἶναι παρά ἡ ἀμιγῆς δράση, ἡ ὁποία θά τόν γλυτώσει ἀπό τόν ἀποπνικτικά στενό ὁρίζοντα, τή μετριότητα καί τοὺς δειλοὺς συμβιβασμούς τῆς ἀστυκῆς ζωῆς, εἶναι ὁ ἀκτιβιστής, ὁ desperado, πού ἀγωνίζεται γιά χάρη τοῦ ἀγῶνα. *Ασφαλῶς, ὁ ἀγῶνας του βρίσκεται πάντοτε στήν ὑπηρεσία κάποιας ὑπόθεσης, ὅμως ἐκεῖνο πού τόν μεθιάει δέν εἶναι ἡ ὑπόθεση καθ' αὐτήν παρά τό αἶσθημα ὅτι ὑπάρχει κάτι, γιά τό ὁποῖο μπορεῖ κανεῖς ν' ἀγωνισθεῖ. Οἱ σκοποὶ τῆς ἀμιγοῦς δράσης ἐμφανίζονται ἔτσι ἐναλλάξιμοι· ὁ ἴδιος ἀκτιβιστής μπορεῖ σέ δεδομένη περίπτωση νά ἀγωνισθεῖ γιά ἀντίθετους σκοποὺς ἢ, ἀπεναντίας, ἀκτιβιστές πού ἀνήκουν στόν ἴδιο ἀνθρώπινο τύπο στέκουν ἀντιμέτωποι ὡς ἐχθροί, γνωρίζοντας ὅτι αὐτό πού τοὺς συνδέει εἶναι ἰσχυρότερο ἀπό αὐτό πού τοὺς κάνει νά πυροβολοῦν ὁ ἓνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου. Ἡ κανονιστική ἀρχή, ἡ ἀξία ἢ ὁ Λόγος ὑποτάσσονται στή λογική τῆς ἀμιγοῦς δράσης καί ἔτσι ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ πνεύματος μέσα στήν ἀμιγή δράση δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ μέ τήν ἀστυκὴ ἔννοια τοῦ δαμασμοῦ ἢ τῆς διοχέτευσης τῶν ψυχορμήτων διά μέσου τοῦ Λόγου. Τό πνεῦμα, πού ἀποφασίζει νά ἐπιδοθεῖ στήν ἀμιγή δράση καί δραστηριοποιεῖται ἐντός της, εἶναι καί τό ἴδιο ἀμιγῆς δράση, εἶναι δηλαδή καί τό ἴδιο ἓνα ψυχόρμητο κι ἐπομένως, ἀπό τήν ἀστυκὴ σκοπιά, ἐξ ἴσου ἀνορθολογικό ἢ τυφλό ὅσο λ.χ. καί τό ξεκομμένο γενετήσιο ἐνστικτο.

Καί στίς δύο παραπάνω περιπτώσεις μπορούμε ὁκόμα νά μιλάμε γιά οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, μολονότι αὐτή δέν περιέχει πιά κανονιστικές καταβολές καί γι' αὐτό δέν ἐπιδέχεται ἐξέλιξη μέ τήν ἔννοια τοῦ Bildungsroman. Δυνατὴ εἶναι ἐδῶ μονάχα μιά ἐξωτερικὴ ἐξέλιξη πού συχνά τελειώνει μέ τήν (αὐτο)καταστροφή τοῦ ἔτσι ὁριζόμενου ἀνθρώπινου ὑποκειμένου. Τό ἐπόμενο καί τελευταῖο βῆμα στόν δρόμο πρὸς

τῇ συντριβῇ τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης γίνεται ὅταν ἡ οὐσία τοῦ ἐγώ, ὅπως κι ἂν ὀρίζεται αὐτή, διαλύεται σέ μιᾶ πληθώρα λειτουργιῶν πού φέρονται ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀναζητώντας μάταια ἓνα σταθερό σημεῖο προσανατολισμοῦ. Ἡ διάλυση αὐτή παίρνει διαφορετικές, ἥπιες, έντονες καί αἰραῖες μορφές. Μπορεῖ ν' ἀρχίσει μέ τήν ἀδιόκοπη ἐνδοσκόπηση καί τήν αὐτοβασανιστική αὐτοανάλυση, μέ σκληρά ἐρωτήματα γιά τά οἰκεῖα κίνητρα καί τήν εἰλικρίνεια τῶν οἰκείων πράξεων — μέ τόν αὐτοσπαραγμό, δηλαδή, ὁ ὁποῖος τελικά ὀδηγεῖ σέ ἀδιέξοδο, καθώς ἡ ἐμμονή ἀπασχόληση μέ ὅλο καί στενότερες γωνιές τῆς οἰκείας ψυχῆς συρρικνώνει ὅλο καί περισσότερο τόν ὀρίζοντα. Αὐτό δέν ἀποτελεῖ κυρίαρχη αὐτογνωσία, πού συνοδεύει καί στεφανώνει τή διαμόρφωση μιᾶς ὀλόπλευρης προσωπικότητας, παρά ἐκφυλίζεται σέ μονομανία καί σημαίνει ἀκριβῶς παραίτηση ἀπό τήν καθολικότητα καί ἀπό τήν ἐποικοδομητική ἐκδίπλωση τῶν οἰκείων καταβολῶν. Ἡ διάλυση τοῦ ἐγώ προχωρεῖ ἀκόμα παραπέρα, ὅταν τοῦτο δέν μπορεῖ πιά νά συγκεντρωθεῖ οὔτε κἄν γύρω ἀπό τόν πόλο τοῦ αὐτοσπαραγμοῦ του. Τότε ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιᾶ συνεχῶς διασκοπτόμενη καί ἀδιάλειπτα συνεχιζόμενη ροή αἰσθητήριων ἀντιλήψεων καί ἐντυπώσεων, ἡ ὁποία ὁμως δέν ἔχει οὔτε κλίτη οὔτε κάποια πρόδηλη κατεύθυνση· στόν βαθμό πού ἡ ρευστή τούτη μάζα ὑπάρχει ἀκόμη ὡς ἐγώ, παίρνει τή μορφή τοῦ δοχείου μέσα στό ὁποῖο βρίσκεται, μέ ἄλλα λόγια τό ἐγώ ὑπάρχει μόνον ὡς προϊόν μιᾶς παροδικῆς διάταξης ἢ ὡς προϊόν τῆς στιγμιαίας πίστεως στήν ὑπαρξη ἐνός ἐγώ. Δέν μπορεῖ νά σχηματισθεῖ ἓνα πάγιο αἶσθημα ταυτότητας, τό ἐγώ αἰσθάνεται συνεχῶς σάν κάποιος ἄλλος καί τελικά παύει ν' ἀναζητᾷ μεσολαβήσεις καί συμφιλιώσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες ταυτότητές του· ἐνεργεῖ ἀπλῶς μέ βάση τίς ἐκάστοτε ἐπικρατέστερες παρωθήσεις, ἡ ἐσωτερική του ζωή κατακερματίζεται καί ὁ κατακερματισμός αὐτός μεταφέρεται ἀκολούθως στόν ἐξωτερικό κόσμο. Κατακερματισμένο ἐγώ καί κατακερματισμένος κόσμος μποροῦν προφανῶς νά συναντηθοῦν καί νά διασταυρωθοῦν μόνο κατά τρόπο ἐξαιρετικά ἀντιφατικό καί ἀστάθμητο — ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν προκύπτει πιά μιᾶ κατάσταση ὅπου ἓνας ὀλόκληρος ἄνθρωπος, ὅπως λ.χ. ὁ τραγικός ἥρωας, στέκει ἀλύγιστος ἀπέναντι στόν κόσμο, γνωρίζοντας τί τόν συνδέει μ' αὐτόν καί τί τόν χωρίζει ἀπ' αὐτόν. Ἐφ' ὅσον τό πρόσωπο δέν κατέχει πάγια οὐσία, παρά συνίσταται ἀπό σχέσεις, μεταβάλλεται ἀδιόκοπα ἀνάλογα μέ τόν χαρακτήρα καί τίς μεταπτώσεις τῶν σχέσεών του πρός τούς ἄλλους· φορᾷ ἐκάστοτε

διαφορετικά προσωπεΐα, μέ τά ὅποια ταυτίζεται κάθε φορά, καί ἀφοῦ δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τό σύνολο τῶν προσωπεΐων του, δέν μπορεῖ οὔτε μέ τόν ἑαυτό του νά βρίσκεται σέ ἁρμονία οὔτε καί τούς ἄλλους νά πείσει ὅτι εἶναι ἐνιαῖο. Πάντοτε χαίνει ἕνα χάσμα ἀνάμεσα στήν ἐκάστοτε αὐτοεκτίμηση τοῦ προσώπου καί στή γνώμη τῶν ἄλλων γιά τό ἕνα ἢ γιά τό ἄλλο του προσωπεῖο, καί ὁ μόνος τρόπος γιά ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό τίς δυσκολίες πού προκύπτουν ἀσταμάτητα εἶναι ἡ δημιουργία ὅλο καί καινούργιων προσωπεΐων καί ἡ φυγή σέ ὅλο καί νέους ρόλους. Τελικά ἡ πραγματικότητα ὑπάρχει μοναχά στήν προοπτική ὑποκειμένων πού καί τά ἴδια δέν γνωρίζουν ἀπό ποιά κίνητρα βλέπουν τήν πραγματικότητα ἔτσι κι ὄχι ἄλλιῶς καί γιά ποιούς λόγους πράττουν ἢ θά ὀφείλων νά πράξουν ἔτσι κι ὄχι ἄλλιῶς.

Ἡ διάλυση τοῦ οὐσιαστικοῦ πυρήνα τοῦ προσώπου σέ μεταβλητές λειτουργίες καταλήγει στήν ἐξάλειψη τοῦ προσώπου ὡς προσώπου. Ὅ,τι προηγουμένως ἦταν πρόσωπο ἐμφανίζεται τώρα ὡς ἀπλό σημεῖο κινούμενο κατά μῆκος μιᾶς γραμμῆς, ἡ ὁποία ἀπό τήν πλευρά της τέμνεται δίχως ἀναγκάιο λόγο μέ ἄλλες τέτοιες γραμμές. Θεωρούμενο ἐκ τῶν ἔσω, τό σημεῖο πού ἀντιπροσωπεύει τό πρόσωπο παραμένει φορτισμένο μέ ὄνειρα, μυθικούς καί γενετήσιους συνειρμούς, φαντασίες ἢ νευρώσεις· καθοριστική ὁμως τώρα εἶναι ἡ θεώρηση ἐκ τῶν ἔξω, κι αὕτη δείχνει ὅτι πρόσωπα ἔτσι φορτισμένα, δηλαδή διαλυμένα, μόνο σημεῖα μποροῦν ν' ἀποτελοῦν, ὅταν κανείς τά βλέπει ὄχι μεμονωμένα, παρά στήν ὁλότητα τῶν ἀμοιβαίων τους σχέσεων. Τότε ἡ κοινωνία τῶν ἐσωτερικά διαλυμένων προσώπων φαίνεται στόν παρατηρητή σάν σωρός μυρμηγκιῶν πού κινοῦνται πρὸς διαφορετικές κατευθύνσεις, σχηματίζοντας διάφορες διατάξεις καί διάφορους συνδυασμούς. Μόλις ἡ ψυχολογική ἀνάλυση τοῦ ἀτόμου περατωθεῖ μέ τή διαπίστωση τῆς διάλυσης τοῦ προσώπου, τήν ἀκολουθεῖ —ὅταν τεθεῖ τό ἐρώτημα τί εἶδους κοινωνία συνιστοῦν τέτοια πρόσωπα— ὄχι κάποια κοινωνική ψυχολογία, ἀλλά μιᾶ ἀφηρημένη δομική διδασκαλία πραγματευόμενη τήν ὁλότητα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στά πρόσωπα πού ἔχουν μεταβληθεῖ σέ σημεῖα. Μέ ἄλλα λόγια: τό ἐσωτερικά διαλυμένο πρόσωπο ὡς μέλος μιᾶς κοινωνίας ἀποτελεῖ ἕνα ἀδύναμο, στερημένο ταυτότητας καί ἀνώνυμο σημεῖο, τό ὁποῖο χάνεται μέσα στήν ἀχρωμία καί στήν ἀνωνυμία ἀπρόσωπων δομῶν, ἐνῶ τά ἀτομικά γνωρίσματα τοῦ προσώπου συρρικνώνονται σέ ἀπλά σημεῖα. Ἡ ἐσωτερική διάλυση τοῦ προσώπου μεταπίπτει στήν κατάτμηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς σέ ἀτο-

μα — και τότε έρχεται ή στιγμή όπου τό διαλυμένο πρόσωπο αίσθάνεται ως άπλό σημείο ή ως παίγνιο στά χέρια άνεξέλεγκτων και άδιόγνωστων δυνάμεων. Πάνω από μιά χαοτική ψυχή μπορεί νά στέκει μοναχά μιά ζοφερή και καταθλιπτική έξουσία ή αύθεντία, ή όποία είναι άκαταμάχητη άκριβώς έπειδή δέν αποτελεί τίποτε άλλο παρά τίς άνώνυμες εκείνες δομές πού συγκρατοῦν τά πρόσωπα άφοῦ πιά τοῦτα έδω ως κοινωνικές υπάρξεις έχουν μεταβληθεί σέ σημεία ή άτομα.

Η άναγωγή τοῦ προσώπου σέ μίαν άνορθολογική οὐσία και ή διάλυσή του αποτέλεσαν ίσως τή θεαματικότερη πράξη κατά τή συντριβή τής άστυκής σύνθεσης. Γιατί σέ τούτην έδω τό πρόσωπο ως προσωπικότητα ή ως εκδιπλωμένη άτομικότητα βρισκόταν στό επίκεντρο και επί πλέον δέν ήταν άπλώς ένα μέρος, αλλά και ό τύπος τοῦ "Όλου, δηλαδή ή ωραιότερη και πολυτιμότερη ένσάρκωση τής δομής και τοῦ πνεύματός του. Είναι λοιπόν παραπλανητικό νά παραβλέπουμε τό είδοποιό άντιαστικό νόημα τής νέας λογοτεχνικής εικόνας γιά τό πρόσωπο ή γιά τό έγώ και νά μιλάμε άόριστα ή παθητικά γιά τό άδιέξοδο και τήν έσωτερική κατάρρευση τοῦ ανθρώπου μετά τόν θάνατο τοῦ Θεοῦ κτλ. Γύρω στό 1900 ό Θεός είχε πάψει ήδη από πολύν καιρό νά διευθύνει τίς ανθρώπινες υποθέσεις: στήν άστυκή κοσμοεικόνα στεκόταν έντελώς στό βάθος ή ήταν κυρίως ήθυκή βαθμίδα δικαιοδοσίας, μέ τήν έννοια ότι λειτουργούσε ως έγγυητής τῶν άστυκῶν κανονιστικῶν αρχῶν και άξιῶν. Ωστε ό Θεός εκείνος, τοῦ όποίου ό θάνατος διακηρύχθηκε από τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό και από τήν πρωτοπορία, δέν μπορούσε πιά νά είναι ό παλιός, ήταν άπλώς ό συνταξιοῦχος, στόν όποιο τόν μετέτρεψε ή νεότερη (άστυκή) φυσική έπιστήμη — μολονότι οί έχθροί τής άστυκής τάξης, μέ εύνόγητη πολεμική υπεربολή, έτειναν νά ταυτίζουν τήν άστυκή και τήν παραδοσιακή έκκλησιαστική έννοια τοῦ Θεοῦ, θεωρώντας τόν άστό και τόν παπά ως ισότιμους στύλους τής «άντίδρασης», ένῶ αντίστροφα πολλοί άστοί και άστοί στοχαστές μέσα στόν φόβο τους άπέναντι στή ριζοσπαστικότητα τῶν νέων ρευμάτων ρίχτηκαν στήν άγκαλιά τοῦ παραδοσιακοῦ έκκλησιαστικοῦ Θεοῦ. Έτσι δημιουργήθηκε ή όπτυσή άπάτη ότι ό θάνατος «τοῦ» ανθρώπου άναγκαστικά ακολουούθησε τόν θάνατο τοῦ Θεοῦ (όπου βέβαια ό Θεός δέν όριζόταν έπασκριβώς). Όμως ό Θεός δέν πέθανε μοναχός του, παρά μαζί του καταποντίσθηκε και ή άστυκή σύνθεση — και άκριβώς ή τελευταία τούτη διαδικασία συνεπέφερε τή διάλυση τοῦ προσώπου: γιατί δέν διαλύθηκε ό χριστιανικός-

μεσαιωνικός, παρά ο αστικός-μοντέρνος άνθρωπος, για να μην πούμε ότι ο άνθρωπος και το πρόσωπο ως οντολογικώς αὐτοτελή μεγέθη οὐσιαστικά ἦσαν αστικές ανακαλύψεις, οἱ ὁποῖες ἀκολούθως ἐπαναγνωρίσθηκαν μέσα στὸν παραδοσιακὸ χριστιανισμό μετὰ τὴν πρόθεση νὰ τεθεῖ αὐτός στὴν ὑπηρεσία ἀστικῶν σκοπῶν. Ἡ ἐσώτερη σχέση ἀνάμεσα στὴ διάλυση τοῦ προσώπου καὶ στὴ διάλυση τῆς συνεκτικῆς ἀστικῆς κοσμοεικόνας γίνεται στὸ ἀντιαστικό μυθιστόρημα πρόδηλη στὸ ὅτι ἐκτός ἀπὸ τὸ ἐγὼ τὰ σαφῆ του περιγράμματα τὰ χάνει καὶ ἐκείνο, μέσα στὸ ὁποῖο τὸ ἐγὼ κινουῦνταν καὶ διαμορφωνόταν. Καὶ ἐπειδὴ στὸ ἀστικό μυθιστόρημα ἡ ἀναμέτρηση ἢ ἡ ἀμοιβαία διείσδυση ἐγὼ καὶ κόσμου συντελοῦνταν στὸ πλαίσιο μιᾶς πλοκῆς καὶ ἐξεικονίζονταν μετὰ τὰ ἀντίστοιχα ὑφολογικά μέσα, γι' αὐτὸ τώρα ἐκλείπει ἡ συνεκτικὴ καὶ ἐξασκολουθητικὴ πλοκή. Τὸ ἐπικὸ στοιχεῖο φθίνει, ἡ μορφή γίνεται ἐλεύθερη καὶ ἀνοιχτή, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ παραμείνει ἀρκετὰ ἐλαστικὴ γιὰ νὰ περικλείσει ἀντικείμενα πού δὲν συνομαδώνονται γύρω ἀπὸ κάποιο ἐνοσηματωμένο ἐπίκεντρο. Ἡ πλοκή τοῦ μυθιστορήματος μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ οἶονε ἐκ τοῦ μηδενός καὶ ὁποιοδήποτε στοιχεῖο του μπορεῖ νὰ βρεθεῖ προσωρινά στὸ ἐπίκεντρο· μερικὲς φορές τὸ μυθιστόρημα δὲν ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία, τὴν ὁποία ξεκίνησε νὰ ἀφηγηθεῖ, καὶ τότε δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἴδιο παρά μιὰν ἀφήγηση τῆς ἀδυναμίας νὰ ἀφηγηθεῖ κανεὶς μιὰν ἱστορία. Στὴ θέση τῆς ἄλλοτε ἐπιδιωκόμενης συνέχειας μπαίνει τώρα ἡ προγραμματικὴ ἀσυνέχεια καὶ ἡ ξαφνικὴ τροπὴ τῶν συμβάντων καὶ τῆς ἀφήγησης, ἡ ἀλυσίδα τῶν ἐσωτερικῶν ἀναγκαιῶν πράξεων ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰ σειρά ἀποφάσεων πού μποροῦν νὰ ληφθοῦν ἐνορατικὰ ἢ τυχαῖα. Ὅποτε τὸ μυθιστόρημα δὲν εἶναι διαρθρωμένο ὡς διαδοχὴ ὄνειρικῶν εἰκόνων, τότε συνίσταται ἀπὸ θραύσματα συμβάντων, ἀπὸ σπαράγματα συνομιλιῶν, ἀπὸ ἀνολοκληρῶτες πράξεις· ἡ πραγματικότης ἐμφανίζεται ἀμορφή καὶ ἀπλώνεται σὰν ποτάμι δίχως ὄχθες. Τὰ ἀποσπάσματα, πού αἰωροῦνται μέσα στὸ χάος, τὰ συνδέει σ' ἓνα ὅλο μονάχα ἡ δραστηριότης ἐνός ὑποκειμένου πού συνείρει καὶ συνδυάζει, δηλαδή τοῦ συγγραφέα.

Καθὼς ἡ πλοκή ὡς παράγοντας τῆς μυθιστορηματικῆς σύνθεσης ὑποβιβάζεται ἢ ἐκλείπει, ξεθωριάζεται ἢ χάνεται καὶ ἡ περιγραφή τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ περίγυρου, μέσα στὸν ὁποῖο διαδραματιζόταν ἡ πλοκή. Τὸ μυθιστόρημα στρέφεται κυρίως ἢ ἀποκλειστικὰ στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο, γίνεται ψυχολογικὸ μετὰ ἔννοια ὁφρως ὑποκειμενική.

Όμως τό υποκείμενο, γιά τό ὁποῖο πρόκειται ἐδῶ, δέν ἐξελίσσεται πιά κατά τό πρότυπο τοῦ *Bildungsroman*, γιατί μιά τέτοια ἐξέλιξη μποροῦσε νά συντελεσθεῖ μονάχα μέσῳ τῆς ἀναμέτρησής του μέ τόν κοινωνικό κόσμο, δηλαδή μέσῳ μιᾶς πλοκῆς. Ἔτσι οἱ χαρακτήρες δέν περιγράφονται ὡς ἐδραῖες, ἀν καί ἐξελισσόμενες ὀντότητες, παρά οἰο- νεῖ φωτογραφίζονται σέ διάφορες στιγμές τῆς ζωῆς καί τῆς δράσης τους, καί ἐπαφίεται στόν ἀναγνώστη νά συμπληρώσει τά κενά καί νά καταρτίσει τήν εἰκόνα τοῦ συνόλου. Τοῦτος ὁ ψυχολογισμός ἀναιρεῖ τήν ἀστυκή ἀξίωση ἐξαντικεμένης τῆς προσωπικότητας μέσῳ μιᾶς ἐσκεμμένης ὀρθολογικῆς δράσης στό πλαίσιο τῆς κοινωνίας. Ἀλ- λά κατά παράδοξο τρόπο τό υποκείμενο γίνεται παντοδύναμο ἀκριβῶς τή στιγμή τῆς μέγιστης ἀδυναμίας του. Γιατί στό ἐξῆς ἡ πραγματι- κότητα ὑφίσταται μονάχα στήν προοπτική τῆς συνείδησης καί ὡς λειτουργία τῆς συνείδησης, χωρίς γιά τοῦτο νά παύει νά θεωρεῖται ὡς ἡ πλήρης καί ὁλόκληρη ἡ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ μόνη ἐνδιαφέρουσα καί καίρια πραγματικότητα. Τό ὑλικό ἢ ἡ πλοκή (τά ἀπομεινάρια της) παρουσιάζονται ἔτσι ὅπως κατακομματιάζονται καί ἀνασυγκροτοῦνται μέσα στή ροή τῆς συνείδησης, δηλαδή βλέπονται μέσα ἀπό τόν φακό τῶν ἀναμνήσεων, τῶν αἰσθημάτων, τῶν φαντασιώσεων καί τῶν ἐντυ- πώσεων τοῦ ἐκάστοτε υποκειμένου· ἐδῶ δέν πρόκειται γιά ἀπλή ἐμ- βάθυνση στήν ψυχολογία τῶν χαρακτήρων, ἀλλά γιά τή θεώρηση, καί μάλιστα τή δημιουργία, τῶν πραγμάτων μέ τούς μηχανισμούς τοῦ συνειδητοῦ καί τοῦ ἀσυνειδητοῦ μέρους τῆς ψυχῆς. Τά ὑφολογικά μέσα πού χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ (ἐσωτερικός μονόλογος, ὅπου ἐπικρατοῦν οἱ ἐλεύθεροι συνειρμοί· ἐξωτερικός μονόλογος, ὅπου τό υποκείμενο ἀπευθύνεται κατά φαντασίαν στούς ἄλλους μιλώντας συνεκτικά· πε- ριγραφή τῶν ἐσωτερικῶν διαδικασιῶν ἀπό τή σκοπιά τοῦ παντογνώ- στη συγγραφέα) ἦσαν γνωστά ἤδη στό ρεαλιστικό μυθιστόρημα, τώρα ὅμως ἀλλάζει ἡ λειτουργία τους, καθῶς βρίσκουν ἐφαρμογή μέσα σέ μιά σύνθεση ἐξ ἀρχῆς σχεδιασμένη ἀπό τή σκιά τοῦ υποκειμένου. Ἐπί πλέον ἡ τεχνική τοῦ μοντάζ χρησιμοποιεῖται τώρα πολύ συνεπέστερα, καί μάλιστα προγραμματικά, ἐν μέρει γιά νά παρασταθεῖ καί ἐν μέρει γιά νά γεφυρωθεῖ χάριν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀφήγησης ἢ κατάτμηση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου μέσα στή ροή τῆς συνείδησης. Τά συστατικά στοιχεῖα τῆς ροῆς τῆς συνείδησης, ὅπως ἀναλύονται μικροσκοπικά, φαίνονται καθ' αὐτά αὐτοτελεῖ καί ἰσότιμα, ἐπομένως μποροῦν ὅλα τους ἐξ ἴσου νά ἀποτελέσουν τήν πρώτη ἢ τήν ἐκάστοτε ἀρχή τῆς

ἀφήγησης. Ἀκριβῶς λόγῳ τῆς κατ' ἀρχὴν ἰσοτιμίας τους μποροῦν μονάχα νά μονταρισθοῦν μεταξύ τους, ὅχι ὁμῶς καί νά ἐνταχθοῦν σέ μιὰ σύνθεση σύμφωνα μέ τό σχῆμα «Ὁλο-μέρη». Τό μοντάζ συνιστᾷ ἀναγκαιότητα πού προκαύπτει ἀπό τήν ἐπικράτηση τῆς ἀναλυτικῆς τοποθέτησης ἀπέναντι στή συνθετική πρόθεση.

Ἡ ὑποχώρηση τοῦ ἐπικοῦ στοιχείου μπροστά στό στοχαστικό, τοῦ ἀντικειμενικοῦ μπροστά στό ὑποκειμενικό καί τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μπροστά στό μουσικό συνεπιφέρει τώρα μιὰ προσέγγιση μεταξύ μυθιστορήματος καί λυρικῆς ποίησης, ἡ ὁποία φαίνεται στή γλωσσική χρήση καί συνάμα στήν ἀντίληψη γιά τή λειτουργία καί τή θέση τῆς γλώσσας. Μόνον ἡ εὐκαμψία ἢ καί ἡ πολυσημία τῆς λυρικῆς γλώσσας καθιστᾷ δυνατή τή γεφύρωση λογικῶν κενῶν καί ἀντιφάσεων, συνεπῶς καθιστᾷ δυνατή τήν καινούργια, λίγο ἢ πολύ χαλαρή συναρμογή τῶν θραυσμάτων ἐκείνου πού κάποτε φαινόταν ἐνιαῖο. Τώρα ἡ γλώσσα δέν ἔχει νά δώσει μέσα ἀπό τή συνοχή της τά διαγράμματα σταθερῶν δεδομένων, ἀλλά νά ἀποκαλύψει κάτι τι μέσα στή λάμψη τοῦ ἀποσπάσματος καί μέ τούτη τήν πρωτογενή καί αἰφνιδιαστική ἀποκάλυψη νά φωτίσει σέ μιὰ μόνο στιγμή βαθύτερες συνάψεις. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ αὐθόρμητη ἢ ἐσκεμμένη παραβίαση τῶν γραμματικῶν καί συντακτικῶν κανόνων σκοπεύει νά ὑποδηλώσει καί συνάμα νά ἀναπαράγει αἰσθητικά τήν ἤδη συντελεσμένη κατάρρευση τῆς νοηματικῆς ἢ λογικῆς συνοχῆς τοῦ κόσμου. Δημιουργοῦνται ἰδιωματικές γλώσσες, πού κάθε μιὰ τους μπορεῖ μέσῳ τῆς τεχνικῆς τοῦ μοντάζ καί τοῦ κολλάζ νά ἐνσωματώσει στοιχεῖα ἢ παραθέματα ἀπό ἄλλες ἰδιωματικές γλώσσες ἢ ἀπλῶς τεκμηριακό ὕλικό. Ἡ γλώσσα γίνεται γελοιογραφία, καί ἡ παρωδία τῆς γλώσσας εἶναι παρωδία τῆς δῆθεν λογικῆς συνοχῆς τοῦ κόσμου. Ἡ ἀλλαγὴ ἐνός γράμματος μπορεῖ νά συνεπιφέρει τήν ἀλλαγὴ τοῦ νοήματος τῆς λέξης, ἔτσι τό νόημα φαίνεται σ' ὀλόκληρη τήν τυχαιότητά του ὡς φευγαλέα διασταύρωση στοιχείων στό πλαίσιο μιᾶς λειτουργίας, πίσω ἀπό τήν ὁποία δέν βρίσκεται καμμία οὐσία. In extremis πρέπει νά βρεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἀναγνώστης τή γραμματική καί τό συντακτικό, μέ τή βοήθεια τῶν ὁποίων μπορεῖ νά ἀνιχνεύσει τό κείμενο, δηλαδή νά ἀνακαλύψει τό νόημα τῆς πρόσφερόμενης γλωσσικῆς ὕλης, σ' αὐτόν ἐπαφίεται λοιπόν νά ἀποκαταστήσει τίς ἀναγκαῖες λειτουργικές σχέσεις ἀνάμεσα στά γλωσσικά στοιχεῖα. Καί μπορεῖ νά τό κάμει χωρίς δυσκολία, ἐπειδὴ τοῦτα τά στοιχεῖα μέ τήν ἀπλή συμπαράταξή τους μέσα στό κείμενο δέν σκοπεύουν

νά φτιάξουν «ώραίο ύφος» μέ τήν παλιά ἔννοια τοῦ ὅρου καί ἐπομένως εἶναι εὐκίνητα ἢ καί ἐναλλάξιμα μεταξύ τους. Μόνον ἡ γλώσσα ὡς ὅλο δέν μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ μέ κάτι ἄλλο. Ὅταν ἡ (ἀστυχή) ἔννοια τῆς πραγματικότητας ἐκλείπει καί ἤδη γι' αὐτόν τόν λόγο ἡ τέχνη τοῦ μυθιστορήματος δέν μπορεῖ νά 'ναι μίμηση τῆς πραγματικότητας, τότε ὡς μόνο ἀπτό σύμπαν τῆς λογοτεχνίας ἀπομένει ἡ γλώσσα, τά ὅρια τῆς γλώσσας καί τά ὅρια τοῦ κόσμου συμπίπτουν καί ἐδῶ. Ἡ μυθιστοριογραφία δέν ἀπεικονίζει τόν κόσμο, χτίζει τόν δικό της κόσμο, γίνεται συνειδητά τεχνούργημα, πίσω ἀπό τό ὁποῖο διαγράφεται ἡ μορφή τοῦ συγγραφέα-κοσμοπλάστη.

Ἴσως ἀκόμη σημαντικότερη νά εἶναι ἡ διαδικασία, μέσω τῆς ὁποίας τήν πρωτοκαθεδρία τοῦ μεγέθους «χρόνος» στό ἀστικό μυθιστόρημα τήν ἀντικατέστησε ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ μεγέθους «χῶρος» στό μοντέρνο. Αὐτό φαίνεται παράδοξο ἀπό πρώτη ὄψη, ἀφοῦ ἡ πρωταρχική θεματοποίηση τῆς ροῆς τῆς συνείδησης πολύ συχνά πραγματοποιήθηκε ἀκριβῶς ὡς ἀνάλυση τῆς συνείδησης τοῦ χρόνου, λ.χ. μέ τή μορφή τῆς ἀνάμνησης. Ἀλλά τό ἀποφασιστικό ζήτημα δέν εἶναι τό ἂν γίνεται λόγος γιά τόν χρόνο, ἀλλά ἂν ὁ χρόνος νοεῖται μέ βάση χωρικά πρότυπα σκέψης ἢ ἂν ἐντάσσεται σέ τέτοια. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς περιγραφῆς μιᾶς πράξης μέ τήν περιγραφή μιᾶς συνειδησιακῆς ροῆς σήμαινε καθ' αὐτή μιᾶ μετατόπιση τῆς προβληματικῆς τοῦ χρόνου ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ ἐξωτερικοῦ χρόνου σέ ἐκεῖνο τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ὁ ἐξωτερικός χρόνος, μέσα στόν ὁποῖο διαδραματιζόταν ἡ πράξη, ἦταν ἓνας γραμμικός συμβαντικός χρόνος, μέσα σ' αὐτόν δηλαδή τά διάφορα συμβάντα ἐμφανίζονταν σέ ἀναντίστροπτη διαδοχή, ἔτσι ὥστε ὁ παράγοντας τοῦ χρόνου, ὄντας δεσμευτικός γιά τή διάταξη τῶν ἐπί μέρους συμβάντων, φαινόταν καί γενικά καθοριστικός. Γιατί ἀποτελοῦσε μέγεθος πού ὑπῆρχε πρὶν ἀπό τά γεγονότα καί βαθμιαῖα γέμιζε μ' αὐτά, ἀλλά κατά τρόπο ὥστε κανένα μεταγενέστερο γεγονός δέν μπορούσε νά πάρει τή θέση ἑνός προγενέστερου ἢ ἀντίστροφα· δέν προσδιόριζαν τά συμβάντα τή δομή τοῦ χρόνου, παρ' ὃ χρόνος παρεῖχε τό πλαίσιο δόμησης τῶν συμβάντων. Ἐντελῶς διαφορετικά εἶναι τά πράγματα στόν βιωματικό χρόνο, ἥτοι στόν χρόνο, μέσα στόν ὁποῖο ρεῖ ἡ συνειδησιακή ροή ἢ μᾶλλον μέ τόν ὁποῖο αὐτή ταυτίζεται. Στόν βαθμό πού ἡ διάλυση τοῦ προσώπου ἔκαμε περιττή τήν πλοκή μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀστικοῦ μυθιστορήματος, ἀναγκαστικά ἔδωσε καί στόν βιωματικό χρόνο τό προβάδισμα ἀπέναντι στόν χρόνο

τῶν συμβάντων, δηλαδή ἐπέφερε ἀναγκαστικά τήν ἐξυποκειμενέκευση ἢ ρευστοποίηση τοῦ ἕως τότε σταθεροῦ παράγοντα τοῦ χρόνου. Ἀλλά ἀκριβῶς ἡ ἐξυποκειμενέκευση τοῦ χρόνου ἐπέτρεπε τή χωροποίηση τοῦ χρόνου, δηλαδή τή σύλληψή του σύμφωνα μέ χωρικά πρότυπα. Μονάχα ὡς ὑποκειμενικός χρόνος μποροῦσε ὁ χρόνος — ἡ ἡ σειρά τῶν συμβάντων πού εἶχε ἤδη διαδραματισθεῖ μέσα στόν χρόνο — νά κατακερματισθεῖ σέ μεμονωμένες ἀναμνήσεις, οἱ ὁποῖες ἀκολουθῶς μποροῦσαν νά ἀπλωθοῦν ἢ νά διαταχθοῦν πάνω σέ μιά καί μόνον ἐπιφάνεια κατὰ τήν ἐκείνη ἐπιθυμία τῆς συνείδησης, ἤτοι ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ γραμμικοῦ χρόνου τῆς πλοκῆς. Μέσα στήν ἀνάμνηση εἶναι παρών ὁλόκληρος ὁ χρόνος ταυτόχρονα, μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ κατ' ἀρέσκεια σέ συστατικά μέρη ἢ συμβάντα καί ἀκολουθῶς νά ἀνασυγκροτηθεῖ πάλι κατ' ἀρέσκεια, ἔτσι ὥστε τά συστατικά του μέρη νά καταλαμβάνουν διαφορετική θέση σέ κάθε ἀνασυγκρότηση. Ὅμως προϋπόθεση γιά τήν ἐλεύθερη ἀνασυγκρότηση τοῦ χρόνου ἀπό τήν ἀνάμνηση εἶναι νά μή νοεῖται ὁ χρόνος ὡς γραμμή, ἡ ὁποία προσδιορίζει μιά γιά πάντα τή διαδοχή τῶν συμβάντων, παρά ὡς ἐπιφάνεια, πάνω στήν ὁποία τά συμβάντα μποροῦν νά συμπαραταχθοῦν καί νά συνδυασθοῦν κατὰ βούληση. Ἡ ἀδιάλειπτη ροή τῆς ἀφήγησης δέν προκαίπτει ἀπό τή λογική συνοχή τοῦ περιεχομένου, παρά ἡ λογική ἀσυνέχεια τοῦ περιεχομένου κάνει ἀναγκαῖα καινούργια μέσα (εἰκόνες, κεντρικά μοτίβα, ἀναλογίες καί ἀντιδιαστολές) γιά νά συνδεθοῦν τά συστατικά μέρη τῆς ἀφήγησης σέ μιά συνεχή ροή — ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ ἐγκατάλειψη τῆς γραμμικῆς χρονικῆς ἀκολουθίας εἶχε ἐξαλείψει τίς αἰτιώδεις σχέσεις ἀνάμεσα στά ἐπὶ μέρους συμβάντα καί πράγματα (σχέσεις συνεπαγόμενες τῇ χρονικῇ προτεραιότητά τῆς αἰτίας ἀπέναντι στό ἀποτέλεσμα), καταστρέφοντας ἔτσι τό θεμελιώδες πλαίσιο προσανατολισμοῦ τῆς ἀφήγησης. Θά μπορούσαμε νά συγκρίνουμε τήν ψυχή, μέσα στήν ὁποία ἡ ροή τῆς συνείδησης χωροποιεῖ τόν χρόνο, μέ μιά μεγαλούπολη, στήν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας διαδραματίζονται ταυτόχρονα ἀναρίθμητα συμβάντα ἀνεξάρτητα μεταξύ τους. Ἀλλωστε ἡ ψυχὴ τούτη ὄχι μόνο μοιάζει μέ μεγαλούπολη, ἀλλά καί κινεῖται μέσα σέ μιά τέτοια. Ὅχι τυχαῖα ἡ μεγαλούπολη στάθηκε τό λίκνο τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ.

Μιά σύγκριση τῆς ἐξέλιξης στόν χῶρο τῆς λογοτεχνίας μέ τή σχεδόν ταυτόχρονη ἐξέλιξη στό πεδίο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν προκαλεῖ πρῶτα-πρῶτα ἐκπληξή ἐξ αἰτίας τῶν πολλῶν ὁμοιοτήτων, οἱ ὁποῖες

ἀφοροῦν κεντρικὲς ἐπόψεις καὶ φτάνουν ἴσαμε τίς λεπτομέρειες· ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθοῦμε τὴν κοινὴν διάλυση τῶν ἐδραίων συστημάτων ἀναφορᾶς καὶ στοὺς δύο τομεῖς, τὴν παραλληλότητα ἀνάμεσα στὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀντικειμένου καὶ στὴν αὐτονόμηση τῆς μεμονωμένης λέξης, τὴν ἀναλογία ἀνάμεσα σὲ χρῶμα ξένο πρὸς τὸ πράγμα καὶ σὲ ἐπίθετο ἐπίσης ξένο πρὸς τὸ πράγμα, τὴ συνάφεια μεταξύ ἀβαθοῦς εἰκόνας καὶ χωροποίησης τοῦ χρόνου κτλ. Ἐκπληκτικότερη καὶ συνάμα διδακτικότερη ἀπὸ κάθε τι ἄλλο εἶναι ὥστόσο ἡ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα, μέ τὴν ὁποία ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. κατέληξε στὴ διαμόρφωση τῆς χαρακτηριστικῆς γι' αὐτὲς ἐκδοχῆς τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης. Ἡ πικυρία τῶν σχολῶν καὶ τῶν τεχνοτροπιῶν καθὼς καὶ ἡ σχεδὸν ἱλιγγιώδης διαδοχὴ τους φαίνεται λιγότερο μπερδεμένη ἢ καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ἐννοσηματωμένης συνάρτησης, ἐν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι κάθε μιὰ ἀπὸ τοῦτες τίς ὑφολογικὲς κατευθύνσεις ἐπαινεῖ τὴν προεργασία τῆς ἀκριβῶς προηγούμενης μέ τὴ στερεότυπη καὶ συνάμα βασικὴ ἐπιφύλαξη πῶς δὲν τόλμησε νὰ προχωρήσει ἀρκετὰ στὸν δρόμο τῆς εὑρεσης τῶν πρώτων στοιχείων καὶ τοῦ ἐλεύθερου συνδυασμοῦ τους χωρὶς νὰ τὴν ἐνδιαφέρει ἡ ἐξωτερικὴ φύση. Ἡ μομφὴ αὐτὴ μᾶς δείχνει πρὸς ποιά κατεύθυνση πρέπει νὰ στρέψουμε τὴν ἐρευνά μας. Ὅμως πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης στὸν χῶρο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἡ ἀντιαστικὴ κατεύθυνση καὶ αἰχμὴ τῆς ἐξέλιξης φάνηκε σὲ νεωτερισμούς ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, στοὺς ὁποίους βέβαια ἀργὰ ἢ γρήγορα προστέθηκαν νεωτερισμοὶ ὑφολογικοί-μορφολογικοί. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους νεωτερισμούς ἀφοροῦσε ἓνα νευραλγικὸ σημεῖο τῆς ἀστυκῆς τέχνης, δηλαδὴ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πλήρης διάλυση καὶ ἡ τελικὴ του ἐξάλειψη ἦταν τὸ φυσικὸ τέρμα μιᾶς διαδικασίας, ἡ ὁποία στὸ σύνολό της στρεφόταν ἐναντίον τῆς ἀστυκῆς κοσμοθεωρίας καὶ σύνθεσης. Ἀρχικὰ ὅμως ὁ ἀστυκὸς ἄνθρωπος μέσα στὴν τέχνη, ὁ ὁποῖος μέ τὴν ἐξιδανικευμένη του ἀπεικόνιση ἐνσάρκωνε τὴν ἐπιδικώμενη ἐναρμόνιση φύσης καὶ πολιτισμοῦ ἢ κανονιστικῆς ἀρχῆς, παραγκωνίσθηκε ἀπὸ ἓναν ἄλλο, πού ἡ εἰκόνα του πρόδιδε μιὰ προτίμηση γιὰ ἄλλες ἀξίες. Ὁ νατουραλισμὸς στὴ ζωγραφικὴ εἶχε ἤδη ἀνοικαλύψει τοὺς τύπους ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα — τὸν βασιανισμένο, ὄχι πιά ἀπλῶς γραφικὸ ξωμάχο, κι ἐπὶ πλέον τὸν ζητιάνο ἢ τὸν ἀλήτη πρὸ παντός ἢ βιομηχανικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν

ἀπόκληρων προσελκύει ὅλο καί περισσότερο τό ἐνδιαφέρον νατουραλιστῶν καλλιτεχνῶν πού ζωγραφίζουν σιηνές ἐργασίας μέσα στό ἐργοστάσιο ἢ βιομηχανικά τοπία. Οἱ προσφιλεῖς τύποι τῶν ἱμπρεσιονιστῶν προέρχονται ἐπίσης ἀπό τά κατώτερα στρώματα τῶν πόλεων ἢ ἀπό τόν ἡμίκοσμο τῶν καφενείων, τῆς μποεμίας καί τῶν καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων, δηλαδή εἶναι πρόσωπα πού ζοῦν στό περιθώριο τοῦ σύμπαντος τῶν ἀστυκῶν κανόνων. "Ένας ἀκόμα ἀνθρώπινος τύπος εἰσέρχεται τήν ἴδια ἐκείνη ἐποχή στή ζωγραφική πού ἐξ ἴσου βρίσκεται στούς ἀντίποδες τοῦ ἀστυκοῦ τρόπου ζωῆς: ὁ εὐγενής ἄγριος, ὁ σοφός πρωτόγονος, ὁ ὁποῖος στή φιλολογία τοῦ 18ου αἰ., μαζί μέ ἄλλες ἐξωτικές μορφές, χρησίμευε ὡς μέτρο κρίσης τῶν τοτινῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν. Τώρα ὁμως μέ τή φυσικότητα, τήν ἀφέλεια καί τή φαιδρότητά του θέλει νά ντροπιάσει ὄχι πιά τήν παλιά ἀριστοκρατία, παρά τόν ἀστό. Καλλιτέχνης καί πρωτόγονος συμμαχοῦν ἐνάντια στόν ἀστό, καί μάλιστα ὁ πρῶτος ἀναζητᾷ μέσα στά καλλιτεχνήματα τοῦ δευτέρου ὑφολογικά μέσα γιά νά ξεπεράσει διά παντός τούς ἀκαδημαϊκοὺς κανόνες τῆς ἀστυκῆς τέχνης· τούτη ἡ ἐπίκληση τοῦ νέγρου ἰκριβῶς σέ μιάν ἐποχή, ὅπου ἡ ἱμπεριαλιστική ἰδεολογία τῆς ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου εἶχε φτάσει στό ἀποκορύφωμά της, ἀποτελοῦσε πράγματι πρόκληση ἀπέναντι στόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ὁ ἀστός κατανοοῦσε τόν πολιτισμό καί τήν ἱστορία. 'Επὶ πλεόν ὅλοι αὐτοί οἱ μὴ ἀστικοί ἢ ἀντιαστικοί ἀνθρώπινοι τύποι ἐξεικονίζονταν μέ τρόπο ἐντελῶς ἀντίθετο πρός τήν ἀστυκή ἀντίληψη γιά τή δημόσια ἐμφάνιση τοῦ προσώπου καί γιά τήν ἀναγκαιότητα ἀξιопρεποῦς καί εὐγενοῦς τυποποίησης τῆς συμπεριφορᾶς του. Οἱ ἄνθρωποι δείχνονται σέ τυχαῖες καί αὐθόρμητες στάσεις, καί μάλιστα σέ ἄκρας προσωπικές τους στιγμές, χωρίς νά λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ καλοί τρόποι καί οἱ ἠθικές συμβάσεις. Αὐτό παραβίαζε τόν ἀστικό χωρισμό δημοσίου καί ἰδιωτικοῦ, καί συνάμα πρόδιδε ἀδιαφορία ἀπέναντι στό πρόσωπο ὡς ἐδραιωμένη ταυτότητα, ἡ ὁποία ἔχει πίσω της ὀρισμένη παιδεία καί ἐμφανίζεται κατά τρόπο ὥστε νά γίνεται πρόδηλος ὁ ἐσώτερος κόσμος κι ἡ ἐσώτερη καλλιέργειά της. Τό προβάδισμα τοῦ στιγμιαίου καί τῆς στιγμιαίας ἐντύπωσης κάνει ἀδιάφορη τήν ἱστορία τῆς προσωπικότητος μέ τήν ἔννοια τῆς διαμόρφωσής της. 'Η εἰσβολή τοῦ στιγμιαίου καθὼς καί ἡ ἐπιθυμία νά δικαιωνισθεῖ ἡ στιγμή ἀντὶ νά παγιωθεῖ τό αἰώνιο σέ μιάν ἰδεώδη στιγμή του κατὰ φεραν σκληρό πλῆγμα στήν ἀστυκή ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν, στήν ὁποία

συνδέονταν ὀργανικά ἢ σταθερότητα, ἢ διάρκεια καί ἢ σταθμισιμότητα. Ὅχι τυχαῖα ἀναπτύχθηκε ἡ τέχνη τῆς φωτογραφίας παράλληλα μέ τήν ἀνοδο τοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ: χάρη στή φωτογραφική μηχανή ἀνακαλύφθηκε τό θέλγητρο τῆς φευγαλέας ματιᾶς καί τῆς ἀπροσδόκητης ὀπτικῆς γωνίας. Καί ὁ ἱμπρεσιονιστικός πίνακας ἦταν ὡς πρός τήν πρόθεσή του προϊόν τῆς στιγμῆς· ἤθελε νά συγκρατήσῃ μιᾶ στιγμή, γι' αὐτό καί στήν ἰδεώδη περίπτωση ὀφείλε νά ὀλοκληρωθεῖ σέ μιᾶ καί μόνῃ στιγμῇ — πάντως ἐπιδιωκόταν νά τελειώσῃ ἐπὶ τόπου.

Μποροῦμε τώρα νά κάνουμε ὁρατή καί κατανοητή τήν ἐσώτερη σχέση ἀνάμεσα στούς νεωτερισμούς ὡς πρός τό περιεχόμενο καί στούς ὑφολογικούς νεωτερισμούς πού εἰσήγαγε ὁ ἱμπρεσιονισμός. Ἡ διάλυση τῆς ἀντικειμενικῆς συνάρτησης τοῦ κόσμου, ὅπως αὐτή γινόταν ἀντιληπτή μέσα στήν ἀστυχή σύνθεση, συντελεῖται μέσω τῆς ἀναγωγῆς τοῦ πραγματικοῦ σέ μιᾶ σειρά στιγμῶν ἢ ἐντυπώσεων ὡς τῶν πραγματικῶν συστατικῶν του μερῶν. Ἀντίστοιχα, στό γνωστικό ἐπίπεδο ὑποχωρεῖ ἡ συνθετική γνώση, ὅπου Λόγος ἢ νόηση καί ἐμπειρία συνεργοῦσαν ἁρμονικά γιά τή συγκρότηση τῆς ἀντικειμενικῆς συνάρτησης τοῦ κόσμου, μπροστά στήν ἀμεσότητα τῆς αἰσθητήριας ἐντύπωσης, ἡ ὁποία ἐσωτερικεύει ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς, ὅχι ὅμως γιά νά τούς ἐντάξῃ σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο καί ἔτσι νά τούς σχετικοποιήσῃ, ἀλλά γιά νά τούς διατηρήσῃ στήν πρώτη τους φρεσκάδα. Τούτῃ ἡ αὐτονόμηση τοῦ φευγαλέου ἢ στιγμιαίου καί τῆς αἰσθητήριας ἐντύπωσης ἀναγκαστικά συνεπαγόταν τήν προτεραιότητα τοῦ χρώματος ἀπέναντι στή μορφή ἢ στό ἀντικείμενο. Στήν ἀστυχή ζωγραφική ἐπιδιωκόταν βέβαια τό αἰσθητικό ἰσοζύγιο χρώματος καί μορφῆς, ὅμως ἡ μορφή κρατοῦσε σιωπηρά τό προβάδισμα καί ἡ ἐδραιότητά της ὑποδήλωνε τήν ἐδραιότητα τῆς ἀντικειμενικῆς συνάρτησης τοῦ κόσμου. Τό τεκτονικό στοιχεῖο παρέμενε καθοριστικό, καί ὑπῆρχαν συγγενεῖς τέχνες, ὅπως ἡ γλυπτική ἢ ἡ ἀρχιτεκτονική, στίς ὁποῖες ἡ ἐξ ὀρισμοῦ πρωτοκαθεδρία τοῦ τεκτονικοῦ στοιχείου καθιστοῦσε δυνατή τήν παραίτηση ἀπό τό χρῶμα, καί μάλιστα τήν ἔκανε νά φαίνεται εὐλογη ἀκριβῶς γιά νά ὑπογραμμισθεῖ τό τεκτονικό στοιχεῖο. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν, ἡ ρευστοποίηση τῆς μορφῆς συμπαρομαρτοῦσε ἀναγκαῖα μέ τήν ὀντολογική προτεραιότητα τοῦ στιγμιαίου καί μέ τή γνωστική προτεραιότητα τῆς αἰσθητήριας ἐντύπωσης, ὅμως ἡ ρευστοποίηση τούτῃ μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ μονάχα μέ τήν ἐλεύθερη χρήση τοῦ χρώματος. Γιατί τό χρῶμα, πού στήν ἰδεώδη περίπτωση ἀποδίδει

μιάν αίσθητήρια έντύπωση μέ μιιά πινελιά *à la prima*, έχει τή δυνατότητα νά ρίχνει γέφυρες ανάμεσα σέ διαφορετικές μορφές καί σέ διαφορετικά αντικείμενα· μονάχα τό χρώμα μπορεί άλλωστε νά άπλωθει — ή μορφή άπεναντίας προσδιορίζεται μιιά γιά πάντα από τά όριά της. 'Η ύλική έτερογένεια τών πραγμάτων σβήνει μέσα στην όμοιογένεια τοῦ χρώματος, κι έτσι τά πράγματα μπορούν νά ταξινομηθοῦν σέ νέες τάξεις καί ομάδες μέ βάση χρωματικά κριτήρια. Οί μορφές ζητοῦνται μέσα στά χρώματα, όχι τά χρώματα στίς μορφές. Μονάχα μέ τόν πλούτο τοῦ χρώματος αποκτᾶ ή μορφή τή μέγιστη πληρότητά της, μόνον έτσι γίνεται τό άπλό σχέδιο γνήσιο ζωγράφημα. Καθώς τό χρώμα άπελευθερώνεται από τή μορφή ή από τό αντικείμενο, άπαλλάσσεται καί από τό καθήκον νά άποδώσει τό παιγνίδι τῆς φωτοσκίασης, τό όποιο έδραζόταν στην άποδοχή τοῦ σταθεροῦ διαγράμματος τοῦ αντικειμένου καί δέν άφηνε νά προβληθεῖ ή καθαρότητα τοῦ χρώματος· τώρα δέν ὑπάρχει πιά φῶς καί σκιά, παρά μόνο χρώματα συνδυαζόμενα μεταξύ τους μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο.

'Η ὑπεροχή τοῦ χρώματος άπέναντι στή μορφή πῆρε τέτοιες διαστάσεις, ὥστε δημιουργήθηκε ή έντύπωση ότι τά αντικείμενα μέσα στην εἰκόνα γεννιοῦνται από ρευστές μάζες χρώματος καί δέν άναπαράγουν πιά τή φύση. Πράγματι, οί άμεσοί διάδοχοι τών ίμπρεσιονιστῶν, μαζί τους καί οί φωβιστές, είχαν έντονη τήν αἴσθηση ότι μέ τήν προτεραιότητα τοῦ χρώματος θά ξεπερνοῦσαν τήν αντίληψη πού θεωροῦσε τή ζωγραφική ὡς μίμηση τῆς φύσης· στά μάτια τους δέν ταυτίζονταν πιά ή όμορφιά καί ή φύση, ή σφίβεια καί ή αλήθεια. "Άλλοι ὁμως πίστευαν είτε ότι ή άπλή προτεραιότητα τοῦ χρώματος δέν άρκεῖ γιά νά ξεπερασθεῖ ή σκαδημαϊκή διδασκαλία ἐφ' ὅσον διατηρεῖται ή μορφή είτε ότι ή καθ' αὐτήν ὀρθή τούτη τοποθέτηση δέν εφαρμόζεται μέ συνέπεια από τούς ίμπρεσιονιστές καί τούς άμεσους διαδόχους τους. Καί στ' αλήθεια: όσο κι αν οί τελευταῖοι είχαν κλονίσει τό ιδεῶδες τῆς μίμησης, ὥστόσο μέ τήν εὐρύτατη έννοια παρέμειναν προσανατολισμένοι στή φύση, τῆς όποιίας τήν παρθενικότητα καί καθαρότητα ἤθελαν ν' αντιτάξουν στόν άστικό πνευματικό καί τεχνικό πολιτισμό. Τόνιζαν λοιπόν τόν παράγοντα «φύση» γιά νά άποδιαρρώσουν τό άστικό ίσοζύγιο φύσης καί πολιτισμοῦ, έχοντας τήν αἴσθηση ότι ή καταστροφή αὐτοῦ τοῦ ίσοζυγίου συνιστᾶ τόσο δική τους άπελευθέρωση από τήν πολιτισμική έπιταγή τῆς καλλιτεχνικῆς μίμησης τῆς φύσης όσο καί έξουσιοδότηση νά ασχοληθοῦν μέ τή φύση κατά

τρόπο ούσιαστικά διαφορετικό από τό αστικό *paysage portrait* ή *paysage historique*. Τοῦτος ὁ ἱμπρεσιονιστικός νατουραλισμός, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, παραμερίσθηκε σέ δύο ἐπίπεδα καί σέ δύο φάσεις, οἱ ὁποῖες ἀποτελέσσαν συνάμα καί τά δύο ἀποφασιστικά βήματα στόν δρόμο πρός τή διαμόρφωση τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης σ' αὐτόν τόν τομέα. Ἀπό τή μιᾶ μεριά ἀναλύθηκε ἡ ἐπί μέρους μορφή ἢ τό ἐπί μέρους ἀντικείμενο σέ ἔσχατα συστατικά στοιχεία, προκειμένου ἀκολούθως νά ἀνασυγκροτηθεῖ καί νά ἐπανερμηνευθεῖ πάνω στή βάση τούτης τῆς ἀνάλυσης ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἀνάλυση τῆς ἐπί μέρους μορφῆς ἢ τοῦ ἐπί μέρους ἀντικειμένου ἀπέληξε σέ μιάν ἀνάλυση τῆς ἴδιας τούτης ἀνάλυσης, δηλαδή σέ μιάν ἀναζήτηση τῶν πρωτογενῶν στοιχείων πού πρέπει νά συναντήσῃ τελικά κάθε ἀνάλυση, σέ μιάν ἀναζήτηση τῆς καθαρῆς μορφῆς καί τοῦ καθαροῦ χρώματος, ὅποτε τό ἀντικείμενο δέν ἐπανερμηνευόταν πιά, παρά μᾶλλον ἐξανεμιζόταν μέσῳ τῆς ἐρμηνείας του, ἐνῶ ἡ ζωγραφική ἐν γένει ὀρίσθηκε καί ἀσκήθηκε ὡς θεματοποίηση τῆς ἐσώτερης ὑφῆς τῆς ἴδιας τῆς ζωγραφικῆς ὡς τέχνης.

Τό ἀπλωμα τοῦ χρώματος πέρα ἀπό τά ὅρια τοῦ ἀντικειμένου ἀναγκαστικά ἔκαμε ρευστή, ὅπως εἶπαμε, τή μορφή τοῦ ἀντικειμένου, ἥτοι ἔκαμε τή μορφή καί τό ἀντικείμενο νά ἐμφανισθοῦν ὡς μεγέθη ἀσταθῆ καί προβληματικά. Τό γεγονός, ὅτι τό ἀντικείμενο γίνεται πρόβλημα, προκύπτει λοιπόν ὡς ἀναγκαία συνέπεια τῆς διαμφισβήτησης τῶν φυσικῶν μορφῶν, ὅπως αὐτές βλέπονταν μέ βάση τόν αστικό αἰσθητικό κανόνα. Ἐδῶ βέβαια τοῦτες οἱ μορφές ἐκλεπτύνονταν ἢ ἐξιδανικεύονταν, προκειμένου νά ἀνταποκρίνονται στήν «ἀληθινή», δηλαδή κανονιστικά νοούμενη φύση, γι' αὐτό καί ἡ τεχνοτροπία ἐκείνη, ἡ ὁποία ὀνομάσθηκε «νατουραλισμός», στράφηκε τουλάχιστον ἐν μέρει ἐναντίον τοῦ αστικοῦ αἰσθητικοῦ κανόνα ἀκριβῶς ἐπειδὴ κατανόουσε διαφορετικά τή φύση. Καθὼς τό χρῶμα ἀπλώνεται πέρα ἀπό τά ὅρια τοῦ ἀντικειμένου, τοῦτο ἐδῶ ἀπομακρύνεται ἀπό τή φυσική του μορφή, ὅχι ὁμῶς γιά νά ἐξιδανικευθεῖ, παρά γιά νά παραμορφωθεῖ· ὅ,τι προηγουμένως φαινόταν ἀπλή γελοιογραφία, γίνεται τώρα καλλιτεχνικά θεμιτή ἀπόδοση ἐνός ἀντικειμένου. Ὅμως μετά τήν ἀποκοπή ἀπό τό αστικό ἰδεῶδες τῆς ὁμορφιάς, ἡ παραμόρφωση δέν θεωρεῖται πιά παραμόρφωση, ἀφοῦ ἐξέλεψαν τά προγενέστερα κριτήρια· μᾶλλον χρησιμεύει —ἀπό τούς τελευταίους ἱμπρεσιονιστές καί τούς ἄμεσους διαδόχους τους ἴσαμε τίς παραφυάδες τοῦ ἐξπρεσιονιστικοῦ κινήμα-

τος— για νά ἐξεικονίσει εἴτε τήν ἐσώτερη δυναμική ἐνός προσώπου ἢ πράγματος εἴτε τή δυναμική μιᾶς διαδικασίας, στήν ὁποία τό πρόσωπο ἢ τό πράγμα συμμετέχει ἄμεσα. Ἐφ' ὅσον τώρα τό ἀντικείμενο γίνεται φορέας μιᾶς δυνάμεως του δυναμικῆς, αὐτονομεῖται κι ἔτσι μπορεῖ ν' ἀποσπασθεῖ ἀπό τό συνηθισμένο του πλαίσιο καί εἴτε νά μεταβληθεῖ σέ καθαρή δραστηριότητα καί καθαρό γίγνεσθαι εἴτε νά προικισθεῖ μέ συμβολικές καί οἰονεῖ μαγικές ιδιότητες, πού τοῦ δίνουν τή δυνατότητα νά ρέει διαρκῶς πέρα ἀπό τά ἴδια του τά ὅρια καί νά συνδέεται κατὰ τρόπο ἀπροσδόκητο μέ ἄλλα ἀντικείμενα. Αὐτές τίς δύο συνέπειες εἶχε ἡ δυναμοποίηση τοῦ μεμονωμένου ἀντικειμένου στή φουτουριστική καί στή σουρρεαλιστική πρωτοπορία. Ἀλλά ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελοῦσε ἐξ ἴσου τήν προϋπόθεση γιά τό ἐγχείρημα τοῦ (ἀναλυτικοῦ) κυβισμού, γιατί μονάχα ἀπομονωμένο μποροῦσε τό ἀντικείμενο νά θεωρηθεῖ ὡς αὐτοτελῆς δομή, ἡ ἀνάλυση τῆς ὁποίας ἦταν δυνατόν νά καταστεῖ ξεχωριστό καί ἐπιλύσιμο πρόβλημα. Στό πλαίσιο τῆς μετεξέλιξης τοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ ἡ ξεχωριστή διαπραγμάτευση τῶν διαφόρων ἐπόψεων τοῦ ἀντικειμένου, ἡ ὁποία προδιαγραφόταν ἤδη μέ τήν ἐξάλειψη κάθε πάγιας σχέσης ἀνάμεσα στό χρῶμα καί στή μορφή, εἶχε κιόλας ἀρχίσει νά συμβαδίζει μέ τήν προσπάθεια ἀνάλυσης τῶν ἄλλοτε ἀκέραιων μορφῶν στά συστατικά τους μέρη, τά ὁποία ἀκολουθῶς ἐναρμονίζονταν ὑποτασσόμενα σ' ἓναν κοινό ρυθμό ἢ σέ μιᾶ (χαλαρή) γενική γραμμή. Ἡ ἴδια τούτη ἀνάλυση στόν κυβισμό συντελεῖται μέ ἓναν ἐκγεωμετρισμό, ὁ ὁποῖος σκοπεύει νά ἀποκαλύψει τή μορφολογία τοῦ ἀντικειμένου. Τό ἀποφασιστικό ἐδῶ ὅμως εἶναι ὅχι τό γεωμετρικό στοιχεῖο, παρά ἡ ἀναλυτική πρόθεση καί μεθόδευση· ὁ ἐκγεωμετρισμός φαίνεται ὡς ὁ προσφυέστερος τρόπος γιά νά γίνει ἡ ἀνάλυση καί νά παρουσιαθοῦν μέ ἐνάργεια τά ἀποτελέσματά της, συνάμα ὅμως θέλει νά ὑποδηλώσει καί κάτι ἄλλο: ὅτι ἡ ἐσώτερη ὕφή τῶν ἀντικειμένων δέν ἀνακαλύπτεται μέ τά αἰσθητήρια ὄργανα, παρά μόνον ὅταν τά ἀντικείμενα ἀποσπασθοῦν ἀπό τίς καθημερινές πρακτικές τους συνάφειες καί ἀναλυθοῦν μέ τή νόηση ἢ μέ βάση τίς καθαρές μορφές τῆς νόησης. Ἡ νόηση ξεναβρίζει μέσα στό ἐμπειρικό ἀντικείμενο, καθῶς τό ἀναλύει, τή δυνάμη τῆς τῆς δομῆς καί ἡ κυβιστική ἀνασυγκρότηση τοῦ ἀντικειμένου, ἡ ὁποία γίνεται μέ τήν ἀπαρίθμηση καί τή συμπαράθεση τῶν ἐπὶ μέρους ἐπόψεών του, συνδυάζει ἀπλῶς μεταξύ τους ὅσα στοιχεῖα βρῆκε ἡ νόηση στά βάθη τῆς ἐμπειρίας, δηλαδή σύμβολα πού ἀντιπροσωπεύουν τήν ἐμπειρία.

Ἐκλείπει ἔτσι ἡ συνεργία νόησης, αἰσθήσεων καί αἰσθήματος, ὅπως τῇ δεχόταν ἀξιωματικά ἡ ἀστυκή σύνθεση. Ὅμως κατὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ ἀντικειμένου συντελεῖται ὄχι μόνο μιά ἀναλυτική ἀναγωγή σέ γεωμετρικά στοιχεῖα, ἀλλά καί μιά παραμόρφωση. Οἱ ἀπαριθμημένες ἢ συμπαρατεθειμένες ἐπόψεις τοῦ ἀντικειμένου δέν ἐμφανίζονται πιά στίς ἀρχικές, δηλαδή ἐμπειρικά δεδομένες ἀναλογίες μεταξύ τους, παρά μεγενθύνονται, σμικρύνονται ἢ ἀπλῶς ἀλλάζουν μορφή, ἀνάλογα μέ τῇ σημασίᾳ ἢ τῇ λειτουργίᾳ πού τοὺς δίνει μέσα στήν εἰκόνα ἡ ὀπτική τῆς ἀναλυτικῆς νόησης· μάλιστα μερικές ἐξαφανίζονται καί ἐντελῶς, ἔτσι ὥστε οἱ ὑπόλοιπες μποροῦν νά τονισθοῦν καλύτερα, ἐνῶ ἡ ἀπλούστευση τῆς συνολικῆς δομῆς ἐπιτείνει τὴν αἰσθητική ἐντύπωση.

Τό αἰσθητικό μήνυμα τοῦ κυβισμού ἦταν ὅτι μορφή καί ἀντικείμενο δέν συμπίπτουν, ἀφοῦ ἡ ἀληθινὴ μορφή τοῦ ἀντικειμένου κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν ἐμπειρική του ὄψη. Ἡ ἀρχικὴ ἐνότητα χρώματος, μορφῆς καί ἀντικειμένου διασπάσθηκε πρῶτα-πρῶτα ὅταν οἱ ἱμπρεσιονιστές χώρισαν τὸ χρῶμα ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο· τοῦτος ὁ χωρισμός συνεπαγόταν καί τὸν χωρισμὸ μορφῆς καί ἀντικειμένου, ἐφ' ὅσον τὸ χρῶμα μποροῦσε ν' ἀπλωθεῖ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἐμπειρικοῦ ἀντικειμένου κι ἔτσι νά δημιουργήσῃ μιά μορφή διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦτο. Ὡστόσο ἐδῶ ἡ διαφορὰ μορφῆς καί ἀντικειμένου δέν εἶχε ἀκόμα θεματοποιηθεῖ μέ συνέπεια, γιατί τὸ ἐμπειρικό ἀντικείμενο κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ἀπορροφοῦσε ἡ μορφή, τὴν ὁποία δημιουργοῦσε τὸ χρῶμα μέσα στήν αὐτοτελὴ δυναμική του. Χαρακτηριστικό ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴν εἶναι ὅτι οἱ συνειδητές ἀναλυτικὲς προσπάθειες ὀρισμένων (νεο)ἱμπρεσιονιστῶν στρέφονταν πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀνάλυσης τοῦ χρώματος κι ὄχι τῆς ἀνάλυσης τοῦ ἀντικειμένου· τὸ ἀντικείμενο ἀναλύθηκε μονάχα στὸν βαθμὸ πού μποροῦσε νά κατατμηθεῖ στίς ἐλάχιστες χρωματικὲς μονάδες. Ἀντίθετα, ὁ κυβισμὸς ἐπιχείρησε τὴν ἀνάλυση τοῦ ἀντικειμένου ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μορφή, δηλαδή ἐξάρτησε τὸ ἀναλυτικὸ ἐγχείρημα ἀπὸ μορφολογικά κριτήρια, καί ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τούτῃ ὁ ἱμπρεσιονισμὸς φαινόταν ἀναγκαστικά ὡς ὀψιμη παραλλαγή τοῦ παλαιοῦ ἰδεώδους τῆς μίμησης τῆς φύσης. Ἀλλὰ μέ βάση τὴν ἴδια συλλογιστική ἦταν δυνατόν νά διατυπωθεῖ καί ἐναντίον τοῦ κυβισμού ἡ μορφή ὅτι ἡ μίμηση τῆς φύσης δέν ὑπερβαίνεται ἐν ὅσῳ γίνεται λόγος γιὰ ἀντικείμενο καί ἐν ὅσῳ χρειάζεται ἡ ἀνάλυση κάποιου ἀντικειμένου γιὰ νά βρεθοῦν καθαρὲς μορφές. Μετὰ τὸν προη-

γούμενο διπλό χωρισμό τοῦ χρώματος ἀπό τό ἀντικείμενο καί τῆς μορφῆς ἀπό τό ἀντικείμενο, ἡ μομφή αὐτή ἦταν λογική καί εὐλογη. Καί τά τρία συστατικά στοιχεῖα τῆς παλαιᾶς τριάδας ἦσαν τώρα ἀπομονωμένα, καί ἐφ' ὅσον ἡ ἰδέα καθαρῶν (φυσικῶν) ἀντικειμένων δέν ἔχει νόημα, γι' αὐτό καί ἡ ἀναζήτηση τοῦ καθαροῦ ἀναγκαστικά σημαίνει ἀναζήτηση τοῦ καθαροῦ χρώματος καί τῆς καθαρῆς μορφῆς, δηλαδή ἀναζήτηση τῶν πρωτογενῶν στοιχείων τῆς ζωγραφικῆς — ἐνῶ ζωγραφική στό ἐξῆς σήμαινε θεματοποίηση τῶν πρωτογενῶν τῆς στοιχείων ἢ θεματοποίηση τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Ἐδῶ προφανῶς πρόκειται γιά κάτι θεμελιωδέστερο ἀπό τό παιγνίδι μερικῶν ἐκπροσώπων τοῦ Jugendstil μέ καθαρά χρώματα καί καθαρές μορφές ἔξω ἀπό κάθε προοπτική, παιγνίδι καθαρὰ διακοσμητικό. Τήν καθαρότητα τῆς μορφῆς μπορούσε κανεῖς νά τήν ποριθεῖς ἂν θεωροῦσε ὡς αὐτοτελεῖς τίς γεωμετρικές μορφές, τίς ὁποῖες ὁ καβισμός ἐβγαζε ἀφαιρετικά ἀπό τό ἀντικείμενο προκειμένου νά τό παρουσιάσει ἀναλυτικά, ἂν δηλαδή ἀδιαφοροῦσε γιά τόν ὄγκο τοῦ ἀντικειμένου καί ἀσχολοῦνταν ἀποκλειστικά μέ τήν κατασκευή γραμμῶν πάνω σέ μιά γυμνή ἐπιφάνεια· ὅ,τι ἄρχισε ὡς ἀναγωγή μιᾶς φυσικῆς μορφῆς σέ μιά γεωμετρική ὁλοκληρώνεται τώρα μέ τήν ἀναγωγή τοῦ προϊόντος τῆς πρώτης τούτης ἀναγωγῆς στά σταθερά στοιχεῖα τῆς μορφῆς ἐν γένει. Ἀλλά καί ὡς πρὸς τό χρῶμα ἦταν ἀπαραίτητη μιά διπλή ἀναγωγή γιά νά προαίψει τό καθαρὸ ἢ στοιχειώδες χρῶμα. Ἡ πρώτη ἀναγωγή ἐπιχειρήθηκε ἤδη ὅταν οἱ ἄμεσοι διάδοχοι τῶν ἱμπρεσιονιστῶν καί οἱ φωβιστές διέκριναν τό φυσικό ἀπό τό καθαρὸ χρῶμα, ἀπαίτησαν τήν καθαρότητα τῶν μέσων τῆς τέχνης τους καί ἀμφισβήτησαν τήν ἱμπρεσιονιστική πρόσδεση τοῦ χρώματος στήν αἰσθητήρια ἐντύπωση. Καί σ' αὐτούς ὁμοῦς τό καθαρὸ χρῶμα παρέμεινε τελικὰ χρῶμα ἐνός (παραμορφωμένου) φυσικοῦ ἀντικειμένου, δηλαδή τό χρῶμα ἐξασκολουθοῦσε νά συνδέεται μέ τό φῶς ἢ μέ τό ἀντικείμενο ὡς φωτοφαινόμενο. Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ φωτός ἀπό τό ἀντικείμενο καί ἡ αὐτοτελής του ἐξεικόνιση, ὅπως τήν ἐπιδίωκαν οἱ λεγόμενοι *gauguinistes*, ἦταν ἓνας παράδοξος, ἀλλά ἀναγκαῖος ἐνδιάμεσος σταθμός μεταξύ τῶν ἱμπρεσιονιστῶν ἢ τῶν διαδόχων τους καί τῶν ἀφηρημένων ζωγράφων. Πέρα ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἀναφορά σέ ἀντικείμενα, τό καθαρὸ φῶς καί τό καθαρὸ χρῶμα ταυτίζονταν, καί τό πρόβλημα τώρα ἦταν νά βρεθεῖ ὁ ἐκάστοτε ταιριαστός συνδυασμός καθαρῶν χρωμάτων — ἢ, ὁκόμα περισσότερο, νά διατυπωθοῦν οἱ νόμοι, σύμφωνα μέ τοὺς ὁποίους τά καθαρά χρώματα

μπορούν να εκφράζουν διηλεκτῶς κάτι και μέ βάση αὐτήν τους τήν ιδιότητα να χρησιμοποιηθοῦν χωριστά ἢ συνταιριασμένα. Στόν βαθμό πού ἐδῶ συνεχίζει να γίνεται κάποια διάκριση μορφῆς καί χρώματος, ἡ μορφή ἀποτελεῖ τόν χῶρο ἐκδίπλωσης τοῦ χρώματος καί δέν τῆς ἐπιτρέπεται να παραβιάπτει μέ κανέναν τρόπο τήν ἐπήρεια τοῦ τελευταίου. Ἀκόμη καί σέ ἀφηρημένους ζωγράφους, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν αὐστηρά γεωμετρικῆς μορφῆς, τοῦτες ἐδῶ ἦσαν πρῶτα-πρῶτα φορεῖς χρώματος, δηλαδή ἡ μορφή ὀφείλε να προκύψει ἀπό τό ψυχικό ἢ μουσικό περιεχόμενο τοῦ χρώματος. Ἔτσι φάνηκε να πραγματώνεται τό πρόγραμμα τῆς φουτουριστικῆς ζωγραφικῆς, τό ὁποῖο πρόβλεπε ὄχι μόνο χρώματα καί μορφές δίχως ἀντικειμενική παράσταση, ἀλλά ἐπί πλέον χρώματα δίχως μορφές ὡς ἐκφραση ἐσχατῶν θυμικῶν καταστάσεων.

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ καθαροῦ, στοιχειακοῦ ἢ ἀφηρημένου γινόταν βέβαια αἰσθητή ὡς ἀπελευθέρωση ἀπό τόν ἀστικό συναισθηματισμό καί ὡς συμπόρευση μέ τίς νέες, ξένες πρὸς τόν συναισθηματισμό δυνάμεις, ὅπως π.χ. τή μηχανή. Ἀλλά πέρα ἀπ' αὐτό ὁ ἀστικός αἰσθητικός κανόνας χτυπήθηκε καίρια, γιατί ὁ παραμερισμός τοῦ ἀντικειμένου συνιστοῦσε συνάμα ἀπάρνηση τοῦ νοήματος ἐκείνου, μέ τό ὁποῖο συνδεόταν τό ἀντικείμενο μέτα στήν ἀστική τέχνη. Τούτη ἐδῶ δέν ἐνδιαφερόταν γιά ὁποιαδήποτε ἀντικείμενα, παρά μόνο γιά ὅσα ἐνσάρκωναν τήν κανονιστική ἔννοια τῆς φύσης ἢ ἐξειδίκευαν τήν ἀτομικιστική-ἀνθρωποκεντρική θεώρηση, καί μάλιστα ὑπό τή μορφή ἀνθρώπων ἐξεικονιζομένων εἴτε ὡς φορέων μιᾶς οὐσιώδους ταυτότητας εἴτε ὡς προϊόντων μιᾶς παιδείας. Τό νόημα ἐνός ἀντικειμένου γεφύρωνε τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στή φυσική καί στήν ἀξιολογική του διάσταση, ἦταν τό προπύργιο τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν καί τῆς βαθύτερης ἀξίας τῶν πραγμάτων, τά ὁποῖα ὡστόσο ἀναγνωρίζονταν ταυτόχρονα καί ὡς πράγματα ἀπτά. Ἐφ' ὅσον αὐτό τό νόημα ἦταν δεμένο μέ ὀρισμένα ἀντικείμενα καί μέ μιάν ὀρισμένη ἀντίληψη γιά τό ἀντικείμενο ἐν γένει, ἀναγκαστικά κατέρρευσε ὅταν ἐξαφανίσθηκε τό ἀντικείμενο. Ἐνάντια στήν ἀστική σύζευξη ἀντικειμένου καί νοήματος ἢ φύσης (ἀνθρώπου) καί κανονιστικῆς ἀρχῆς, οἱ ἀφηρημένοι ζωγράφοι ἰσχυρίζονται τώρα ἐμφατικά καί σέ ὅλους τοὺς τόνους ὅτι φύση καί τέχνη δέν ἔχουν τήν παραμικρή σχέση μεταξύ τους, ὅτι ἡ τέχνη δέν ἀποτελεῖ μίμηση τῆς φύσης, καί μάλιστα εἶναι ὑπέρτερη ἀπό τή φύση, γιατί γεννιέται ἀπό τήν αὐτόνομη δραστηριότητα τοῦ καθαροῦ πνεύ-

ματος, δηλαδή δημιουργεί τις εικόνες της μέ βάση πρωτογενή στοιχεῖα, τὰ ὅποια δέν βρίσκονται στή φύση, παρά μόνο στό πνεῦμα εἶναι προσιτά. Στήν προοπτική αὐτήν ἡ ἐμπειρική φύση καί τὰ φυσικά ἀντικείμενα δέν ἔχουν κάποια βαθύτερη διάσταση πού φανερώνεται στό νόημά τους, παρά εἶναι ἀπλή ἐπίφαση, τήν ὁποία πρέπει νά διατρήσει ὁ καλλιτέχνης γιά νά μπορέσει νά ἀτονίσει πίσω της τήν ἐσώτερη κατασκευή τοῦ κόσμου, ἥτοι τὰ πρωτογενή στοιχεῖα καί τίς πρωτογενεῖς συμμετρίες πού τόν ὑποβαστάζουν. Οἱ διακηρύξεις ἐναντίον τῆς αἰσθησιοκρατίας καί τοῦ ὕλισμοῦ συνοδεύονται στούς ἀφηρημένους ζωγράφους ἀπό μυστικιστικές-παθητικές μεταφυσικές ἀποφάνσεις γιά τήν ἐξαίσια ἐκείνη ἐπικράτεια τῶν καθαρῶν χρωμάτων καί μορφῶν, ἡ ὁποία, ὅπως λέγεται, ἀποτελεῖ τήν ἀληθινή πραγματικότητα καί τήν ἀληθινή οὐσία τῶν πραγμάτων. Δέν εἶναι δύσκολο νά μαντέψουμε γιατί ἐδῶ χρειάσθηκε νά ἐπιστρατευθεῖ ὁλόκληρη μεταφυσική: μονάχα ἐν ὀνόματι μιᾶς ὕψιστης ἀρχῆς μπορεῖ κανεῖς ν' ἀποτολμήσει τήν ἀνοιχτή διαμφισβήτηση τῶν βεβαιότητων τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας — καί μονάχα παραπέμποντας στή μεταφυσική αἴγλη τοῦ καθαροῦ μπορεῖ νά παράσχει κανεῖς παρηγοριά ὡς ἀντιστάθμισμα γιά τή μονοτονία πού ταλανίζει μέσα στήν ἐπικράτεια τῆς ἀφαίρεσης τὰ μάτια, καθῶς αὐτά εἶναι συνηθισμένα στήν ποικιλομορφία τῆς ἐμπειρίας. Ὅμως καί ἡ μεταφυσική εἶναι δεμένη μέ ὁρισμένο χρόνο, γι' αὐτό καί ἀπό ἐρμηνευτική ἀποψη εἶναι πιό ἐνδιαφέρον νά ἐντοπίσουμε τό συγκεκριμένο περιεχόμενο τῆς ἐκάστοτε μεταφυσικῆς, παρά νά ρίξουμε ἀπλῶς μιᾶ περιφρονητική ματιά στήν ἀοριστία καί στήν αὐθαρεσία της. Γιατί τό συγκεκριμένο περιεχόμενο δείχνει σέ ποιό σημεῖο ἡ ἐμπρακτική στάση τοῦ μεταφυσικοῦ διαψεύδει τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ὁ ἴδιος κατανοεῖ τόν ἑαυτό του, δηλαδή σέ ποιό σημεῖο γίνεται ἐμφανής ἡ χρονική ἐξάρτηση καί ἡ ἀντικειμενική ἱστορική λειτουργία τῶν μεταφυσικῶν ἀντιλήψεων. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ἦταν ἐνδεικτικό λ.χ. ὅτι ἡ ἐπικράτεια τοῦ καθαροῦ πολύ συχνά παρουσίαζε ὁμοιότητες μέ τό κάπως πεζό, ἀλλά ἐξ ἴσου γεωμετρικά δομημένο πεδίο τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς.

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ μετατόπιση τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητας στήν ἐπικράτεια τοῦ καθαροῦ ἡ ἀφηρημένου διευκόλυνε σημαντικά τή συνδυαστική ἐργασία. Μεγέθη ἡ ἀντικείμενα δεδομένα ἐμπειρικά δέν μποροῦν νά συνδυασθοῦν αὐθαίρετα μεταξύ τους, ἐκτός ἂν τοὺς ἀφαιρεθεῖ τό νόημα πού κατέχουν μέσα στίς ἐμπειρικές τους συνά-

φειες. Έτσι, οί σουρρεαλιστές συνέδεσαν μέσα σέ όνειρικές εικόνες άντικείμενα από τόν κόσμο τῆς καθημερινῆς έμπειρίας, όμως μόρε-
σαν νά τό κάμουν μόνο καί μόνον έπειδή απέσπασαν τά άντικείμενα
αυτά από τίς συνάφειές τους, δηλαδή τούς αφαίρεσαν τό συνηθισμένο
τους νόημα καί τούς έδωσαν ένα άλλο πού προέκυπτε από τήν και-
νούργια, μή έμπειρική συνάφεια. Άλλά τό παιγνίδι τῶν συνδυασμῶν
παίρνει άλλη μορφή από τή στιγμή πού παραμερίζονται ταυτόχρονα
τό άντικείμενο καί τό νόημα. Τώρα συνδυάζονται μεταξύ τους ιδεατά
μεγέθη, τῶν όποίων τό μοναδικό νόημα έγκειται στήν ικανότητά τους
νά συνδυάζονται ή στή συμμετοχή τους στό συνδυαστικό παιγνίδι πού,
όπως λέγεται, μπορεί πιά νά απαλλαγεί από κάθε τυχαιότητα καί νά
λάβει τήν περιωπή έπιστημονικοῦ λογισμοῦ. Ίδεώδες είναι ή παρα-
γωγή άπειρων συνδυασμῶν μέ βάση περιορισμένο αριθμό έσχατων
στοιχείων καί κανόνων κατασκευῆς. Τό κέντρο βάρους τῆς θεωρητικῆς
προσοχῆς βρίσκεται όχι τόσο στό παράγωγο επίπεδο τῶν επί μέρους
συνδυασμῶν, όσο στό πεδίο τῶν έσχατων πρωτογενῶν στοιχείων καί
τῶν θεμελιωδῶν αξιωμάτων κατασκευῆς. Τοῦτο τό πεδίο όμως δέν
είναι άλλο από τό πεδίο τῶν στοιχειωδῶν μέσων έκφρασης τῆς ζω-
γραφικῆς, τά όποια τώρα πρέπει νά θεματοποιηθοῦν μέσα στήν ίδια
τή ζωγραφική ως διαδικασία. Στήν άστυκή ζωγραφική τά μέσα θεω-
ροῦνταν ως άντικειμενικῶς δεδομένα όρια, σέ σχέση μέ τά όποια βέ-
βαια ο καλλιτέχνης δέν έπιτρεπόταν νά ύστερεῖ, αλλά τήν ύπαρξη τῶν
όποίων όφειλε νά προϋποθέτει σιωπηρά· μονάχα ή έξεικόνιση τοῦ
άντικειμένου έδειχνε έμμεσα τί γνώριζε γι' αὐτά τά όρια (κι έπομένως
γιά τήν οὐσία τῆς τέχνης του) καί κατά πόσο κατεῖχε τή δουλειά του.
Τώρα όμως άντικείμενο τῆς ζωγραφικῆς γίνεται ή ζωγραφική ή ίδια.
Τό έλεύθερο παιγνίδι τῶν συνδυασμῶν δέν άρκοῦσε από μόνο του
έπρεπε νά όρισθοῦν επί πλέον οί κανόνες καί ή άφετηρία του. Τοῦτο
βέβαια ήταν ο συνδυασμός όλων τῶν συνδυασμῶν. Έξω άπ' αὐτόν καί
δίπλα σ' αὐτόν ύπῆρχαν πολυάριθμες μορφές τοῦ συνδυαστικοῦ παι-
γνιδιοῦ, οί όποιες στό σύνολό τους έκαναν πρόδηλο πόσο κεντρική
ήταν πιά ή λειτουργία του μέσα στήν τέχνη. Από τήν άποψη αὐτήν
οί όνειρικές εικόνες τῶν σουρρεαλιστῶν, τά κολλάζ τῶν ντανταϊστῶν
καί οί διάφορες μορφές τῆς τεχνικῆς τοῦ μοντάζ συνδέονται στενά
μεταξύ τους: έδράζονται έξ ίσου στήν πεποίθηση ότι τά πάντα μπο-
ροῦν νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα.

Ή δυνατότητα συνδυασμοῦ τῶν πάντων μέ τά πάντα δίδεται όμως

μονάχα όταν τά πάντα βρίσκονται πάνω σέ μιά καί μόνη επίπεδη επιφάνεια, δηλαδή όταν ο χώρος όμογενοποιηθεί τόσο πολύ, ώστε όλα τά στοιχεῖα, ὅσα ἐνδιαφέρουν τό παιγνίδι τῶν συνδυασμῶν, μποροῦν νά καταλάβουν ὁποιαδήποτε θέση ἐντός του· γιατί ἄλλιώς ἡ ἀνισόμορφη δομή τοῦ χώρου θά μποροῦσε ἐν μέρει ἢ ἐξ ὁλοκλήρου νά προκαθορίσει τή θέση τῶν στοιχείων ἐντός του καί νά ἐμποδίσει ἐν μέρει ἢ ἐξ ὁλοκλήρου τήν ἀπεριόριστη κινητικότητα ἢ ἐναλλαξιμότητά τους. Στήν προμοντέρνα ζωγραφική τό ἀντικείμενο βρισκόταν μέσα στόν χώρο, καί μάλιστα ὄχι σ' ὁποιοδήποτε σημείο του, παρά σ' ἐκεῖνο πού τοῦ ὑπαγόρευε ἡ ἴδια του ἡ ὑφή ὡς ἀντικείμενο. Ὁ δομημένος καί πεπερασμένος χώρος ἀποτελοῦσε ἕνα *medium* εὐταξίας, δηλαδή τό *medium* ἐκεῖνο, μέσα στό ὁποῖο τά ἀντικείμενα διατάσσονταν σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς προοπτικῆς ἢ σύμφωνα μέ τή δομή τοῦ χώρου. Ἡ ρήξανση τοῦ χώρου, δηλαδή ἡ ἀντιατάσταση τοῦ δομημένου καί πεπερασμένου χώρου ἀπό τόν ἀβαθῆ καί ἀπεριόριστο, σήμαινε εο ἴρσο τήν ἀπόσπασή τῶν ἀντικειμένων ἀπό τό ἐδραῖο σύστημα ἀναφορᾶς, δηλαδή τή δυνατότητα νά τά διαθέτει καί νά τά συνδυάσει κανεῖς ἐλεύθερα. Χαρακτηριστική γιά τή ζωγραφική ἀπό τήν Ἀναγέννηση καί μετὰ ἦταν ἡ τεταμένη σχέση ἀνάμεσα στήν επίπεδη επιφάνεια τοῦ πίνακα καί στήν τρισδιάστατικότητα τῶν ἀντικειμένων πού ἦσαν ζωγραφισμένα πάνω της· τούτη ἡ τρισδιάστατιότητα ἔκανε τόν θεατή νά λησμονεῖ ὅτι ὁ πίνακας ἦταν ἀβαθής. Ἡ μοντέρνα ὑπέρβαση τούτης τῆς τεταμένης σχέσης συντελεῖται μέ τή ρήξανση τοῦ πίνακα, δηλαδή μέ τήν κατάργησιν τῆς προοπτικῆς καί μέ τή μεταφορά τῶν ἐξευκονιζόμενων ἀντικειμένων πάνω σέ μιά καί μόνη επιφάνεια, ἡ ὁποία συμπίπτει ἀναγκαστικά μέ τήν επιφάνεια τοῦ πίνακα, ὅποτε τά ἴδια τά ἀντικείμενα ρηχαίνουν πάνω σέ τούτη τήν ἀβαθῆ επιφάνεια καί διαλύονται στά ἔσχατα συστατικά τους μέρη. Ἡ ἐξέλιξη πρός αὐτήν τήν κατεύθυνση ἀρχισε ἤδη μέ τήν πρωτοκαθεδρία τοῦ χρώματος ἀπέναντι στή μορφή, πράγμα πού ἐπιβοήθησε τή ρήξανση τῆς εἰκόνας. Γιατί ἂν τό χρῶμα αὐτονομηθεῖ ἀπέναντι στά ἀντικείμενα, τά ὁποῖα βλέπονται σέ ὀρισμένη προοπτική, τότε μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει τήν επιφάνεια τῆς εἰκόνας γιά τή δυχή του ἐκδίπλωσιν καί ἔτσι νά ἐξαπλωθεῖ (πιό) ἐλεύθερα· ἡ κατάργησις τῆς φωτοσκίασις κάνει ἄλλωστε καθ' αὐτήν τήν εἰκόνα ρηχότερη, ἐνῶ καί ἡ μετωπικότητά της μεγαλώνει λόγω τῆς συμπαράθεσις καθαρῶν χρωμάτων. Συνάμα ἡ καθαρὴ ὄρασις ἀνοικαλύπτει δίπλα στά καθαρὰ χρώματα καθαρὰς μορφῆς ἢ ὄψεις, οἱ

ὅποιες οἶονεῖ ὑπάρχουν πρὶν ἀπὸ τὰ φυσικά ἀντικείμενα καὶ τὰ συγκροτοῦν. Ὡστε γιὰ τὴν καθαρὴ ὄραση ὁ χῶρος δὲν ἀποτελεῖ πιά τὸ medium, μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν τὰ ἀντικείμενα, παρὰ συνιστᾷ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐμφανίζονται τὰ χρώματα καὶ οἱ μορφές καθὼς ἔχουν ἀναμιχθεῖ μὲ τὴν ποικιλία τῶν ἀντικειμένων. Ἡ προοπτικὴ θεωρεῖται τόσο ὡς στένεμα τοῦ χώρου ὅσο καὶ ὡς χωρισμός μεταξὺ χώρου καὶ ἀντικειμένου· τῆς ἀντιπαρατίθεται μιὰ ἄπειρη διεύρυνση τοῦ χώρου καὶ συνάμα μιὰ ἀλληλοδιείσδυση χώρου καὶ ἀντικειμένου, ἡ ὁποία τελικὰ προξενεῖ τὴ διάλυση τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς προγενέστερης ἀντίληψης γιὰ τὸν χῶρο, μέσα στὸν ὁποῖο βρισκόταν τὸ ἀντικείμενο, καὶ ἡ διάλυση τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελοῦν λοιπὸν δύο ἐπὶ τοῦ ἴδιου ἐξέλιξης. Αὐτὸ ἐγένε ἰδιαίτερα πρόδηλο στὴν ἐργασία τῶν κυβιστῶν. Ἐδῶ ὁ χῶρος εἰσρέει στὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο στὸν χῶρο, καθὼς οἱ διαφορετικὲς ὀψεις καὶ πλευρές τοῦ ἀντικειμένου συνιστοῦν ταυτόχρονα τὴν εἰκόνα, δηλαδὴ τὸν χῶρο πού καταλαμβάνει ἡ εἰκόνα. Ὡστε τὴν ἴδια στιγμή πού ἡ προοπτικὴ μετατρέπεται σὲ ἀβαθὴ ἐπιφάνεια, ἡ ἀκολουθία μετατρέπεται κι αὐτὴ σὲ ταυτόχρονα. Τὸ ἀντικείμενο πρέπει νὰ παρασταθεῖ πάνω στὴν ἀβαθὴ ἐπιφάνεια, κι αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀλλιῶς παρὰ μὲ τὴ συμπαράθεση τῶν διαφόρων ὀψεων καὶ πλευρῶν του, δηλαδὴ μὲ τὸ ταυτόχρονο δεῖξιμό τους μέσα στὸν χῶρο καὶ ὄχι μὲ τὴ διαδοχὴ τους μέσα στὸν χρόνον ἐκεῖνον πού θὰ χρειαζόταν ὁ θεατὴς τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου γιὰ νὰ τὸ δεῖ κινούμενος γύρω του. Τὸ τέρμα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὴν πρώτη ρήχανση τῆς εἰκόνας ἐξ αἰτίας τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ χρώματος καὶ συνεχίζεται μὲ τὴ σύμφυση ἀντικειμένου καὶ ἀβαθοῦς ἐπιφάνειας, εἶναι ὁ ἀπλὸς χρωματισμός ἢ ἡ ἀπλὴ διαίρεση τῆς ἐπιφάνειας τούτης. Μονάχα ἡ ἀφηρημένη ζωγραφικὴ μποροῦσε νὰ πετύχει τὴν ἀπόλυτη ρήχανση τῆς εἰκόνας καὶ νὰ φέρῃ στὸ συνεπές της τέρμα τὴ νέα ἀντίληψη γιὰ τὸν χῶρον· ἀκριβῶς γι' αὐτὸ εἶδε καὶ πραγματεύθηκε τόσο ρητὰ καὶ τόσο ξεκάθαρα τὸ πρόβλημα τῆς ζωγραφικῆς ὡς πρόβλημα συνδυασμοῦ ἔσχατων στοιχείων.

Ἐξ ἴσου σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε ὁ καινούργιος προσδιορισμός τοῦ παράγοντα «χῶρος» καὶ στὴ μοντέρνα γλυπτικὴ. Προτοῦ στραφοῦμε στὸ ζήτημα αὐτό, πρέπει πάντως νὰ θυμίσουμε ὅτι ὁ ἀγῶνας ἐνάντια στὴν ἀστυχὴ σύνθεση καὶ στὸν τομέα αὐτόν, ὅπως καὶ στοὺς τομεῖς τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ζωγραφικῆς, διεξάχθηκε, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν παραδοσιακῶν μορφῶν, διὰ μέσου μετατοπίσεων ἢ ἀλ-

λαγῶν τοῦ περιεχομένου, οἱ ὁποῖες γιά εὐνόητους λόγους ἀφοροῦσαν πρό παντός τήν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου. Τό καίριο σημεῖο ἐδῶ δέν ἦταν ἡ πρῶιμη νατουραλιστική ἀνακάλυψη τοῦ ἀπλοῦ ἢ ἐργαζόμενου ἀνθρώπου, πού παριστανόταν σέ ἀτυποποιήτες στάσεις ὡς φορέας καθημερινῶν μεριμνῶν καί αἰσθημάτων, ἀλλά κάτι θεμελιωδέστερο. Ἡ ἀστυκή γλυπτική τυποποιοῦσε ἡ ἐξιδανίκευε τήν ἀνθρώπινη μορφή ἔτσι ὥστε νά φαίνεται ὡς ἡ ζωντανή πραγμάτωση τῆς ἐπιδιωκόμενης σύνθεσης πνεύματος καί ὕλης, Λόγου καί ψυχορμήτων, φύσης καί πολιτισμοῦ. Ἡ ἔνταση καί ἡ ἀνησυχία συχνά δέν ἔλειπαν, νοοῦνταν ὁμοῦς εἴτε ὡς λυπηρὴ ἀπώλεια τῆς ἰσορροπίας εἴτε ὡς ἀγῶνας γιά τήν ἀπόκτησή της. Ὅπου ὁμοῦς ἡ ἰσορροπία καί ἡ ἀρμονία ἐκτιμοῦνται τόσο, ἀναπόφευκτα —καί παρά τίς ἐνδείξεις πού ὑπαινίσσονται μιά πλούσια καί πολυτάραχη ἐσωτερική ζωή— ἐμφανίζεται κάποια στατικότητα, ἀκραία μορφή τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀκαμπτὴ μνημειακότητα. Ἐνάντια σ' αὐτά τὰ ὑφολογικά γνωρίσματα καί συνάμα ἐνάντια στήν κανονιστική ἀντιλήψη πού τὰ στήριζε στρέφεται ἡ προσπάθεια νά εἰσαχθεῖ κατὰ τό δυνατόν περισσότερη κίνηση καί δυναμική μέσα στή μάζα τοῦ γλυπτοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ στήν ἐξεικόνιση τοῦ ἀνθρώπου, τοῦτο εἶχε τή συνέπεια ὅτι ὁ ἀνθρώπος δέν δείχνεται πιά ὡς ἐκπρόσωπος ἡ ἀναζητητῆς μιᾶς ἰδεώδους ἀρμονίας, παρά ἀντίθετα σέ ἀκραίες καταστάσεις, ὅπου ἐπικρατεῖ τό πάθος καί ἡ ὕψιστη ἔνταση πέραν τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ μέ τήν ἀστυκή ἔννοια τῶν ὄρων. Τέτοιες καταστάσεις δέν ἀποπέμπονται πιά στή σφαῖρα τοῦ ἰδιωτικοῦ, τοῦ αἰσχροῦ ἡ ἐν πάσῃ περιπτώσει τοῦ κανονιστικά καί καλλιτεχνικά ἀδιάφορου, ἀλλά θεματοποιοῦνται μέ τήν πρόθεση διεξόδου στα βαθύτατα στρώματα τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὁποῖα δέν εἶναι δυνατόν νά συλληφθοῦν μέ βάση ἀστυκές ἀντιλήψεις γιά τήν ὀρθολογικότητα. Πρό παντός δείχνονται ἡ αἰσθητὴ διάσταση καί τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου σ' ὅλη τους τήν ἐκρηκτικότητα, ἡ γενετήσια πράξη δέν ἀποτελεῖ πιά ταμπού, καί ἀκόμη καί δραστηριότητες τοῦ στοχασμοῦ ἐμφανίζονται ὡς προσπάθειες πού ἀπαιτοῦν τή συμμετοχή ὁλόκληρου τοῦ ἀνθρώπου, θέτοντας σέ πυρετώδη κίνηση τή σάρκα καί τό αἷμα του ἐξ ἴσου ὅσο καί τό πνεῦμα του. Στή γλυπτική αὐτήν ἡ ἀρμονία Λόγου καί ψυχορμήτων καθώς καί ὁ χωρισμός δημοσίου καί ἰδιωτικοῦ παραμερίζονται παράλληλα, πράγμα πού μορφικά καταφαίνεται στή συνειδητὴ ἀπομάκρυνση ἀπό τό ἰδεῶδες τῆς ὁμορφιάς ὡς τελειότητας στή σχέση Ὅλου καί μέρους. Τοῦτο τό ἰδεῶδες ἀπεμπολεῖται ὁλότελα καί

ἐπιδεικτικά, καθώς τό ἀποσπασματικό καί τό ἀνολοκληρώτο, δηλαδή τό ιογso, ἀποκτᾶ ἀξία καί περιωπή καλλιτεχνήματος. Ἡ κατάργηση τοῦ βάθρου ἐπισφραγίζει τήν ἀπόρριψη τῆς ἀγέρωχης αὐτάρκειας τοῦ μνημείου πού ἀτένιζε ἀφ' ὑψηλοῦ καί ἀπό ἀπόσταση τόν θεατή, γιά νά τοῦ ἐμπνεύσει δέος καί νά τόν κάμει νά στοχασθεῖ ὑψηλότερα πράγματα καί ἀνώτερες ἀξίες. Ἔργο τῆς γλυπτικῆς δέν εἶναι λοιπόν πιά νά ὑπηρετεῖ ἀστικούς ἰδεολογικούς σκοπούς ἢ ἀστικές ἀνάγκες παραστάσεως.

Ὅταν ἡ κίνηση τοῦ ἀντικειμένου ἐπιστρατεύεται ἐναντίον τῆς ἡρεμίας τοῦ μνημείου, τότε ἡ ἀποσύνθεση ἢ ἡ παραμόρφωση τοῦ ἀντικειμένου μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μορφή κίνησης, ἡ ὁποία σπάζει τή διαυγή γραμμή τῆς αὐτάρκειας καί γαλήνιας μορφῆς. Κίνηση μπορεῖ νά ἀπορρεῦσει ἀπό κάθε πλευρά καί κάθε γωνιά τοῦ ἀντικειμένου, καί τοῦτο συνεπάγεται ὅτι τό γλυπτό δέν ἔχει πιά κεντρικό ἄξονα καί ἰδεατό μέσο. Τό αὐταρκες γλυπτό ἦταν κεντρομόλο, δηλαδή ἡ μή διακοπτόμενη ἐπιφάνειά του ἔκλεινε μέσα τῆς ἑνός ὄγκου πού διαμορφωνόταν ξεκινώντας ἀπό τό κέντρο. Τό γλυπτό πού οἶονεῖ ἀκτινοβολεῖ κίνηση καί πού ζεῖ ἀπό τήν κίνηση φαίνεται ἀπεναντίας κεντρόφυγο, δηλαδή τά συστατικά του μέρη δέν προσανατολίζονται πρὸς ἕνα κέντρο, μολονότι ἴσως συνεχίζουν ν' ἀλληλεξαρτῶνται ἐπὶ πλέον ἐδῶ μπαίνουν στή θέση τῆς συμπαγοῦς καί κλειστῆς κατασκευῆς ἢ ἀσυνεχῆς καί ἀνοιχτῆ πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις. Καθώς λοιπόν εἰσάγεται κίνηση στό γλυπτό, ἀλλάζει ριζικά ἡ θέση του μέσα στόν χῶρο ἢ ἡ σχέση του πρὸς τόν περιβάλλοντα χῶρο. Ἐνῶ οἱ σταθερές καί μή διακοπτόμενες γραμμές τῆς προμοντέρνας γλυπτικῆς χρησίμευσαν ὡς ὄριο ἀνάμεσα στόν ὄγκο καί στόν χῶρο ἀφήνοντας στόν χῶρο τή λειτουργία ἀπλοῦ πλαισίου, τώρα συντελεῖται μιά ἀλληλοδιείσδυση ὄγκου καί χῶρου, ἡ ὁποία ἀρχικά σκοπεύει νά ἀποδώσει τήν κίνηση τοῦ γλυπτοῦ μέσα στόν χῶρο. Καθώς ὁμως τό γλυπτό κινεῖται μέσα στόν χῶρο, ἀναγκαστικά μεταβάλλεται ἡ δομή του· δέν μπορεῖ πιά νά εἶναι (ἐξιδανικευμένη) ἐπανόληψη τῆς μάζας ἐνός σώματος οὔτε γέμισμα τοῦ χῶρου μ' ἕνα αὐτάρκη ὄγκο, παρά πρέπει ν' ἀνοίξει δείχνοντας ὅλο τόν πλοῦτο τῶν δυνατῶν ἐπὶ μέρους του ὀψεων καί ἀποκαλύπτοντας ὀλόκληρη τήν ἴσαμε τότε ἀδιανόητη περιπλοκότητά του. Τό γλυπτό ἀπλώνεται μέσα στόν χῶρο καί ἀπό τή μεριά του δέχεται ἐντός του τόν χῶρο καθώς καί ὅσα ὑπάρχουν μέσα του, ὁ χῶρος γίνεται ἐπομένως καὶ ὁ ἴδιος πλαστικό στοιχεῖο στόν βαθμό πού

καί τό γλυπτό ἀνοίγεται καί διαφαίνεται ὁλόπλευρα. Ἡ πλαστικότητα τοῦ στοιχείου τοῦ χώρου φανερώνεται στό ὅτι τώρα τό κοῦλο γίνεται ἐξ ἴσου σημαντικό ὅσο καί τό κυρτό, οἱ κοιλότητες ἔχουν τήν ἴδια μορφολογική σημασία ὅσο καί ὁ ἴδιος ὁ ὄγκος. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ χωροποίηση τοῦ γλυπτοῦ, δηλαδή ἡ ἐλεύθερη ἐπέκτασή του στόν χώρο, τελικά προκαλεῖ τή διάλυση τῶν πάγιων μορφῶν σέ ἐνέργεια καί σέ δυναμική, ἡ ὅλη μάζα βλέπεται στήν ἐνεργή της διαστολή, στή φευγαλέα καί ἐν τέλει ἀσύλληπτη ὕψή της — κοντολογίᾳ ἡ ὕλη γίνεται δύναμη. Παράλληλα μέ τή μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους ἀπό τή μάζα στήν κίνηση ἐξασυλώνεται κατὰ τό δυνατόν καί τό ὑλικό, ἥτοι χρησιμοποιεῖται κυρίως ὡς φορέας δύναμης· σέ ἀσφαῖες περιπτώσεις ἔγινε μάλιστα ἡ προσπάθεια νά ἀντικατασταθεῖ τό ὑλικό μέ ὀπτικές ἐντυπώσεις ἡ τουλάχιστον νά γίνει πιό ἀνάλαφρη ἡ ὑλικότητα τοῦ γλυπτοῦ μέ τή βοήθεια φωτεινῶν εἰσι. Πάντως ἡ νέα αἴσθησις τῆς μορφῆς ἀπαιτοῦσε καινούργια ὑλικά, πού ἀπό τήν πλευρά τους θεωρήθηκαν ὡς δυνατότητες δημιουργίας καινούργιων μορφῶν. Εἶναι γνωστό πόσο πολύ προχώρησε ἡ μοντέρνα γλυπτική πρὸς αὐτήν τή κατεύθυνση καί πόση ποικιλία παρήγαγε, ὅχι μόνον ἀπό γλυπτό σέ γλυπτό, ἀλλά καί στό ἴδιο γλυπτό, τό ὁποῖο τώρα μποροῦσε νά φτιαχτεῖ ἀπό διαφορετικά ὑλικά. Τούτη ἡ χρήση τῶν ὑλικῶν κάνει ἐκδηλῆ τή θεμελιώδη πεποίθησις ὅτι τά πάντα μποροῦν νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα, καί μάλιστα στή συνειδητή της σύνδεση μέ τήν ἀπόρριψη τῆς ἀστυκῆς ἀντίληψης γιά τήν ὁμορφιά, τήν καλλιτεχνία καί τό ὕφος. Σύμφωνα μέ τούτη τήν ἀντίληψη, ἡ τέχνη ὀφείλε νά ἐξευγενίσει τό ἐκάστοτε ὑλικό της καί ὁ καλλιτέχνης ν' ἀναπτύξει τό δικό του ὕφος ἀκριβῶς ἐξευγενίζοντας τό ὑλικό· ἡ παραίτηση ἀπό τήν ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ σημαίνει λοιπόν παραίτηση ἀπό τό ὕφος μέ τήν παλιά ἔννοια τοῦ ὄρου. Τό ready made ἐκπροσωπεῖ τήν ἄκρα συνέπεια καί μορφή τούτης τῆς παραίτησης ἀπό τό ὕφος, δηλαδή τήν ἐπιθυμία πλήρους διάλυσης τῆς τέχνης μέσα στή «ζωή» (κεφ. IV, 5).

Οἱ ιδέες τῆς μοντέρνας γλυπτικῆς διασταυρώνονταν ὁμῶς καί σέ ἄλλα σημεία μέ τίς προγραμματικές ἀρχές τῆς μοντέρνας τέχνης στό σύνολό της. Οἱ μοντέρνοι γλύπτες πίστευαν τό ἴδιο ὅπως οἱ μοντέρνοι ζωγράφοι ἡ ποιητές ὅτι ἡ τέχνη τους δέν ἀποτελεῖ μίμηση τῆς φύσης, ἀλλά ἐντελῶς νέα δημιουργία, ἡ ὁποία ἐδράζεται σέ ἔσχατα στοιχεῖα συνεχῶς ὑπαρκτά, ἀλλά κατὰ κανόνα ἀόρατα, πού πρέπει νά ἐντοπισθοῦν μέ ὄργανο τή νοητική ἐποπτεία μέσα σέ μιά μυστική πραγμα-

τικότητα. Τό ζητούμενο δέν εἶναι ἡ ἀπεικόνιση ἀντικειμένων ἢ ἡ παρουσίαση αἰσθημάτων, ἀλλά οἱ σχέσεις μεταξύ στοιχείων καί ἡ ἐλεύθερη διαμόρφωση τῆς συνάρτησης μεταξύ ὕλικου, ὄγκου, χώρου καί μορφῆς. Οἱ ἁρμονικῆς ἀναλογίες τῆς ἀστυκῆς αἰσθητικῆς ἀντικαθίστανται ἀπό τήν αἴσθηση τοῦ ἰσοζυγίου ὅπως τό ὑπαγορεύει ἡ κεντρική ἰδέα καί ἡ ἐσωτερική λογική τοῦ καλλιτεχνήματος· ἀντίστοιχα, ὁ θεατής ὀφείλει ἀπό τήν πλευρά του νά συλλάβει αὐτήν τήν ἰδέα καί αὐτήν τήν λογική προκειμένου νά κατανοήσῃ τή λειτουργία καί τή σημασία τῶν λεπτομερειῶν, καί ὅχι ν' ἀναζητεῖ ἐξαντικειμενικευμένα σύμβολα ἢ συμβολικά ἀντικείμενα μέ τήν παλαιότερη ἔννοια. Καί ἓνα ἀκόμῃ οὐσιώδες γνώρισμα τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ἐμφανίζεται μέ ἰδιαίτερη καθαρότητα στόν χῶρο τῆς γλυπτικῆς. Πρόκειται γιά τήν καίρια ὡς πρός τήν κατοπινή ἐξέλιξη διάσταση μεταξύ μύθου καί τεχνικῆς, τῆς ὁποίας τά δύο σκέλη συνυπάρχουν ὥστόσο ἀναγκαῖα. Τό ἓνα βασικό ρεῦμα τῆς μοντέρνας γλυπτικῆς προσανατολίζεται στό ἄχρονο καί στό κοσμικό, ἀναζητεῖ τίς πρωτογενεῖς μορφές καί ὑπ' αὐτό τό πνεῦμα ἀνακαλύπτει καί πάλι πρωτόγονους καί ἀρχαίους ἢ ὀργανικούς μορφολογικούς σχηματισμούς. Τό ἄλλο ρεῦμα, πάλι, θέλει ν' ἀκολουθήσῃ τόν δρόμο τοῦ μέλλοντος, ὅπως τόν προδιαγράφει ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη καί τεχνική, καί ἐπιλέγει ὡς μέσο ἔκφρασης τίς γεωμετρικές ἀφαιρέσεις καί τίς ἀρχιτεκτονικές συσχετίσεις, τήν καθαρή ἐπιφάνεια καί τήν καθαρή γραμμή, τίς διαφανεῖς μορφές καί τήν αὐστηρά κονστρουκτιβιστική συγκρότηση. Καί τά δύο ρεύματα στρέφονται συμπληρωματικά ἐνάντια στόν ἀστικό αἰσθητικό κανόνα, καί τά δύο ἐκβάλλουν ἀπό διαφορετικούς παρακαμπτήριους δρόμους στό δίπλευρο πνευματικό σύμπαν τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Ἀπό ὅλες τίς καλλιτεχνικές μορφές, ὅσες ἐκφράσανε τοὺς στόχους τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ, ἡ ἀρχιτεκτονική ὑπῆρξε ἐκείνη πού ἐλάχιστα χρειάσθηκε τήν προσφυγή στόν μύθο γιά νά ἀποδιαρθρώσῃ τήν ἀστική σύνθεση. Ἐδῶ ἀρκοῦσε ἐντελῶς ἡ ἰδεατή συμμαχία μέ τή συγκαιρινή βιομηχανία καί τεχνική, καί ὁ λόγος γι' αὐτό ἦταν βέβαια ἡ ὕλική ἀναγκαιότητα τούτης τῆς συμμαχίας, δηλαδή ἡ ἐξ ἀρχῆς συνύφανση τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς μέ τήν ταχεία αὐξηση τῶν βιομηχανικῶν καί τεχνικῶν ἀναγκῶν. Οἱ νέες ἀρχιτεκτονικές μορφές δημιουργήθηκαν ἀρχικά σέ κτίρια γιά βιομηχανική χρήση· βασικοί ἐκπρόσωποι τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μοντερνισμοῦ χαι-

ρέτησαν τή βιομηχανική αρχιτεκτονική ως προάγγελο τῆς ἀρχόμενης ἐποχῆς καί τόνισαν ὄχι μόνο τήν ὕλική ἀλληλεξάρτηση τῆς τέχνης τους μέ τή βιομηχανία καί τήν τεχνική, ἀλλά καί τίς ὁμοιότητες ὡς πρός τόν τρόπο ἐργασίας. Παρ' ὅλα αὐτά ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική δέν ἐπιθυμοῦσε ν' ἀποτελεῖ ἀπλό παράρτημα ἢ παραπροϊόν τῆς βιομηχανίας, παρά διαμόρφωσε τήν αὐτοκατανόησή της πάνω στή βάση ἀντιλήψεων πού σφράγισαν ἐξ ἴσου καί τίς ὑπόλοιπες μοντέρνες τέχνες. Πρῶτα-πρῶτα ἐπιδιώχθηκε ὁ προσδιορισμός τῆς καθαρῆς οὐσίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ τοῦ εἰδοποιοῦ χαρακτηριστήρα της σέ ἀντίθεση μέ τίς ἄλλες τέχνες, προκειμένου νά διαχωρισθεῖ τό καθαρά τεκτονικό στοιχεῖο ἀπό τό διακοσμητικό ἢ τό εἰκαστικό. Μέσα στόν ὀριοθετημένο χῶρο τοῦ τεκτονικοῦ στοιχείου ἀναζητήθηκαν κατόπιν τά καθαρά ἢ ἔσχατα στοιχεῖα, στά ὁποῖα θά ἔπρεπε νά θεμελιώνεται κάθε ἀρχιτεκτονική συνδυαστική, δηλαδή κάθε οἰκοδομικό σχέδιο. Μέσα στήν ἀναζήτηση τούτην ἀκούγονται κάποτε μεταφυσικοί τόνοι πού θυμίζουν ἄμεσα τούς θεωρητικούς τῆς ἀφηρημένης ζωγραφικῆς: γίνεται λόγος γιά τίς αἰώνια πάγιες καί ἰσχύουσες μορφές, οἱ ὁποῖες στήν ἀρχιτεκτονική κρύβονται πίσω ἀπό τίς ἐπιφανικότητες τοῦ διακόσμου, ἐνῶ στό σύμπαν καλύπτονται ἀπό τήν ἐμπειρική ποικιλομορφία, καί ἡ ἀρχιτεκτονική ὀρίζεται ὡς καθαρή δημιουργία τοῦ πνεύματος σέ συμφωνία μέ τοῦτες τίς πρωτογενεῖς κοσμικές μορφές. Κάπως πεζότερα, ἡ ἴδια σκέψη ἐκφράζεται ὡς ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς στίς βάσεις καί στούς θεμελιώδεις κανόνες τῆς δόμησης ἐν γένει, ἥτοι ὡς ἐπιθυμία νά ἀναλυθεῖ ἡ οἰκοδομή στά ἔσχατα συστατικά της στοιχεῖα, νά ἔρθει ἔτσι στό φῶς τό ἀρχέγονο κύτταρο ἢ ἡ καθαρή πυρηνική της μορφή, γιά νά συντελεσθεῖ ἀκολούθως πάνω στή βάση τούτης τῆς ἀνάλυσης ἡ μετάβαση στή σύνθεση, δηλαδή στή δόμηση· ἡ καινούργια ἀρχιτεκτονική ἐπονομάσθηκε «στοιχειωσκή» ἀμφιβῶς μέ τήν ἐννοια ὅτι ἀναπτύσσεται μέσα ἀπό τά ἔσχατα στοιχεῖα τῆς δόμησης. Καί ἐπειδὴ τά ἔσχατα αὐτά στοιχεῖα ἐξ ὀρισμοῦ ἦσαν ἰσότιμα, δέν ἐπιτρεπόταν νά ὑπάρχουν πιά στό οἰκοδόμημα πού δημιουργοῦνταν ἀπό τόν συνδυασμό τους ὑπέρτερα καί ὑποδεέστερα τμήματα· ἡ ἱεραρχική διάταξη τῶν μερῶν ἐκλείπει ἀπό τή στιγμή πού τό "Ὅλο νοεῖται ὄχι ὡς ὀργανικό μῶρφωμα, ἀλλά ὡς συμπαράθεση ἀπλῶν καί ἐξ ἴσου ἀπαραίτητων στοιχείων.

Ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς λειτουργικῆς ἐποίης ἔδωσε λαβή νά ἐπικριθεῖ ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική ὅτι ὑπηρετεῖ τό στενό χρησιμοθηρικό

πνεῦμα, ἐνῶ περιφρονεῖ τό ἰδεῶδες τῆς ὁμορφιάς. Στίς περιπτώσεις ὅπου οἱ ἐκπρόσωποι τῆς αἰσθάνθηκαν τήν ἀνάγκη ν' ἀπαντήσουν σέ τούτη τήν ἐπίκριση, ἡ ἀπάντησή τους ἦταν κατά βάση ταυτολογία, συνταύτισαν δηλαδή τήν ὁμορφιά μέ τούς κανόνες τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς καί ἰσχυρίσθηκαν ὅτι ἡ λειτουργικότητα δέν εἶναι μόνο λειτουργικότητα ἀλλά καί ὁμορφιά. Στόν βαθμό πού ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική ἐξοικολογεῖ νά ὑπερασπίζεται τήν αἰσθητική καί τήν ὁμορφιά, τίς ἐξομειώνει μέ τίς λειτουργικές ἀνάγκες, οἱ ὁποῖες ἐκ τῶν ὑστέρων χαρακτηρίζονται ὡς ὠραῖες ἢ ὡς αἰσθητικά ἱκανοποιητικές — κι αὐτό γίνεται μᾶλλον γιά λόγους συμμόρφωσης μέ τήν τρέχουσα γλωσσική χρήση ἢ γιά λόγους ταστικών καί πολεμικούς παρά ἀπό τήν ἔγνοια μιᾶς νέας θεμελίωσης τῆς παραδοσιακῆς αἰσθητικῆς. Στό ὕψιστο ἐπίπεδο τῆς ἀφαίρεσης τό αἰσθητικό στοιχεῖο κατοχυρώθηκε βέβαια μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι οἱ ἀληθινά ὠραῖες μορφές εἶναι οἱ πρωτογενεῖς· ἡ ἀρμονία ὁρίσθηκε κι αὐτή ὡς λογική δόμηση, ὡς οἰκονομική χρήση τῶν μέσων ἢ ὡς ἐκπνευμάτωση τοῦ ὕλικου στοιχείου μέσῳ ἀφαιρέσεων, ἐνῶ τό ὠραῖο «ἔφος» μέ τήν ἀστυκή ἔννοια τοῦ ὅρου παραμερίσθηκε δίχως νοσταλγίες. Ὅμως ἀκόμα καί τό ὕψιστο ἐπίπεδο, τό ἐπίπεδο τῶν πρωτογενῶν μορφῶν, βρισκόταν μόλις ἓνα βῆμα μακριά ἀπό τόν χῶρο τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς, ὅπου μονάχα οἱ λειτουργικές ἐπόψεις προεῖχαν. Γιατί ἡ ἠθελημένη παραίτηση ἀπό κάθε τί περιττό σήμαινε περιορισμό στίς θεμελιώδεις μορφές, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε ἀπλῶς νά ἐπαναλαμβάνονται. Ὅταν ὅμως ἡ ἐπανάληψη γίνεται τό σπουδαιότερο ὑφολογικό καί οἰκοδομικό μέσο, τότε φαίνεται εὐλογία ἡ ἰδέα τῆς τυποποίησης καί τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς σέ σειρά· ἡ ἀνάλυση πού ὁδήγησε στίς πρωτογενεῖς μορφές ἢ στά ἔσχατα δομικά στοιχεῖα ἀποδευκνύεται ἔτσι ἀπλή θεωρητική προεργασία γιά τόν πρακτικό σκοπό, δηλαδή γιά τήν προσαρμογή τῆς οἰκοδομικῆς τέχνης καί δραστηριότητος στήν ἐποχή τῆς μαζικῆς παραγωγῆς. Ἡ δόμηση σέ σειρά ἐξυμνεῖται τώρα καί ἀναμένεται ὅτι θ' ἀποτελέσει ἔργο τῆς μεγάλης βιομηχανίας· ἡ ἀντιπατάσταση τῶν φυσικῶν καί ἑτερογενῶν δομικῶν ὕλικῶν μέ τεχνητά καί ὁμοιογενῆ σκόπευε ἀκριβῶς νά καταστήσει δυνατή τήν τυποποίηση καί τήν παραγωγή σέ σειρά. Ἐπί πλέον ὁμως ἀπαιτεῖται καί κάτι ἄλλο, δηλαδή ἡ ἐπικράτηση τῆς στάσης ἢ τῆς νοοτροπίας ἐκείνης, ἡ ὁποία ταιριάζει μέ τήν κατοίκηση καί τήν ἐργασία σέ τέτοια οἰκοδομήματα: τό συλλογικό πνεῦμα ἢ ἡ αἴσθηση τοῦ γενικοῦ καί οἰκουμενικοῦ ὀφείλει ν'

ἀντικαταστήσει τό νοσηρό πνεῦμα τοῦ ἀτομικισμοῦ, τό ὁποῖο στήν ἀρχιτεκτονική ἐκδηλώνεται ὡς ἐκλεκτικισμός καί ὡς κινήγι τῆς πρωτοτυπίας μέ κάθε θυσία.

Ἡ ἀνοιχτή πολεμική τῶν προασπιστῶν τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς ἐνάντια στόν ἀστικό ἀτομικισμό δείχνει καθ' αὐτήν ὅτι ἀποφασιστικά ἐδῶ εἶναι τά συμφέροντα τῆς μαζικῆς κοινωνίας πού βρίσκεται στόν δρόμο τῆς πρὸς τή μαζική δημοκρατία· ἀφετηρία τῆς σκέψης τους εἶναι πάντοτε οἱ μαζικές ἀνάγκες καί τά «συμφέροντα τῆς κοινότητος», καί ἀντίστοιχα τό πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς κατοικίας συζητεῖται καί λύνεται σέ συνάφεια μέ τό πρόβλημα τοῦ συγκροτήματος κατοικιῶν, τῆς κατασκευῆς τῶν δρόμων καί τῆς πολεοδομίας. Διασηρυγμένος ἀρνητικός στόχος παραμένει ἡ καταστροφή τοῦ αὐτοτελοῦς καί ἀπομονωμένου ἀστικοῦ σπιτιοῦ, πού φαίνεται μᾶλλον νά ὑπηρετεῖ σκοπούς παραστάσεως παρά σκοπούς πρακτικούς. Στή θέση τοῦ ἐπιδευτικοῦ ἀρχοντικοῦ πρέπει νά μπεῖ τό ἀπέριττο ἀντικείμενο χρήσης καί ἡ κατοικία νά μεταβληθεῖ σέ ἐργαλεῖο, ὅπως λ.χ. τό αὐτοκίνητο. Ἐνάντια στόν διάκοσμο προβάλλεται τό μορφολογικό ἐπιχείρημα ὅτι ἀποκρύπτει τήν καθαρή τεκτονική ὕψη καί τήν ἀναγκαῖα ἐσώτερη σχέση τῶν στοιχειωδῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ οἰκοδομήματος, τό ὁποῖο ἔτσι ἐμφανίζεται ἑτερογενές, παύοντας νά ᾖ συνεκτικό καί ἐνιαῖο. Τοῦτο τό μορφολογικό ἐπιχείρημα, στό ὁποῖο λανθάνει ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ συνθετική καί σέ ἀναλυτική-συνδυαστική πρόθεση, συνοδεύεται συχνότατα καί ἀπό ἕνα ἄλλο, πού κάνει πρόδηλη τήν κοινωνική ἀντίθεση. Ὁ διάκοσμος καταδικάζεται ὡς μέσο παραστάσεως μιᾶς ὀρισμένης κοινωνικῆς τάξης, τῆς ἀστικῆς, καί ὁ τονισμός τῆς λειτουργίας εἰς βάρος τοῦ διακόσμου χρησιμεύει, πέρα ἀπό κάθε μορφολογική θεώρηση πρὸς καταπολέμηση τῶν ἀστικῶν ἀξιώσεων γιά ἀνάληψη τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου μέσα στήν κοινωνία. Διαφορετικά ἀπό τόν διάκοσμο, πού παραμένει τελικά ὑπόθεση τοῦ ἀστάθμητου προσωπικοῦ γούστου, ἡ λειτουργία εἶναι κάτι τό ὁποῖο ἰσχύει ἐξ ἴσου γιά ὅλους καί τοῦ ὁποίου ἡ πρακτική ἀναγκαιότητα μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτή ἀπό ὅλους καί νά τοὺς ὠφελήσει ὅλους — ἡ λειτουργία λοιπόν ἀπό τόν χαρακτήρα τῆς τόν ἴδιο εἶναι οἰκουμενική καί ἀντίστοιχα ἐξισωτική. Στήν πραγματικότητα, ἡ ἀστική ἀρχιτεκτονική οὔτε εἶχε παραβλέψει οὔτε εἶχε περιφρονήσει τήν *utilitas*, ὅμως τούτη, σύμφωνα μέ τή βασική ἰδέα τῆς ἁρμονίας, ὀφείλε νά συμμορφώνεται μέ τήν αἰσθητική ἰδέα ἢ μέ τήν Ἰδέα ἐν γένει· τό οἰκοδόμημα ὀφείλε μέ

άλλα λόγια νά ξεπεράσει μέ τήν αἰσθητική του μορφή τήν ἀπλή σκοπιμότητα καί μέ τόν ἐξευγενισμό ἢ μέ τήν κομψή κάλυψη τοῦ γυμνοῦ ὕλικου νά κάνει ὁρατό ἓνα ὑπέρμετρο νόημα καί ἀνώτερες ἀξίες. Ὁ ἀρχιτεκτονικός κλασικισμός ἀρχικά συνδεόταν μέ τό αἶτημα τῆς τεκτονικῆς αὐστηρότητας, τῆς διαυγοῦς συμμετρίας καί τῆς φυσικῆς ἀπλότητας, τό ὁποῖο στρεφόταν ἐναντίον τῶν διακοσμητικῶν τάσεων τοῦ ροκοκό. Αὐτή ἦταν ἀκόμη ἡ ἡρωική ἐποχή τῆς ἀστυκῆς τάξης, ὅταν οἱ ἰδεολόγοι καί οἱ καλλιτέχνες τῆς ἐπιχειροῦσαν ν' ἀντλήσουν πρότυπα ἀπό τόν δημοκρατικό ἢ τόν ἀνθρωπιστικό μῦθο γιά τήν ἀρχαιότητα. Τά πράγματα ἄλλαξαν ὅμως ἤδη πρὶν ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰ., ὅταν ἡ νικηφόρα ἢ ραγδαία ἀνερχόμενη ἀστική τάξη ἀνέπτυξε ἀνάγκες παραστάσεως, ἐν μέρει γιά νά ἐξομοιωθεῖ μέ τήν ἀριστοκρατία ἐκ καταγωγῆς καί ἐν μέρει γιά νά δείξει πρὸς τά ἔξω ὅτι καί σ' αὐτόν τόν τομέα μπορεῖ νά συναγωνισθεῖ μ' ἐπιτυχία τοὺς γαλαζοαἵματους. Τότε ἀρχίζει ἡ νέα ἀνθήση τῆς διακοσμητικῆς τεχνοτροπίας, ὁ διακόσμος καλύπτει ὅλο καί περισσότερο τόν πυρήνα τοῦ οἰκοδομήματος, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια σχεδόν αὐτονομεῖται σέ σχέση μέ τόν σκελετό του· ἡ ἀρμονία προέκυπτε ἐδῶ ἀπό τήν συμμετρία διαφορετικῶν μερῶν καί ὄχι ἀπό τήν ρυθμική ἐπανάληψη τῶν ἰδίων μορφῶν. Ἡ ἀναζήτηση διακόσμου ὁδήγησε στή μίμηση διαφόρων τεχνοτροπιῶν ἢ οἰκοδομικῶν στοιχείων τοῦ παρελθόντος καί ἔτσι σ' ἓναν ἐκλεκτισμό ἱστορικῆς ὕφης. Ὁ ἀστικός ἱστορισμός βρῆκε τήν ἀρχιτεκτονική του ἔκφραση στήν προσπάθεια μιμητικῆς ἀναπαραγωγῆς ἢ σύνδεσης διαφορετικῶν παραδεδομένων τεχνοτροπιῶν στό πλαίσιο τοῦ ἱστοριστικοῦ ἐκλεκτικισμοῦ ἀξιοποιήθηκαν μάλιστα καί ὑφολογικές μιμήσεις, ὅπως ἡ νεογοτθική ἀρχιτεκτονική, οἱ ὁποῖες ἀρχικά εἶχαν τήν πρόθεση ν' ἀντιτάξουν μιάν ἀριστοκρατική θρησκευτικότητα στόν παγανιστικό καί θύραθεν ἀστικό κλασικισμό. Ἡ ἀναβίωση παλαιῶν τεχνοτροπιῶν στόν 19ο αἰ. δέν σήμαινε πάντως κάποια ὀργανική τους μετεξέλιξη, παρά μᾶλλον τήν ἐνταξή τους σέ μιὰ σύγχρονη διακοσμητική ἀντίληψη· ἡ ἀπόφαση ὑπέρ τοῦ διακόσμου ἦταν ἐκείνη πού ἀνοίξε τόν δρόμο γιά τήν ἐπαναστασιακή ἀντίληψη (πλευρῶν) τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παράδοσης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ ἐκλεκτικισμός ἔδινε στόν κάθε κτήτορα τήν δυνατότητα νά ικανοποιήσει μέ ἀτομικό τρόπο τίς προσωπικές του ἀνάγκες παραστάσεως, ἐφ' ὅσον μποροῦσε νά ἐπιλέξει καί νά διατάξει ἐλεύθερα τά διακοσμητικά στοιχεῖα. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν, τό πλῆθος καί ἡ ποικιλία τῶν δια-

κοσμητικῶν μορφῶν ἀποτελοῦσαν ἔκφραση τοῦ ἀστυκοῦ ἀτομικισμοῦ.

Τά νέα οἰκοδομικά ὑλικά εἶχαν κάμει ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰ. πρόδηλες τίς συνέπειές τους γιά τήν οἰκοδομία, ὥστόσο ἡ ἀστυκή ἀρχιτεκτονική συνέχισε ἀμέριμνη νά ἐκπληρώνει σκοπούς ἰδεολογικούς καί λειτουργίες παραστάσεως, ἔτσι ὥστε ἡ συνολική ἐξέλιξη στόν τομέα αὐτόν διόλου δέν ὑπῆρξε ἐνιαία ἢ εὐθύγραμμη. Πάντως ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ λειτουργία καί μορφή τοῦ οἰκοδομήματος ὁξύνθηκε, καί βαθμηδόν πρόβαλλαν ξεκάθαρα οἱ ἐναλλακτικές λύσεις. Ἀπό τή μιὰ μεριά ἡ οἰκοδομία στηριζόταν σέ αἰσθητικές ἀρχές καί ἡ ὁμορφιά θεωροῦνταν ὡς ἀρμονικό συνταίριασμα τῶν μερῶν σ' ἓνα ὅλο ὑπό τήν αἰγίδα ἐνός ὑπέρτερου μορφολογικοῦ νόμου· ἡ συμμετρία καί ἡ ἀξονικότητα λογίζονταν ὡς ὕψιστες ἀξίες καί ὁ ἄξονας συμμετρίας ὀφείλε νά δώσει τήν ἐντύπωση τῆς ἰσορροπίας καί τῆς συνοχῆς, ἔτσι ὥστε ὁ χῶρος γινόταν πεπερασμένος τόσο λόγῳ τῆς ὀριοθέτησής του ἀπέναντι στόν ἐξωτερικό χῶρο ὅσο καί λόγῳ τῆς συγκρότησής του μέ γνῶμονα τήν προοπτική. Ἀπεναντίας, ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική ὁρμήθηκε ἀπό τήν ἀρχή ὅτι ἡ δόμηση ὀφείλει νά καθορίσει τή μορφή καί ὄχι ἀντίστροφα. Μιά μορφή καθορισμένη ἀπό τή δόμηση ἔπρεπε ὁμως νά εἶναι ἀπλή, εὐσύννοπη, εὐθύγραμμη, σκληρή καί γωνιώδης, ἡ διάρθρωση τοῦ οἰκοδομήματος ἔπρεπε νά γίνεται προφανῆς ἀποκλειστικά χάρις στήν κλιμάκωση τῆς μάζας του καί στήν κατανομή τῶν παραθύρων καί τῶν ἀνοιγμάτων. Γιά τή δική μας προβληματική τό σπουδαιότερο εἶναι ὅτι τό καινούργιο προβάδισμα τῆς δόμησης ἢ τῆς λειτουργίας συνεπέφερε τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χῶρος» ἀπέναντι στό μέγεθος «χρόνος». Λόγῳ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ τῆς διακοσμητικῆς τεχνοτροπίας μέ ἱστορικές ἀναμνήσεις, ἡ πολεμική ἐναντίον τοῦ διακόσμου συνεπαγόταν ἀπόρριψη τοῦ ἱστορισμοῦ στήν ἀρχιτεκτονική καί συνάμα τῆς ἱστορίας ἐν γένει ἢ τοῦ ἱστορικά φορτισμένου χρόνου, ὡς πηγῆς ἐμπνεύσεων καί ὡς αἰσθητικῆς ἀρχῆς. Ἀντίθετα, ἡ λειτουργία δέν χρειαζόταν τόν ἱστορικό χρόνο προκειμένου νά ὀρισθεῖ ἢ νά νομιμοποιηθεῖ, χρειαζόταν μονάχα τόν χῶρο γιά νά ἐκδιπλωθεῖ. Ἐπὶ πλέον ἡ ἐξάλειψη τοῦ παράγοντα «χρόνος» ἐμπεριείχε μιάν αἰχμή στρεφόμενη εἰδικά ἐναντίον τῶν ἀστυκῶν βιοτικῶν συνηθειῶν καί ἀξιολογήσεων. Ὁ λειτουργικά νοούμενος χῶρος τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς λάβαινε βέβαια ὑπ' ὄψιν του τίς σημερινές ἀνάγκες τῶν προσώπων πού θά κατοικοῦσαν ἢ θά ἐργάζονταν σ' ἓνα οἰκοδόμημα, ἀλλά σέ ἀντίθεση μέ τόν ἐσωτερικό χῶρο τοῦ ἀστυκοῦ

σπιτιοῦ δέν ἐνδιαφερόταν καθόλου γιά τήν προῖστορία τῶν προσώπων αὐτῶν, δηλαδή γιά τό ρίζωμά τους σέ ὀρισμένη οἰκογενειακή παράδοση, ἡ ὁποία θά ἔπρεπε κατά τό δυνατόν νά καλλιεργηθεῖ καί νά συνεχισθεῖ, οὔτε καί γνοιαζόταν γιά τή ροπή τοῦ ἀστικοῦ ὑποκειμένου νά ἀποσυρθεῖ ἢ καί κάπου-κάπου νά ἀπομονωθεῖ. Ἡ διάταξη τοῦ χώρου δίχως μέριμνα γιά τόν χρόνο ὡς χρόνο ἱστορικό καί ὑποκειμενικό σκόπευε νά τσακίσει τόν ἀστικό ἀτομικισμό καί συνάμα τό προπύργιό του, δηλαδή τόν οἶκο ὡς κρυστάλλωση καί ὡς φορέα μιᾶς οἰκογενειακῆς παράδοσης. Στήν ἰδεώδη περίπτωση τά σπίτια θά ἦσαν πιά βραχύβια ἀπό τοὺς ἀνθρώπους, ἡ κάθε γενιά θά μπορούσε μάλιστα νά χτίσει ἐξ ἀρχῆς τίς δικές της πόλεις.

Μετά τήν ἐπικράτηση τοῦ λειτουργικοῦ κριτηρίου καί τῆς συναφοῦς ἐξάλειψης τοῦ ἱστορικοῦ στοιχείου ἢ τοῦ παράγοντα «χρόνος», τό οἰκοδόμημα φαίνεται κυρίως ὡς διαμόρφωση τοῦ χώρου — ἡ οὐσία του δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά χῶρος, ὁ ὁποῖος συμπυκνώνεται στό οἰκοδόμημα καί καθώς πλάθεται ὡς δομική μάζα παίρνει λίγο-πολύ καθαρά τή μορφή στερεομετρικῶν σχημάτων (σφαίρας, κύβου, πυραμίδας). Ἡ συμπύκνωση τοῦ χώρου μέσα στό οἰκοδόμημα δέν σημαίνει ὅτι τοῦτο ἐδῶ δέχεται ἐντός του καί κατά κάποιον τρόπο ἀπορροφᾷ τόν ἐξωτερικό χῶρο. Τό πράγμα ἐμφανίζεται μᾶλλον σάν νά ἀποτελοῦσε τό οἰκοδόμημα ἓνα κομμάτι χῶρο, τό ὁποῖο μέ τή σκόπιμη χρήση τῶν κατάλληλων ὑλικῶν καί μέσων ἀποκόπηκε ἀπό τόν χῶρο ὡς σύνολο· ὥστόσο ἀνάμεσα στόν χῶρο ὡς οἰκοδόμημα καί στόν υπόλοιπο χῶρο, δηλαδή τόν χῶρο τόν κοσμικό, δέν πρέπει νά δημιουργηθεῖ κάποια ἀνυπέρβλητη διαχωριστική γραμμή, παρά καταβάλλεται ἰδιαίτερη μέριμνα γιά νά διαφυλαχθεῖ ἡ ἐνότητα τοῦ χώρου καί νά παραμείνει ἀγρυπνη ἡ συναίσθηση ὅτι ζεῖς μέσα στόν χῶρο ὡς σύνολο καί ὅτι πρέπει ν' ἀναμετρίεσαι ἀδιάκοπα μέ τόν χῶρο ὡς στοιχειώδη προϋπόθεση τῆς ὑπαρξῆς. Ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική θέλει νά περάσει ἀπό τόν κλειστό στόν ἀνοιχτό, ἀπό τόν περιορισμένο στόν ἀπεριόριστο χῶρο· γι' αὐτό ὁ ἐσωτερικός καί ὁ ἐξωτερικός χῶρος πρέπει νά διεισδύσουν ὁ ἓνας μέσα στόν ἄλλο καί, ὄντας ἔτσι διαπερατοί, νά γεννήσουν ἓνα ἐντελῶς διαφορετικό βίωμα τοῦ χώρου ἀπό ὅ,τι οἱ κλειστές δομικές μάζες. Γιατί ἐδῶ ἐξαλείφεται ὅχι ἀπλῶς ὁ ἀδρός χωρισμός τοῦ ἔξω ἀπό τό μέσα, ἀλλά συνάμα ἡ ἀρμονική ἀναλογία μέ τήν ἐννοια τῆς κλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί ἀκόμα καί ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ πάνω καί κάτω· ὅπως στή μοντέρνα ζωγραφική ἓνας

πίνακας, έτσι και στη μοντέρνα αρχιτεκτονική ένα οικόδομημα μπορεί να τοποθετηθεί ανάποδα ή πλάγια χωρίς γι' αυτό να μεταβληθεί ή αίσθητική εντύπωση. Ωστόσο σκοπός δεν είναι η μονοτονία. Αντίθετα, η κατάργηση της άξονικότητας και της προοπτικής θέλει να καταστήσει δυνατή τη διείσδυση της ματιάς στην πολυδιαστατικότητα και στην έσωτερική πολλότητα του χώρου, η οποία δείχνεται τόσο στη συχνή τομή οριζόντιων και κάθετων στοιχείων όσο και στην ποικιλία των προοπτικών, όπως αυτή προκύπτει από τον παραμερισμό του ενός και μόνου έστισκοῦ σημείου. Ο πλούτος των έσωτερικών σχέσεων αυτού του πολυμερούς και ωστόσο ενιαίου χώρου μπορεί να συλληφθεί και να περιγραφεί από μία και μόνη σκοπιά. Πρέπει να κινηθεί κανείς μέσα στον χώρο για να συνειδητοποιήσει τη δομή του χώρου και να θεωρήσει τη συμπαράθεση του έσω και του έξω σαν να είχε μπροστά του την κυβιστική παράσταση ενός αντικειμένου.

Η έσωτερική ποικιλομορφία του χώρου δεν επηρεάζει λοιπόν τον άνοιχτό και ενιαίο του χαρακτήρα. Το οικόδομημα είναι και παραμένει ένα κομμάτι χώρου υποδιαιεμένο με λειτουργικά κριτήρια. Τα μέρη του χώρου, που δημιουργούνται από την υποδιαίρεση τούτην, εισρέουν τό ένα μέσα στο άλλο, συνάμα όμως φαίνεται σαν να κινούνται προς διαφορετικές κατευθύνσεις, αφού οι επιφάνειες που τά περικλείουν μπορούν να νοηθούν ως άπειρα έκτεταμένες ή έκτατές, δηλαδή στη συνάφειά τους με την άπειρία του κοσμικού χώρου. Το οικόδομημα μπορεί λοιπόν να όρισθεί και ως συνδυασμός ενός αριθμού επιφανειών (αυτό πάλι κάνει την επίπεδη πλάκα σπουδαιότερο δομικό στοιχείο και έτσι επιβληθεί την τυποποίηση και την παραγωγή σε σειρά) — επιφανειών, οι οποίες προξενούν τη διεύρυνση του οικοδομικού χώρου προς όλες τις κατευθύνσεις. Ακριβώς σε μία τέτοια διεύρυνση του χώρου αποσκοπεί η επίπεδη στέγη, καθώς θέλει να δείξει ότι το οικόδομημα δεν έχει κάποιο πέρας προς τά πάνω, ήτοι παραμένει άνοιχτό προς όλες τις πλευρές, και ακριβώς γι' αυτό επιτρέπει την ελεύθερη διαμόρφωση του έσωτερικού του χώρου: η αίχμηρή στέγη και η συναφής αναγκαιότητα της άξονικότητας και της συμμετρίας εμπόδιζαν ακριβώς μία τέτοια ελεύθερη διαμόρφωση. Τούτην έδω σκοπεύουν τώρα να υπηρετήσουν και οι υπόλοιπες προστατευτικές επιφάνειες, καθώς και οι διαχωριστικές επιφάνειες (δηλαδή οι έξωτερικοί και οι έσωτερικοί τοίχοι). Η χρήση μεταλλικών σκελετών με τοιχοπληρώσεις έκανε τούς τοίχους ανεξάρτητα, και εν μέρει μάλιστα

κινητά δομικά στοιχεία, οι τοίχοι δηλαδή δεν χρειαζόταν πιά να βαστάζουν με τή μάζα τους τό οικοδόμημα και να καταλαμβάνουν πάγια θέση εντός του, παρά αντίθετα βαστάζονταν από τόν σκελετό και μπορούσαν να δομηθούν κατά τρόπο ώστε με τή διαφάνεια και τήν ελαφρότητά τους να κάνουν προφανή τήν ενότητα τών έσωτερικών χώρων καθώς και τήν αλληλοδιείσδυση έσωτερικού και έξωτερικού χώρου· δεν υπάρχουν για να χωρίζουν τμήματα του χώρου παρά απλώς για να παρέχουν τήν αναγκαία προστασία ενάντια στην κακοκαιρία, τή ζέστη, τό κρύο και τόν θόρυβο. Τά δομικά υλικά τής μοντέρνας αρχιτεκτονικής, τά όποια είναι καθ' αυτά άμορφα και πρέπει να χυθούν σε καλούπια, δίνουν σε αντίθεση με τά φυσικά υλικά τήν εντύπωση ότι εξαυλώνουν τις μάζες και ενισχύουν τήν επιδιωκόμενη ενότητα τών τμημάτων του έσωτερικού χώρου καθώς και του έσωτερικού χώρου εν γένει με τόν έξωτερικό. Τό γυαλί κάνει τή διαφάνεια αυτόνομη και, αίροντας πρακτικά τόν χωρισμό ανάμεσα σε μέσα και σε έξω, εκφράζει συμβολικά τό γεγονός ότι ή θεμελιώδης άστυκή διάκριση ανάμεσα σε δημόσιο και σε ιδιωτικό ανήκει ανεπιστρεπτί στο παρελθόν. Τό σίδηρο και ό χάλυβας ελαφρύνουν από τήν πλευρά τους σημαντικά τόν οικοδομικό όγκο, καθώς μικραίνουν τήν επιφάνεια τήν όποία πρέπει να καταλάβουν δομικά στοιχεία με λειτουργία υποστήριξης. Επί πλέον τά νέα δομικά υλικά και οι νέες μέθοδοι κατασκευής καθιστούν δυνατή τή ζεύξη μεγάλων ανοιγμάτων και τή δημιουργία τεράστιων χώρων δίχως υποστηρίγματα. Όμως ή νέα αίσθηση και ανάγκη του χώρου πολύ συχνά απαιτεί άσυμμετρικές λύσεις, όπου ή άσυμμετρία ισοσταθμίζεται με τή ρυθμική ένταση και κίνηση τών δομικών μαζών. Χάρη στη νέα αντίληψη και διαμόρφωση του χώρου μπορεί λοιπόν να εισαχθεί κίνηση και δυναμική στο οικοδόμημα (όπως και στο μοντέρνο γλυπτό), ώστε να υπερβαθεί μιά για πάντα ή άναμψία τής άξονικής κατασκευής: σε κίνηση τίθεται τό οικοδόμημα στον βαθμό πού χώρος και οικοδόμημα διεισδύουν τό ένα μέσα στο άλλο. Η ελαστικότητα τών δομικών υλών μεταφέρεται τώρα ως ένταση στο οικοδόμημα, τό όποιο φαίνεται ως πάντοτε προσωρινή συνισταμένη ενός άτελείωτου παιγνιδιού δυνάμεων μέσα στον χώρο.

Η νέα πρωτοκαθεδρία του παράγοντα «χώρος» μπορούσε στη μοντέρνα αρχιτεκτονική να γίνει όρατή στον ίδιο τόν χώρο. Στη μουσική αυτό ήταν έξ ίσου άδύνατο όσο και στη λογοτεχνία· και στη μιά και στην άλλη ή χωροποίηση του κόσμου και τής αίσθησης του κόσμου

συντελέσθηκε μέ τήν κατάτμηση τοῦ κάποτε ἱεραρχημένου συνθετικοῦ "Όλου σέ ἔσχατα καί ἰσότιμα στοιχεῖα, τά ὅποια ἀκολούθως ἀπλώθηκαν σέ μίαν ἰδεατή ἐπιφάνεια γιά νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους. Τό τελικό στάδιο τῆς χωροποίησης συνεπιφέρει λοιπόν τήν ἐπικράτηση τοῦ μορφολογικοῦ στοιχείου — καί ἐδῶ ἔχει ἐνδιαφέρον ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐξέλιξη στή μουσική, ἡ ὁποία τελικά ὁδήγησε σέ μιά τέτοια ἐπικράτηση μορφολογικῶν παραγόντων, ἄρχισε, ὅπως καί στή λογοτεχνία ἢ στή ζωγραφική, μέ μίαν ἀπάλυνση ἢ ρευστοποίηση παραδοσιακῶν ἐδραίων μορφῶν πού ἀρχικά βέβαια φάνηκε ὡς συναισθηματικός ἐκτροχιασμός, ὡστόσο συνέβαλε σημαντικά ὥστε νά ἀνακαλυφθεῖ πίσω ἀπό τήν κλειστή ἀστική σύνθεση ἕνας πλούτος σκόρπιων ὑλικῶν καί ἀνεξερευνήτων δυνατοτήτων. Ἡ ἀποδιάρθρωση τῆς κλασσικῆς μορφῆς στή μουσική ἄρχισε ὅταν ἡ αἰσθηματικά φορτισμένη χρωματική γραφή κατέκλυσε καί βαθμηδόν συμπαρέσυρε τοὺς φραγμούς τῆς τονικότητας, ὅπου ἕνας κύριος τόνος (ἡ τονική) καθόριζε τή συγκρότηση καί τή διαδοχή τῶν συγχορδιῶν. Ἡ διαδικασία τούτη συντελέσθηκε μέ διαφορετικές μορφές καί ἀπό διαφορετικούς παρακαμπτήριους δρόμους, ὅμως ἡ περάτωσή της συνεπέφερε μιά κατάσταση, ἡ ὁποία καθιστοῦσε δυνατή τή χωροποίηση τῆς μουσικῆς αἰσθησης τοῦ κόσμου. Ἡ ἀπεμπόληση τῆς τονικῆς εἶχε ὡς συνέπεια τή διεύρυνση τοῦ ἤχου, καὶ αὐτό πάλι ἔκαμε τό ἀνάλιωμα τῶν ἤχων καί τήν ἀδιάκοπη μετατροπία σπουδαῖα μέσα μουσικῆς ἔκφρασης. Οἱ ἤχοι λογιζόνταν τώρα κατὰ πρῶτον λόγο ὡς χρωματικές ἀξίες, καί στὸν βαθμό πού οἱ κύριοι τόνοι ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἀπλῶς κατευθυντήριους τόνους, οἱ ἤχοι αὐτονομήθηκαν καί μποροῦσαν ἢ ἀναγκάσθηκαν νά συνυπάρξουν σέ μιά σχέση ἔντασης, πλούσια σέ ἀποχρώσεις. Ἡ κλίμακα κατὰ τόνους παραμέρισε τά τονικά κέντρα βάρους καί στίς σχέσεις μεταξύ τῶν συγχορδιῶν προβάλλονταν ὄχι πιά οἱ ἀντιθέσεις, παρά μᾶλλον οἱ συγγένειες. Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἀποκοπή ἀπὸ τήν τονική ἔγινε μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς ἁρμονίας τῶν τριφώνων ἀπὸ ἐξάφωνες συγχορδίες, συντιθέμενες ἀπὸ καθαρές καί ἀλλοιωμένες τέταρτες. Ἐτσι ἀποδιαρθρώθηκαν λίγο-πολύ οἱ ἱεραρχικὲς δομές τῆς ἀστικῆς θεωρίας καί αἰσθητικῆς τῆς μουσικῆς, ὅμως μέ τίς τάσεις ἰσοπέδωσης τῶν ἱεραρχιῶν συμβάδισαν καί οἱ ἀπαρχές τῆς κατάτμησης τοῦ συνθετικοῦ "Όλου, ὅπως ἔδειξαν πρῶτα-πρῶτα οἱ ἀλλαγές στή μελωδία. Στή θέση τῆς ἀτέλειωτης μελωδίας, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας ἡ χρωματική γραφή ἀπώθησε γιά πρώτη φορά τήν τονική,

μπῆκαν γρήγορα κλειστές καί σύντομες μελωδίες, πού σέ μερικές περιπτώσεις μάλιστα ἐδράζονταν σέ λίγες νότες, ἢ παράλληλες μελωδικές γραμμές, πού δέν σχηματίζονταν μέ βάση νόμους ἡχητικῆς ἁρμονίας· ταυτόχρονα ἡ πολυμετρική καί ἡ πολυρυθμική παραγκώνισαν τόν παραδοσιακό ρυθμό.

Ἡ ἰσοπέδωση καί ἡ κατάτμηση, ἡ ρευστοποίηση καί ἡ ἐλεύθερη ἀνασυγκρότηση τοῦ ὀργανικοῦ καί ἱεραρχικοῦ Ὁλου εἶχαν ἐπί πλέον ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι μουσικά στοιχεῖα, τά ὁποῖα προηγουμένως θεωροῦνταν ἀσυμβίβαστα μεταξύ τους ἢ μποροῦσαν νά συνδεθοῦν μονόχα ὡς μέλη μιᾶς ἀντίθεσης, τώρα ἐπιτρέπεται νά συμπλησιάσουν καί νά λειτουργήσουν ἀπό κοινοῦ μέσα στήν ἴδια μουσική ἐνότητα. Ἡ παραίτηση ἀπό ἕνα τονικό κέντρο ἔκανε δυνατή τή σύζευξη τόνων μέ πολύ μικρό βαθμό συγγένειας, ἐνῶ οἱ διαφωνίες, πού προέκυπταν ἔτσι, μουσικά ἀντιμετωπίζονταν ὅπως καί οἱ συμφωνίες. Ἡ νύκη τῆς χρωματικῆς γραφῆς πάνω στήν τονική διεύρυνε ταυτόχρονα τόν τομέα τῆς τονικότητας, γιατί οἱ πέντε τόνοι τῆς χρωματικῆς κλίμακας ἔγιναν ἰσότιμοι μέ τούς ἑπτά διατονικούς. Ἡ διτονικότητα καί ἡ πολυτονικότητα δέν ἀπεῖχαν πλέον πολύ, καί πρέπει πράγματι νά θεωρηθοῦν ὡς ἐξελικτικές βαθμίδες πρὸς τήν ἀτονικότητα, μολονότι διατηροῦσαν τίς παλιές μεῖζονες καί ἐλάσσονες. Ὅμως ἡ ἀτονικότητα προϋπέθετε καί κάτι ἄλλο, δηλαδή τήν ἀπόλυτη ἐπικράτηση τοῦ μορφολογικοῦ στοιχείου μέσα στή σύνθεση, καί μάλιστα μέ τή συνείδηση τῆς ἀναγκαιότητας νά μεθοδευθεῖ ἡ ἐργασία τῆς σύνθεσης μέ τή βοήθεια τῶν κανόνων μιᾶς ὀρισμένης συνδυαστικῆς καί χωρίς νά λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ἄλλοι παράγοντες. Ἐμπορούμενοι ἀπό αὐτήν ἀκριβῶς τή συνείδηση, οἱ δημιουργοί τῆς ἀτονικῆς μουσικῆς ἀντιτόχθηκαν στή μίμηση τῆς φύσης ἢ στή μίμηση ἐντυπώσεων καί αἰσθημάτων. Ὅπως οἱ ἀφηρημένοι ζωγράφοι χρειάστηκε νά στραφοῦν ἐναντίον τῶν ἱμπρεσιονιστῶν, μολονότι καί οἱ ἴδιοι προῆλθαν ἀπό τήν ἐξέλιξη πού ἀρχισε μέ τούς ἱμπρεσιονιστές, ἔτσι καί τώρα ἔπρεπε νά ἀπορριφθεῖ ὁ συναισθηματισμός καί ἡ θεωρία τῆς μίμησης, προκειμένου νά θεμελιωθεῖ ἡ μοντέρνα μουσική σέ βάση καθαρά χωροποιημένη καί συνδυαστική. Τόν δρόμο τόν ἔδειχνε ἡ ἀναλυτική τοποθέτηση, δηλαδή ἡ ἐπιθυμία ἐπανασκαύσεως τῶν θεμελιωδῶν μουσικῶν στοιχείων στήν καθαρότητά τους καί πέραν τῶν αἰσθημάτων καί τῶν διαθέσεων. Γιά νά γίνει ὁμως αὐτό ἔπρεπε νά ἀποκολληθοῦν τά στοιχεῖα τοῦτα ἀπό τίς προγενέστερες συμμετρικές διατάξεις τους. Ἡ καινούργια προτεραιότητα

του στοιχειώδους και του ἔσχατου ἐκφράσθηκε διαυγέστερα στήν ἀντίληψη ὅτι κάθε μουσική ἐνότητα — ἓνας ἦχος, ἓνας τόνος, μιά συγχορδία — ὀφείλει νά κριθεῖ αἰσθητικά καθ' αὐτήν καί ὄχι μέ κριτήριο τή σχέσιν της πρός ἓνα ἀρμονικό "Ὅλο· κάθε τέτοια ἐνότητα ἀποτελεῖ λοιπόν αὐτοτελή συμπύκνωση τοῦ μουσικοῦ στοιχείου καί δέν χρειάζεται νά ἐνταχθεῖ σέ μιά μελωδική καί χρονική συνάφεια γιά νά δηλώσει τόν μουσικό της χαρακτήρα. Ταυτόχρονα ἔγινε ἀντιληπτό ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων ἀπό τοὺς προγενέστερους δεσμούς τους σήμαινε ἀλλαγὴ τῆς ὑφῆς καί τῶν σκοπῶν τῆς ἐργασίας τοῦ συνθέτη. Ἡ σύνθεση νοοῦνταν ὅλο καί περισσότερο ὡς παιγνίδι μέ θέματα, ἦχους, ρυθμούς καί μορφές, ἡ μορφολογική καί δομική ἐποψὴ γινόταν ὅλο καί ἐπικρατέστερη καί ἡ συγκέντρωση τῆς προσοχῆς στή μορφή χρησίμευε ἀπὸ τὴν πλευρὰ της ὡς μέσο ὀριστικῆς ἀποκοπῆς ἀπὸ ὅ,τι λογιζόταν ὡς συναισθηματισμός ἢ ἀναξιόπιστος ὑποκειμενισμός.

Ἡ μετατόπιση τοῦ μουσικοῦ κέντρου βάρους ἀπὸ τὸ ἀρμονικό-ἡχητικό στοιχεῖο στό μορφολογικό-δομικό συνεπαγόταν λοιπόν τὸν ὑποβιβασμὸ ἐκείνου πού ἴσαμε τότε λογιζόταν ὡς πνευματικὸ περιεχόμενο τῆς μουσικῆς καί τὴν ἀντίστοιχη ἀνατίμηση τοῦ τεχνικοῦ-κατασκευαστικοῦ παράγοντα. Κανείς δέν ἀρνιόταν βέβαια ὅτι ἡ μουσική εἶναι δημιουργία καί ἔκφραση τοῦ πνεύματος, ὅμως τὸ πνεῦμα αὐτὸ δέν ἦταν πιά τὸ ἐν μέρει ἀνθρωπιστικὸ κι ἐν μέρει ρομαντικὸ ἀστικὸ πνεῦμα, παρὰ τὸ πνεῦμα τὸ ἀναλυτικό-συνδυαστικὸ, τὸ ὁποῖο ἀναζητοῦσε κι ἔβρισκε τὴν ταυτότητά του στήν περιχαράκωσή του ἐνάντια στήν ἀστική ἀσάφεια καί σύγχυση. Ὁ ἀνώτερος σκοπὸς τῆς μορφῆς δέν ἐντοπιζόταν πιά στήν ὁμορφιά, παρὰ μορφή σήμαινε πρό παντός ἐπακριβὴ ὀργάνωση πρός διατύπωση ἐπακριβῶν σκέψεων. Καί στό ζήτημα τῆς τονικότητας καθοριστικά δέν ἦσαν τὰ αἰσθητικά κριτήρια μέ τὴν παλιὰ ἔννοια τοῦ ὅρου, παρὰ τὸ πλεονέκτημα τῆς ἀτονικῆς μουσικῆς φαινόταν νά ἔγκειται στή δυνατότητά της νά ἐπιτυγχάνει περισσότερη μορφική ἐνότητα καί συνοχή. Ἡ ἀστική σύνθεση καί ὁ ἀστικὸς αἰσθητικὸς κανόνας δέν καταστράφηκαν ὥστόσο μέ μόνη τὴ βοήθεια τῶν ὀργάνων τοῦ μορφοκρατικοῦ καί κονστρουκτιβιστικοῦ πνεύματος. Ὅπως καί σέ ἄλλους τομεῖς τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ συνήργησαν μέ ἀντικατασκευαστικὴ πρόθεση τὸ πνεῦμα τοῦ μύθου καί τὸ πνεῦμα τῆς τεχνικῆς, ἔτσι καί στὸν τομέα τῆς μουσικῆς, ἂν τὸν δοῦμε στό σύνολό του, ἑτερογενῆ ρεύματα καί δη-

μιουργήματα συνομολόγησαν μίαν αντίστικη συμμοχία. Ἡ κονστρουκτιβιστική τοποθέτηση τῆς δωδεκαφθογγυτῆς μουσικῆς ἐπιβλήθηκε —ὄχι τυχαῖα— τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ἄρχισε νά ἀνακαλύπτεται καί νά ἐξυμνεῖται τό διονυσιακό στοιχεῖο στή μουσική τῆς τζάζ. Ἐκτός ἀπό τὴν ἰδιαίτερη ἐπίδρασή της πάνω σέ ὀρισμένους μοντέρνους συνθέτες, ἡ μουσική τῆς τζάζ συνέβαλε πράγματι σημαντικά στήν ὑπερβαση τῆς παλιᾶς συμμετρικῆς αἰσθησης τοῦ ρυθμοῦ ἀπό μιά πολύ περιπλοκότερη, διστρώματη ἢ πολυστρώματη, μέ ἄλλα λόγια πολυρυθμική. Ὅμως ἐδῶ τό αἶσθημα τοῦ ρυθμοῦ συνδέεται μέ τὴν ἀσέβεια ἀπέναντι στή μελωδική γραμμὴ, τό ἀποσπασματικό καί ἐπαναλαμβανόμενο μπαίνει ὡς συνεχῶς διακοπτόμενος ρυθμός στή θέση τῆς ἀδιάκοπτης μελωδικῆς ροῆς. Ἡ σύνθεση εἶναι ἀνοιχτή, μπορεῖ νά συνεχίζεται ἐπ' ἀπειρον ἢ νά σταματᾷ ἀπότομα, δέν ὑπάρχουν μέρη ἐντασσόμενα σ' ἓνα καλῶς συγκερασμένο Ὅλο, παρά μόνο κομμάτια συνδεόμενα μεταξύ τους αὐθαίρετα· παρεκβάσεις, αὐτοσχεδιασμοί καί ἀπροσδόκητες κορυφώσεις εἶναι ἐξ ἴσου χαρακτηριστικά καί οὐσιώδη στοιχεῖα ὅσο καί οἱ ρυθμικές ἐνότητες. Ἡ συνθετική-ἱεραρχική τοποθέτηση ὑποχωρεῖ μπροστά στή χαρά τοῦ συνεχοῦς παιγνιδιοῦ μέ ἀδέσμευτα καί ἰσότημα στοιχεῖα.

Παρά τὴν ἀναγνώριση τῆς αὐτοτέλειας τῆς δωδεκάφθογγης χρωματικῆς κλίμακας, ἡ ὁποία δέν θεωροῦνταν πιά ὡς ἀπλός χρωματισμός τῆς μεῖζονος καί τῆς ἐλάσσονος, ἀρχικά καί οἱ δώδεκα φθόγγοι τούτης τῆς κλίμακας παρέμειναν ἐξαρτημένοι ἀπό ἓναν καί μόνο. Τό τελευταῖο βῆμα πρὸς τὴν κατάργηση τῶν παραδοσιακῶν ἱεραρχιῶν καί τὴ χωροποίηση τῆς γενικῆς μουσικῆς ἀντίληψης πραγματοποιήθηκε ὅταν ἔγινε δεκτή ἡ ἀπόλυτη ἰσοτιμία καί τῶν δώδεκα φθόγγων, ἐνῶ ἀπορρίφθηκε ἡ μεταξύ τους ἀρμονική σχέση. Βάση τοῦ μουσικοῦ κομματιοῦ ἦταν στό ἐξῆς ὄχι ἓνας ἀρμονικός κύριος τόνος καί ἡ ἀντίστοιχη τονική, παρά μιά δωδεκάφθογγη σειρά ὡς ἀκολουθία χωριστῶν τόνων, οἱ ὁποῖοι περιστρέφονται μηχανικά καί παραμένουν χωρισμένοι προκειμένου νά ἐπιτυγχάνεται ἀπόλυτη καθαρότητα τῶν ἡχῶν. Ἡ κανονική χρῆση μιᾶς σειρᾶς δώδεκα φθόγγων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι ὁ κάθε φθόγγος προβάλλεται ἐξ ἴσου ὅσο καί οἱ ἄλλοι, ἔτσι ὥστε κανεὶς τους δέν μπορεῖ νά διεκδικήσει προνομιούχα θέση· ἡ ἐπανάληψη ἑνός φθόγγου μέσα στή σειρά πού παρέχει τό θέμα ἀποφεύγεται (ἐκτός ἀπὸ τὴν περίπτωση ὅπου ὁ φθόγγος ἐπαναλαμβάνεται ἄμεσα ἢ ἐμφανίζεται σέ ὁποιαδήποτε ὀκτάβα τοῦ ἡχητικοῦ φάσματος), ὅποτε ὁ ἐπα-

ναλαμβανόμενος φθόγγος δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ὡς κύριος τόνος, ἐνῶ ἡ χρήση καί τῶν δώδεκα φθόγγων ἐντός τῆς σειρᾶς χρησιμεύει ἀκριβῶς γιά νά ἀναβάλλεται ὅσο τό δυνατόν ἡ ἐπανάληψη τοῦ καθενός τους. Ἡ ἰσοπέδωση τῶν τόνων σημαίνει ὁμως παράλληλα ἀναγνώριση τῆς αὐτοτέλειάς τους, ἀφοῦ τώρα μποροῦν ὅλοι νά ὑπάρχουν ἀπολύτως ὁ ἓνας δίπλα στόν ἄλλον, ἐνῶ δέν μποροῦν νά ἐρμηνεύονται ἐναλλάξ· ὅπως ὀρθά παρατηρήθηκε, ἐδῶ στήν πραγματικότητα δέν πρόκειται γιά ἀτονικότητα, παρά γιά παντονικότητα, δηλαδή γιά τήν παράλληλη καί ἰσότημη χρήση ὅλων τῶν τόνων. Ἡ ἀναλυτική τοποθέτηση γίνεται καταφανής στό ὅτι τά μουσικά στοιχεῖα ἀρχικά χωρίζονται καί ἀκολουθῶς συνδυάζονται μεταξύ τους, ὅποτε ἡ εὕρεση τῶν δυνατῶν συνδυασμῶν γίνεται κατά μέγα μέρος ὑπόθεση τοῦ λογισμοῦ τῶν πιθανοτήτων. Τά μουσικά κομμάτια συνίστανται ἀπό τίς αὐστηρές ἐπαναλήψεις καί ἀνατροπές τῶν θεμάτων, τά ὅποια σχηματίζονται στή βασική σειρά, ἡ βασική σειρά καί ἡ ἀνατροπή ἢ ἡ καρκινυκή μορφή καί ἡ καρκινυκή μορφή τῆς ἀνατροπῆς εἶναι ἐξ ἴσου ἰσότητες μεταξύ τους ὅσο καί οἱ φθόγγοι. Ὅμως ἡ θεμελιώδης πρόθεση, δηλαδή τό νά ἀπλωθοῦν ὅλα τά μουσικά στοιχεῖα μεμονωμένα πάνω σέ μία μόνον ἐπιφάνεια καί νά χρησιμοποιηθοῦν ἰσότητα, δέν καταφαίνεται μονάχα στόν παραγκωνισμό τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ θέματος ἀπό τή δημιουργία σειρῶν καί τήν ἐπανάληψη ἢ στήν παραλληλότητα ἀντιτιθέμενων θεμάτων, ἀλλά ἐπίσης καί στήν ἐλεύθερη χρήση τῆς διαφωνίας (κάποτε μέ πλήρη παραμερισμό τῆς συμφωνίας) καθῶς καί στήν κατάλυση τοῦ παλαιοῦ δεσμοῦ ἀνάμεσα σέ μελωδία καί ἦχο καί στήν ἐπικράτηση τῶν ἡχητικῶν παραγόντων ἀπέναντι στούς μελωδικούς. Ἀκριβῶς ἡ αὐτονόμηση τῶν ἐπὶ μέρους μουσικῶν στοιχείων καί ἡ ἰσοπέδωσή τῶν ἱεραρχιῶν, μέσα στίς ὁποῖες στέριωναν τά στοιχεῖα τοῦτα πρὶν ἀπό τήν αὐτονόμησή τους, ἐνοποιεῖ τόν χῶρο κατά τρόπο ὥστε μέσα του δέν ὑπάρχει ἀπόλυτο κάτω καί πάνω, δεξιά καί ἀριστερά, μπρός καί πίσω. Ὑπάρχουν μόνο σχέσεις ἀνάμεσα σέ ἦχους καί τόνους, σχέσεις πού τοποθετοῦνται στόν χῶρο καί μποροῦν νά νοηθοῦν μέ τίς κατηγορίες τοῦ χώρου. Οἱ κατηγορίες τοῦ χώρου προσδιορίζουν ἐπίσης τήν ὅλη δομή τῆς σύνθεσης, στήν ὁποία ἡ βασική σειρά, ἡ ἀνατροπή, ἡ καρκινυκή μορφή καί ἡ καρκινυκή μορφή τῆς ἀνατροπῆς ἐκδιπλώνονται σχηματικά πάνω σέ μίαν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια.

Ἡ κινηματογραφική τέχνη δέν εἶχε πίσω της κάποια παράδοση κι ἔτσι δέν βρέθηκε ὑποχρεωμένη νά ὀρίσει τόν ἑαυτό της σέ ἀντίθεση

μέ μιά τέτοια (οί εὐλογες καί συνήθεις στήν ἐποχή τους συγκρίσεις μέ τό θέατρο εἶχαν κατά κανόνα ὡς στόχο τους νά ἐντοπίσουν τά ριζικῶς καινούργια χαρακτηριστικά τοῦ κινηματογράφου), ἀλλά οὔτε καί νά πασχίσει νά διαλύσει μιάν ἤδη ὑφιστάμενη καλλιτεχνική σύνθεση στόν τομέα αὐτόν, ἀναζητώντας ἐσχατα στοιχεῖα ὡς ὑλική ἀφετηρία μιᾶς μεθοδικῆς συνδυαστικῆς ἐργασίας. Γεννήθηκε καί ἀναπτύχθηκε ἐντελῶς αὐτονόητα μέσα στήν ἤδη συντελούμενη κατάρρευση τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης, καί μάλιστα ἐκείνων της τῶν ἐπόψεων, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦσαν ἄμεσα τήν αἴσθηση τοῦ κόσμου. Τοῦτο σημαίνει: ἡ κοσμοεικόνα τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης, ὅπως σχηματίσθηκε μέ βάση τίς τεχνικές δυνατότητες τῶν ἐκφραστικῶν της μέσων, ἐδραζόταν σέ μιά στάση ἀπέναντι στόν χῶρο, στόν χρόνο καί στήν αἰτιότητα πολύ διαφορετική ἀπό ἐκείνη πού χαρακτηρίζει τήν ἀστική αἴσθηση τοῦ κόσμου. Ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δέν ἀποτελοῦν ἐδῶ συνεκτικές ἐνότητες ἢ ὁμοιόμορφα συνεχῆ, ἐντός τῶν ὁποίων τά πράγματα διατάσσονται ἢ διαδραματίζονται ὅπως ὀρίζει ἡ αἰτιότητα· ἀντίθετα, κατατεμαχίζονται σέ μικρότερα ἢ μεγαλύτερα κομμάτια, πού κι αὐτά συμπαρατίθενται χωρίς νά γίνονται (ἀναγκαστικά) σεβαστές οἱ αὐστηρές ἀρχές τῆς αἰτιότητας. Ἡ κατάτμηση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου σέ ἐνότητες διαφορετικοῦ μεγέθους συμβαδίζει λοιπόν μέ τήν κατάργηση ἢ τή σχετικοποίηση τῆς αἰτιότητας, ὅποτε ἡ συνέχεια συνίσταται σέ μιά διαδοχή πού λίγο-πολύ παραμένει ἀνοιχτή καί ἀντίστοιχα γεννᾷ ἀπειρες δυνατότητες. Μετά τήν κατάργηση τῆς αἰτιότητας, ὅπως αὐτή δροῦσε μέσα στόν χῶρο καί στόν χρόνο, συνοχή καί ἐνότητα στήν ἀπλή διαδοχή δίνει ἡ δραστηριότητα μιᾶς νόησης, ἡ ὁποία ὀργανώνει τό διαθέσιμο ὑλικό (τά κομμάτια τῆς πραγματικότητας, ἥτοι τίς εἰκόνες), σύμφωνα μέ τόν (θεωρούμενο ὡς) τρόπο λειτουργίας ἢ τίς ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἐπικαλούμενη τή συνειρμική δύναμη, τήν προσοχή, τή φαντασία ἢ τή μνήμη τοῦ θεατῆ. Καθώς ἡ κινηματογραφική ταινία μπορεῖ νά ὑπερπηδήσει τή χωροχρονική καί αἰτιώδη τάξη τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας καί νά μετατρέψει τήν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας σέ ἔργο τῆς ἐλεύθερης συνδυαστικῆς νόησης, ἀπό τήν ὑφή της προσεγγίζει ὅσο κανένα ἄλλο καλλιτέχνημα τό ὄνειρο. Ἀσφαλῶς, ἡ μοντέρνα λυρική ποίηση ἐργάζεται ὄχι λιγότερο ἀπό τήν κινηματογραφική τέχνη μέ συνειρμικές συνδέσεις κτλ., ὅμως στήν ταινία συνείρονται οἱ ἴδιες οἱ εἰκόνες (καί ὄχι λέξεις πού ἐκπροσωποῦν εἰκόνες) ἄμεσα καί ὡς τέτοιες· στή μοντέρνα ζωγραφική, καί μάλιστα

τή σουρρεαλιστική, εμφανίζονται επίσης πολύ συχνά όνειρικές εικόνες, τοῦτες ὅμως μποροῦν νά δείξουν μονάχα ἀκίνητα, οἷονεί παγωμένα ὄνειρα, ἐνῶ μέσα στήν ταινία μποροῦν νά ἀναπαροχθοῦν ἡ διηνεκῆς ἐκείνη κίνηση καί ἡ ρευστή ἐκείνη μετάβαση ἀπό εἰκόνα σέ εἰκόνα, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν οὐσιώδεις γνώρισμα τοῦ ὀνείρου. Γιά τοῦτον τόν λόγο ἡ κινηματογραφική ταινία ὄχι μόνο μπορεῖ νά ἔχει ἡ ἴδια δομή ὀνείρου, ἀλλά καί εἶναι ὡς μόνη τέχνη σέ θέση νά (ἀνα)συγκροτεῖ ὄνειρα ὡς ὄνειρα. Ἡ ταινία καί τό ὄνειρο ἐπιδέχονται ἐξ ἴσου ἄπειρες μεταμορφώσεις, παραλλαγές καί συνδυασμούς, καί μολονότι ἡ ταινία γιά εὐνόητους λόγους μονάχα σέ περιορισμένη ἔκταση ἢ σχετικά σπάνια μόνο δομεῖται ὡς καθαρό ὄνειρο ἢ ἐργάζεται ἀποκλειστικά μέ ἐλεύθερους συνειρμούς, ὥστόσο παραμένει γι' αὐτήν ὡς καλλιτεχνικό εἶδος οὐσιώδης ἡ δυνατότητα νά παρουσιάζει συναρτήσεις πραγμάτων, χώρων καί χρόνων, οἱ ὁποῖες δέν εμφανίζονται στήν καθημερινή ἐμπειρία.

Θά μπορούσαμε λοιπόν νά συνοψίσουμε τό διπλό οὐσιαστικό γνώρισμα τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης λέγοντας ὅτι τήν πραγματικότητα τή μετατρέπει σέ κάτι μή πραγματικό, συνάμα ὅμως δίνει σ' αὐτό τό μή πραγματικό οὐσία καί πραγματικότητα. Ἡ προβολή τῶν πραγμάτων πάνω σέ μιάν ἀβαθῆ ὀθόνη φαίνεται νά διατηρεῖ τή διάσταση τοῦ βάθους τους, καί ὅμως ἔτσι χάνουν τουλάχιστον ἐν μέρει τήν ὑλικότητά τους, γίνονται πιό εὐκίνητα καί ρευστά, σάν νά γλιστροῦσαν πάνω στήν ἐπιφάνεια τῆς ὀθόνης. Οἱ εἰκόνες κατέχουν πραγματικότητα δική τους, ἀποτελοῦν ὄντα ἀνάμεσα σέ ἄλλα ὄντα καί στοιχεῖα ἐνός αὐτοτελοῦς κόσμου. Ὅταν ἔχουν καλλιτεχνικές ἀξιώσεις καί εἶναι ἐπιτυχημένες, σκοπεύουν νά ἀποδώσουν ὅ,τι δέν συλλαμβάνεται μέ τό γυμνό μάτι καί μέ τίς τετριμμένες ὀπτικές ἑξεις. Γιατί περιέχουν πρωταρχικά ὄχι «τήν» πραγματικότητα, παρά μᾶλλον μιάν ἰδεατή της θεώρηση — καί ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἰδεατή τους ἐποψή τοῦς παρέχει καί τήν πειστική τους δύναμη. Μέ τίς εἰκόνες τά πράγματα κατὰ κάποιον τρόπο κοσκινίζονται, ἀντιμετωπίζονται ἐπιλεκτικά καί συνάμα κλείνονται σέ ὀρισμένα ὄρια (ἤτοι σέ ὀρισμένο πλαίσιο), μολονότι σέ μερικές περιπτώσεις ὑποβάλλεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ εἰκόνα συνεχίζεται πέρα ἀπό τά ὅσα δείχνονται στήν ὀθόνη. Ἐτσι, ἡ πραγματικότητα δέν ἀποδίδεται (ἐν μέρει) μέ τίς εἰκόνες, παρά συνοψίζεται ὡς πρός τίς ἐνδιαφέρουσες ἢ οὐσιώδεις ἐπόψεις της καί παριστάνεται σ' αὐτήν της τή συμπύκνωση, τά ἐπιλεγμένα πράγματα μεταβάλλονται ἀπό στοι-

χεῖα τοῦ κόσμου σέ στοιχεῖα μιᾶς ἀπόφανσης γιά τόν κόσμο. Μέσω τῆς συμπερίληψής του σέ μιάν εἰκόνα τό ἀντικείμενο ἐντάσσεται σέ ὀρισμένο περιβάλλον ἢ χωροχρονικό συνεχές, ἔτσι ἔρχεται σέ καινούργιες σχέσεις μέ ἄλλα ἀντικείμενα καί γίνεται μέρος μιᾶς νεόκυπτης πραγματικότητας ἢ, ἀκριβέστερα, ἀποδευκτικό στοιχείο μιᾶς ὑποκειμενικῆς θεώρησης τῆς (ἐκάστοτε ἐνδιαφέρουσας) πραγματικότητας. Ἡ δὲ ἡ σύνθεση τῆς εἰκόνας ἐκφράζει λοιπόν ὀρισμένη θεώρηση εἴτε μέ τή διάταξη τοῦ περιεχομένου (συνομάδωση ἢ κατανομή ἀνθρώπων ἢ ἀντικειμένων) εἴτε μέ ἄλλα μέσα (κατανομή φωτός καί σκιᾶς, ἀδρά ἢ θαμπά περιγράμματα, στάση ἢ κίνηση). Πρόκειται πάντοτε γιά μιάν ὀρισμένη ὀπτική ἢ προοπτική — καί τό ριζικά νέο καί ἀνεξάντλητο δυναμικό τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι μπορεῖ νά μεταβάλλει συνεχῶς καί κατά βούλησι, τήν ὀπτική καί τήν προοπτική, ἐνῶ συνάμα ἡ κινητικότητα τῆς ὀπτικῆς γωνίας αὐξάνει ἀπεριόριστα τίς δυνατότητες συνδυασμοῦ τῶν ἀντικειμένων, ἀδιάφορο ἂν οἱ συνδυασμοί δείχνονται πράγματι ἢ ἐπαφίενται στή συνειρμική βιωτότητα καί στή φαντασία τοῦ θεατῆ. Ἡ ποικιλία τῶν προοπτικῶν περιλαμβάνει ὄχι μόνο μετατοπίσεις τοῦ κέντρου τῆς εἰκόνας, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῆς ἀφήγησης, οὔτε ἀπλῶς διαφορετικές ἀπόψεις καί ἐπόψεις τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου, ἀνάλογα μέ τή σημασία πού τοῦ ἀποδίδεται ἐκάστοτε, ἀλλά ἐπίσης τήν παράλληλη ἐκδίπλωση καί τήν ταυτόχρονη διασταύρωση πολλῶν ὑποκειμενικῶν θεωρήσεων ἀναφερομένων τόσο σέ ἀντικείμενα ὅσο καί σέ πρόσωπα. Ἡ ἀναζήτηση τούτης τῆς ποικιλίας τῶν προοπτικῶν, καθῶς καί ὅσων ἀντικειμένων μποροῦν ν' ἀναδυθοῦν μέσα στήν ἐκάστοτε προοπτική, γεννᾷ τήν πολυδιάστατη κίνηση, ἀπό τήν ὁποία ζεῖ ἡ ταινία.

Ἀπό τεχνική ἀποψη, ἡ ποικιλία καί ἡ συγχρονία τῶν προοπτικῶν προκύπτει ἀπό τήν κίνηση τῆς κάμερας πρὸς διαφορετικές κατευθύνσεις, μέ διαφορετική ταχύτητα καί σέ διαφορετική ἀπόσταση ἀπό τό ἀντικείμενο. Ἄν θέλουμε νά ἀκριβολογήσουμε, ἡ ἱστορία τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης ὡς τέχνης μέ χαρακτηριστική αἴσθηση τοῦ κόσμου καί μέ δυή της αἰσθητική ἀρχίζει μέ τή χρήση τῆς κινητῆς κάμερας. Ἡ ἀκίνητη κάμερα, πού χρησιμοποιοῦνταν ἀρχικά, μποροῦσε ἀπλῶς νά ἀποδίδει τά συμβάντα σέ ὀρισμένο χῶρο καί χρόνο, χωρίς νά μπορεῖ νά ἀλλάξει τήν προοπτική, μέσα στήν ὁποία ἔπρεπε νά ἰδωθοῦν τά συμβάντα αὐτά. Ἡ κίνηση ἀνῆκε βέβαια ἤδη ἀπό τότε στήν οὐσιαστική ὕφή τῆς ταινίας, ἐφ' ὅσον ἔτσι καὶ ἀλλιῶς μονάχα μέσα στήν

ταινία μπορούσε να δειχθεί ή κίνηση ως τέτοια και στην πορεία της κι όχι απλώς κατά την αποκρουστικότητα της σε όρισμένη στιγμή, όμως η στατικότητα του πλαισίου και της προοπτικής δεν επέτρεπε να ξεπεραστούν τα όρια της απλής ρεαλιστικής παρουσίας. Και μετά την εισαγωγή της κινητής κάμερας, η κίνηση του αντικειμένου δεν έπαψε ν' αποτελεί ουσιώδη παράγοντα της οικονομίας της ταινίας· συνέχισε να παραμένει η μία από τις δύο μεγάλες πηγές, από τις οποίες απέρρεε κίνηση, και μόνον η επιτυχής διασταύρωση της κίνησης του αντικειμένου με την κίνηση της κάμερας μπορούσε κατά κανόνα να πραγματοποιήσει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Όσοσο η τελευταία για διάφορους λόγους απέκτησε μεγαλύτερη σημασία. Πρώτον, η κάμερα όχι μόνο μπορεί να μετατοπισθεί, αλλά και να περιστραφεί οριζόντια ή κάθετα κι επί πλέον να παραλλάξει την εστιακή απόσταση προκειμένου να καλύψει μεγαλύτερους ή μικρότερους χώρους· αντίθετα, η κίνηση του αντικειμένου έχει προφανή φυσικά όρια και επί πλέον, όταν κατευθύνεται πάνω ή κάτω, δεξιά ή αριστερά, προσκρούει στα όρια της οθόνης — μονάχα η κίνηση από ή προς την κάμερα είναι κατ' αρχήν απεριόριστη και γεννά την ψευδαίσθηση του βάθους πάνω σε μιάν άβαθη επιφάνεια. Δεύτερον, η κίνηση της κάμερας παραμένει ανεξάρτητη από την κίνηση του αντικειμένου τουλάχιστον στην περίπτωση όπου η κάμερα κινείται, ενώ το αντικείμενο ακινητεί. Η σύνθεση της εικόνας καθορίζεται τότε αποκλειστικά από την κίνηση της κάμερας, η οποία αναλαμβάνει το έργο να διερευνήσει το αντικείμενο, να φέρει σε φως τα *rigua vista* άφανη αλλά ουσιώδη του γνωρίσματα ή να το θεωρήσει συνολικά από νέα οπτική γωνία ή σε καινούργια συνάφεια. Οί συνολικές και οί εκ του συνεγγυς λήψεις εναλλάσσονται, και οί πρώτες δείχνουν τη συνθετική δύναμη της κάμερας, ενώ οί δεύτερες την αναλυτική, καθώς παρουσιάζουν την ένταση και τη δυναμική που ένουκεϊ όκόμα και σ' ό,τι από μακριά φαίνεται στατικό ή άνεκφραστο, και καθώς με την ανάλυση του αντικειμένου σε επί μέρους τμήματα φέρνουν προς τά έξω μιά διάσταση βάθους, ή οποία σε μικροσκοπικό επίπεδο επιτρέπει μακροσκοπικά συμπεράσματα. Τρίτον, η κίνηση της κάμερας μπορεί να σχετικοποιήσει την κίνηση του αντικειμένου, βαίνοντας παράλληλα προς αυτήν ή αντιστρέφοντας φαινομενικά με τη μεγαλύτερη ταχύτητά της την κατεύθυνση της κίνησης του αντικειμένου. Η ίδια σχετικοποίηση μπορεί να επιτευχθεί με τόν επηρεασμό της ταχύτητας της ταινίας κατά τη λήψη (γρήγορη

καί ἀργή λήψη μέ ἀντίστοιχη ἐπιτάχυνση ἢ ἐπιβράδυνση τοῦ χρόνου). Τό σημαντικό σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις εἶναι ὅτι ἡ ποικιλία τῶν προοπτικῶν, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό τήν ποικιλία τῆς κίνησης, θέτει σέ νέα βάση τή σχέση τοῦ θεατῆ πρός τά ἐξεικονιζόμενα. Ἡ θεατρική δράση ἐκτυλισσόταν μέσα στόν ἴδιο χῶρο καί βλεπόταν ἀπό τόν θεατή πάντοτε ἀπό τήν ἴδια ἀπόσταση κι ἀπό τήν ἴδια ὀπτική γωνία· ἄλλωστε ἡ ἀπόσταση κι ἡ σταθερή θέση θεωροῦνταν ἀπαραίτητες γιά νά γίνουν τά παρουσιαζόμενα ἀντιληπτά ὡς αὐτάρκης καί ἀξιοσέβαστη ὁλότητα. Ἐντελῶς διαφορετικά εἶναι τά πράγματα στήν κινηματογραφική ταινία: ὁ χῶρος τῆς δράσης, ἡ ἀπόσταση, ἀπό τήν ὁποία παρακολουθεῖται ἡ δράση, καί ἡ τοποθέτηση τοῦ θεατῆ ἀλλάζουν διαρκῶς, μολονότι ἡ θέση του ἀπέναντι στήν ὀθόνη μεταβάλλεται ἐξ ἴσου λίγο ὅσο καί ἀπέναντι στή σκηνή. Ὁ θεατής μπορεῖ νά παρακολουθήσει τά συμβάντα ἐκ τῶν ἔξω, ἀλλά καί ἐκ τῶν ἔσω ἢ σέ μεταβαλλόμενη προοπτική — κι ἔχει καί τήν πρόσθετη δυνατότητα νά ταυτισθεῖ μέ τό βλέμμα τῆς κάμερας, ἐνῶ συνάμα βρίσκεται σέ κριτική ἀπόσταση ἀπ' αὐτό· ἔτσι γίνεται παρατηρητής ἐνός ἀντικειμένου καί συνάμα παρατηρητής μιᾶς ὀρισμένης παρατήρησης αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου.

Ὅπως ὀφείλουμε νά ἐπαναλάβουμε λοιπόν, ἡ κινηματογραφική ταινία ζεῖ ἀπό τήν κίνηση, ἐφ' ὅσον μάλιστα πολλά καί χαρακτηριστικά εἶδη κίνησης μποροῦν νά ἀποδοθοῦν μονάχα μέ τά διῶκ της ἐκφραστικά μέσα (κι ὄχι λ.χ. μέ τά μέσα τῆς τέχνης τοῦ χοροῦ, πού κι αὐτή ἀπό τήν κίνηση ζεῖ). Ἡ κίνηση, ὡς ὁρατή κίνηση τοῦ ἀντικειμένου καί ὡς ἀόρατη κίνηση τῆς κάμερας, ἐπηρεάζει σημαντικά ἤδη τή σύνθεση τῆς εἰκόνας, ὁκόμα περισσότερη ἐπιρροή ἔχει ὅμως πᾶνω στόν συνδυασμό τῶν εἰκόνων προκειμένου νά συναποτελεσθεῖ ἡ ἐνότητα τῆς ταινίας. Γιατί ὁ συνδυασμός τοῦτος προσδιορίζει τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ἡ ταινία δημιουργεῖ τή συνολική ἐντύπωση τῆς κίνησης, καί ἐπὶ πλέον εἶναι κίνηση καί ὁ ἴδιος, δηλαδή μέσα σ' αὐτόν καί μ' αὐτόν γίνεται πρόδηλο σέ πόση ἔκταση ἐξαρτᾶται ἡ κινηματογραφική τέχνη ἀπό τήν ἐναλλασσόμενη κατάτμηση καί ἐνοποίηση τῆς πραγματικότητας, πού συντελεῖται μέ τήν ἀδιάλειπτη ἢ συχνή ὑπέρβαση τῶν χωροχρονικῶν καί αἰτιωδῶν περιορισμῶν τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας. Ἡ μετατόπιση τοῦ βλέμματος, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τή συνεχῶς νέα θεώρηση τῶν ἐπὶ μέρους πραγμάτων, ἐπιτείνεται ἐδῶ καί γίνεται κανονική οἰκοδόμηση ἐνός ὁλόκληρου πολυδιάστατου καί αὐτάρκους κόσμου μέ βάση τά ἤδη

έτοιμασμένα δομικά υλικά, δηλαδή τίς εικόνες. Τούτες οί εικόνες έχουν ωστόσο έξ αρχῆς συλληφθεῖ καί έτοιμασθεῖ έν ὄψει τοῦ συνδυασμοῦ τους μέ άλλες εικόνες, εἶναι λοιπόν τόσο συνθέσεις μέ αὐτοτελεῖς καλλιτεχνικές ἀξιώσεις, ὅσο καί κρίκοι μιᾶς ὀλυσίδας πού μόνον έντός τοῦ "Όλου ἀποκτοῦν τό πλήρες τους νόημα. Θά μπορούσαμε ἐπίσης νά ποῦμε ὅτι ἀποτελοῦν ἐπί μέρους φάσεις τῆς μιᾶς καί μόνης μεγάλης κίνησης, τήν ὁποία συνιστᾷ ἡ κινηματογραφική ταινία. "Αν ἡ κίνηση εἶναι ἡ οὐσία καί ὁ ἐσωτέρος νόμος τῆς ταινίας, τότε δέν μπορεῖ νά σταματήσει ὀριστικά σέ κανένα ἐπί μέρους ἀντικείμενο καί σέ καμιά εἰκόνα, παρὰ πρέπει νά συνεχισθεῖ ἴσαμε τό σημεῖο ὅπου ἡ σειρά τῶν ἀντικειμένων καί τῶν εἰκόνων φτάνει στό φυσικό της τέρμα. "Ομως στό τέρμα αὐτό ἡ κίνηση φτάνει ὄχι εὐθύγραμμα, ἀλλά μέσα ἀπό συνεχεῖς κατατμήσεις καί προσωρινές ἐνοποιήσεις, οἱ ὁποῖες βρίσκονται πρὸς τήν τελική ἐνοποίηση στήν ἴδια σχέση ὅπως καί τά διάφορα κομμάτια πρὸς τίς ἐνοποιήσεις τίς προσωρινές. Τά πλάνα (οἱ ἐλάχιστες ἐνότητες τῆς ταινίας μέ τήν τεχνική ἐννοια τῆς ἀδιάκοπτης λήψης) καί οἱ σκηνές ἢ οἱ ἀκολουθίες σκηνῶν (οἱ ἐλάχιστες ἐνότητες τῆς ταινίας μέ τή δραματογραφική ἐννοια τῆς συνεκτικῆς σειράς πλάνων) εἶναι ὁλόκληρες καί συνάμα ἀποσπάσματα — πράγμα πού ἀνταποκρίνεται ὁλότελα στόν χαρακτήρα τοῦ συνδυασμοῦ τῶν εἰκόνων, ἥτοι τοῦ μοντάζ: μοντάζ εἶναι χωρισμός καί συνάμα σύνδεση, ὁ χωρισμός ἐδῶ γίνεται λοιπόν μέ σκοπό μιᾶς σύνδεσης, ὡς πρὸς τήν ὁποία έν τούτοις δέν λησμονεῖται ποτέ ὅτι ἐδράζεται σέ χωρισμούς καί κατατμήσεις. Τούτη ἡ σύνδεση τῆς σύνδεσης μέ τόν χωρισμό κάνει κατανοητότερο τόν διττό χαρακτήρα τῆς εἰκόνας, ὅπως τόν περιγράψαμε παραπάνω. "Η σύνθεση τῆς εἰκόνας παραμένει ξεχωριστή δουλειά καί αὐτοτελές καλλιτέχνημα, ὁμως μόνο τό μοντάζ δίνει τήν τελειωτική ἐρμηνεία τῆς κάθε εἰκόνας, γιατί μόνον ἡ σύζευξη ἢ ἡ ἀντιπαράθεση τῆς εἰκόνας μέ άλλες μέσα στό πλαίσιο τῆς σκηνῆς ἢ τῆς ἀκολουθίας σκηνῶν φανερώνει ποιά στοιχεῖα τῆς εἰκόνας εἶναι οὐσιώδη γιά τή δράση καί γιά τήν ταινία ὡς σύνολο. "Ανάλογα μέ τή θέση της μέσα στή σειρά τῶν εἰκόνων κάθε εἰκόνα γεννᾷ διαφορετικές ἐντυπώσεις καί ἔχει διαφορετικές ἐπιπτώσεις, πράγμα πού σημαίνει πάλι ὅτι τό μοντάζ ἀνακοινώνει κάτι περισσότερο ἀπό ὅ,τι περιέχουν οἱ ἐπί μέρους εικόνες. "Η ἀπλή συμπαράθεση εἰκόνων καί συμβάντων διευρύνεται ἔτσι, καί συγκροτοῦνται καταστάσεις ἢ διάρκεια τῶν πλάνων ἢ τῶν ἀκολουθιῶν τῶν σκηνῶν, ὁ ἐσωτερικός τους ρυθμός καί ἡ

μετάβαση από τό ένα στο άλλο διαμορφώνονται από τό μοντάζ και προσδιορίζουν τόν χαρακτήρα αὐτῶν τῶν καταστάσεων. Τό μοντάζ δέν συνίσταται λοιπόν ἀπλῶς στήν τομή καί στή συρραφή, ἔτσι ὥστε νά γίνει κατανοητή ἡ δράση, οὔτε καί χρησιμεύει (ὡς συγχρονικό μοντάζ) ἀπλῶς γιά νά παραστήσει τήν ταυτοχρονία δύο πράξεων ἐκτυλισσομένων σέ διαφορετικούς χώρους ἢ (ὡς ἐπιταχυνόμενο μοντάζ) γιά νά ἐπιτείνει τόν ρυθμό τῆς ἀφήγησης μέσω τοῦ πολλαπλασιασμοῦ πλάνων ὅλο καί συντομότερων. Πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά δρᾷ συνειρμικά, ἀφήνοντας νά μαντευθεῖ κάτι πού δέν δείχνεται μέσα στίς ἴδιες τίς εἰκόνες, ἢ καί δείχνει ἄμεσα συνειρμούς, δηλαδή τή μετάβαση τῆς σκέψης ἐνός ἀνθρώπου ἀπό τή μιά παράσταση στήν ἄλλη (ἀνασκοπική παρέκβαση ἢ flash-back): πρό παντός ὁμως μπορεῖ (ὡς συνειρμικό μοντάζ) νά παραστήσει γλαφυρά σκέψεις ἢ λογικές συναρτήσεις, ἄλλοτε ἐνισχύοντας κι ἄλλοτε διευκρινίζοντας ἢ σχολιάζοντας τή σημασία μιᾶς εἰκόνας μέσω τῆς ἀντιπαραβολῆς της μέ μιάν ἄλλη, διαφορετική ὡς πρὸς τό περιεχόμενό της καί ἀνεξάρτητη ἀπό τή δράση τῆς ταινίας.

Ἡ τεχνική τῆς κινητῆς καί περιστροφικῆς λήψης ἔκανε δυνατή τή συγκρότηση τῆς ταινίας πάνω στή βάση ὁλόκληρων ἀκολουθιῶν πλάνων, δηλαδή μακρῶν πλάνων, τὰ ὁποῖα μποροῦν νά συμπεριλάβουν ὁλόκληρη ἀκολουθία σκηνῶν: ἡ κάμερα μποροῦσε τώρα ἢ νά καλύψει πανοραμικά ὁλόκληρο τό σκηνικό ἢ νά ρυθμισθεῖ γιά νά πιάνει τό βάθος τῆς ἐστίας καί νά καλύπτει τό πεδίο ἀπό μπρός ὡς πίσω. Ἐτσι ἐξέλειψαν οἱ ἀποσπασματικές λήψεις, οἱ γρήγορες κι ἀντιθετικές ἐναλλαγές τῶν εἰκόνων, ἡ σύνθεση τῆς εἰκόνας ἀπέκτησε περισσότερο βάρος καί ἀντίστοιχα ὑποβιβάσθηκε ἡ σημασία τοῦ μοντάζ. Μέ βάση αὐτές τίς ὑφολογικές δυνατότητες θέλησαν ὀρισμένοι νά θεμελιώσουν μιάν αἰσθητική θεωρία γιά τήν ὑφή τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης, ἀμφισβητώντας ὅτι ἡ ταινία εἶναι ὑποχρεωμένη νά κατατμήσει τήν (ἐκάστοτε) πραγματικότητα προκειμένου νά συγκροτήσῃ μιά καινούργια πλασματική πραγματικότητα, συνδυάζοντας τὰ δομικά στοιχεία πού τῆς παρέχει ἡ κατάτμηση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, διαφορετικά ἀπό τήν κλασσική χρήση τοῦ μοντάζ, στόχος τῆς ὁποίας ἦταν ἡ γρήγορη ἀλλαγὴ τῆς προοπτικῆς καί ἡ παρουσίαση ὅλο καί νέων (ἐπόψεων τῶν) ἀντικειμένων, ἡ κινητὴ λήψη θέλει ἀπλῶς νά συνοδεύσει τὰ ἀντικείμενα, δηλαδή νά σεβασθεῖ τήν αὐτοτέλειά τους καί νά τ' ἀφήσῃ νά μιλήσουν τή δική τους γλώσσα. Ὡστόσο ἡ διαφορὰ αὐτή

δέν μπορεί ούτε να αναιρέσει την κίνηση ως οὐσιώδες γνώρισμα της κινηματογραφικής ταινίας ούτε και να κάμει περιττό τό μοντάζ. Ἡ κινητή λήψη μπορεί ἀπλῶς να ἀντικαταστήσει ἐν μέρει τό μοντάζ, δηλαδή να βάλει ἓνα μακρό πλάνο στή θέση περισσότερων χωριστῶν εἰκόνων ἢ μέ τή συνεχή πρόσθεση να ἀποφύγει ὡς ἓνα σημεῖο τή διαίρεση. Οἱ ἀπότομες μεταβάσεις δέν μποροῦν ὅμως να παρακαμφθοῦν, ἀκόμα κι ὅταν τό μακρό καί μακρότατο πλάνο ἢ ἡ ἀκολοιουθία σκηνῶν ἀνακηρύσσεται ὡς ἡ ἐλάχιστη ἐνότητα τῆς ταινίας, πρό παντός στίς περιπτώσεις ὅπου τό κέντρο βάρους τῆς προσοχῆς ἔχει μετατοπισθεῖ ἀπό τή δράση στούς ἡθοποιούς, στήν ἔκφραση τοῦ προσώπου καί στίς χειρονομίες τους ἢ στή σιωπή καί στούς ἐσωτερικούς μονολόγους τους. Ἡδὴ ἡ (ἀναπόφευκτη) μετάβαση ἀπό τή μιᾶ εἰκόνα στήν ἄλλη, δηλαδή ἡ ἀπλή συμπαράθεση τῶν εἰκόνων καί ὁ τρόπος τῆς ἐναλλαγῆς τους γεννᾷ κίνηση. Τό θεμελιώδες ἐρώτημα δέν εἶναι λοιπόν ἂν ὁ α ἢ ὁ β σκηνοθέτης ἐνδιαφέρεται περισσότερο να διευρευνήσῃ τό βάθος τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου καί να ἐξαντλήσῃ ὡς τό τέλος τίς δυνατότητες ἐνός πλάνου, ὥστε να περιορίσῃ ἢ να θέσῃ σέ κατώτερη μοῖρα τήν κίνηση καί τό μοντάζ, ἀλλά ἂν ἡ κινηματογραφική τέχνη καθ' αὐτήν ἐπιτρέπῃ καί νομιμοποιεῖ να κάμῃ κανεῖς κάτι ἐντελῶς διαφορετικό, καί μάλιστα ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπ' αὐτό. Ἀλλωστε δέν πρέπει να λησμονεῖται ὅτι ἡ κινηματογραφική τέχνη, ἀκριβῶς χάρη στά γρήγορα καί θεαματικά ἐπιτεύγματα τοῦ μοντάζ, συγκροτήθηκε ὡς αὐτοτελής τέχνη καί ὅτι μόνο πάνω σ' αὐτήν τή βάση ἔγινε δυνατή μιᾶ κριτική συζήτηση τῆς αἰσθητικῆς θέσης καί ἀξίας τοῦ ἴδιου τοῦ μοντάζ.

Ὁ αἰσθητικός ὑποβιβασμός τοῦ μοντάζ συμβάδισε συχνά μέ τήν προγραμματική πρόθεση να ἐπιβληθεῖ στόν κινηματογράφο μιᾶ ρεαλιστική τεχνοτροπία, ἡ ὁποία, ὅπως λέγεται, ἀνταποκρίνεται στήν οὐσία τούτης τῆς τέχνης. Ὡστόσο ταινίες, τῶν ὁποίων ἡ αἰσθητική σύλληψη διόλου δέν στηρίζεται σέ ἐντυπώσεις προκαλούμενες ἀπό τό μοντάζ, μπορεί να εἶναι σουρρεαλιστικῆς ἐμπνεύσεως καί να θυμίζουν ἀργά ὄνειρα, ὅπως ἀντίστροφα ὑπάρχουν καί ταινίες μέ ρεαλιστική πρόθεση, οἱ ὁποῖες ὡς κύριο αἰσθητικό μέσο ἔκφρασης χρησιμοποιοῦν τό μοντάζ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μέ τέτοιες προτιμήσεις δέν ἔχει καμμιά σχέση ἡ κίνηση καθ' αὐτήν, ἡ ὁποία, ὅπως εἶπαμε, μέσα στήν ταινία ἐμφανίζεται ἀναγκαστικά ὡς κατάτμηση καί ἀνασυγκρότηση τῆς πραγματικότητας - καί μάλιστα τῆς πραγματικότητος ἐκείνης

πού μέσα στην άστυχή σύνθεση αποτελοῦσε ένα εὔτακτο, δηλαδή χωρικά, χρονικά καί αἰτιακά εὐσύνοπτο καί κατανοητό "Όλο. Ὁ τρόπος τῆς διαπραγμάτευσης τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου μέσα στην κινηματογραφική ταινία τό ἀποδεικνύει αὐτό θαυμάσια. Ἐξηγήσαμε ἤδη ὅτι ἡ κατάτμηση τοῦ προγενέστερου συνεχοῦς τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου συνεπιφέρει ἢ μπορεῖ νά συνεπιφέρει τήν κατάργηση τῆς αἰτιότητας, ὅποτε γεννιέται μιά καινούργια αἴσθηση τοῦ κόσμου. Στήν πραγματικότητα ἡ κατάτμηση τοῦ χώρου δέν σημαίνει ἀπλῶς τή διαίρεσή του σέ κομμάτια, τά ὅποια κατὰ τά ἄλλα παραμένουν καθ' αὐτά τά ἴδια ὅπως καί πρίν. Ἀπεναντίας, ἡ ἀποσύνταξη τῶν τμημάτων τοῦ χώρου χρησιμοποιεῖται γιά νά διερευνηθοῦν ἀκριβέστερα ὅλες οἱ διαστάσεις καί τά περιεχόμενά τους, ὅποτε ὁ χώρος βαθαίνει δείχνοντας συνάμα τήν ἐσωτερική του ἑτερογένεια. Ὁ ἐνιαῖος κινηματογραφικός χώρος δέν ἀποτελεῖ πάλι ἀπλό ἄθροισμα ξεκομμένων τμημάτων χώρου, παρά προκύπτει ἀπό μιά συνένωση ἐπί μέρους στοιχείων χώρου, τά ὅποια προέρχονται καθ' αὐτά ἀπό διαφορετικούς φυσικούς χώρους, ὅμως στό σύνολό τους καί στην ἀλληλοδιείσδυσή τους δημιουργοῦν μιάν αὐτοτελή πολυπρισματική χωροδομή. Γι' αὐτό καί ἡ αἴσθηση τοῦ χώρου μέσα στην ταινία ἀναγκαστικά παραμένει ἀσαφής ἢ ἀβέβαιη· κάθε διευθέτηση τοῦ χώρου φαίνεται προσωρινή καί μπορεῖ ν' ἀλλάξει κάθε στιγμή. Παρόμοια, ἀπό τήν κατάτμηση τοῦ χρονικοῦ συνεχοῦς δέν προκύπτει μιά ἀπλή σειρά ξεκομμένων τμημάτων χρόνου, παρά ἕνας χρόνος πολυδιάστατος καί ἄπειρα πλαστικός. Ὁ χρόνος τῆς κινηματογραφικῆς ταινίας δέν γεμίζει, ἀλλά δημιουργεῖται, καί μάλιστα μέ τήν ἀδιάλειπτη μετάβαση ἀπό τόν φυσικό στόν κινηματογραφικό χρόνο ἢ ἀντίστροφα· ὁ κινηματογραφικός χρόνος συντομεύει, ἐπιταχύνει, ἐπιβραδύνει ἢ αἶρει τόν φυσικό χρόνο, μέσα στόν πρῶτο συγχωνεύονται τά ἀποσπάσματα ἢ οἱ σκόπιμες τροποποιήσεις τοῦ δεύτερου κατὰ τρόπο ὥστε νά γεννιέται ἕνα ἰδιαίτερο καί χαρακτηριστικό βίωμα χρόνου. Ἡ ἀνάλυση ἢ ἡ σκόπιμη τροποποίηση τοῦ χρόνου μπορεῖ νά ἐπιτελεῖται ἤδη μέσα στην ἐπί μέρους εἰκόνα, ὅταν μέ τήν ἐπιτάχυνση ἢ τήν ἐπιβράδυνση τῆς λήψης ὁ χρόνος οἶονεῖ ἐξυλικεύεται καί καθῶς ἀποκλίνει ἀπό τήν ἰσομορφία τῆς φυσικῆς του διαδρομῆς δείχνεται στην ἐκάστοτε χαρακτηριστική του ροή. Κανονική διαδρομή τοῦ χρόνου ὑπάρχει μόνον ἐντός τῆς μεμονωμένης σκηνῆς, ἀλλά καί ἐδῶ ὁ χρόνος μπορεῖ νά τροποποιηθεῖ μέ τήν παρεμβολή μιᾶς ἄλλης σκηνῆς ἢ καί ὁλόκληρης ἀκολουθίας σκηνῶν· ἐκτός αὐτοῦ δέν

συμπίπτει ὑποχρεωτικά μέ τήν πραγματική διαδρομή τοῦ χρόνου τῆς πράξης, ἡ ὁποία παριστάνεται μέσα στή σκηνή, ἐφ' ὅσον αὐτή εἶναι δυνατόν νά ἀνασυγληροτηθεῖ καί ὡς σύνοψη τῶν σημαντικῶν στιγμῶν ἢ κορυφώσεων τῆς. Ἀνάμεσα σέ διαφορετικές σκηνές διαδραματιζόμενες σέ διαφορετικῶς τόπους δέν ὑπάρχει ἀναγκαία χρονική ἀκολουθία, ἡ παραμόρφωσις τοῦ φυσικοῦ χρόνου ἐπισυμβαίνει ἐδῶ ἤδη ἐπειδὴ δέν εἶναι σαφές πότες χρόνος πέρασε ἀνάμεσα σέ δύο πλάνα ἢ σέ δύο ἀκολουθίες σκηνῶν. Πάντως ὁ κινηματογραφικός χρόνος περιλαμβάνει μονάχα τή διάρκειά τῶν τῶν πλάνων ἢ τῶν ἀκολουθιῶν, καί μπορεῖ νά εἶναι εἴτε ἀντικειμενικός μέ τήν ἔννοια ὅτι περιέχει τά σύμβάντα στή σειρά, δηλαδή στήν πραγματική τους διαδοχή ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἐνδιάμεσα διχστήματα, εἴτε ὑποκειμενικός, ὅταν ἀποδίδει τά συμβάντα στή χρονική προοπτική ἐνός ὑποκειμένου, χωρίς νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ εὐθύγραμμη διαδοχή τους μέσα στόν φυσικό χρόνο· ὁ ρυθμός, δηλαδή ἡ μικροτερή ἢ μεγαλύτερή διάρκεια τῶν σκηνῶν, ὑπογραμμίζει ἀκριβῶς τό ὑποκειμενικό τους νόημα καί τό ὑποκειμενικό βίωμα τοῦ χρόνου, τό ὁποῖο συνδέεται μέ τό περιεχόμενό τους. Οἱ προκαταβολικές ἢ ἀνασκοπικές παρεκβάσεις καθιστοῦν δυνατή τήν παρεμβολή τοῦ ὑποκειμενικοῦ κινηματογραφικοῦ χρόνου μέσα στόν ἀντικειμενικό καί, καθῶς *ipso facto* διαμελίζουν καί ἀναδιοργανώνουν τόν φυσικό χρόνο, μετατρέπουν συνεχῶς τό παρόν σέ παρελθόν ἢ σέ μέλλον, δηλαδή σχετικοποιοῦν τό παρόν καί τό ἐντάσσουν ὡς ἀπλό σημεῖο σ' ἕναν περιεκτικό χρόνο-χῶρο, πάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου βρίσκονται ὅλα τά χρονικά σημεία σέ θέσεις ἐναλλάξιμες. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν, ἐδῶ πραγματοποιεῖται μιά χωροποίηση τοῦ χρόνου παρόμοια μέ ἐκείνη πού συναντήσαμε σέ μοντέρνα μυθιστορήματα. Ὁ χρόνος ἀπλώνεται ὅπως καί ὁ χῶρος, καθῶς δέν κινεῖται εὐθύγραμμα πρός τά ἐμπρός, παρά μπροστά στά μάτια τοῦ θεατῆ μποροῦν νά διαδραματίζονται ταυτόχρονα, καί ἐπομένως νά ὑφίστανται παράλληλα, συμβάντα πού καθ' αὐτά ἀπέχουν πολύ μεταξύ τους ἀπό χρονική ἀποψη. Ὅταν ἡ ταυτοχρονία διαφορετικῶν χρονικῶν σημείων συνοδεύεται ἀπό τή συνύπαρξή διαφορετικῶν χώρων καί ὅταν ἐπὶ πλέον ἀποκαθίσταται μιά σύνδεση τῶν ὁποίωνδήποτε σημείων τοῦ χρόνου μέ τά ὁποιαδήποτε σημεία τοῦ χώρου, τότε δημιουργεῖται ἕνα χωροχρονικό συνεχές, ὅπου συνύπαρξή καί ἀκολουθία ἀναμιγνύονται.

Ἡ ἰδιαίτερη κοινωνιολογική σημασία τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης

μέσα στο φάσμα του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού ήταν ότι εξουκείωσε ευρείες μάζες με την προγραμματιστή και έσκεμμένη κατάρτιση και άνασυγκρότηση της καθημερινής εμπειρίας — και μάλιστα τις έμαθε να άρέσκονται σ' αυτήν. 'Η κινηματογραφική τέχνη μπορεί να χαρακτηριστεί ως ή κατ' έξοχήν τέχνη της μαζικής δημοκρατίας με τή διπλή έννοια ότι άπευθύνεται σ' ένα μαζικό κοινό κι ότι τό κάνει αυτό εκπροσωπώντας και διαδίδοντας τή μαζικοδημοκρατική αίσθηση του κόσμου, στην όποία ό χρόνος άπορροφάται από τόν χώρο και τά πάντα μπορούν κατ' άρχήν να συνδυασθούν με τά πάντα. 'Ασφαλώς, τό άπόλυτο όνειρο του συνδυασμού τών πάντων με τά πάντα, όπως έξαγγέλθηκε ήδη στην πρώτη έποχή του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού και λίγο κατόπιν στον λεγόμενο πολυγραμμικό λυρισμό τών φουτουριστών π.χ., δέν μπόρεσε ούτε να διατυπωθεί με θεωρητικά πειστικό τρόπο ούτε να πραγματοποιηθεί σε κοινωνικά αξιόλογη έκταση: τά χρώματα, οι τόνοι, οι όσμές και οι ήχοι παρέμειναν ξεχωριστά πράγματα, όπως ήσαν και προηγουμένως, παρ' όλες τις προσπάθειες δημιουργίας της καθολικής αίσθητικής και της καθολικής αίσθησης. 'Ομως ή διατύπωση ενός τέτοιου προγράμματος ύποδήλωνε καθ' αυτήν προς ποιά κατεύθυνση τραβούσε τό πνεύμα της έποχής. 'Εν πάση περιπτώσει, ή κινηματογραφική τέχνη άσκησε έπαρκώς στην πράξη τήν τέχνη του συνδυασμού τών πάντων με τά πάντα, ώστε να έπιβοηθήσει τήν επικράτηση του μαζικοδημοκρατικού τρόπου σκέψης. 'Ετσι δημιούργησε τό δικό της, γνήσια μαζικοδημοκρατικό κοινό, δηλαδή ένα κοινό που έέκοψε από τήν άστυχή συμπεριφορά, τις άστυκές όριοθετήσεις και διαβαθμίσεις, για να άποτελέσει ένα κοινωνικό χωνευτήρι in panno. 'Ο κινηματογράφος δέν έχει πιά χαρακτηριστικό κοινό, όπως είχαν τό άστικό θέατρο και ή άστική ύπερα: τό κοινό του εκτείνεται έγκάρσια σε όλες τις τάξεις και σε όλα τά στρώματα και δέν συγκρατείται με ιδιόμορφους και άποκλειστικούς δεσμούς, δέν μετέχει ούτε στην ίδια μόρφωση ούτε στον ίδιο κοινωνικό τρόπο ζωής. 'Ακριβώς αυτό τό κοινό, που μέσα στην άμορφία και στην άνωθυμία του δέν γνωρίζει ούτε τήν κοινότητα του ενός με τόν άλλον ούτε και τήν άπόσταση του ενός από τόν άλλον, ήταν σε θέση να παραμερίσει τήν προηγούμενη εύλαβική άπόσταση ανάμεσα στον θεατή και στο καλλιτέχνημα. Τούτος ό παραμερισμός και εκείνη ή άνωθυμία συνδέονται όργανικά μεταξύ τους, στην έξάλειψη του κοινωνικού περιγράμματος του κοινού άντιστοιχεί ή ρευστοποίηση τών χωροχρο-

νικῶν καί αἰσθητικῶν περιγραμμάτων ἐκείνου πού παρουσιάζεται στήν ὀθόνη.

Τέλος, ἡ κινηματογραφική τέχνη ἔκαμε γενικά ὁρατό ἓνα κεντρικό γνώρισμα τοῦ μετααστικοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδή τήν κυριαρχία τῆς εἰκόνας. Μπόρεσε νά γίνει ἡ μαζική τέχνη κατ' ἐξοχήν ἐπειδή ἡ εἰκόνα ἀπευθύνεται στίς μάζες πολύ πιό ἄμεσα ἀπό τόν γραπτό λόγο, γύρω ἀπό τόν ὁποῖο στρεφόταν κυρίως ὁ ἀστικός πολιτισμός παρά τή ζωγραφική, τήν ἀρχιτεκτονική καί τή μουσική του. Ἡ ἐποχή πού ἀρχίζει μέ τήν ἐφεύρεση τῆς φωτογραφίας αἰσθάνεται σωστή δίψα γιά εἰκόνες καί γιά διαδοχές εἰκόνων, ἔτσι ὥστε ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, τό ὁποῖο εἶχε βρεῖ τήν ἔκφρασή του στόν γραπτό λόγο, ἔπρεπε τώρα νά μεταφρασθεῖ στή γλώσσα τῆς εἰκόνας γιά νά ἐπιβιώσει καί ἐπὶ πλεόν γιά νά ἀγγίξει ἓνα καινούργιο κοινό, τό ὁποῖο στό μεταξύ εἶχε ἀναπτύξει μιάν ἄλλη αἴσθηση τοῦ κόσμου. Μέ τή μετάφρασή τους σέ μιάν ἄλλη γλώσσα, στηριζόμενη σέ μιάν ἄλλη αἴσθηση τοῦ κόσμου, τά ἀστικά πολιτισμικά ἀγαθά ἔπαιζαν βέβαια νά εἶναι ὅ,τι ἦσαν πρίν, μολονότι ἔτσι φαίνονταν νά διασφαλίζουν τήν παράταση τοῦ βίου τους. Ἡ ἐμφάνιση καί ἡ διάδοση τοῦ κινηματογράφου ἔγινε ἐξ ἀρχῆς ἀντιληπτή, καί ὀρθά, ὡς ἥττα τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐλάχιστα μᾶς βοηθᾷ τό νά μετατρέψουμε αὐτήν τή διαπίστωση σέ παράπονο ἢ καταγγελία καί νά τήν ἐρμηνεύσουμε ὑπό τό πνεῦμα μιᾶς ἀπαισιόδοξης φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ. Πολύ σημαντικότερη εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ὀπτικός χαρακτήρας τοῦ μετααστικοῦ πολιτισμοῦ συναρτᾶται μέ τό νέο πρωτεῖο τοῦ χώρου ἀπέναντι στόν χρόνο ὡς πλαίσιο προσανατολισμοῦ ἢ θεμελιώδη τρόπο τῆς αἰσθήσεως τοῦ κόσμου. Οἱ τέχνες τῆς εἰκόνας εἶναι συνάμα οἱ τέχνες τοῦ χώρου, οἱ εἰκαστικές τέχνες εἶναι ἐπομένως οἱ κατ' ἐξοχήν μοντέρνες — γιατί σ' αὐτές δέν τίθεται κυρίως τό ζήτημα τῆς διαδοχῆς μέσα σ' ἓναν χρόνο νοούμενο γραμμικά, ἀλλά τό ζήτημα τῆς συνύπαρξης μέσα στόν χῶρο. Δέν ὑπῆρχε προσφυέστερο μέσο ἀπό τόν γραπτό λόγο, προκειμένου νά ἀποτυπωθεῖ ἡ γραμμική χρονική διαδοχή. Γι' αὐτό καί ὁ γραπτός λόγος ἔχασε τήν προγενέστερη θέση καί ἀξία του ἀπό τή στιγμή πού ἡ αἰσθήση τοῦ κόσμου προσανατολίσθηκε στόν χῶρο καί ἔτσι ἔδωσε τό προβάδισμα στήν εἰκόνα.

2. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

«Η» άστυκή φιλοσοφία δέν έμφανίσθηκε ποτέ σέ χημική καθαρότητα όπως δέν έμφανίσθηκε καί «ή» σοσιαλιστική ή «ή» συντηρητική. Τοῦτο σημαίνει: σέ καμμιά μεμονωμένη φιλοσοφική θεωρία δέν αναγνώρισε ποτέ τόν έαυτό της ολόκληρη ή άστυκή τάξη, καμμιά μεμονωμένη φιλοσοφία δέν διατύπωσε ούτε κωδικοποίησε ποτέ όλες της τίς απόψεις γιά τόν κόσμο καί όλες της τίς κανονιστικές φιλοδοξίες μέ τή μορφή ενός συνεκτικοῦ corpus. Άλλωστε ή ίδια «ή» άστυκή τάξη ήταν στρώμα έξαιρετικά έτερογενές, τοῦ ὁποίου τά ὅρια πρὸς τά πάνω καί πρὸς τά κάτω δύσκολα μπορούσαν νά ὁρισθοῦν, κι ἄς μή μιλήσουμε καθόλου γιά τίς ἔθνικές ή καί τοπικές ιδιομορφίες τοῦ κοινωνικοῦ του χαρακτήρα καί τῆς ιδεολογίας του. Θά ήταν λοιπόν a lipine ἐσφαλμένο ἂν θά θέλαμε νά ἐντοπίσουμε ἅπτά τήν άστυκή φιλοσοφία στό ἔργο ενός καί μόνο φιλοσόφου ή μιᾶς καί μόνης φιλοσοφικῆς σχολῆς. Γιατί, ἐκτός τοῦ ὅτι ούτε μπορούσαν ούτε καί ἔπρεπε νά ἀρθρωθοῦν όλες οἱ απόψεις τῆς άστυκῆς κοσμοθεώρησης στή γλώσσα τῆς φιλοσοφίας, ὅσοι φιλόσοφοι συνέβαλαν λίγο ή πολύ στή διαμόρφωση τούτης τῆς κοσμοθεώρησης κατά κανόνα δέν αἰσθάνονταν τόν έαυτό τους ὡς ιδεολογικό ἀπολογητή ὁρισμένης κοινωνικῆς τάξης, παρά ἐπιχειρηματολογοῦσαν στό ὄνομα οἰκουμενικῶν ἀληθειῶν καί ιδεωδῶν, πού ἀπό τήν πλευρά τους διατυπώνονταν ὅπως ἐπέτασε ή συγκεκριμένη κατάσταση στόν σχετικά αὐτοτελή τομέα τῆς ιστορίας τῶν ιδεῶν καί οἱ ἐπίσης σχετικά αὐτόνομες τεχνικές ἀπαιτήσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου ἐκεῖθεν ή ἐντεῦθεν τῶν ἐπίκαιρων κοινωνικῶν ἀναφορῶν. Παρ' ὅλη αὐτήν τή σύμπραξη πλείστων έτερογενῶν παραγόντων μέσα σ' ἓνα σχεδόν ἀξεδιάλυτο πλέγμα, εἶναι θεμιτό νά μιᾶμε γιά άστυκή φιλοσοφία, ἀκριβῶς ὅπως δέν μπορούμε ούτε καί νά στερηθοῦμε τόν ὅρο «άστυκή τάξη» παρά τήν ἐσωτερική πικαλία, καί μάλιστα ἀντιφατικότητα, τοῦ κοινωνιολογικοῦ του περιεχομένου. Τούτη ή άστυκή φιλοσοφία διαμορφώθηκε, ὡς τάση καί ἐν μέρει, ἤδη στήν ἐποχή τοῦ ἀναγεννησιακοῦ ἀνθρωπισμοῦ, πρὸ παντός ὅμως στόν 17ο καί στόν 18ο αἰῶνα κάτω ἀπ' τήν ἐπιρροή τῆς νουθερίας μαθηματικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης καί ὅσων γνωστικῶν προβλημάτων ἀνέκυψαν μέσα σ' αὐτήν τή συνάρεια. Ἐκφράστηκε σέ πολλές φιλοσοφικές κατευθύνσεις, πού καταπολεμοῦσαν ή μιᾶ τήν ἄλλη, γιατί κάθε μιᾶ τους τόνιζε μιᾶ μερική ἔποψη τοῦ άστυκοῦ κοσμοθεωρητικοῦ συμπλέγματος, ή ὁποία στήν ἀποκλειστι-

κότητα ή στη μονομέρειά της αναγκαστικά έρχόταν σε σύγκρουση με τις υπόλοιπες· σύγκρουση μπορούσε όμως να γεννηθεί και από το γεγονός ότι το σύμπλεγμα αυτό αντιμετωπιζόταν βέβαια θεωρητικά ως Όλο, ωστόσο βλεπόταν στο φώς εκάστοτε διαφορετικών γνωστικών ενδιαφερόντων και πολεμικών μεριμνών, και αντίστοιχα διαμορφωνόταν. Παρ' όλες τις συγκρούσεις υπήρχαν ωστόσο μερικές κατευθυντήριες ιδέες που αποτελούσαν την κοινή βάση στον κοινό αγώνα ενάντια στην εκκλησιαστική θεολογία και στην παραδοσιακή μεταφυσική. Το καίριο σημείο εδώ ήταν η αποκοπή από το πρόβλημα του Όντος ή του Ύπερβατικού και η ταυτόχρονη τροπή προς τη φύση, ή οποία τώρα ανατιμήθηκε οντολογικά, και προς τον άνθρωπο, ο οποίος βγήκε από τη σκιά του Θεού. Τούτη η διπλή στροφή σήμαινε από θεματική άποψη δύο πράγματα: πρώτον τη συστηματική απασχόληση με επιστημολογικά ζητήματα, και πάνω απ' όλα με το πρόβλημα της μεθόδου, και δεύτερον την πρόταξη της γνωσιοθεωρίας και της ήθικης μέσα σε ανθρωπολογικό πλαίσιο· φυσικά, η σύνδεση της γνωσιοθεωρίας με την επιστημολογία ήταν εύλογη και αναπόδραστη. Ός προς το περιεχόμενό τους, τα μεγάλα αυτά θέματα μπορούσαν να δουλεutoύν με έννοια εμπειριστική ή νοησιαρχική, έτσι ώστε δημιουργήθηκε ένα ευρύ φάσμα ακραίων, μετριοπαθών ή αμφίροπων και ασαφών θέσεων τόσο στη μία όσο και στην άλλη παράταξη. Η ενότητα της άστυχς φιλοσοφίας δεν βρισκόταν εν τούτοις τόσο στις απαντήσεις πάνω στα επί μέρους έρωτήματα όσο στην όριοθέτηση του πλαισίου, εντός του οποίου ο φιλόσοφος όφειλε ν' αναζητήσει τις απαντήσεις του, καθώς και στον προσδιορισμό των κεντρικών μεγεθών, τα οποία έπιτρεπόταν να χρησιμοποιηθούν κατά την επεξεργασία των απαντήσεων τούτων. Από τούτη τη σκοπιά δεν ήταν πρωταρχικό πώς αξιολογοῦσε ή πώς συνέδεε κανείς π.χ. τη νόηση και τις αίσθήσεις στη γνωσιοθεωρία ή τον Λόγο και τα ψυχόρμητα στην ήθικη φιλοσοφία προκειμένου να φτάσει στο επιθυμητό, ήτοι πολεμικά σκόπιμο νοησιαρχικό ή εμπειριστικό πόρισμα· αποφασιστικό ήταν το ότι κάθε φορά επιχειρούνταν μία έτσι ή αλλιώς δομημένη σύνθεση αὐτῶν των μεγεθών σε βάση έμμενή και με άφετηρία μιάν ανθρωπολογική θεώρηση και μιάν ανθρωπιστική έγνοια.

Τά διάφορα ρεύματα της άστυχς φιλοσοφίας που επικρατοῦσαν στον 19ο αἰ. ανάγονται, τόσο έννοιολογικά όσο και από την άποψη του περιεχομένου τους, σε ιδέες του Διαφωτισμοῦ και μπορούν ν' ανασυ-

γκροτηθῶν μέ τῇ βοήθειᾳ ὑλικοῦ τῆς σκέψης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ θετικισμός, ὁ ὠφελισμός, ὁ κριτικισμός ἔθεσαν περίπου τά ἴδια ἐρωτήματα, καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ἀναγκάσθηκαν νά καταπολεμήσουν ὁ ἓνας τόν ἄλλο μέ ἐκάστοτε διαφορετική ἔνταση. Ταυτόχρονα συμμερίζονταν ὁρισμένες θεμελιώδεις ἀντιλήψεις, στίς ὁποῖες ἐκφραζόταν ἡ ἀστυκή ἐπιθυμία νά ἐξοβελισθεῖ βέβαια πρακτικά τό Ὑπερβατικό, ἀλλά γιά ἠθικούς λόγους νά μὴν ἐκμηδενισθεῖ ἐντελῶς, νά ἀντικατασταθοῦν βέβαια οἱ οὐσίες ἀπό λειτουργίες, ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη μεριά νά συνεχίσουν κάπου στό βάθος νά φυτοζωοῦν, ἐφ' ὅσον δέν μποροῦσαν ν' ἀπεμποληθοῦν δίχως σοβαρές ἰδεολογικές συνέπειες ὄντολογικά μεγέθη μέ κανονιστική φόρτιση, ὅπως ἦσαν ἡ Φύση καί ὁ Ἄνθρωπος· ὅλες οἱ πλευρές ἐκπροσωποῦσαν ἓναν ἀγνωστισμό αὐτῆς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόχρωσης, ὁ ὁποῖος ἔκανε φιλοσοφικά δυνατή αὐτήν τήν τυπική ἀστυκή ἀμφιρρέπεια. Ἡ ἴδια αὐτή ἀμφιρρέπεια, ἡ ὁποία κατὰ τό ἀστικό αἶσθημα μποροῦσε νά ἀρθεῖ στό πλαίσιο μιᾶς εὐρείας κοσμοθεωρητικῆς σύνθεσης καί μάλιστα νά ἔχει καί θετική επίδραση, ἀποτελοῦσε στά μάτια τῶν ἀντιπάλων τῆς τέτοιας φιλοσοφίας ἀντίθεση λογικά ἀγεφύρωτη πού ἦταν δυνατόν νά λυθεῖ μονάχα μέ μιάν ἀπόφαση ὑπέρ τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου σκέλους τῆς. Ἔτσι, ἡ ἰδέα τῆς λειτουργίας ὁδηγήθηκε ὡς τό συνεπές τῆς τέρμα καί ἐπιστρατεύθηκε ἐνάντια στήν ἰδέα τῆς οὐσίας σ' ὅλες τῆς τίς παραλλαγές καί σ' ὅλους τοὺς γνωστικούς τομεῖς· ἡ κατάλυση τῆς οὐσίας σήμανε μιάν ἐπανάσταση στήν εἰκόνα τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου καθῶς καί στήν (ἐπιστημο)λογική προβληματική. Ἐδῶ συναντοῦμε ἓνα φαινόμενο πού κατὰ τίς διαπιστώσεις μας (βλ. 1α σέ τοῦτο τό κεφάλαιο) ἔγινε ὁρατό καί κατὰ τή διαμόρφωση τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ: ἡ ἀστυκή θέση συντρίφτηκε καθῶς ἓνα ἀπό τά συστατικά τῆς μέρη ἀποκόπηκε, ἀπολυτοποιήθηκε καί στράφηκε ἐνάντια σ' ὅλα τ' ἄλλα καί ἐνάντια στή σύνθεση ὡς Ὅλο. Ἀνάμεσα στήν ἐξέλιξη στόν τομέα τῆς φιλοσοφίας καί σ' ἐκείνη στόν τομέα τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης ὑπάρχει ὁμως καί ἄλλη μιᾶ ἐντυπωσιακή καί χαρακτηριστική παραλληλότητα. Ἡ ἀστυκή σύνθεση χτυπήθηκε ταυτόχρονα ἀπό δύο ἐντελῶς ἀντίθετες πλευρές: ἡ μιᾶ βρισκόταν κοντά στή φυσική ἐπιστήμη, στή μαθηματική καί στή λογική, ὅπως αὐτές ἀναδιαμορφώθηκαν γύρω στό 1900, καί ἀνέπτυξε ὅσα ἐννοιολογικά ἐργαλεῖα φαίνονταν ἀπαραίτητα γιά τή λύση ἢ τήν ἀναδιατύπωση τῶν φιλοσοφικῶν ζητημάτων μετά τόν πλήρη παραμερισμό τῆς οὐσίας· ἡ ἄλλη, τρεφόταν ἀπό τοὺς

μεγάλους φιλοσοφικούς ή και μή φιλοσοφικούς μύθους, αποκήρυξε ή υποβίβαζε τή θετική επιστήμη και αντιπαρέθετε στην επιστημονική γνώση ύψηλότερες, ένοράσεις ή θεωρητικούς-ένατενιστικούς τρόπους σκέψης, πού τάχα θ' απεκάλυπταν αλήθειες αναφερόμενες στην ουσία τών πραγμάτων. Και οι δύο αυτές κατευθύνσεις όμως, παρ' όλη την άσυμφιλίωτη αντίθεση μεταξύ τους, ξέκοψαν όριστικά από την άνθρωπολογικά θεμελιωμένη γνωσιοθεωρία και ήθική, όπως ήσαν γνωστή στην άστυκή φιλοσοφία από τον 17ο αί. και μετά: ή πρώτη παραμέρισε έντελώς τό γνωσιοθεωρητικό και ήθικό υποκείμενο, ενώ ή δεύτερη έθεσε τον άνθρωπο υπό την αίγίδα όρθολογικά ασύλληπτων δυνάμεων, κι έτσι δέν μπορούσε πιά νά διαπραγματευθεί τό ζήτημα τής γνώσης και τής ήθικης μέσα στην προοπτική του άστυκού ανθρωποκεντρισμού.

Η πλήρης κατάλυση τής ουσίας αποτελεί τό κεντρικό γεγονός τής στροφής εκείνης στην ιστορία τής φιλοσοφίας, από την όποία προέκυψε ή πρώτη άπ' αυτές τις δύο κατευθύνσεις — δηλαδή τό γεγονός εκείνο, στό φώς του όποιου γίνεται κατανοητή ή αλλαγή όρισμένων φιλοσοφικών κλάδων και ή εμφάνιση μερικών άλλων, αδιάφορο άν οι έκάστοτε φιλόσοφοι τό είχαν συνειδητοποιήσει ως γεγονός ή άν ξεκινούσαν αυτονόητα από την κατάλυση τής ουσίας ως τετελεσμένο γεγονός χωρίς νά αφιερώνουν πιά ούτε λέξη στό πρόβλημα τής ουσίας. Από καθαρά θεωρητική άποψη, πολύ λίγα πράγματα παρεμπόδιζαν την πλήρη κατάλυση τής ουσίας άφ' ότου ή μαθηματική φυσική επιστήμη επεξεργάσθηκε την έννοια τής λειτουργίας και μέσω τής λειτουργικής αντίληψης του φυσικού νόμου συνέτριψε τή σχολαστική-άριστοτελική ιεραρχία τών ούσιών καθώς και τις ίδιες τις (secundae) substantiae· πράγματι, στην εποχή του Διαφωτισμού έγιναν αποφασιστικά βήματα για νά μπει ή έννοια τής ουσίας όριστικά στό άρχείο. Καθοριστικά από την άποψη τής ιστορίας τών ιδεών και συνάμα διδακτικά είναι όμως δύο άλλα γεγονότα: άφ' ενός ή άρνηση τών πλείστων εκπροσώπων τής άστυκής φιλοσοφίας ν' ακολουθήσουν αυτά τά βήματα και νά παραμερίσουν όλότελα την ουσία, μολονότι τή θεώρησαν αδιάγνωστη και μείωσαν σημαντικά τή φιλοσοφική της περιωπή, και άφ' έτέρου ή ταχύτητα και εύκολία, μέ την όποία από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αί. και μετά ή ιδέα τής ουσίας ή εγκαταλείφθηκε έντελώς ή παραγκωνίσθηκε σέ όλη τή γραμμή από συνεπείς και περιεκτικές επεξεργασίες τής ιδέας τής λειτουργίας. Αυτό αποτελούσε από μόνο του εύγλωττη ένδειξη για τό εύρος και τό

πλάτος τῆς συντελούμενης μετάβασης πρὸς μία νέα κοσμοθεωρητική τοποθέτηση, ἡ ὁποία ξέκοβε ἀπὸ θεμελιώδεις ἀντιλήψεις τῆς ἀστικῆς. Γιατί ἡ κατάλυση τῆς οὐσίας δὲν σήμαινε ἀπλῶς τὴν αντικατάσταση ὁρισμένων συστημάτων ἢ συνθέσεων μὲ ἄλλες, παρὰ τὴ ριζικὴ ἀμφισβήτηση κάθε φιλοσοφικῆς συστηματικῆς καὶ κάθε δυνατότητας σύνθεσης. Πρῶτα-πρῶτα, βέβαια, ἡ ἀμφισβήτηση τούτη στράφηκε ἐναντὶα σὲ ἰδεαλιστικὲς μονιστικὲς κατασκευές· ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τῆς ἐσωτερικῆς τῆς λογικῆς ἀναγκαστικῶς ἐπληξέε στὴ συνέχεια ὁποιαδήποτε φιλοσοφία ἐπιδίωκε μίαν συνεκτικὴ γενικὴ εἰκόνα τῆς πραγματικότητας καὶ ταυτόχρονα ἀντικειμενικὴ γνώση σὲ τούτην ἢ σ' ἐκείνη τὴν παραλλαγή. Ὅπως ἡ διάλυση τοῦ ἀντικειμένου στὸν χῶρο τῆς ζωγραφικῆς συνόδευε μίαν ἀνατροπὴ ὁλόκληρης τῆς εἰκόνας τῆς πραγματικότητας μέσα σὲ τούτη τὴν τέχνη, ἔτσι καὶ ἡ καταστροφή τῆς οὐσίας ἢ τοῦ μεμονωμένου πράγματος στὸν τομέα τῆς φιλοσοφίας συμβάδιζε μὲ τὸν παραμερισμὸ τῆς παραδοσιακῆς ἔννοιας τῆς πραγματικότητας. Στὸν βαθμὸ πού ἡ οὐσία μετατράπηκε σὲ λειτουργικὸ σύστημα, τὸ μεμονωμένο πρᾶγμα μετατράπηκε κι αὐτὸ σὲ σύστημα συμβάντων, κι αὐτὸ πάλι ἔκανε εὐλογητὴν ἀναζήτησιν ἔσχατων συστατικῶν στοιχείων ἢ ἀτόμων. Μονάχα ἀπλὰ στοιχεῖα μποροῦν ν' ἀλλάζουν συνεχῶς θέσιν καὶ νὰ ἔρχονται μεταξύ τους σὲ καθαρὰ λειτουργικὲς σχέσεις· ἀντίθετα, οἱ ἀναγκαῖες συνδέσεις στοιχείων δὲν μποροῦν νὰ νοηθοῦν ἀπλῶς ὡς μεταβλητὲς λειτουργίες, παρὰ ἀναγκαστικὰ ἐμφανίζονται ὡς πάγιες οὐσίες. Εἴτε τώρα τὰ ἔσχατα στοιχεῖα εἶναι αἰσθητήριες ἐντυπώσεις εἴτε φυσικὰ ἢ λογικὰ ἄτομα — τὸ "Ὅλο καὶ κάθε ἰδέα τοῦ "Ὀλου συντρίβονται, ὁ κόσμος γίνεται χαλαρὸ ἄθροισμα τυχαίων καὶ ἀσυνεχῶν συμβάντων ἢ βιωμάτων, τὰ ὁποῖα συγκρατοῦνται μὲ κατασκευὲς στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας. Ἡ κατάρρευση τῆς ἱεραρχίας τῶν οὐσιῶν καὶ ἡ κατάλυση τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας κατέστησαν μὲ τὴ σειρά τους ἀβάσιμη τὴ διάκριση μεταξύ πράγματος καθ' αὐτὸ καὶ φαινομένου ἢ μεταξύ Εἶναι καὶ Ἐπίφαστος, διάκριση, ἡ ὁποία εἶχε βέβαια μεταφυσικὴ προέλευση, ὅμως συνέχιζε ν' ἀποτελεῖ συνηθισμένο καὶ προσφιλὲς καταφύγιον τοῦ ἀστικοῦ ἀγνωστικισμοῦ. Τώρα πιά δὲν ὑπάρχει πᾶνω καὶ κάτω, μπρὸς καὶ πίσω· τὰ ἀπλὰ ἔσχατα στοιχεῖα τῆς γνώσης, τοῦ εἶναι ἢ τῆς λογικῆς βρίσκονται ὅλα πᾶνω στὸ ἴδιο ἀβαθὲς ἐπίπεδο καὶ περιμένουν τὸν μεγάλον μετασχηματιστὴ καὶ συνδυαστὴ. Ἄν παραμερισθεῖ ἡ οὐσία, δὲν ὑπάρχουν πάγιες ιδιότητες ἢ πάγια μεγέθη πού θὰ μπορούσαν νὰ βάλουν ἀπὸ μόνον τους ὅρια στὴ

συνδυαστική δραστηριότητα, ὄντας τά ἴδια ὡς ἐκ τῆς ὑφῆς τους εὐεπίφορα πρὸς ὀρισμένους μόνο καὶ ὄχι πρὸς ὅλους τοὺς συνδυασμούς· τό τί θεωρεῖται τώρα ὡς ιδιότητα προσδιορίζεται μέ βάση ὄχι τὴν ἐσώτερη ὑφή τοῦ πράγματος, ἀλλὰ παροδικές καὶ ἀδιάκοπα μεταβαλλόμενες σχέσεις καὶ λειτουργίες.

Στὴν κοινωνική καὶ πολιτική ἰδεολογία τῆς *societas civilis*, ὅπου ὁ γενετικός λόγος τῆς κοινωνικῆς τάξεως πραγμάτων ἀναγόταν στή θεόδοτη ἢ φυσική τάξη, ἀνταποκρινόταν ἡ φιλοσοφική πίστη στήν ὄντολογική παγιότητα τῆς οὐσίας καὶ στήν ἱεραρχία τῶν οὐσιῶν μέ τὴν κοινωνική καὶ πολιτική ἰδεολογία τῆς ἀστυκῆς τάξεως, κατὰ τὴν ὁποία οἱ κοινωνικές διαφορές στό πρακτικό ἐπίπεδο ἔχουν μέν οὐσιώδεις ἐπιπτώσεις, θεωρητικά ὁμως δέν μποροῦν νά θεμελιωθοῦν σέ κάποια ὄντολογία ἢ ἀνθρωπολογία καὶ γι' αὐτό εὐνοοῦν ἐκάστοτε διαφορετικά ἄτομα, συμβάδιζε ἡ φιλοσοφική πίστη ὅτι ἴσως καὶ νά ὑπάρχουν οὐσίες, ὁμως αὐτές εἶναι ἀδιάνγνωστες· ἡ σχηματιζόμενη δημοκρατική μαζική κοινωνία, στήν ὁποία ἡ κοινωνική κινητικότητα καὶ ἡ ἐναλλαξιμότητα τῶν κοινωνικῶν ρόλων εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀπεριόριστες, ἐκφράσθηκε φιλοσοφικά μέ τὴν πίστη ὅτι δέν ὑπάρχουν οὐσίες παρά μόνο συμβεβηκότα συνδεόμενα προσωρινά μεταξύ τους. Οἱ ἄμεσες ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στήν κρατούσα διδασκαλία περί οὐσίας καὶ στίς ἰδεολογικές ἀντιλήψεις γιά τὰ ἀνθρώπινα πράγματα δέν παρατηροῦνται ὁμως μονάχα στήν κοινωνική θεωρία. Ἡ κατάλυση τῆς οὐσίας ἐπηρέασε ἐξ ἴσου τό πεδίο τῆς ἀνθρωπολογίας, ὅπου μερικοί φιλόσοφοι, στό πλαίσιο τῆς πολεμικῆς τους ἐναντίον τῆς παραδοσιακῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας, ὑποτύπωσαν μιάν εἰκόνα γιά τόν ἄνθρωπο, ἡ ὁποία ἐλάχιστα ξεχώριζε ἀπό ἐκείνη τοῦ μοντέρνου μυθιστορήματος: ὁ ἄνθρωπος παρουσιαζόταν ὡς ἀπλή δέσμη αἰσθητήριων ἀντιλήψεων, ἐντυπώσεων καὶ συνειρμῶν, χωρίς πάγιο οὐσιακό πυρήνα καὶ χωρίς σταθερή ταυτότητα καθοδηγούμενη ἀπό ὑπέρτερες νοητικές δυνάμεις. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἐξωτερικός κόσμος ἀναλύθηκε σέ αἰσθητήριες ἀντιλήψεις ἢ ἐντυπώσεις, ἀναγκαστικά ἀναλύθηκε μέ παρόμοιο τρόπο καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὥσπου πιά δέν μποροῦσε νά θεωρηθεῖ οὐσιασκή ἐνότητα. Ἡ κατάλυση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας ἦταν μέ ἄλλα λόγια ἀναγκαία συνέπεια τῆς κατάλυσης ὅλων τῶν ἄλλων οὐσιῶν — καὶ ἐκείνων ἐπίσης, τίς ὁποῖες ἡ ἀστική κοσμοθεώρηση εἶχε δημιουργήσει ὡς ὑποκατάστατο τοῦ Θεοῦ γιά νά τίς χρησιμοποιήσει ὡς βαθμίδες δικαιοδοσίας καὶ πηγές ἀντλήσεως ἠθικῶν-κανονιστικῶν προστακτικῶν. Ἡ Φύση, ἡ

Ἱστορία καί ὁ ἄνθρωπος, ὄντας τέτοιες ὑποστάσεις ἢ οὐσίες, κατέρρευσαν ἀπό κοινοῦ, καί ἰδιαίτερα ἡ κατάρρευση τοῦ Ἀνθρώπου εἶχε σοβαρές συνέπειες γιά τή φυσιογνωμία τῆς μετααστικῆς φιλοσοφίας. Τώρα ἦταν πιά δυνατόν νά ἐμφανισθοῦν σχολές σκέψης, οἱ ὁποῖες τολμοῦσαν νά ἀπομακρύνουν ἀπό τή φιλοσοφία ὅλα, ὅσα ἴσαμε τότε συναρτιόνταν μέ τόν ἀστικό, δηλαδή ἀνθρωποκεντρικό καί ἀνθρωπιστικό προσανατολισμό. Ἀπό τήν ἀποψη τόσο τοῦ περιεχομένου ὅσο καί τῆς ἐσωτερικῆς διάρθρωσης τῆς φιλοσοφίας τοῦτο σήμαινε ὅτι ἡ γνωσιοθεωρία καί ἡ ἠθική ἐν μέρει ἐξοβελίσθηκαν ἅμεσα καί ἐν μέρει ἀναμορφώθηκαν ριζικά. Ἡ ἀστική φιλοσοφική ἠθική ἔθετε στό ἐπίκεντρο τό ἔλλογο ὑποκείμενο, καί ἀκόμη κι ὅταν δεχόταν ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀτόμου σέ τελευταία ἀνάλυση ἐλαύνεται ἀπό τά αἰσθήματα τῆς ἡδονῆς καί τοῦ πόνου, πάλι τοῦ ἀναγνώριζε τήν ἱκανότητα διοχέτευσης τούτων τῶν αἰσθημάτων σύμφωνα μέ ἠθικές ἐπιταγές. Ὅλη αὐτή ἡ προβληματική γίνεται ἀδιάφορη ἀπό τή στιγμή πού ἐξ αἰτίας τῆς συνεποῦς καταστροφῆς τῆς ἐννοιας τῆς οὐσίας δέν μπορεῖ πιά νά γίνεται λόγος γιά ἄτομο καί ἐσωτερικό του κόσμο. Ὡς φιλοσοφικός κλάδος, ἡ ἠθική δέν πραγματεύεται πιά ἅμεσα τήν ἠθική συμπεριφορά, τίς ἠθικές ἀρετές καί ὑποχρεώσεις, παρά τίς ἀποφάνσεις πάνω σ' ὅλα αὐτά, τό νόημα, τή δομή καί τά κίνητρά τους· μετατρέπεται ἔτσι σέ μεταἠθική ἐρευνα. Ἀλλά καί ἡ γνωσιοθεωρία προϋπέθετε μιάν ὀρισμένη ἐσωτερική ὀργάνωση καί ἐπομένως τήν οὐσιαστικά κατοχυρωμένη ἱκανότητα τοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου νά πορίζεται γνώση μέσα ἀπό νοητικές πράξεις, ἀδιάφορο ἂν θεωροῦσε ἢ ὄχι ὅτι οἱ πράξεις τῆς νόησης κατάγονται ἀπό τίς αἰσθήσεις· ἡ ἄκρα αἰσθησιαρχία ἔτσι κι ἄλλιως ποτέ δέν κυριάρχησε στήν ἀστική γνωσιοθεωρία. Ἐνῶ ἐγώ διαλυμένο καί στερούμενο οὐσίας δέν μποροῦσε νά ἔναι οὔτε γνωσιοθεωρητικό οὔτε ἠθικό ὑποκείμενο, μποροῦσε νά ἔναι μόνον ἀντικείμενο κι ὄχι κυρίαρχος ὀργανωτής τῆς γνώσης. Μετά τήν ἐξάλειψη τοῦ ὀργανωμένου καί ὀργανωτικοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου μπῆκε λοιπόν ἀναγκαστικά στή θέση τῆς γνωσιοθεωρίας, πού κυριαρχοῦσε ἤδη ἀπό τόν 17ο αἰ. στή φιλοσοφία, ἡ λογική, μέσα στήν ὁποία δέν ἔμπαινε καθόλου τό πρόβλημα τοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ μοντέρνα λογική ὑποτύπωσε τό πρόγραμμά της ἀντιτιθέμενη στήν ἀξίωση τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς νά παράσχει γνώση οὐσιῶν. Ἡ λογική δέν ἔχει καμμιά σχέση μέ μιὰ τέτοια γνώση, καί ἀκριβῶς

γι' αυτό οί προτάσεις της είναι ταυτολογικές ή αναλυτικές· τό (έμπειρικά δεδομένο) Είναι συλλαμβάνεται μονάχα μέ συνθετικές κρίσεις a posteriori, συνθετικές κρίσεις a priori δέν μπορούν νά υπάρξουν, γι' αυτό καί τά μαθηματικά πρέπει νά θεμελιωθοῦν σέ αναλυτική, δηλαδή λογική βάση. Ἄν τώρα ἡ γνώση τῆς οὐσίας δέν τίθεται ὡς πρόβλημα, ἡ λογική ἔχει ν' ἀσχοληθεῖ ἀποκλειστικά μέ λειτουργίες καί σχέσεις καί νά παραμερίσει κατὰ τό δυνατόν τήν παραδοσιακά νοούμενη διάκριση μεταξύ ὑποκειμένου καί κατηγορήματος μέσα στήν κρίση. Ἡ λογική πού προσανατολίζεται στό ὑποκείμενο ὀντοκαθίσταται ἀπό μίαν ἄλλη, ὅπου στό προσκήνιο στέκει τό κατηγορήμα, γιατί τό κατηγορήμα δείχνει τή λειτουργία, δηλαδή τό σύνολο τῶν σχέσεων, μέσα στίς ὁποῖες μπορεῖ νά βρεθεῖ τό ὑποκείμενο· τό ὑποκείμενο καταποντίζεται ἔτσι μέσα στό σύνολο τῶν σχέσεων ἢ τῶν κατηγορημάτων του. Μπορεῖ βέβαια νά φαίνεται ὅτι τό ὑποκείμενο δέχεται ἐντός του ὅλα του τά κατηγορήματα, ὅμως τοῦτο σημαίνει ἀπλῶς ὅτι δέν ἀποτελεῖ τίποτε ἄλλο καί τίποτε περισσότερο ἀπό τό ἄθροισμα τῶν δυνατῶν κατηγορημάτων του. Οἱ ἔννοιες ἢ τά ὑποκείμενα πρέπει λοιπόν νά διαμορφώνονται μέσα στήν κρίση καί διά μέσου τῆς κρίσης· σέ ἀντίθεση πρός τήν ἀριστοτελική λογική, ἡ μοντέρνα ξεκινᾷ ἀπό τήν κρίση καί ὄχι ἀπό ἔννοιες, οἱ ὁποῖες ὀρίζονται μέ βάση μίαν ἀφαιρετική διαδικασία. Ἡ ἰσοπέδωση τῶν οὐσιασῶν διαφορῶν χάρις στήν ἀπορρόφηση τοῦ ὑποκειμένου ἀπό τίς σχέσεις καί τίς λειτουργίες του ἢ τῆς οὐσίας ἀπό τά συμβεβηκότα ὁμογενοποιεῖ ἐσωτερικά τήν κρίση καί ἀπλώνει τά συστατικά της στοιχεῖα πάνω σ' ἓναν ἐνιαῖο λογικό χῶρο. Καί ἐπειδὴ ἡ καταστροφή τῆς οὐσίας ἀναγκαστικά συμβάδισε μέ τήν κατάρρευση τῆς ἱεραρχίας τῶν οὐσιῶν, γι' αυτό τώρα οἱ λογικές προτάσεις βρίσκονται ὅλες πάνω στό ἴδιο ἐπίπεδο, δηλαδή ἀπό τήν ἀποψη τῆς τιμῆς ἀληθείας τους εἶναι κατ' ἀρχήν ἰσότιμες καί δέν ὑπάρχει μεταξύ τους καμμιά σχέση ἐξάρτησης ἀναγόμενη σέ διαφορές ὄντολογικῆς περιωπῆς. Στόν κατατμημένο σέ ἄτομα κόσμο ἀντιστοιχοῦν ἀτομικές προτάσεις, οἱ ὁποῖες συνδέονται μέ τυπικούς κανόνες προκειμένου νά σχηματίσουν προτάσεις μοριακές, ἐνῶ τά κριτήρια, μέ βάση τά ὁποῖα κρίνεται ἡ ἀλήθεια τούτων τῶν προτάσεων, ἔχουν χαρακτήρα λογικό καί τυπικό, ὄχι ὄντολογικό. Ἡ ὁλότητα, ὅπως φαίνεται τώρα, συνύφανση παραδοσιακῆς λογικῆς καί παραδοσιακῆς ὄντολογίας ἀποδίδεται στήν παραπλανητική ἐπίδραση τῆς γλώσσας, τῆς ὁποίας ἡ γραμματική καί τό συντακτικό ὑποβάλλουν, ὅπως λέγεται,

ἀνεπίτρεπτες ὑποστασιοποιήσεις καί οὐσιαστικοποιήσεις καθώς καί μίαν ἀντίστοιχη κατανόηση τοῦ Εἶναι καί τοῦ κόσμου. Ὡστε ἡ συστηματική ἀπασχόληση μέ τή γλῶσσα, πού ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς φιλοσοφίας ἀπό τό 1900 καί στό ἐξῆς, ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς ἐπιδίωξης νά θεμελιωθεῖ μιά καινούργια λογική, ἡ ὁποία θά ἔπαιρνε ὡς ἀφετηρία της τό γεγονός τῆς κατάλυσης τῆς οὐσίας. Ἀπό τήν προσπάθεια τούτης τῆς λογικῆς νά ξεφύγει ἀπό τίς ἀπάτες καί τίς παγίδες τῆς γλῶσσας προέκυψε ὁ χαρακτήρας της ὡς συμβολικῆς λογικῆς.

Ἡ ἀποκοπή ἀπό τήν ὄντολογική προβληματική, πού ἀκολούθησε τήν καταστροφή τῆς οὐσίας, δέν σημάδεψε μονάχα τή μελλοντική πορεία τῆς λογικῆς. Ἡ λογική ὡς λόγος περί προτάσεων ἀντικατέστησε κατὰ μέγιστο μέρος τόν λόγο περί τῶν πραγμάτων, ἀλλά κι ἐκεῖ ὅπου συνέχισε νά γίνεται λόγος γιά τά πράγματα, τοῦτο γινόταν μέ τήν ἐνδόμυχη πεποίθηση ὅτι τά πράγματα δέν συλλαμβάνονται ὡς πρὸς τήν ὑφή τους, ἀλλά μονάχα σύμφωνα μέ συμβατικά κριτήρια. Ἡ διαμόρφωση τῆς μοντέρνας λογικῆς καί ἡ ἀνοδος τοῦ συμβατικισμοῦ εἶναι παράλληλα καί συγγενῆ φαινόμενα, μολονότι πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ μοντέρνα λογική ἐξ ἀρχῆς ἔπρεπε νά ξεκόψει ἀπό τήν ἰδέα τῆς οὐσίας, ἐνῶ ὁ συμβατικισμός γεννήθηκε στό πλαίσιο τοῦ ἀστυκοῦ ἀγνωστικισμοῦ καί μόνο βαθμηδόν συμμάχησε μέ τά λογικά-ἀναλυτικά φιλοσοφικά ρεύματα. Καί ἐδῶ ἔχουμε μιά περίπτωση ὅπου ἓνα στοιχεῖο τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης αὐτονομήθηκε καί τελικά στράφηκε ἐνάντια στή σύνθεση ὡς Ὅλο. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ οὐσία ἢ τό πράγμα καθ' αὐτό δέν μπορεῖ νά γνωσθεῖ ἐνθάρρυνε ἀναγκαστικά τίς συμβατικιστικές τάσεις, γιατί ἡ ὁμολογούμενη ἀνικανότητα τοῦ γνωρίζοντος νά φτάσει ὡς τό ὄντολογικό βάθος τῶν πραγμάτων μεθερμηνευόταν μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀντικειμένου πρακτικά ἰσοδυναμεῖ μέ τή διαμόρφωσή του ἢ καί τή δημιουργία του ἀπό μέρους τοῦ γνωρίζοντος ὑποκειμένου καί τοῦ γνωστικοῦ του τρόπου· ὅταν παραμερίζεται a limine τό μεταφυσικό πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικῆς ὑφῆς τοῦ Εἶναι, ἐφ' ὅσον γίνονται δεκτά τά ὅρια τῶν γνωστικῶν μας δυνάμεων, τότε ἡ γνώση μπορεῖ νά ἔναι μονάχα σύμβαση ἢ πλασματική κατασκευή. Ὁ συμβατικισμός φτάνει στήν ἀντιμεταφυσική ἀποκορύφωσή του χάρι στή σύνθεσή του μέ τή μοντέρνα λογική, ὅποτε ὅλα, ὅσα βρίσκονται πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς συμβατικῆς γνώσης, θεωροῦνται στερημένα νοήματος, ἤτοι πρακτικῶς ἀνύπαρκτα· ἡ πραγματικότητα

συμπίπτει μέ ὅ,τι μπορεῖ νά γνωσθεῖ συμβατικά καί νά εἰπωθεῖ. Στά ἴδια χονδρικά πορίσματα κατέληξαν κατά μεγάλο μέρος καί οἱ πραγματιστικές θέσεις, οἱ ὁποῖες βέβαια ἀρχικά ἐμφανίσθηκαν ὡς μετεξέλιξη ἀστυκῶν ἐμπειριστικῶν καί θετριστικῶν κοινῶν τόπων, ἀλλά ὠθούμενες ἀπό τήν ἔντονη πολεμική ἐναντίον μονιστικῶν ἰδεαλισμῶν γρήγορα ἔφθασαν στήν ἀποδοχή ἐνός ὁμοφαίου ὄντολογικοῦ πλουραλισμοῦ καί στή συναφή ἀπόρριψη κάθε συνθετικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου. Στόν βαθμό πού οἱ πραγματιστές συνέχισαν νά ὑπερασπίζουιν ἀστικές κοινωνικές καί ἠθικές ἀξίες, τό ἔκαναν γιά λόγους πού πηγάζαν ἐξ ἴσου ὅσο καί τό ἴδιο τό πραγματιστικό γνωστικό ἰδεώδες ἀπό μιά συμβατικιστική τοποθέτηση. Ἡ ἀποσύνδεση τῆς ἀλήθειας ἀπό τήν ὠφελιμότητα στόν τομέα τῶν ἀξιῶν ἀντιστοιχοῦσε στήν ἀντίθεση μεταξύ γνώσης τῆς οὐσίας καί σύμβασης στόν τομέα τόν γνωστικό, καί ἔφερε τόν πραγματισμό κοντά στή σχετικιστική κοινωνιολογία, πού κι αὐτή μέ τή σειρά της, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, ὑπέσκαψε τήν ἀστική κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἀναλυτική κατεύθυνση στή φιλοσοφία πίστευε ὅτι βρίσκεται σέ συμφωνία μέ τίς θετικές ἐπιστήμες καί κατανοοῦσε τόν ἑαυτό της ὡς ἐπιστημονική φιλοσοφία ὑπό τήν ἔννοια τοῦ γνωστικοῦ ἰδεώδους τούτων τῶν τελευταίων. Ἡ ἐπανάσταση πού συντελέσθηκε γύρω στό 1900 στόν χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σήμαινε γι' αὐτήν ἐν μέρει μιά ἐπιβεβαίωση κι ἐν μέρει μιά νέα πηγὴ ἔμπνευσης — ἄλλωστε οἱ ἀπαρχές της προηγήθηκαν χρονολογικά ἀπό τούτη τήν ἐπανάσταση καί συνυφάνθηκαν πολλαπλά μαζί της. Πολύ διαφορετικά ἐμφανίζόταν καί κατανοοῦσε τόν ἑαυτό της ἡ δεύτερη μεγάλη ἀντιαστική κατεύθυνση μέσα στή φιλοσοφία. Ἐδῶ κλῶθονταν πάλι καί πάλι οἱ μεγάλοι φιλοσοφικοί μῦθοι γιά τό Εἶναι, τό Ὑπερβατικό, τήν (ὕλην ἢ πνευματική) Ἀρχέγονη Πηγὴ κτλ., καί μάλιστα συχνότατα στό πλαίσιο προσπαθειῶν γιά τήν ἀναβίωση τῆς μεταφυσικῆς. Ὅμως ἡ μεταφυσική τούτη δέν ἀκολουθοῦσε οὔτε τήν παλιά μεταφυσική τῆς οὐσίας οὔτε καί τήν ἀστική διαρχία, ἡ ὁποία πίσω ἀπό μιά νομοτελή ἢ ὑποστασιοποιημένη καί ἐξιδανικευμένη φύση ἐπέτρεπε νά φυτοζωεῖ ἕνας μᾶλλον ἀβλαβὴς Θεός. Ἀπεναντίας, εἶχε μονιστικό προσανατολισμό καί, μολονότι σέ ἐλάχιστες μόνο περιπτώσεις ὁμολογοῦσε ρητά πίστη στήν πνευματοκρατία ἢ στόν ὕλισμό, ὥστόσο ἤθελε ν' ἀγνοεῖ τοὺς παραδοσιακοὺς χωρισμούς μεταξύ πνεύματος καί ὕλης, Εἶναι καί Ἐπίφαση, Ὑπερβατικοῦ καί Ἐμμενοῦς, οὐσίας καί συμβεβηκότων

— χωρισμούς, τούς οποίους ἡ ἀστική φιλοσοφία τούς ἔπαιρνε στά σοβαρά καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ἤθελε νά τούς ἀντιμετωπίσει ἔτσι, ὥστε καί τά δύο τους μέλη νά συνυπάρξουν κατὰ τό δυνατόν εἰρηνικά στό πλαίσιο μιᾶς σύνθεσης. Τοῦτο τό ἰδεῶδες τῆς πολυδιάστατης σύνθεσης ὄντολογικά ἑτερογενῶν μεγεθῶν παραγκωνίσθηκε τώρα ἀπό τήν ἰδέα ἑνός ὄντολογικά ἑνιαίου "Ολου, ὁ θεϊσμός καί ὁ ντεϊσμός ἐπισκιασθήκαν ἀπό νέες ἐκδόσεις μονιστικῶν κατασκευῶν ἢ θεωριῶν περί τῆς ἐκπόρευσης τῶν πάντων ἀπό τό "Εν ἐπειδὴ ὁμως ὅλα αὐτά ἔτσι κι ἄλλιῶς δέν φαίνονταν ἱκανά νά συγκινήσουν τούς πολλούς, ἡ πολεμική τῶν νέων μεταφυσικῶν στράφηκε κυρίως ἐναντίον τῆς ἐπιστήμης ἢ ἀκριβέστερα ἐναντίον ἐκείνου, τό ὁποῖο οἱ ἴδιοι θεωροῦσαν ὡς μυωπία τοῦ ἐπιστημονιστικοῦ τρόπου σκέψης. Στήν ἐπιστημονική ὀρθολογικότητα καί στίς θύραθεν ἐπαγγελίες τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς ἀντιπαρατέθηκαν ἀνώτερες ἐνοράσεις καθῶς καί μιᾶ ἀντίληψη γιά τήν οὐσία καί τόν προορισμό τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία βασιζόταν στήν ἀποδοχή τοῦ ριζώματός του μέσα στό εἶναι πέρα ἀπό κάθε γνωστική ἢ πρακτική σκοποθεσία. Μέ τήν ἔννοια αὐτήν ὁ ἄνθρωπος δέν θεωρεῖται πιά ὡς *animal rationale*, ὁμως ἡ ἀνορθολογικότητά του δέν ἐρμηνεύεται ὡς ἀνησυχητικό σύμπτωμα τῆς κυριαρχίας τῶν ζωικῶν ὀρμεμφύτων ἐντός του, παρά ἀντίθετα συνδέεται μέ τήν ἱκανότητά του νά ὑψώνεται σέ πράγματα καί σέ ἀλήθειες πού βρίσκονται πάνω ἀπό τή νοητική δύναμη τῆς ἐπιστήμης. Στή μυθολογική φιλοσοφία ὁ ἄνθρωπος οὔτε ἐξαφανίζεται οὔτε ξεχωριάζεται, ὅπως συμβαίνει σέ μεγάλη ἔκταση στήν ἀναλυτική κατεύθυνση τῆς φιλοσοφίας, ὁμως ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου ἀλλάζει δραστικά σέ σύγκριση μέ τήν ἀστική. Ἀντίστοιχα μετατοπίζονται τά κέντρα βάρους μέσα στούς φιλοσοφικούς κλάδους, ἐφ' ὅσον ἡ γνωσιολογία καί ἡ ἠθική, οἱ ὁποῖες προϋπέθεταν μιάν ὀρισμένη εἰκόνα γιά τόν ἄνθρωπο καί ξεκινώντας ἀπ' αὐτήν πραγματεύονταν ἔτσι ἢ ἄλλιῶς τίς σχέσεις νόησης καί αἰσθήσεων ἢ Λόγου καί ψυχορμῆτων, δέν βρίσκονται πιά στό ἐπίκεντρο. Πρό πάντος ἡ ἠθική παύει νά 'ναι ἄμεσα ἢ ἔμμεσα διδασκαλία περί ἀρετῶν, καί ὁ λόγος γιά τήν πρακτική συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ἀφορᾷ τά διλήμματά του μέσα στίς ὑπαρξιακές καταστάσεις ὅπου ρίπτεται μοιραῖα. Ἡ προσωπική ἀπόφαση ἀποκτᾷ μεγαλύτερη σημασία ἀκριβῶς ἐπειδὴ λείπουν τά σταθερά ἀστικά σημεῖα προσανατολισμοῦ, χωρίς νά μποροῦν ν' ἀναπληρωθοῦν εὐκολα ἀπό τήν ὑποτιθέμενη ὄντολογική ἀναφορά σ' ἓνα Ὑπερβατικό ἀόριστο ὡς πρός τό περιεχόμενό του ἢ

σ' ένα νεφελῶδες Εἶναι. Γι' αὐτό καί ὀρισμένοι προτιμοῦν νά λάβουν τούτη τήν ἀπόφαση δίχως καμμιά τέτοια ἀναφορά, ὡς ἀθεϊστές ἢ καί μηδενιστές στηριζόμενοι στόν ἑαυτό τους. Στήν περίπτωση αὐτήν προβάλλονται ἀκτιβιστικά πρότυπα, σάν κι αὐτά πού ἤδη συναντήσαμε στό μοντέρνο μυθιστόρημα.

Στόν χώρο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀποφασιστική τροπή ἐγινε μέ τόν παραγκωνισμό τῆς ἱστορίας ἀπό τήν κοινωνιολογία ἢ τῆς ἱστορικῆς θεώρησης ἀπό τήν κοινωνιολογική, ἤδη στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. Καί στήν περίπτωση αὐτήν εἶχαμε ἕναν διαχωρισμό μεγεθῶν ἀρχικά συνυφασμένων, καί ἀκολουθῶς τή διαμφισβήτηση τοῦ ἑνός ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἄλλου. Ἡ ἀστυκή τάξη ἐκπροσωποῦσε τήν κοινωνία, ἡ ὁποία βέβαια περιχαραιοκονόταν κατὰ τό δυνατόν ἀπέναντι στό κράτος, ἀλλά καί σέ συμμαχία μέ τό (μοντέρνο) κράτος εἶχε νικήσει τή *societas civilis*. Ἱστορία καί κοινωνιολογία ἀποτελοῦσαν ἀκριβῶς τίς ἐπιστῆμες τῆς κοινωνίας ἐκείνης, τῆς ὁποίας ἡγέτης αἰσθανόταν ἡ ἀστυκή τάξη. Στούς προεπαναστατικούς ἰδεολογικούς ἀγῶνες τῆς ἐπιστράτευσε τήν ἱστορία, ἀφ' ἑνός γιά νά προασπίσει τήν ἐγκόσμια δραστηριότητα καί ἀποστολή τοῦ ἀνθρώπου ἐνάντια στή μονομερή του ὑποταγή στό Ὑπερβατικό καί ἀφ' ἑτέρου γιά νά θεμελιώσῃ τήν ἰδέα τῆς προόδου, ἡ ὁποία σκόπευε νά δείξῃ σέ ὅλους ὅτι ἡ νίκη τῆς ἀστυκῆς τάξης εἶναι ἀναπόδραστη. Ὅμως ἤδη στήν ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ ὀρισμένα ἱστοριογραφικά ἔργα εἶχαν ἐντονη κοινωνιολογική χροιά, καί μάλιστα γράφτηκαν ἔργα πού ἐπιχειροῦσαν κοινωνιολογικές ἀνασυγκροτήσεις τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου (καί ὑπό μορφή περιοδολογήσεων). Πολεμικός στόχος αὐτοῦ τοῦ κοινωνιολογικοῦ προσανακταλισμοῦ ἦταν νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ριζώνει ὀλόπλευρα σέ γεωγραφικούς, οἰκονομικούς καί ἄλλους ὕλικούς παράγοντες κι ὅτι ἐπομένως μόνο μέ βάση αὐτούς τοὺς παράγοντες κι ὄχι μέ βάση πνευματοκρατικές-θεολογικές προϋποθέσεις μπορεῖ νά κατανοηθεῖ ἡ ὕψις καί ἡ δράση του. Ἡ διπλή καί σχεδόν ταυτόχρονη ἀνακάλυψη τῆς ἱστορίας καί τῆς κοινωνιολογίας ἐκανοποιοῦσε ἔτσι κάμποσες συναφεῖς ἰδεολογικές ἀνάγκες, ὅμως ἐκλείνε μέσα τῆς τό σπέρμα μιᾶς λογικῆς ἀντίφασης. Γιατί ἡ κοινωνιολογική θεώρηση τόνιζε, ὅπως ἦταν φυσικό, τίς ὑπερπροσωπικές ἢ ἀπρόσωπες κινητήριες ἢ διαμορφωτικές δυνάμεις μέσα στό εἶναι καί στό γίγνεσθαι τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν, ἐνῶ ἀπεναντίας ἡ ἐνασχόληση μέ τήν ἱστορία, πού στόν χωρισμό τῆς ἀπό τήν κοινωνιολογία ἦταν πρό

παντός πολιτική ιστορία, υπέβαλλε τήν ιδέα να μεταβάλει κανείς τόν αστικό ατομικισμό από κανονιστικό αίτημα σε έρμηνευτική αρχή και να κατανοήσει τήν ιστορική πορεία ως αποτέλεσμα τών ενεργειών περισσότερο ή λιγότερο μεγάλων ατόμων όποτε αντιθέτως ή πορεία αυτή δέν θεωρούνταν ως διαδοχή μεμονωμένων συμβάντων, τά όποια θά μπορούσαν να έχουν και άλλη έκβαση, παρά ως συνεκτική εξέλιξη πού βαίνει προς έναν μεγάλο σκοπό, τότε τά (μεγάλα) άτομα βλέπονταν ως συνειδητοί ή άσυνειδητοί φορείς τών κρυφών προωστήριων δυνάμεων τής ιστορίας. 'Η έσώτερη ένταση ανάμεσα σε κοινωνιολογική και ιστορική θεώρηση, άν και εμφανίσθηκε από νωρίς, έγινε σαφώς αντιληπτή μόνον όταν ή κοινωνιολογία άρχισε να έπισκιαζει τήν (πολιτική) ιστορία και να αντιμάχεται τόν αστικό ατομικισμό όχι μόνο στο επίπεδο τής έρμηνείας τής ιστορίας, αλλά και συμμαχώντας συχνά μέ τό σοσιαλιστικό κίνημα ως ή οίονεί επίσημη έπιστήμη του.

Καθώς ή έπιστημολογική επικράτηση μιās κοινωνιολογίας, σε μεγάλο βαθμό αποκομμένης από τήν πολιτική ιστορία, έκανε να ξεθωριάζουν οί αστικές αντιλήψεις για τόν ρόλο του ατόμου στην ιστορία, ταυτόχρονα έθεσε σε ενεργεια και μιά συστηματική αναθεώρηση τής αστικής εικόνας για τόν άνθρωπο. Τό αστικό υποκείμενο ούτε να άρνηθεί ούτε να ξεριζώσει ήθελε τίς άνορθολογικές του ροπές, ωστόσο πίστευε ότι μέ τόν Λόγο μπορούσε να μετατρέψει τήν τυφλή έγωμανία σε πεφωτισμένη φιλαυτία και τελικά να συμμορφώσει τήν ήθική του συμπεριφορά μέ οικουμενικές και αιώνιες αξίες· επί πλέον νόμιζε ότι, παρά τά όρια τών γνωστικών του δυνάμεων και τήν άδυνατότητα γνώσης του πράγματος καθ' αυτό, μπορεί να συγκροτήσει μιά ξεκάθαρη κοσμοεικόνα μέ ισχύ άντικειμενική και διαρκή. 'Ακριβώς αυτήν τήν πίστη, ότι δηλαδή τό animal rationale είναι σε θέση να ξεπεράσει στο ήθικό επίπεδο τή σχετικότητα τών αξιών και στο γνωστικό επίπεδο τά όρια τών υποκειμενικών προοπτικών, τήν τσάκισε ή κοινωνιολογία, άν κρίνουμε τήν επίδρασή της συνολικά. Γενικά έδραίωσε τήν έντύπωση, ότι οί κοσμοεικόνες δέν αποτελούν έργα του Λόγου και τής νοητικά επεξεργασμένης έμπειρίας, παρά ιδεολογήματα, τά όποια προβάλλουν αξιώσεις κυριαρχίας και κοινωνικά συμφέροντα μέσα στην ύφή του Είναι, ήτοι προσδιορίζονται θεμελιωκά από μίαν (άτομική ή συλλογική) υποκειμενική προοπτική. 'Ιδεολογήματα θεωρήθηκαν όμως όχι μόνον οί κοσμοεικόνες, αλλά και οί αξίες, οί όποιες έρμηνεύθηκαν ως συναρτήσεις κοινωνικών άναγκών ή αξιώ-

σεων ισχύος και όχι ως προσπάθειες βαθμιαίας προσέγγισης απόλυτων ιδεωδών· οι αξίες δένονται με αίσθήματα και επιθυμίες ή με θεσμούς και μηχανισμούς κυριαρχίας, επιβουλοῦν τήν ὁμαλή πορεία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τή συνοχή τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Ἀνάμεσα στόν φιλοσοφικό συμβατικισμό ή πραγματισμό καί στόν κοινωνιολογικό σχετικισμό ὑπάρχει μιά προφανής κοινότητα κατεύθυνσης, ἡ ὁποία παρά τή διαφορά τῶν ἀποχρώσεων καί τῶν ὑποκειμενικῶν προθέσεων μεταφράσθηκε σέ κοινότητα ἐπίδρασης: ἠθική καί ἀλήθεια δέν ὑπάρχουν καθ' αὐτές καί σέ ἀμιγή κατάσταση, ὑπάρχουν μονάχα συμβάσεις, πού δημιουργοῦνται ἀπό τή σύμπραξη κοινωνικῶν καί ἀνθρωπολογικῶν παραγόντων καί μποροῦν νά παραλλάσσουν ἐπ' ἄπειρον. Πρέπει βέβαια νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ σχετικισμός αὐτός εἶχε ἤδη στήν ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπιστρατευθεῖ ἐναντίον τοῦ θεολογικοῦ ἀνιστορικοῦ οἰκουμενισμοῦ, ὥστόσο τό ἀστικό κύριο ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχε διαχωρίσει τή θέση του ἀπό τίς ἀκραῖες μηδενιστικές ἐκδοχές τοῦ σχετικισμοῦ καί τόν μετρίασε μέ τή βοήθεια τοῦ δικοῦ του κανονιστικοῦ οἰκουμενισμοῦ. Ἀπό τήν πλευρά του, ὁ μοντέρνος κοινωνιολογικός σχετικισμός ἀμφισβήτησε ὅλους τούς οἰκουμενισμούς ἀνεξαίρετως, καί ὡς πρὸς τοῦτο ἔκαμε κάτι πού συναντήσαμε καί σέ ἄλλους τομεῖς τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς, δηλαδή ἐστρεψε τή μιά ἐποψη τῆς ἀρχαῆς ἀστυκῆς σύνθεσης ἐνάντια στήν ἄλλη καί ἔτσι κατέστρεψε τή σύνθεση στό σύνολό της, ἀφήνοντας συνάμα νά ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ ἀνθρωπολογικές της προϋποθέσεις ἦσαν ἐσφαλμένες: ἂν οἱ κοσμοεικόνες καί οἱ αξίες εἶναι ἰδεολογήματα μέ κοινωνικά προσδιορισμένη λειτουργία, τότε προφανῶς ἡ σχέση Λόγου καί ψυχορμῆς τοῦ μέσα στόν ἄνθρωπο πρέπει νά ἀποτιμηθεῖ διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι στήν προοπτική τῆς ἀντίληψης γιά τό *animal rationale*· ὁ Λόγος δέν εἶναι ἐπομένως κυρίαρχος νομοθέτης ἢ κανονιστική βαθμίδα δικαιοδοσίας μέ οἰκουμενικές ἀξιώσεις, παρά ὄργανο στήν ὑπηρεσία τῆς ατομικῆς καί συλλογικῆς αὐτοσυντήρησης — στήν ὑπηρεσία τῆς ἰσχύος ὑπό τήν εὐρύτατη ἔννοια τοῦ ὄρου. Τά ἐπιχειρηματολογικά της ἐργαλεῖα καί τά ἠθικά ἢ καί θεωρητικά συμπεράσματά της ἐξαρτῶνται ἀπό τόν φορέα, τόν τόπο καί τόν χρόνο, ὅποτε γεννιέται ἀπειρη ποικιλία ἐρμηνειῶν τοῦ κόσμου καί ἀξιῶν ἐς αἰεὶ ἀσυμβίβαστων μεταξύ τους. Ὁ αὐθαίρετος χαρακτήρας τοῦ Δέοντος κάνει μέ τή σειρά του τό χάσμα ἀνάμεσα σέ Εἶναι καί Δέον ὅλο καί βαθύτερο, ἥτοι ἡ φύση καί ὁ ἄνθρωπος χάνουν τίς ἐμφυτες κανονιστικές τους διαστάσεις, βουβαί-

νονται από κανονιστική άποψη, και οι κανονιστικές αρχές, παρ' όλη την πρακτική τους αναγκαιότητα, αναδύονται από ένα όντολογικό κενό ως προϊόντα υποκειμενικών αποφάσεων. 'Ακριβώς ή πεποίθηση για τη σχετικότητα των αξιών έξωθει την κοινωνιολογία να διεκδικήσει και να εφαρμόσει την αξιολογική έλευθερία.

Ο παραγκωνισμός της ιστορίας από την κοινωνιολογία σήμαινε ότι σ' έναν νευραλγικό τομέα των έπιστημών του ανθρώπου τά πράγματα του ανθρώπινου σύμπαντος στό έξής γίνονταν αντιληπτά στην προοπτική του χώρου κι όχι του χρόνου. 'Αν αναλογισθούμε τις ύφολογικές και δομικές αναλογίες ανάμεσα στις άπαρχές του άστυκού μυθιστορήματος και στις άπαρχές της άστυκής ιστοριογραφίας κατά τον 18ο αί., ποτέ δέν θά μάς παραξενέψει ή διαπίστωση ότι ή κοινωνιολογία αντικατέστησε την ιστορία κατά την ίδια έννοια και μέ τις ίδιες συνέπειες για την αίσθηση του κόσμου όπως και τό μοντέρνο μυθιστόρημα αντικατέστησε τό Bildungsroman και στις δύο περιπτώσεις ή συνύπαρξη μέσα στον χώρο επικράτησε άπέναντι στη διαδοχή μέσα στον χρόνο. 'Η ροή των γεγονότων μέσα στον χρόνο, όπως την περιέγραφε συνήθως ή ιστορία, κάνει τόπο σέ πάγιους τύπους και σταθερές δομές, όπου τά μεμονωμένα συμβάντα ή έχουν καινούργια, δηλαδή τυπική, θέση και αξία ή δέν έχουν καμμία απόλύτως. Μέσα στους τύπους, τούς όποιους πρέπει να καταρτήσει ή κοινωνιολογία ως έπιστήμη, συμπυκνώνονται και τυποποιούνται συμβάντα και φαινόμενα από έντελώς διαφορετικούς χρόνους, ήτοι όσα είναι σκόρπια μέσα στον χρόνο τώρα μαζεύονται μέσα σ' έναν και μόνο χώρο. Ο χρόνος αίρεται καθώς πράγματα πού χρονικά απέχουν μεταξύ τους συμπαρατίθενται για να συγκριθούν ή για να αντιδιασταλούν, και διερευνώνται ή διατάσσονται μέ γνώμονα όχι τη χρονική τους έποψη, αλλά δομικά κριτήρια, τά όποια είναι διαχρονικά και ως έκ τούτου υπερχρονικά ή ένα είδος έχρονων σταθερών. 'Ασφαλώς, ή γενετική-χρονική και ή μορφολογική-δομική ανάλυση μπορούν κατά διαφόρους τρόπους να αλληλοσυμπληρωθούν, να έναλλαγούν ή να ισοζυγιαστούν, όταν όμως έπισκοπήσουμε τη συνολική εξέλιξη της κοινωνιολογίας, τότε καταφαίνεται ότι τό ιστορικό της περιεχόμενο έγινε όλο και πιο ισχνό. Τά πρώτα μεγάλα κοινωνιολογικά συστήματα έμφανίστηκαν σέ έποχή, όπου ή ιστορία και ό ιστορικός εξελικτισμός δέν είχαν γνωρίσει όκόμη τό ύψιστο σημείο της όωμής τους, και προσπάθησαν όοφιβώς να περιοδολογήσουν την ιστορική εξέλιξη για να καταρτίσουν τύπους, οι όποιοι

διαδέχονταν ο ένας τόν άλλο μέσα στον χρόνο. 'Η ιστορικά κορεσμένη κοινωνιολογία, η οποία βρισκόταν κάπου ανάμεσα στον εξελικτισμό και στην κοινωνιολογία, καταποντίσθηκε κι αυτή στον βαθμό που ξέφτισε η πίστη της άστυχς τάξης στην πρόοδο και μαζί της κλονίσθηκαν οι συναφείς κανονιστικές τοποθετήσεις, για να αντικατασταθούν είτε από ιστορικά προσανατολισμένες κοινωνικοπολιτισμικές τυπολογίες, στις οποίες οι τύποι ταυτίζονταν με ιστορικούς κύκλους, είτε, και πρό παντός, από έντονα τυποποιημένες συλλήψεις, στις οποίες οι χρησιμοποιούμενες κατηγορίες πρόβαλλαν αξιώσεις οικουμενικής, ήτοι διαχρονικής ή υπεριστορικής ισχύος. Αυτή η τάση συνοδεύθηκε για ευνόητους λόγους από την προσπάθεια ανάλυσης του κοινωνικού στοιχείου σε έσχατα συστατικά ή σε έσχατες δομές, των οποίων ο διαφορετικός συνδυασμός ή η διαφορετική περιπλοκότητα από τόπο σε τόπο κι από χρόνο σε χρόνο δημιουργήσε, καθώς λέγεται, την ποικιλία των ιστορικά μαρτυρημένων κοινωνικών σχηματισμών.

'Η μοντέρνα γλωσσολογία άσκησε προς αυτήν την κατεύθυνση μεγάλη μεθοδολογική επίρροή πάνω στην εξέλιξη της κοινωνιολογίας και της έθνολογίας, γιατί ήταν η πρώτη επιστήμη του ανθρώπου που διαμφισβήτησε άνοιχτά τό πρωτείο της ιστορίας και της ιστορικής θεώρησης. Διαμορφώθηκε άκριβώς την εποχή που συντελούνταν σε πολλούς τομείς ταυτόχρονα η μετάβαση από τό συνθετικό-έναρμονιστικό στο αναλυτικό-συνδυαστικό σχήμα σκέψης και απέκτησε έξαιρετική επιστημολογική σημασία άκριβώς έπειδή άσκησε με άξιοπρόσεκτη σαφήνεια και συνέπεια τόν παραμερισμό του ιστορικού-χρονικού παράγοντα, τή χωροποίηση της αντίληψης, την κατάτμηση ολότητων σε άτομα και τό παιγνίδι των συνδυασμών. "Ηδη η θεμελιώδης διάκριση ανάμεσα σε διαχρονία και συγχρονία έκφράζει την άπόφαση της τελειωτικής άποκοπής από ιστορικά, ψυχολογικά ή άνθρωπολογικά προσανατολισμένους τρόπους σκέψης και έργασίας. Αυτοί άπορρίφθηκαν με τή διακήρυξη του άπόλυτου πρωτείου της συγχρονικής θεώρησης, η οποία σήμαινε ότι η ύφή της γλώσσας μπορεί να συλληφθεί χωρίς την προσφυγή σε ιστορικούς παράγοντες (με την εύρεία έννοια), ενώ αντίθετα η διαχρονική σκοπιά δέν άνακαλύπτει την ύφή αυτήν, παρά μονάχα μία σειρά συχνότατα αστάθμητων και άσυνάρτητων συμβάντων, τά οποία έπιδρούν τροποποιητικά πάνω στη γλώσσα. Στην έκταση που η διαχρονία γίνεται άντικείμενο έρευνας, τοϋτο δέν σημαίνει διατήρηση ή άναβίωση της ιστορικής μεθόδου, αλλά καταλήγει σε

μιά διερεύνηση τοῦ διαχρονικοῦ στοιχείου μέ βάση τήν ἴδια συστηματική πού ἐφαρμόζεται καί στή μελέτη τοῦ συγχρονικοῦ. Ἡ διαχρονική ἀνάλυση συνίσταται ἔτσι στή σύγκριση δύο ἢ περισσότερων συγχρονιῶν καί ὄχι σέ μιά γενετική καί ἐξελικτική διερεύνηση τῆς μετάβασης ἀπό τή μιά στήν ἄλλη. Γιατί γίνεται δεκτό ὅτι σέ κάθε ἐξελικτική διαδικασία ἐνυπάρχει ἓνα σύστημα, τό ὁποῖο τό βρίσκουμε ὅταν ἀναλύσουμε τή διαδικασία τούτη στά ἔσχατα συστατικά της καί ἀκολουθῶς ἀνασυγκροτήσουμε καί καταγράψουμε ὅλους τοὺς δυνατοὺς συνδυασμούς τους· οἱ ἐπὶ μέρους τροποποιήσεις τοῦ συστήματος δέν συνιστοῦν μερικές παραμορφώσεις του, οἱ ὁποῖες βρίσκονται πάντοτε ἔξω ἀπό τό σύστημα ὡς τέτοιο, παρά ἓνα καινούργιο σύστημα, ἀπ' ὅπου προκύπτει ἓνα ἄλλο κ.ο.κ. Μιά ἱστορική θεώρηση, καθὼς παραγνωρίζει τό σύστημα πού λανθάνει μέσα στήν ἐξελικτική διαδικασία καί καθὼς καταγράφει ἀπλῶς συμβάντα σέ ροή, βλέπει τά πράγματα ὡς κάτι τό ἀτομικό καί τό μοναδικό, κι ἔτσι δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει ἐπιστήμη ὀρθολογική καί μεθοδικά ἀκριβή.

Ὡστε δίδεται τό προβάδισμα στή συγχρονία γιατί μονάχα σ' αὐτήν ὑπάρχει σύστημα, γιατί μονάχα αὐτή μπορεῖ νά συλληφθεῖ καί νά παρουσιασθεῖ συστηματικά. Ἐξοβελίζοντας τόν χρονικό-ἱστορικό παράγοντα, ἡ μοντέρνα γλωσσολογία θεωρεῖ τή γλώσσα ὡς αὐταρκες ὅλο δομημένο μέ βάση τοὺς δικούς του εἰδοποιούς νόμους· μονάχα ἔτσι συγκροτεῖται ὡς ἐπιστήμη. Ἡ ἐπικέντρωση τῆς ἐπιστημονικῆς προσοχῆς στήν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας μέσα στόν ἱστορικό χρόνο ἐμποδίζει ἀκριβῶς, ὅπως λέγεται, νά γίνει καθαρά ἀντιληπτή ἡ συνοχή τοῦ συστήματος τῆς γλώσσας, τό ὁποῖο ἐδράζεται στή συγχρονική ἀλληλεπίδραση τῶν συστατικῶν του μερῶν ὅπως ἔχουν στή δεδομένη στιγμή, δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἱστορία τους. Ἡ περιπλοκότητα τούτης τῆς ἀλληλεπίδρασης καθὼς καί ἡ στενή ἀλληλεξάρτηση τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ συστήματος καθιστοῦν ἀδύνατη τήν ταυτόχρονη διερεύνηση τῶν σχέσεων ἐντός τοῦ συστήματος καί τῶν σχέσεων μέσα στόν χρόνο. Ἡ ἀνάλυση τοῦ συστήματος ἐπηρεάζεται ἀπό τήν ἱστορική προέλευση καί ὑφή τῶν συστατικῶν του μερῶν ἐξ ἴσου λίγο ὅσο λ.χ. καί οἱ κανόνες στό σκάσα ἐπηρεάζονται ἀπό τό ὕλικό, ἀπό τό ὁποῖο εἶναι φτιαγμένα τά πιόνια. Ἐδῶ δέν ἐνδιαφέρει ἡ ὁμιλία στήν πολυμορφία καί στήν ἑτερογένειά της, δηλαδή στίς συγκεκριμένες ἱστορικές της ρίζες, στήν ἀτομικότητα καί στήν τυχαιότητά της, παρά ἡ γλώσσα πέρα ἀπ' ὅλες αὐτές τίς ἐπόψεις καί τίς ἐρωτηματοθεσίες

— ἡ γλῶσσα ὡς ὑπερατομωσὴ καὶ ἀπρόσωπη δομὴ, ἡ ὁποία φέρει ἐντὸς τῆς τοὺς νόμους τῆς διαμόρφωσής της. Ἡ ἀδρὴ ἐννοιολογικὴ ἀντιπαράθεσις ὁμιλίας καὶ γλῶσσας ὁλοκληρώνει ἐκείνη μεταξὺ διαχρονίας καὶ συγχρονίας, ἐπισφραγίζοντας τὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν ὑπὸ τῇ γνωσιοθεωρητικῇ μορφῇ μιᾶς ἀπόρριψης τῆς ἐμπειρίας καὶ μιᾶς ἀντίστοιχης συνηγορίας ὑπὲρ τῆς καθαρῆς θεωρίας. Ὅπως ἡ μοντέρνα ζωγραφικὴ ἀναζήτησε καθαρὰ χρώματα καὶ καθαρὰς μορφὰς σὲ μιὰν ἰδεατὴ ἐπικράτεια πέραν τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας, ἔτσι καὶ ἡ μοντέρνα γλωσσολογία ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὑπάρχει ἓνα βαθύτερο ἐπίπεδο τῆς γλῶσσας, ὅπου ξεθωριάζει ἡ παρδαλὴ ποικιλία τῆς ἐμπειρίας καὶ ἐμφανίζονται τὰ ἀπέρριττα καθαρὰ στοιχεῖα ἢ δομές. Ἡ διατύπωσις μιᾶς γενικῆς θεωρίας γιὰ τὴν γλῶσσαν δὲν ἀποτελεῖ λοιπόν, ἢ δὲν ἀποτελεῖ κυρίως, ἔργο πού μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ ἐμπειρικὰ μέσα, ἀλλὰ πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἐργασία σταθμιστική, γιὰ ἓναν λογισμό, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ξεπεράσει τὰ ὅρια καὶ τὰ κενὰ τῆς ἐμπειρίας γιὰ νὰ προσφέρει μιὰν ἐλεύθερη ἀπὸ ἀντιφάσεις καὶ ἐξαντλητικὴ περιγραφὴ τῆς γλῶσσας στὴν καθαρὴ τῆς μορφῇ· σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις γίνεται μάλιστα ἀξιωματικὰ δεκτὴ ἡ πλήρης ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν καὶ ἡ ἀπαγωγικὴ μέθοδος. Ἀλλὰ, πέρα ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε χρῆσιν καὶ τὴν ἐκάστοτε ἐπιστημολογικὴ ἀξιολόγησιν τῆς ἐμπειρίας, τὸ νόημα τῆς γενικῆς ροπῆς τῶν μοντέρνων γλωσσολόγων πρὸς ἀνιστορικὰς θεωρητικὰς κατασκευὰς ἦταν ὅτι ἔτσι μποροῦσε νὰ τεθεῖ σὲ κίνησιν μιὰ συνδυαστικὴ πάνω σὲ μιὰν ἐπιφάνεια καθαρισμένη ἀπὸ ὅλες τὰς ἱστορικὰς ἀνωμαλίας. Ἡ ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τῆς δέσμευσιν σὲ ἐμπειρικὰ καὶ ἱστορικὰ δεδομένα αὐξάνει ἐξαιρετικὰ τὰς δυνατότητες συνδυασμοῦ στοιχείων, τῶν ὁποίων ἡ ἀπλότητα, ἡ ἀνεξαρτησία καὶ ἡ κινητικότης μποροῦσαν καὶ αὐτὲς ν' ἀνοικταλυθοῦν ἢ νὰ ἐπινοηθοῦν ἀκριβῶς χάριν στὴν ἴδια τούτην ἀπελευθέρωσιν.

Ἡ ἐννοία τῆς δομῆς, πού διὰ μέσου τῆς μοντέρνας γλωσσολογίας ἔγινε χαρακτηριστικὸς ὅρος τοῦ μετααστικοῦ πολιτισμοῦ, προϋποθέτει πράγματι τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὑπάρχουν ἔσχατα συστατικὰ μέρη ἢ στοιχεῖα, ἀπὸ τῆς συναρμογῆς τῶν ὁποίων προκύπτει ἡ δομὴ. Δομὴ εἶναι ὁ τρόπος τούτης τῆς συναρμογῆς, πού ὅμως μπορεῖ καὶ ν' ἀλλάξει, ἐφ' ὅσον τὰ στοιχεῖα εἶναι κατ' ἀρχὴν ἰσότιμα, ἥτοι δὲν εἶναι δεμένα σὲ κάποια ἀμετάβλητη ἱεραρχικὴ τάξιν. Σ' αὐτό ἐγκρίνεται ἡ αποφασιστικὴ διαφορὰ τῆς μοντέρνας ἐννοίας τῆς δομῆς ἀπὸ τὴν παραιοσυνθετικὴν ἐννοίαν τοῦ Ὅλου, τὰ μέρη τοῦ ὁποίου ἔχουν μεταξὺ τους

έσωτερικές σχέσεις αναγόμενες σέ ουσιακές ιδιότητες, μέ βάση τίς όποιες τό κάθε μέρος υποχρεωτικά καταλαμβάνει πάγια θέση μέσα στό "Όλο. Οί σχέσεις τῶν στοιχείων ἐντός τῆς δομῆς ἔχουν ἀπεναντίας θεμελιώδη σημασία γιά τή δομή, γι' αὐτό καί δέν πρέπει νά συγχέονται μέ τίς ἐσώτερες σχέσεις τῶν μερῶν τοῦ "Όλου, ἐφ' ὅσον δέν βαστάζονται οὔτε προσδιορίζονται ἀπό οὐσίες, παρά κατ' ἀρχήν εἶναι ἀνοιχτές. Ἡ λογική τῆς δομῆς παραμένει βέβαια δεσμευτική γιά ὅλα τά ἐπί μέρους στοιχεῖα, ὅμως λόγῳ τῆς ἀνεξαρτησίας καί τῆς ἰσοτιμίας τούτων ἐδῶ δέν κατέχει τήν ἴδια θέση καί ἀξία ὅπως τό "Όλο σέ σχέση μέ τά μέρη του. Ἡ δομή ἀποτελεῖ ἀπλῶς τό ἄθροισμα τῶν στοιχείων τῆς, ὅταν αὐτά ἔρχονται σέ ὁρισμένες σχέσεις μεταξύ τους, καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ἡ περιγραφή τῆς πρέπει ν' ἀρχίζει μέ τήν εὑρεση τῶν ἔσχατων συστατικῶν τῆς στοιχείων, τῶν ὁποίων οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀνασυγκροτοῦνται ἀκολουθῶς εἴτε ἀνασκοπικά εἴτε προκαταβολικά. Τό μεθοδολογικό ἰδεῶδες τῆς μοντέρνας γλωσσολογίας ἦταν νά φθάσει ἀναλυτικά σ' ἕναν κατά τό δυνατόν μικρότερο ἀριθμό στοιχειωδῶν μονάδων, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀποφασιστική παρουσία σέ ὅλες τίς βαθμίδες τῆς ἀνασυγκρότησης τῆς γλώσσας καί συνιστοῦν οἰονεῖ τούς ἄξονες τῶν ὅλο καί περιπλοκότερων μορφωμάτων τῆς γλώσσας. Ἀπό ὀντολογική ἀποψη φιλοδοξεῖται νά ἀποφευχθεῖ κάθε θεωρία τῆς ἀπορροῆς καί κάθε ἀρχετυπικός τρόπος σκέψης, μέ ἄλλα λόγια νά παραχθεῖ ἡ γλώσσα ὅχι ἀπό κάποια ἀόριστη πρωταρχική πηγὴ, παρά ἀπό λειτουργίες, ἥτοι ἀπό τόν συνδυασμό ἀπλῶν στοιχείων, πίσω ἀπό τά ὁποῖα δέν βρίσκεται τίποτε ἄλλο. Ἐξ οὗ καί ἡ προσπάθεια νά βρεθοῦν τά πράγματι ἔσχατα, πράγματι μὴ περαιτέρω ἀναγώγιμα στοιχεῖα καί νά μποῦν στήν ἀρχή, ὅπου ὅμως ἡ ἀρχὴ νοεῖται λογικά καί ὅχι πλέον ἱστορικά. Ὅρισμένοι γλωσσολόγοι θεώρησαν ἀνεπαρκὴ τόν ὁρισμό τῆς ἔσχατης γλωσσικῆς ἐνότητος ὡς σημείου, ἀκριβῶς ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι ἡ διάκριση μεταξύ *signans* καί *signatum*, ἡ ὁποία συμπερεύεται μέ τήν ἔννοια τοῦ σημείου, θά ἀφαιροῦσε ἀπό τό σημεῖο τήν ἐπιθυμητὴ ἀπλότητα καί μὴ ἀναγωγικότητα, ἐνῶ ἐπὶ πλέον θά ἔμπαζε καί πάλι λαθραῖα στή γλωσσολογικὴ ἀνάλυση τοὺς ἐξοβελισμένους ἱστορικούς παράγοντες, ἐφ' ὅσον τό *signatum* ἀποτελεῖ μέγεθος ἱστορικό καί πολιτισμικό. Ἄν τά σημεῖα καθορίζονται ἀπό τίς σχέσεις τῆς γλώσσας πρὸς ἐξωγλωσσικούς παράγοντες καί ὅχι ἀποκλειστικά ἀπό τίς ἐσωτερικὲς λειτουργίες τῆς γλώσσας, ἂν εἶναι διασπασμένα ἐντός τους καί δὲν ἀνάμεσα στή μορφή καί στό περιεχόμενό τους ἀνοίγεται

ἀγεφύρωτο χάσμα, τότε ἡ γλῶσσα, θεωρούμενη ὡς δομή, δέν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει σύστημα σημείων· τό σύστημά της πρέπει λοιπόν νά προκύψει ἀπό τόν συνδυασμό τῶν ἔσχατων ἐκείνων ἐνοτήτων, ἀπό τίς ὁποῖες συντίθενται τά ἴδια τά σημεῖα καί τίς ὁποῖες ἄλλωστε μπορούμε καί νά ὀνομάσουμε σημεῖα, ἂν θέλουμε ὅπωςδήποτε νά χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο. Κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ τρόπου σκέψης ἐκτοπίσθηκε ἡ σημασιολογία ἀπό τόν χῶρο τῆς γλωσσολογίας, ὅποτε τούτη ἐδῶ ταυτίσθηκε μέ τή φωνητική. Ἔτσι μπόρεσαν νά παραμερισθοῦν ριζικά οἱ ἱστορικοί παράγοντες, καθῶς ἔγινε ἡ προσπάθεια νά προσδιορισθοῦν οἱ ἐσώτερες γλωσσικές ιδιότητες τῶν φθόγγων, ἥτοι ὁ χαρακτήρας τους ὡς *signantia*. Ἡ ποιολία τῶν ἐμπειρικά δεδομένων φθόγγων ἀνάχθηκε κι αὐτή σέ βασικά φωνήματα, τά ὁποῖα, ὅπως λέγεται, ριζώνουν σ' ἓνα ἀμετάβλητο καί οἰκουμενικό ψυχολογικό σύστημα καί ὡς τέτοια ἀποτελοῦν ἀρχικά ἀφηρημένες ἢ τυπικές ἐνότητες ἐνεργοποιούμενες ὁκολούθως στά συγκεκριμένα ἐμπειρικά γλωσσικά φαινόμενα. Τούτη ἡ θεώρηση τῆς γλῶσσας ὡς συστήματος φωνητικῶν ἀρχέγονων στοιχείων ἢ φωνημάτων ἀντιστοιχοῦσε μέ τήν ἐπανανοιάλυση τῆς λέξης, καί μάλιστα τῆς στερούμενης νοήματος, ὡς αὐτόνομης ἡχητικῆς καί φθογγικῆς ἐνότητας στό πλαίσιο τῆς μοντέρνας, καί ιδιαίτερα τῆς πρωτοποριακῆς λυρικῆς ποίησης· ὅ,τι σ' αὐτήν ἐμφανίσθηκε ὡς μπρουϊτισμὸς (*bruitisme*) ἰσοδυναμεῖ στή γλωσσολογία μέ τήν ἀπολυτοποίηση τοῦ φωνητικοῦ στοιχείου. Δέν χρειάζεται νά ἐξετάσουμε ἐδῶ ἂν ὅλα αὐτά σήμαναν οὐσιαστικό κέρδος γιά τήν κατανόηση τῆς γλῶσσας ἢ ὅχι· καίρια παραμένει πάντως ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ νέος τρόπος σκέψης ἐπιχείρησε νά κατακτήσει κατὰ τό δυνατόν γρήγορα καί ὁλοκληρωτικά ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς.

Τώρα, εἴτε ὡς σημεῖα ἐννοηθοῦν οἱ γλωσσικές πρωτογενεῖς ἐνότητες εἴτε ὡς φωνήματα, πάντως ἀποτελοῦν ἔννοιες λειτουργικές, δηλαδή ὑπάρχουν μόνον ἐντὸς ἐνός συστήματος καί προσδιορίζονται μέ βάση τίς θετικές ἢ ἀρνητικές τους σχέσεις πρὸς τά ὑπόλοιπα συστατικά μέρη τοῦ ἴδιου αὐτοῦ συστήματος. Ἡ κατάσταση τῆς γλῶσσας ἐδράζεται ἐντελῶς σέ σχέσεις, ἡ γλωσσική σχέση ἐπισκιάζει ἀπόλυτα τό γλωσσικό γεγονός. Οἱ πιό συνειδητές καί συνεπεῖς τάσεις τῆς μοντέρνας γλωσσολογίας τονίζουν ὅτι μέσα σέ μιά γλωσσική ὁλότητα ἀπὸ ἐπιστημονική ἀποψη δέν ὑπάρχουν οἱ α ἢ οἱ β οὐσίες, παρά μόνον ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές σχέσεις. Ἡ ἐπιθυμία κατάλυσης τῆς οὐ-

σίας διασυνδέει τόσο έντονα τό πνεῦμα καί τή μέθοδο τῶν γλωσσολόγων, ὥστε ἐνίοτε δέν θέλουν νά θεμελιώσουν τήν ἐπιστήμη τους οὔτε στή σημασιολογία οὔτε στή φωνητική, παρά θέλουν νά τή μετατρέψουν σέ μιάν ἀλγεβρα πού θά ἔκανε τίς πράξεις τῆς ξεκινώντας ἀπό μεγέθη αὐθαιρέτως ὁρισμένα καί δίχως νά ἐνδιαφέρεται γιά τίς φυσικές ὀνομασίες. Τά ἀλγεβρικά αὐτά μεγέθη, τά ὁποῖα στήν ἀριθμητική ὑποκαθίστανται μέ διάφορους ἀριθμούς, εἶναι τά στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν τό σύστημα τῆς γλώσσας, καθῶς καταλαμβάνουν ἐντός τῆς ὁρισμένες θέσεις καί συνδέονται μεταξύ τους κατά ὁρισμένο τρόπο. Τόσο ὁ ἀριθμός ὅσο καί οἱ δυνατότητες σύνδεσης τῶν στοιχείων αὐτῶν δίδονται μιά γιά πάντα καί, καθῶς δίδονται, συγκροτοῦν τή γλωσσική δομή, ἡ ὁποία προηγεῖται ἀπό τή γλωσσική χρήση (δηλαδή ἀπό τήν πραγματοποίηση τῆς α ἢ β δυνατότητας, ἀπ' ὅσες περιέχονται στή γλωσσική δομή). Ἡ γλώσσα μοιάζει μέ σκάκι ἢ χαρτοπαίγνιο, ὅπου τά στοιχεῖα τά ἐκπροσωποῦν τά πιόνια ἢ τά χαρτιά καί τή γλωσσική δομή τήν ἐκπροσωποῦν οἱ κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ, ἐνῶ ἡ γλωσσική χρήση ἀντιστοιχεῖ στήν ἐκείνη διαφορετική ἐξέλιξη τοῦ παιγνιδιοῦ, κατά τήν ὁποία μέ τά πιόνια ἢ τά χαρτιά πραγματοποιοῦνται ὅσοι συνδυασμοί εἶναι δυνατοί μέ βάση τούς κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ. Προφανῶς, τά στοιχεῖα καθ' αὐτά ἢ ὡς οὐσίες δέν σημαίνουν τίποτε ἄν δέν ἔρθουν σέ ὁρισμένες σχέσεις μεταξύ τους, ἔτσι ὥστε νά προαίψουν ὁρισμένοι κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ ἢ ὁρισμένες λειτουργίες. Ἡ γλωσσολογία ἔχει λοιπόν ὡς ἔργο τῆς τήν περιγραφή λειτουργιῶν, ἀδιάφορο ἄν προχωρεῖ ἀναλυτικά, ἄν δηλαδή κόβει τή γλώσσα σέ κομμάτια ἢ ἄν ἀνασυγκροτεῖ τή γλώσσα ὡς συνολική δομή. Ἡ πρωτακαθεδρία τῶν λειτουργιῶν ἀπέναντι στίς οὐσίες ἐντός τῆς δομῆς ὀφείλεται στό ὅτι τά στοιχεῖα τῆς δομῆς εἶναι ἐναλλάξιμα, ἔτσι ὥστε οἱ δομές δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς οὐσιακές ὀντότητες, ὅπως δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν οὔτε καί τά στοιχεῖα τους.

Ἡ ἐπιδίωξη νά μεταβληθεῖ ἡ γλωσσολογία σέ ἀλγεβρα, ὅπως καί ἡ προσπάθεια νά χρησιμοποιηθοῦν πράξεις τῆς συμβολικῆς λογικῆς γιά γλωσσολογικούς σκοπούς, εἶναι ἐνδευκτικές γιά τήν αὔξουσα τάση πλήρους ἀποκοπῆς τῆς γλώσσας ἀπό τό ἱστορικό ἢ ψυχολογικό τῆς περιεχόμενο, μέ τό ὁποῖο συνδεόταν κατά τήν ἀστυχή ἀντίληψη, καί ἀναμόρφωσής τῆς μέ γνώμονα τήν ἐξέλιξη καί τίς ἀνάγκες σέ ἄλλους τομεῖς, ὅπου ὁ ἀναλυτικός-συνδυαστικός τρόπος σκέψης πρόβαλλε σέ ἀμυγή μορφή. Ἡ ἀναγωγή τῆς γλώσσας σέ σημεία ἢ ἔσχατα στοιχεῖα,

πού ή δέν ἔχουν ἱστορία ή ἡ ἱστορία τους εἶναι ἀδιάφορη, καθώς καί τό συνδυαστικό παιγνίδι μέ τοῦτα τά στοιχεῖα πάνω σέ μιά ἐνιαῖα ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἐν μέρει προδιέγραφαν κι ἐν μέρει συνόδευσαν μεθόδους ή τεχνικές, οἱ ὁποῖες διαδόθηκαν μέ τήν κυβερνητική καί μέ τήν ὑπολογιστική μηχανή, ἐπηρεάζοντας βαθιά τήν καθημερινή ζωή καί τίς συνήθειες σκέψης τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ ἀνάλυση καί ἡ ἐπεξεργασία τῆς γλώσσας μέ τίς μεθόδους τῆς μοντέρνας γλωσσολογίας ἔπαιξε σημαντικό ρόλο σ' αὐτήν τήν εξέλιξη, ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ γλώσσα ἀπό τήν ὑφή της εἶναι δεμένη σέ σημεία κι ἀποτελεῖ τό συνηθέστερο ή καί τό κατ' ἐξοχήν σύστημα σημείων, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πῶς ὀρίζονται ἐκάστοτε τά σημεία. Κάθε θεωρία γιά τά γλωσσικά σημεία ἀναγκαστικά διευρύνεται, λοιπόν, γιά νά γίνει ἄμεσα ή ἔμμεσα γενική σημειωτική μέ εὐρύτατες ἐφαρμογές. Ἡ ἀποφασιστική τροπή συντελεῖται ὅταν τό ποιοτικό μετατρέπεται σέ ποσοτικό, ἡ οὐσία σέ λειτουργία, καί ὅταν μέ βάση τούτη τή μετατροπή ἀρχίζει ἕνα παιγνίδι συνδυασμῶν δίχως κανένα ὄριο. Ἡ ἀναγωγή τῆς γλωσσικῆς ποικιλίας σέ ἔσχατα στοιχεῖα ἐπιβοηθεῖ τήν ποσοτικοποίηση τοῦ ποιοτικοῦ καί ἐπιτρέπει νά ὑπολογισθοῦν προκαταβολικά οἱ συνδυασμοί, ὅσοι εἶναι δυνατοί μέ βάση τά διαθέσιμα στοιχεῖα. Ἡ μετατροπή τῶν πραγμάτων ή σημείων σέ ποσότητες πού μποροῦν νά συνδυασθοῦν καί νά ἐναλλαγοῦν χαρακτηρίζει τή μοντέρνα γλωσσολογία ἐξ ἴσου ὅσο καί τήν ὑπολογιστική μηχανή· αὐτό ἄλλωστε ἔκαμε δυνατή καί τή συνεργασία τους σέ προβλήματα, ὅπως λ.χ. τό πρόβλημα τῆς μετάφρασης. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς προϋποθέσεις, ἡ μοντέρνα γλωσσολογία βρῆκε σημεία ἐπαφῆς μέ τίς νεότερες προόδους τῆς τεχνικῆς μέσα σ' ἕναν κόσμο πού μαθηματικοποιεῖται ἀδιόκοπα. Βέβαια, ἡ τεχνική δέν ἀναπτύχθηκε ἐξ αἰτίας τῶν ἀλλαγῶν στόν χῶρο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά παράλληλα μ' αὐτές καί σέ στενή συνάρτηση μέ τίς μεταβολές στίς φυσικές ἐπιστήμες. Ἡ μοντέρνα φυσική ἐπιστήμη δέν ὑπῆρξε ὥστόσο ἀπό τήν πλευρά της ἀπλή θεωρητική δεξαμενή πρός χρήση τῆς τεχνικῆς. Δημιούργησε μιάν ὁλόκληρη κοσμοεικόνα, ὅπου ἡ συντριβή τοῦ ἄλλοτε ἁρμονικοῦ Ὁλοῦ σέ ἔσχατα συστατικά μέρη καί ἡ νέα, κυρίως χωρική, αἴσθηση τοῦ κόσμου ἔπαιξαν καθοριστικό ρόλο.

Ἡδὴ ἐξ ἀρχῆς προκαάλεσε ἐντύπωση τό ὅτι οἱ μεγάλες μεταβολές στό πεδίο τῆς τέχνης καί στό πεδίο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης συντελέσθηκαν τήν ἴδια ἱστορική στιγμή. Ἔτσι ἦταν εὐλόγο ν' ἀναζητηθοῦν

παραλληλότητες ως προς τό περιεχόμενο τῆς σκέψης, ὅμως ἡ ἔρευνα αὐτή δέν ἀπέδωσε πολλά πράγματα, ἐπειδή ἤθελε σώνει καί καλὰ νά ἀνοικαλύψει σέ ἐπί μέρους ζητήματα σημεία ἐπαφῆς μέ τή στενότερη τεχνική ἔννοια. Ἀλλά ἤδη χρονολογικοί, καθῶς καί ἄλλοι ἐμπράγματα-τοι, λόγοι κάνουν βριαρπες τίς ἔρευνες πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση. Πολύ σπουδαιότερη εἶναι ἡ διαπίστωση ὀρισμένων δομικῶν ὁμοιοτήτων, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι καί ἡ μετάβαση ἀπό τήν κλασσική στή μοντέρνα φυσική μπορεῖ τό δίχως ἄλλο, καί ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν «αὐστηρά ἐπιστημονική» τῆς ἀναγκαιότητα, νά ἐνταχθεῖ στή μεγάλη διαδικασία πού περιγράφουμε ἐδῶ. Ἐντελῶς γενικά, οἱ ὁμοιότητες αὐτές συνίστανται στά ἐξῆς σημεία: δυναμοποίηση ἢ καί διάλυση τοῦ πράγματος καί τῆς ὕλης ἢ τῆς οὐσίας, ἀμφισβήτηση τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καί τῆς αἰτιότητας, προσφυγή σέ ἀφαιρέσεις κατὰ τήν ἀναζήτηση καθαρῶν μορφῶν ἢ καθαρῶν σχέσεων ἐκεῖθεν τῆς δυναμοποιημένης ἢ διαλυμένης ὕλης, καί τέλος ἡ τάση νά θεωρεῖται ὁ κόσμος ὅχι ὡς εὐτακτο "Ὅλο μέ πάγια συστατικά μέρη καί πάγια θέση γιά τό καθένα τους, ἀλλά ὡς ρευστό καί συνάμα ἐνιαῖο πεδίο, μέσα στό ὁποῖο γεννιοῦνται τόσο τά πράγματα ὅσο καί οἱ χωροχρονικές σχέσεις. Οἱ ὁμοιότητες τοῦτες δέν προέκυψαν οὔτε ἐξ αἰτίας ἐνός ἀμεσου ἐπηρεασμοῦ τῆς μοντέρνας τέχνης ἀπό μέρους τῆς μοντέρνας φυσικῆς οὔτε ἐπειδή οἱ πατέρες τῆς μοντέρνας φυσικῆς ἐμπνεύσθηκαν ἀπό τά καλλιτεχνήματα τοῦ μοντερνισμοῦ, παρά προῆλθαν ἀπό τίς κοινές καταβολές καί τῶν δύο αὐτῶν πνευματικῶν δραστηριοτήτων στόν ἴδιο τρόπο σκέψης, ὁ ὁποῖος διέφερε ἐντονα ἀπό τόν ἀστικό. Στόν ἐνδιάμεσο χῶρο μεταξύ μοντέρνας τέχνης καί μοντέρνας φυσικῆς αἰωροῦνταν βέβαια ὀρισμένες ἀντιλήψεις πού φαίνονταν νά ρίχνουν μιάν ἀμεση γέφυρα ἀνάμεσά τους, ὅμως αὐτές εἶχαν διαφορετικό ἐκάστοτε περιεχόμενο καί νόημα· ὥστόσο μαρτυροῦσαν τήν κοινή ἐπιδίωξη ν' ἀντικατασταθεῖ ἡ παραδοσιακή αἰσθησις τοῦ κόσμου ἀπό μιὰ καινούργια καί ἐπίσης φανέρωναν τή συνείδηση ὅτι στόν τομέα αὐτόν ἐπύκειται μιὰ ριζική ἀνατροπή. Ἐτσι ἡ διατύπωση μὴ εὐκλείδειων γεωμετριῶν ἐνθάρρυνε τοὺς καλλιτέχνες, ὅχι λιγότερο ἀπό τοὺς φυσικούς, νά μὴ θεωροῦν αὐτονόητη τήν κρατούσα κοσμοεικόνα, μαλονότι βέβαια οἱ καλλιτέχνες δέν ἦσαν σέ θέση νά κατανοήσουν τέτοιες θεωρίες στά ἐπί μέρους καί νά παροικνηθοῦν ἀπ' αὐτές μέ ἔννοια ἄλλη ἐκτός ἀπό τή γενικότατη ἀτμοσφαιρική. Παρόμοια ἐπίδραση ἄσκησε ἡ πολυσυζητημένη σέ καλλιτεχνικούς, καί

πρό παντός κυβιστικούς, κύκλους θεωρία για την «τέταρτη διάσταση», ή οποία πρόσφερε επιχειρήματα για την καταπολέμηση της κλασικής διδασκαλίας της προοπτικής και γενικά ενίσχυσε την πίστη της ακριβώς τότε δημιουργούμενης αφηρημένης τέχνης, ότι πέρα από τον άπατηλό κόσμο των αισθήσεων υπάρχει ο αληθινός τετραδιάστατος κόσμος· βέβαια, όταν η θεωρία της σχετικότητας όρισε ως τέταρτη διάσταση τον χρόνο μέσα στο χωροχρονικό συνεχές, οι θεωρίες αυτές ατόνισαν, όχι όμως δίχως να έχουν συμβάλει στην καταστροφή των παλιών συνηθειών της σκέψης. Μ' αυτόν τον τρόπο συντελέσθηκε γενικά η ατμοσφαιρική αλληλεπίδραση ανάμεσα στη μοντέρνα τέχνη και στη μοντέρνα φυσική, αν και πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα πορίσματα της μοντέρνας φυσικής πολύ συχνότερα τά επωαιλέσθηκαν διάφοροι μοντέρνοι καλλιτέχνες (ανεξάρτητα από το πώς τά ερμήνευαν κάθε φορά) παρά το αντίστροφο. Πολύ άμεσότερα επέδρασαν πάνω στη διαμόρφωση της μοντέρνας φυσικής οι εξελίξεις στον χώρο της φιλοσοφίας, και μάλιστα μέσω της μετωπικής επίθεσης ενάντια στην έννοια της ουσίας, έφ' όσον η επίθεση τούτη συνόδευσε την προγραμματική εμφάνιση του συμβατικισμού: γιατί ένας κόσμος δίχως πάγιες ουσίες και λοιπά πάγια σημεία αναφοράς μπορεί να συγκρατηθεί μονάχα με γνωστικές συμβάσεις, όμως ακριβώς τούτη η διαπίστωση υποβάλλει την ιδέα να θεωρήσουμε και τη σημερινή κοσμολογία όχι ως αναγκαία απόρροια του υγιούς κοινού νοῦ, αλλά ως πλασματική κατασκευή, ή οποία υπό όρισμένες προϋποθέσεις μπορεί ν' αντικατασταθεί από μίαν άλλη, καλύτερη.

Η μεγάλη αλλαγή, που οδήγησε στη μοντέρνα φυσική και στην κοσμολογία της, χαρακτηρίσθηκε από τη μετατόπιση του επιστημονικού ενδιαφέροντος από τον τομέα της μακροφυσικής στον τομέα της μικροφυσικής· τό βήμα αυτό τό είχε προετοιμάσει από μερικές δεκαετίες ο παραγκωνισμός της μηχανικής από την ηλεκτροδυναμική. Η νέα πρωτοκαθεδρία της μικροφυσικής συνεπαγόταν μιά προκαταβολική απόφαση ως προς τό ίδιο τό περιεχόμενο της σκέψης, αφού στο πλαίσιο της μικροφυσικής ή κλασική αντίληψη για την ὕλη και την οὐσία μπορούσε να θεματοποιηθεί άμεσα και να άμφισβητηθεί εύκολότερα. Πράγματι, ή νέα επιστημολογική περικωπή της μικροφυσικής συμπορεύθηκε με μιά δυναμοποίηση της έννοιας της ὕλης, ή οποία στην κυριολεξία σήμαινε τη χαριστική βολή εναντίον της έννοιας της οὐσίας. Ένα σώματιο έχει βέβαια μάζα, όμως άπ' αυτό δέν μπορούμε

καί νά συμπεράνουμε ὅτι ἔχει πάγια οὐσία. Γιατί ἂν μεταβληθεῖ σέ ὠστινοβολία, συνεχίζει νά ὑπάρχει ὡς ἐνέργεια, δέν μπορεῖ ὅμως νά ἐπαναγνωρισθεῖ ὡς αὐτό τό συγκεκριμένο σωματίο οὔτε καί ἐπανέρχεται στήν πρότερη κατάστασή του, σέ περίπτωση πού ἡ ὠστινοβολία θά μεταβαλλόταν καί πάλι σέ σωματίο. Μποροῦμε ἐδῶ νά μιλήσουμε ἀπλῶς γιά δομή μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν ὑπάρχει κάποιος σταθερός πυρήνας, παρά μόνον ιδιότητες, ἀπό τήν ἐκάστοτε συναρμογή τῶν ὁποίων προκύπτει ἡ ἐκάστοτε δομή. Ἡ μικροφυσική ὕλη ἀντικαθίσταται λοιπόν ἀπό σχέσεις καί μορφές. Ὅμως ἡ κένωση τῆς ὕλης ἀπό κάθε οὐσία ἀναγκαστικά καταλήγει στήν κατ' ἀρχήν μετατρεψιμότητα τῆς ὕλης σέ ἐνέργεια. Τώρα ἐκλείπει ἡ διαρχία τῶν οὐσιῶν, τήν ὁποία δεχόταν ἡ κλασσική φυσική ὅταν διέκρινε ἀνάμεσα σέ σταθμητή ὕλη καί σέ ἀβαρή ἐνέργεια· ἡ ἐνέργεια ἔχει μάζα, καί ἡ μάζα μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ ἐνέργεια, ἐπομένως δέν χρειάζονται πιά δύο ξεχωριστοί νόμοι διατήρησης, ἓνας γιά τή μάζα καί ἓνας γιά τήν ἐνέργεια. Ἡ σχετικοποίηση τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης, ἡ ὁποία ἦταν ἀναγκαῖο ἐπαιόλουθο τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ παραμερισμοῦ τῆς οὐσίας, εἶχε καί μιάν ἄλλη σοβαρή συνέπεια. Ἡ φυσική ἔπρεπε τώρα νά δεχθεῖ δίπλα στήν ἔννοια τῆς ὕλης καί τήν ἔννοια ἐνός πεδίου ὡς ἐνός δεύτερου εἶδους φυσικῆς πραγματικότητας, χάρις στήν ὁποία ἐπιτυγχάνεται ἡ σύνδεση τῶν ὑλικῶν σωματιδίων. Μέ ἀφετηρία τήν ταυτότητα ὕλης καί ἐνέργειας καί πᾶν στή βάση τῶν ἤδη διατυπωμένων νόμων τοῦ ἡλεκτρισμοῦ, τοῦ μαγνητισμοῦ καί τῆς βαρύτητας φαίνεται πιά δυνατή μιὰ καθαρή φυσική τοῦ πεδίου, μολονότι ἡ ἐπιστημονική πρακτική στή φυσική τίς πιό πολλές φορές εἶναι ἀναγκασμένη νά ἐμμείνει στή διαρχία ὕλης καί πεδίου. Ἡ ἰδέα ἐνός πεδίου, μέσα στό ὁποῖο δροῦν δυνάμεις καθ' αὐτές ἀμορφες δημιουργώντας συνεχῶς προσωρινές μόνο κρυσταλλώσεις καί διατάξεις, σημαίνει τήν ὀριστική ἀποκοπή ἀπό τήν ἀστυκή ἀντίληψη τῆς ἁρμονίας, δηλαδή τήν ἀντίληψη ἐνός εὐτακτοῦ κόσμου ἀπτῶν μορφῶν καί πραγμάτων, πού βρίσκονται βέβαια σ' ἓνα γίγνεσθαι, ἀλλά μέσα στή δυναμική τους κίνηση ὑπακούουν σέ ὀρισμένους νόμους, οἱ ὁποῖοι ἐμποδίζουν τόν ἐκφυλισμό τοῦ γίγνεσθαι σέ ἀμορφία. Ἀντίθετα, οἱ δυνάμεις ἢ οἱ μορφές ἐνεργείας πού ἐκδιπλώνονται μέσα στό πεδίο δέν μποροῦν νά ἐγγυηθοῦν τή δημιουργία καμμιᾶς μορφῆς ἱκανῆς νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀστυκές μορφολογικές ἀπαιτήσεις. Ἡ ἐνότητα τοῦ πεδίου δέν ὀφείλεται στήν ἁρμονική συνάρπεια τῶν μορφῶν καί τῶν πραγμάτων, ἀλλά σέ μιὰ νομοτέλεια πού

νοεῖται περισσότερο μαθηματικά παρά ὄντολογικά: γιατί ἐκφράζει ὄχι μίαν αὐστηρά αἰτιώδη καί πάντοτε προβλεπτή συμπεριφορά πραγμάτων μέ πάγια οὐσία, ἀλλά συνίσταται σέ μαθηματικούς τύπους ὅπου ἀποτυπώνονται σχέσεις οἱ ὁποῖες, ὅπως λέγεται, βρίσκονται στή βάση τῶν μακροφυσικῶν καί μικροφυσικῶν φαινομένων καί μέ τήν ἔννοια τούτην ἔχουν χαροκτῆρα καθαρά νοητικό ἤ, ὑπερβατικό. Καθώς εἶναι ἀφηρημένη καί ἰδεατή, τούτη ἡ μαθηματική νομοτέλεια ἀνταποκρίνεται στήν ἐπικράτεια τῶν καθαρῶν χρωμάτων καί μορφῶν, τῆς ὁποίας τήν ὑπαρξή εἵκαζαν μερικοί μοντέρνοι ζωγράφοι πίσω ἀπό τόν φαινόμενο κόσμο.

Ἡ κατάλυση τῆς οὐσίας, ὅπως τήν ἐπιχείρησε ἡ μικροφυσιική, ἔθεσε γνωσιοθεωρητικά καί ἐπιστημολογικά προβλήματα, ἡ λύση τῶν ὁποίων κλόνισε ἀκόμα περισσότερο τή συνοχή καί τά καθαρά περιγράμματα τῆς ἀστυκῆς κοσμοεικόνας. Τά προβλήματα τούτα ἦσαν πρό παντός ἡ ἀναλυσιμότητα ἢ μή ἀναλυσιμότητα τῶν στοιχειωδῶν διαδικασιῶν, ἡ ἐνέργεια τῶν φυσικῶν ἐρμηνειῶν καί ἡ ἔννοια καί τά ὅρια τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητας. Εὐκολα μπορούμε νά μαντέψουμε γιατί ἡ ἀναλυσιμότητα τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν φαίνεται προβληματική μετά τόν παραμερισμό τῆς οὐσίας. Μονάχα οὐσίες μπορούν ἀνά πάσα στιγμή νά ὀρισθοῦν ὡς πρός ὅλες τους τίς ἐπόψεις, ἐνῶ τά στοιχειώδη σωματίδια ἀποτελοῦν δομές ἢ σύνολα σχέσεων, εἶναι κυματοπεδία μέ ὀρισμένες δυνατότητες. Οἱ σχέσεις ἀπροσδιοριστίας ἐκφράζουν τή μή ἀναλυσιμότητα τῶν στοιχειωδῶν διαδικασιῶν μέ τή γενική μορφή ὅτι δέν μπορούμε νά μετρήσουμε ταυτόχρονα καί μέ ἀκρίβεια δύο μεγέθη συναφῆ μεταξύ τους, ὅπως λ.χ. τή θέση καί τήν ταχύτητα, ἀλλά μόνον ἓνα κάθε φορά. Μία ἀκόμη λογική συνέπεια τῆς κατάλυσης τῆς οὐσίας εἶναι τελικά καί ἡ ἀρχή τῆς συμπληρωματικότητας, μέ τή βοήθεια τῆς ὁποίας ἡ μοντέρνα φυσική προσπαθεῖ νά συνδέσει πράγματα καθ' αὐτά ἀντιτιθέμενα: γιατί μονάχα ὑπό ἐπόψεις συμπληρωματικές μπορεί νά συλληφθεῖ κάτι, τό ὁποῖο ὡς πρός ὀρισμένες του ιδιότητες εἶναι σωματίο καί ὡς πρός ὀρισμένες ἄλλες κύμα. Τό γεγονός, ὅτι μετά τόν παραμερισμό τῆς οὐσίας δέν μπορούσε πιά νά γίνει κατανοητή ἡ ὑφή τῶν φυσικῶν φαινομένων μέ τή βοήθεια σαφῶν (τουλάχιστον κατά τά συνηθισμένα κριτήρια) ἐννοιῶν καί παραστάσεων, σήμαινε καί τό τέλος τῆς ἐνέργειας. Γιά νά περιγραφεῖ ὁ μικροφυσιικός κόσμος ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν νοητικές κατηγορίες ἀντικείμενες ὄχι μόνο στίς ιδέες τῆς κλασσικῆς φυσικῆς, ἀλλά καί σέ πανάρχαιες συνήθειες τῆς

σκέψης. 'Από τήν άποψη τούτην ή μετάβαση από τήν κλασσική στη μοντέρνα φυσική επιτρέπεται νά χαρακτηρισθεῖ ως μετάβαση από τήν αυτονόητη ενάργεια στην αναπόδραστη άφαίρεση. 'Η άπώλεια τής ενάργειας έγινε μέ τή σειρά της ακόμα πιο αίσθητή μέ τή διαμφισβήτηση, τή χαλάρωση ή τή μεθερμηνεία τής άρχῆς τής αίτιότητας. 'Ενάργεια καί αίτιότητα συνδέονταν στενά στην άστυκή αντίληψη — άλλωστε μιά πρώτη έκδοχή τής ιδέας τής άρμονίας, πού άσκησε έξαιρετική επίδραση μέσα στην ιστορία τών ιδεών, ήταν ή ίδια ή μηχανιστική καί αυστηρά αίτιώδης κοσμοεικόνα. 'Η άποδοχή τής αίτιότητας καί τής νομοτέλειας στήριζε τήν ιδέα εκείνη τής τάξης, ή όποία επί αιώνες επιστρατεύθηκε έναντίον του φεουδαλικού «χάους» στη φύση καί στην ιστορία, καί γι' αυτό άνῆκε στην έδραία παρακαταθήκη καί στο δοκιμασμένο όπλοστάσιο τής άστυκής ιδεολογίας, μολοντί μερικές φορές ή αντίθεση προς τόν ντετερμινισμό τών άθείστων καί τών ύλιστών έβαζε όρια στην ισχύ καί στην αυστηρότητά της. 'Ακριβώς ή κατανοητή σ' εκείνη τήν ιστορική στιγμή έντύπωση, ότι ή σχετικοποίηση ή ή άρνηση τής κλασσικής άρχῆς τής αίτιότητας θά κατέφερε σκληρό πλήγμα στην άπειλή του ύλισμου καί του ντετερμινισμού, ώθησε όρισμένους πρωτοπόρους τής μοντέρνας φυσικής νά αποδιαρθρώσουν θεμελιώδεις προϋποθέσεις τής άστυκής αντίληψης για τή φύση καί νά επιβοηθήσουν τήν επικράτηση ενός σχήματος σκέψης ανταποκρινόμενου στα δεδομένα τής μετααστικής εποχής, έφ' όσον έδω ή αίτιώδης τάξη καί ή προβλεψιμότητα τών διαδικασιών ύποχωρούσε μπροστά στην άνοιχτή δυνατότητα, τήν άπεριόριστη κινητικότητα καί τόν αίφνίδιο χαρακτήρα του επί μέρους συμβάντος. Καί σέ σχέση μέ τό ζήτημα τής αίτιότητας ή στροφή προς τή μυφοφυσική υπῆρξε αποφασιστική. 'Εδω τό αδιάλειπτο καί συνεχές γίνεσθαι έμποδίζεται από τήν παρεμβολή στοιχειωδών ένεργημάτων, τά όποία δέν είναι δυνατόν νά παρατηρηθούν, όμως διαρρηγνύουν τήν αίτιώδη συνάφεια ανάμεσα σέ διαδοχικές παρατηρήσεις. 'Υπό τίς συνθήκες αυτές ή αίτιώδης νομοτέλεια άντικαθίσταται άναγκαστικά από μιά νομοτέλεια άπλως στατιστική, ή όποία μάς λέει τί συμβαίνει γενικά στη φύση, όχι όμως καί τί θά συμβεί σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Τέλος, ή ολοκληρωτική κατάλυση τής ούσίας συνοδεύθηκε από μιά βαθύτατη μεταβολή τής χωροχρονικής αίσθησης του κόσμου. 'Όπως είπαμε, ή κατάλυση τούτη απέληξε στην ταύτιση μάζας καί ύλης,

ἐνέργειας καί κίνησης, πράγμα πού ἔκαμε βέβαια τό σύμπαν ἁμορφο, ἀλλά καί ἐνιαῖο σέ βαθμό ἀδιανόητο ὥς τότε. Ἡ ἐνότητα τούτη ἔγινε ἐφικτή ἐπειδή τά βασικά μεγέθη τῆς φυσικῆς, παύοντας νά εἶναι οὐσίες, ἔχασαν τόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τους καί ἔτσι μποροῦσαν κατ' ἀρχήν νά μετατραποῦν τό ἓνα στό ἄλλο. Ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρας τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου δέν ἦταν δυνατόν ν' ἀποτελέσει ἐξαίρεση, ἐφ' ὅσον συνδεόταν κι αὐτός μέ τήν ἀποδοχή πάγιων πραγμάτων κινουμένων μέσα στόν χῶρο καί στόν χρόνο χωρίς νά χάνουν μέρος τῆς οὐσίας τους. Στήν κλασσική φυσική κάθε πράγμα ἔπιανε ὀρισμένο ὄγκο μέσα στόν χῶρο, ὁ ὁποῖος συνδεόταν ἀναπόσπαστα μέ τό πράγμα καί ἦταν ἀνεξάρτητος ἀπό τόν ἐκάστοτε παρατηρητή· ἔτσι οἱ παρατηρήσεις διεξάγονταν δίχως νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν τό μέγεθος «χρόνου» καί φαινόταν αὐτονόητο ὅτι οἱ παρατηρήσεις ἢ τά συμβάντα μποροῦν νά λαμβάνουν χώρα ἀπολύτως ταυτόχρονα. Ἡ παγιότητα τοῦ πράγματος ὡς οὐσίας καί ἡ χωριστή μέτρηση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου ἦσαν λοιπόν οἱ δύο ὀψεις τοῦ ἴδιου νοήματος, γι' αὐτό καί ἡ ἰδέα τοῦ χωροχρονικοῦ συνεχοῦς γεννήθηκε ἀναγκαστικά ὅταν τά σώματα μετατράπηκαν σέ συμβάντα ἢ σέ δομές δίχως οὐσία. Ἄν κατά τήν παρατήρηση ὄγκων μέσα στόν χῶρο δέν γίνεται πιά ἀφαίρεση ἀπό τόν χρόνο, ἂν δηλαδή δίδεται τό χρονικό σημεῖο, κατά τό ὁποῖο τοῦτος ἢ ἐκεῖνος ὁ ὄγκος βρίσκεται σέ τούτην ἢ σ' ἐκείνη τήν κατάσταση, τότε ὁ ἐκάστοτε ὄγκος πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς συμβάν, δηλαδή ὡς κάτι πού διαδραματίζεται ἢ ἐκδιπλώνεται μέσα στόν χρόνο ἔτσι κι ὄχι ἀλλιῶς. Ἐδῶ δέν πρόκειται πιά γιά τόν ἀπλό προσδιορισμό τῆς θέσης ἑνός σώματος μέσα στόν χῶρο, παρά οἱ τρεῖς συνιστώσες τῆς μέτρησης τοῦ χώρου μαζί μέ τή συνιστώσα τῆς μέτρησης τοῦ χρόνου προσδιορίζουν τή θέση ἑνός συμβάντος μέσα στό χωροχρονικό συνεχές. Ἡ τετραδιάστατη γραμμή τοῦ σύμπαντος ἀποτελεῖ ἀδιάκοπη ἀκολουθία συμβάντων, ὅπου ἡ ἐνότητα χώρου καί χρόνου δείχνει τή δομή τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν συμβάντων. Ἀπό τή στιγμή πού χῶρος καί χρόνος παύουν νά θεωροῦνται ἀπόλυτα καί ἐπομένως χωριστά μεταξύ τους μεγέθη, γίνεται καί ἡ ὕλη ἀκολουθία συμβάντων — ἀλλά καί ἀντίστροφα. Ἡ νέα ἀντίληψη γιά τήν ὕλη, ὅπως προέκυψε ἀναγκαστικά ἀπό τήν ὀλοσχερή κατάλυση τῆς οὐσίας, καί ἡ συγχώνευση χώρου καί χρόνου στό πλαίσιο ἑνός χωροχρονικοῦ συνεχοῦς ἀλληλεξαρτῶνται. Ἀκόμα περισσότερο: ἡ δομή τῆς ὕλης καί ἡ δομή τοῦ χωροχρόνου συναρτῶνται ἀξεχώριστα, ἐπειδή ἡ δεύτερη διαμορφώνε-

ται μέ τήν κατανομή τῶν μαζῶν καί τῶν ἐνεργειῶν ἐντός της, γι' αὐτό καί παρουσιάζει μεγάλη τοπολογική ποιότητα.

Ἐφ' ὅσον ἡ ἐνότητα χώρου καί χρόνου μέσα στό χωροχρονικό συνεχές συνεπάγεται *ipso facto* τήν ἐνότητα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου συνεχοῦς μέ τά ὅσα συμβάντα διαδραματίζονται ἐντός του, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χώρος ἢ χρόνος δίχως συμβάντα, δηλαδή ἔξω ἀπό τό σύμπαν. Ὁ χώρος καί ὁ χρόνος δημιουργοῦνται καί ὑφίστανται ἐκεῖ ὅπου συμβαίνει κάτι, στήν ἐνότητά τους ἀποτελοῦν τό πλαίσιο, μέσα στό ὁποῖο ἐντάσσονται τά συμβάντα — ἡ ἀκριβέστερα: ἡ τάξη τῶν συμβάντων συμπίπτει μέ τή χωροχρονική τάξη. Μποροῦμε βέβαια νά φαντασθοῦμε ὅτι πάνω στή βάση μιᾶς καί μόνης ἐξίσωσης, ἡ ὁποία θά περιεῖχε τόν χρόνο ὡς τέταρτη μεταβλητή, μποροῦν νά ἐπιχειρηθοῦν ἀπειρες διαφορετικές περιγραφές τοῦ ἴδιου συμβάντος καί ὅτι ἀπό μίαν ἀπειρή σειρά τέτοιων ἐξισώσεων θά μποροῦσε νά προκύψει μιά συνολική περιγραφή τοῦ χωροχρονικοῦ συνεχοῦς. Ὅμως ἡ πραγματικότητα, τήν ὁποία ἔχουμε ν' ἀντιμετωπίσουμε συγκεκριμένα, εἶναι ἐκείνη τοῦ ἐκάστοτε παρατηρητῆ πού εἶναι σέ θέση νά ἀντιληφθεῖ καί νά περιγράψει τά συμβάντα μονάχα ἀνάλογα μέ τή σχετική του θέση. Αὐτό σημαίνει κανονική κατάτμηση τοῦ χρόνου σέ διαφορετικούς, ἀνεξάρτητους μεταξύ τους χρόνους, οἱ ὁποῖοι κατά κάποιον τρόπο κολυμποῦν ὁ ἓνας δίπλα στόν ἄλλο μέσα στό χωροχρονικό συνεχές δίχως νά συναντιοῦνται ποτέ. Ἀπό τή σκοπιά του βέβαια ὁ κάθε παρατηρητής κλίνει νά μεταφέρει τόν δικό του χρόνο σέ ὅλο τόν χώρο (καί ἔτσι συνεχίζει νά χωρίζει τόν χώρο ἀπό τόν χρόνο, ἂν καί ὁ χωρισμός αὐτός γίνεται διαφορετικά σέ κάθε σύστημα ἀναφοῶς), ὅμως θά εἶχε τό δικαίωμα νά κάμει κάτι τέτοιο μόνον ἂν δέν ὑπῆρχε ἀνώτατο ὄριο στήν ταχύτητα τῶν σημάτων. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς σταθερῆς, πεπερασμένης καί ἀνυπερβλήτης ταχύτητας τοῦ φωτός ἐρμηνεύθηκε ἔτσι ἀναγκαστικά ὡς ἀποφασιστικό ἐπιχείρημα ἐνάντια στή δυνατότητα μιᾶς ἀπόλυτης ταυτοχρονίας συμβάντων ἀπομακρυσμένων μεταξύ τους μέσα στόν χώρο, ὅπως καί ἐνάντια στόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τοῦ χρόνου γενικά. Ἐτσι, ἡ χρονική ἀκολουθία τῶν συμβάντων ἐξαρτᾶται ἀπό τή σχετική θέση τοῦ παρατηρητῆ, δηλαδή δέν ἀποτελεῖ ἀντικειμενική σχέση μεταξύ τῶν ἰδίων τῶν συμβάντων. Ἡ ταυτοχρονία συμβάντων ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐπιλογή ὀρισμένου συστήματος ἀναφοῶς, δηλαδή ὑφίσταται μονάχα μέσα στό ἴδιο σύστημα ἀναφοῶς καί δέν μπορεῖ νά γίνει δεκτή ὡς πρός συστήματα ἄσχετα μεταξύ τους. Ἀπόλυτο σύ-

στημα ἀναφορᾶς δέν ὑπάρχει, γι' αὐτό καί οἱ κινήσεις μποροῦν νά περιγραφοῦν μονάχα σέ σχέση ἢ μία μέ τήν ἄλλη. Τό ζητούμενο στήν περίπτωση αὐτήν εἶναι νά συγκριθοῦν μεταξύ τους τά κομμάτια τοῦ κάποτε ἐνιαίου καί ἀπόλυτου χρόνου.

Τούτη ἡ κατάτμηση τοῦ χρόνου συνεπιφέρει δύο πράγματα σημαντικότερα γιά τήν προβληματική μας. Πρῶτον, ὁ χρόνος χωροποιεῖται, καθώς συνδέεται μέ τίς συντεταγμένες τοῦ χώρου. Κάθε σύστημα ἀναφορᾶς ἔχει τόν δικό του χρόνο, ὁ ὁποῖος ἐξαρτᾶται ἀπό τόν τόπο του καί ἀπό τήν ταχύτητα τῆς κίνησής του· τά ρολόγια πηγαίνουν ἀλλιῶς ἀνάλογα μέ τό ἐκάστοτε πεδίο βαρύτητας, καί μάλιστα τόσο ἀργότερα ὅσο περισσότερο ἡ ταχύτητά τους πλησιάζει τήν ταχύτητα τοῦ φωτός. "Ο,τι χρησιμοποιεῖται ἐκάστοτε ὡς μέτρο χρόνου μπορεῖ λοιπόν γενικά νά ἀναχθεῖ σέ μέγεθος τοῦ χώρου. Δεύτερον, ὁ χρόνος μπορεῖ —ἀκριβῶς λόγῳ τῆς χωροποίησής του— νά διασταλεῖ ἢ νά συσταλεῖ. Ἀρχικά διαστέλλεται τό παρόν, ἐφ' ὅσον ἐκλείπει ἡ ἀπόλυτη ταυτοχρονία συμβάντων ἀπομακρυσμένων μεταξύ τους μέσα στόν χώρο: ἐνῶ στό πλαίσιο τῆς γραμμικῆς ἀντίληψης γιά τόν χρόνο τό παρόν θεωροῦνταν ὡς ἀπειροελάχιστη στιγμή ἀνάμεσα στό παρελθόν καί στό μέλλον, τώρα ἀποκτᾶ χρονική ἔκταση ἀντίστοιχη μέ τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στόν παρατηρητή καί στό παρατηρούμενο συμβάν. Τό παρελθόν καί τό μέλλον μποροῦν μέ τή σειρά τους νά νοηθοῦν ὡς παρόν ἐπειδή δέν βρίσκονται πάνω στήν εὐθεία γραμμή τῆς ἀντικειμενικῆς διαδρομῆς τοῦ χρόνου, παρά ἀποτελοῦν, ἀκριβῶς ὅπως καί τό παρόν, διαφορετικά σημεία τοῦ χωροχρονικοῦ συνεχοῦς καί ὡς τέτοια συνυπάρχουν. Ἡ κατεύθυνση καί ἡ ταχύτητα τῆς κίνησης μέσα στό χωροχρονικό συνεχές καθορίζει ἂν κανείς θά συναντηθεῖ μέ τό παρόν, τό παρελθόν ἢ τό μέλλον. Ἄν δέν ἦταν ἔτσι, τότε θά ἔπρεπε νά κατανοήσουμε τό φυσικό γίνεσθαι δυναμικά, δηλαδή ὡς κίνηση μέσα στόν τρισδιάστατο χώρο. Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας θεωρεῖ ὅμως, ὅπως διασκήρυξε καί ἡ ἴδια, τή «στατική» θεώρηση τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι, ὡς τετραδιάστατου χωροχρονικοῦ συνεχοῦς, «ἀντικειμενικότερη» ἀπό τή «δυναμική», καί ἀπό τήν ἀποψη αὐτή μᾶς ὑποβάλλει τήν ἰδέα ἐνός ἐλεατικοῦ Εἶναι, μέσα στό ὁποῖο σκόρπια θραύσματα χρόνου κινοῦνται πρός διαφορετικές κατευθύνσεις, διασταυρώνονται ἢ ἀπομακρύνονται τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο — χωρίς ὅμως νά μεταβάλλεται ἔτσι τό γεγονός ὅτι ὅλα, ὅσα μποροῦν νά ὑπάρξουν, ὑπάρχουν ἤδη καί ὅτι μέ τήν ἔννοια αὐτή τό Εἶναι παραμένει ἀμετάβλητο. Ἀσφαλῶς στό

πλαίσιο τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας δέν μπορεί νά γίνει λόγος γιά κάποιον χῶρο, ὁ ὁποῖος οἶονεῖ θά κατάπινε τόν χρόνο: ὁ χῶρος εἶναι ἐξ ἴσου λίγο ἀπόλυτος ὅσο καί ὁ χρόνος, δηλαδή συγκροτεῖται καί διασπᾶται ἀνάλογα μέ τήν ἐκάστοτε κατανομή τῆς μάζας καί τῆς ἐνέργειας, δηλαδή ἀνάλογα καί μέ τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο συγκροτεῖται καί διασπᾶται ἐκάστοτε ὁ χρόνος. Παρ' ὅλα αὐτά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ διάσπαση τοῦ χῶρου φαίνεται πιά κατανοητή ἀπό μιάν ἀντιστροφή τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία συντελεῖται ἐξ αἰτίας τῆς κατάτμησής του σέ πολλούς χρόνους μέσα στό χωροχρονικό συνεχές. Ἡ ἀτελής αὐτή εἰκόνα μπορεί ἴσως νά κάνει ἀντιληπτό γιατί ἡ μοντέρνα φυσική ἄνοιξε μέ τήν ἐργασία της τόν δρόμο γιά τήν ἴδια ἀλλαγή τῆς αἰσθήσης τοῦ κόσμου ὅπως καί τό μοντέρνο μυθιστόρημα ἢ οἱ μοντέρνες εἰκαστικές τέχνες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ,
Ο ΕΚΠΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΖΩΗΣ
ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΥ-
ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΚΕΨΗΣ

1. ΜΕΘΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπὸ τὸ ἀναλυτικό-συνδυαστικό συντελέσθηκε στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα ὅπως καὶ ὁ παραμερισμὸς τοῦ κλασσικοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀπὸ τὴ μαζικὴ δημοκρατία — καὶ ὁ παραμερισμὸς τοῦτος πραγματοποιήθηκε μὲ τὴ σειρά του συχνότατα ὡς μεθερμηνεία καὶ ἀλλαγὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, κι ὄχι πάντοτε ὡς ἀνοιχτή, καὶ προγραμματικὴ σύγκρουση μεταξὺ τους. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἦταν σύμπτωση, οὔτε καὶ πρόκειται ἀπλῶς γιὰ δύο χρονικὰ παράλληλες διαδικασίες παρὰ γιὰ μιὰ βαθειὰ δομικὴ ἀντιστοιχία, τὴν ὁποία ἐδῶ καταγράφουμε μόνο χωρὶς νὰ θέτουμε τὸ μεθοδολογικὰ ἀκανθῶδες καὶ ἴσως ἄγονο ζήτημα τῶν γενετικῶν παραγόντων καὶ προτεραιοτήτων. Στὸ ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης ἐκφράσθηκε ἰδεατὰ ὁ τρόπος λειτουργίας τοῦ κοινωνικοῦ ἐκείνου σχηματισμοῦ, ὁ ὁποῖος βαθμηδὸν ἐπικάλυψε ἢ ἀπορρόφησε ἐκεῖνον, μέσα στὸν ὁποῖο κυριαρχοῦσε ἡ ἀστυκὴ τάξη καὶ ὅπου ὁ φιλελευθερισμὸς κατανοοῦνταν καὶ ἀσκοῦνταν κυρίως μὲ τὴν ἔννοια πού τοῦ ἔδινε ἡ ἀστυκὴ τάξη. Ἡ κατευθυντήρια ἰδέα τῶν κατ' ἀρχὴν ἰσότιμων ἑσχατῶν στοιχείων ἢ ἀτόμων, πού ὅλα τους βρίσκονται πᾶνω σ' ἓνα ἐπίπεδο καὶ μποροῦν νὰ συνδυασθοῦν μεταξὺ τους αὐθαίρετα καὶ ἀδιάκοπα, πράγματι ἀπέδιδε ἐπαρκῶς μιὰ κοινωνικὴ πραγματικότητα, ὅπου ἀνθρώπινα ἄτομα ἰσότιμα ἀπὸ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀποψὴ μποροῦν καὶ τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ ἀναλάβουν ὡς τέτοια, δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἄλλη κοινωνικὴ προϋπόθεση, διαφορετικούς ἐκάστοτε κοινωνικοὺς ρόλους δίχως νὰ τίθενται κατ' ἀρχὴν ὁριστὴν κινητικότητά τους καὶ στὸ παιγνίδι τῶν συνδυασμῶν πού αὐτὴ καθιστᾷ δυνατό. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη ἦταν ὁλότελα ξένη στὸν ἀστικό φιλελευθερισμό, δηλαδή στὸν φιλελευθερισμό πρὶν ἀπὸ τὴ μαζικοδημοκρατικὴ του μεθερμηνεία, καὶ μάλιστα καταπολεμήθηκε ἤδη στίς πρώιμες μορφές της ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς φιλελευθέρους. Ὁ ἀστικός

άτομικισμός γνώριζε όρια, τά όποια πρωτοέγιναν όρατά όταν άρχισαν νά πέφτουν. 'Η φυσική άτομικότητα καθ' αυτή δέν αποτελοῦσε έπαρκή όρο γιά τήν πολιτική καί κοινωνική, κι οὔτε κέν γιά τή νομική ίσοτιμία όλων τών άτομων. Αυτό άρχιζε ήδη από τή δομή τής οικογένειας, ή όποια βέβαια δέν ήταν πιά ή μεγάλη πατριαρχική οικογένεια, δηλαδή ή «οῖκος» τής *societas civilis*, ώστόσο είχε μία κεφαλή καί καθόριζε λίγο-πολύ άκριβώς τούς ρόλους τών μελῶν τής, έτσι ώστε αυτή —καί όχι τό κάθε μεμονωμένο φυσικό άτομο— λογίζεταν ως τό κάτταρο τοῦ κοινωνικοῦ οργανισμοῦ. Στο πολιτικό επίπεδο τούτη ή δομή τής οικογένειας έβρισκε τήν αντίστοιχία τής στό γεγονός ότι πολιτικά δικαιώματα είχαν ως επί τό πλείστον μονάχα οί κεφαλές τών οικογενειῶν, αλλά καί πάλι όχι άναγκαστικά όλες, παρά κυρίως ή αποκλειστικά όσες κατεῖχαν όρισμένη ιδιοκτησία. 'Ακόμη καί όπου ή κύκλος τών κατόχων πολιτικῶν δικαιωμάτων δέν ήταν πολύ στενός, ή αστικός φιλελευθερισμός είχε σαφή όλιγαρχικά γνωρίσματα, τά όποια στήν εποχή πρίν από τήν άσυγκράτητη στροφή πρὸς τή μαζική δημοκρατία πρόβαλλαν άπροκάλυπτα στίς διαμάχες γύρω από τό εκλογικό δικαίωμα. 'Εδῶ οί διαφορές ήσαν προφανῶς διαφορές οὔσιας, καί οί κοινωνικές ιεραρχήσεις έμφράζανε άκριβώς τοῦτες τίς διαφορές οὔσιας. 'Η επικράτηση τοῦ καθαρά λειτουργικοῦ κριτηρίου έγινε δεκτή μοναχά πάνω στή βάση τής κατ' άρχήν κοινωνικῆς, πολιτικῆς καί νομικῆς ισότητος όλων τών άτομων ως άτομων. Γιατί μονάχα πολύτως ίσα άτομα μπορούν νά έναλλαγοῦν μεταξύ τους σέ διαφορετικές λειτουργίες, μονάχα τέτοια μπορούν νά παίξουν μεταξύ τους έναλλασσόμενα συνδυαστικά παιχνίδια. 'Επρεπε νά έμφανισθεῖ ή μαζική δημοκρατία, ή τουλάχιστον νά διαγραφεί ως πραγματική δυνατότητα, γιά νά μπορέσει κανείς νά διανοηθεῖ μία κατάσταση, μέσα στήν όποια επικρατοῦν τά λειτουργικά κριτήρια καί τά πάντα μπορούν νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα.

'Ο αστικός φιλελευθερισμός έπαισχε από μία βασική αντίφαση: από τή φύση του ήταν όλιγαρχικός, συνάμα όμως ήταν υποχρεωμένος νά εκδιπλωθεῖ πολιτικά σέ μία (σχηματιζόμενη) μαζική κοινωνία, ή όποια αποτελοῦσε τήν *conditio sine qua non* τής ἴδιας του τής ύπαρξης. 'Ομως ή μαζική κοινωνία τραβοῦσε πρὸς τή μαζική δημοκρατία, κι αυτό έκανε τήν αντίφαση ακόμα έντονότερη. Στόν βαθμό πού ή βιομηχανική μαζική κοινωνία παραμέριζε τά τελευταία κατάλοιπα τής *societas civilis* καί έδραιωνόταν, διαγράφονταν όλο καί καθαρότερα τά

περιγράμματα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, μέχρις οὗ ἡ μαζική κοινωνία καί ἡ μαζική δημοκρατία συγχωνεύθηκαν πάνω σέ τεχνολογικά προηγμένη οἰκονομική βάση. Τοῦτες τίς φάσεις στήν εξέλιξη τῆς μαζικῆς κοινωνίας (καί συνάμα τῆς βιομηχανίας καί τῆς οἰκονομίας ἐν γένει) πρέπει νά τίς ἔχουμε συνεχῶς κατά νοῦ προκειμένου νά συλλάβουμε τά εἰδοποιά γνωρίσματα καί τήν ιστορική πορεία τοῦ ἀστυκοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τό γεγονός, ὅτι μέσα ἀπό διάφορες μεθερμηνεῖες καί κάθε εἶδους προσαρμογές τελικά ἀπορροφήθηκε ἀπό τή μαζική δημοκρατία καί σήμερα κατορθώνει νά διασώζεται μονάχα σέ περιθωριακά ζητήματα, διόλου δέν ἀποδευκνύει ὅτι ἐξ ἀρχῆς καί ἐξ αἰτίας τῶν ἐσώτερων ροπῶν τοῦ ἦταν προορισμένος γιά κάτι τέτοιο, ὅτι δηλαδή τά ὀλιγαρχικά του γνωρίσματα ἦσαν ἀπλῶς ἀμελητέες ιδιότητες ἢ μικροατέλειες. Ὅμως αὐτό εἴμαστε σέ θέση νά τό διαπιστώσουμε μονάχα ὅταν διακρίνουμε καθαρά τόν συγκεκριμένο κοινωνικό καί ιστορικό χαρακτήρα τοῦ ἀστυκοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀπό τήν ἀόριστη κανονιστική ἔννοια τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ὁποία χρησίμευσε ὡς ἀγωγός τῶν μεθερμηνειῶν καί τῶν προσαρμογῶν πού ἀναφέραμε παραπάνω. Στόν βαθμό πού ὁ φιλελευθερισμός μεθερμηνεύεται ὑπό μαζικοδημοκρατική ἔννοια, ὅ,τι ἀπομένει ἀπό τή συγκεκριμένη ιστορική σημασία του χαρακτηρίζεται ὡς «συντηρητισμός» καί καταδικάζεται μέ ἀντίστοιχη ζέση ἀπό τούς υπερασπιστές τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὅποτε βέβαια ἡ ἔννοια τοῦ συντηρητισμοῦ χάνει τή συγκεκριμένη ιστορική της ἀναφορά καί γίνεται πολεμικό σύνθημα. Ἐπίσης πολεμικά, δέν καί αὐτήν τή φορά μέ θετικές συμπαραδηλώσεις, χρησιμοποιεῖται καί ἡ ἔννοια τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὅπως κατανοεῖται στήν προοπτική τῆς μαζικῆς δημοκρατίας: μέ τήν ἔννοια αὕτη δηλαδή ὑποβάλλεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τώρα πιά κατανοήθηκε ἐπὶ τέλους τό «ἀληθινόν» νόημα αὐτοῦ φιλελευθερισμοῦ καί μετουσιώνεται σέ πράξη. Ἡ ἐπιλογή τῶν ὄρων εἶναι βέβαια καθ' αὐτήν ἀδιάφορη σέ μίαν ἐπιστημονική ἔρευνα, ἀρκεῖ οἱ ὄροι αὐτοί νά μήν ἔχουν πολεμική φόρτιση καί νά μήν εἶναι κατειλημμένοι ἐκ τῶν προτέρων, ἔτσι ὥστε ἡ χρήση τους νά ἰσοδυναμεῖ μέ ὁμολογία πίστεως. Μέ δεδομένη τή μαζικοδημοκρατική μεθερμηνεία τῆς ἔννοιας τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ὁποία σήμερα ἔχει κατά μέγα μέρος ἐπιβληθεῖ, φαίνεται λοιπόν σκοπιμότερο νά δηλώσουμε τή σαφή, ἀπό πραγματολογική τουλάχιστον ἀποψη, διαφορά ἀνάμεσα στήν κοινωνικοπολιτική ὑφή τῆς πρώτης καί τῆς ὁψίτης μαζικῆς κοινωνίας, χρησιμοποιώντας δύο διαφορετικές ἔννοιες καί ἐμμένοντας

στή διακυγή καί εὐσύννοπτη ἀντιπαράθεση (ἀστικοῦ) φιλελευθερισμοῦ καί (μετααστυκῆς) δημοκρατίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά πρέπει νά ἐξηγήσουμε ποιές ἱστορικές καί ἐννοιολογικές προϋποθέσεις ἔκαναν εὐλογη καί δυνατή τή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἔτσι ὥστε —ἀκόμα καί στήν περίπτωση τῆς πρόσφατης ταύτισης δημοκρατίας καί φιλελευθερισμοῦ, ὅπως αὐτή ἐπικράτησε στήν πάλαι ἐναντίον τοῦ «ὀλοκληρωτισμοῦ»— βασικές ἀντιθέσεις περιεχομένου παραβλέφθηκαν εἴτε ἐπίτηδες εἴτε ἐλαφρᾷ τῇ καρδίᾳ.

Γιά νά δώσουμε τήν ἐξήγησιν αὐτήν πρέπει νά ἀνατρέξουμε στούς πολεμικούς σκοπούς τῶν δημιουργῶν τῆς φιλελεύθερης θεωρίας. Τοῦτοι ἐδῶ στρέφονταν ἐναντίον τοῦ νομικοῦ καί ἠθικοῦ κώδικα τῆς *societas civilis*, ὁ ὁποῖος προέβλεπε τήν ὑποταγή τοῦ ἀτόμου σέ ὅσες δεσμεύσεις τοῦ ἐπέβαλλε ἡ κοινωνική του τάξη καί ὁ ὁποῖος στήριζε τίς ἱεραρχικές σχέσεις μεταξύ τῶν ἀτόμων στό γεγονός ὅτι αὐτά ἀνῆκαν σέ διαφορετικές κοινωνικές τάξεις (ἐννοεῖται ὅτι ἐδῶ ὁ ὅρος «τάξη» χρησιμοποιεῖται μέ τή σημασία πού εἶχε στό *ancien régime*, ἀντιστοιχεῖ δηλαδή στό *état, estate* ἢ *Stand*). Ἐπομένως οἱ ἐννοίες πού ἔπρεπε ν' ἀντιτάξει στόν κώδικα αὐτόν ὁποῖος ἤθελε νά τόν καταπολεμήσει ἦσαν: ἀτομικισμός καί ἰσότητα, δηλαδή ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἀπό ὅσες δεσμεύσεις τοῦ ἐπέβαλλε ἡ τάξη του καί συνάμα κατάργησις τῶν ἱεραρχικῶν ἐκείνων σχέσεων ἀνάμεσα στά ἄτομα, οἱ ὁποῖες ἀπέρρεαν ἀπό τίς δεσμεύσεις τοῦτες· ἡ ἰσότητα ὀφείλε ν' ἀποκατασταθεῖ ἀνάμεσα στά ἄτομα ὡς τέτοια, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἀνισότητα ἀφοροῦσε ἄτομα δεμένα σέ ὀρισμένη κοινωνική τάξη. Αὐτή ἡ ἀρχική ἐσωτερική συνάφεια ἀτομικισμοῦ καί ἐλευθερίας μπορούσε νά κατανοηθεῖ μέ τήν ἐννοία ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἦταν δυνατόν νά ὀλοκληρωθεῖ μονάχα ὅταν ὅλα τά ἄτομα γίνουν ἴσα μεταξύ τους. Ἐπειδή ἡ ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων δέν μπορούσε νά ἀποδειχθεῖ μέ ἱστορικά ἐπιχειρήματα, γιά νά θεμελιωθεῖ χρησιμοποιήθηκαν κατασκευές ὅπως τῆς φυσικῆς κατάστασης ἢ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, στίς ὁποῖες σύγχρονα κοινωνικοπολιτικά αἰτήματα προβλήθηκαν μέσα στίς ἀπαρχές τῶν κοινωνιῶν καί ἔτσι καθαγιασθήκαν. Ἐνάντια σέ ἀνθρωπολογικές ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες σκοπό τους εἶχαν νά στηρίξουν τίς κοινωνικές διακρίσεις τῆς *societas civilis*, τονίσθηκε ἐπὶ πλέον στόν 17ο καί στόν 18ο αἰ. ὅτι οἱ φυσικές καταβολές καί τά αἰσθήματα δέν διαφέρουν πολύ ἀπό ἄνθρωπο σέ ἄνθρωπο. Σ' αὐτές τίς πρώιμες ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς ἰδεολογίας καί τῆς πρακτικῆς τῆς *societas civilis*

λάνθαναν, από λογική άποψη τουλάχιστον, αίτήματα που μπορούμε, προκαταλαμβάνοντας τις έξελίξεις, να τά όνομάσουμε τόσο φιλελεύθερα όσο και δημοκρατικά. Έν πάση περιπτώσει, από την όξυνση αυτών των επιθέσεων — όξυνση και ως προς τη χρησιμοποιούμενη γλώσσα και ως προς τό περιεχόμενο της σκέψης — προέκυψαν σπέρματα δημοκρατικής σκέψης. Αυτό όμως έγινε συνειδητό μόνον αργότερα, για τόν άπλό λόγο ότι για τόν πρώιμο φιλελευθερισμό ήταν άδιανόητο ότι θά μπορούσε κάποιος να πάρει τις δημοκρατικές αρχές κατά λέξη ή ότι θά μπορούσε να δώσει σε φιλελεύθερες αρχές έννοια δημοκρατική. Ήταν βέβαια άυτονόητο ότι όλοι οί άνθρωποι είναι ίσοι και ελεύθεροι — έξ ίσου άυτονόητο ήταν όμως και ότι ό κύριος έχει δικαιώματα που ό υπηρέτης ούτε επιτρεπόταν ούτε και μπορούσε να έχει. Αυτό μπορεί να τό βρίσκει παράδοξο μονάχα όποιος θεωρεί τις σημερινές συνήθειες της σκέψης μας ως ύπεριστορικές κατηγορίες και επί πλέον δέν είναι άρκετά έξουκειωμένος μέ την ιστορική χρήση και μοίρα των έννοιών. Άρκει να θυμίσουμε ότι ή έννοια *populus* επί αίωνες σήμαινε αποκλειστικά τις κεφαλές των «οίκων» της *societas civilis* και κανείς δέν διανοήθηκε να χαρακτηρίσει ως «λαό» τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού.

Ήδη πρίν από τό 1789 ακούσθηκαν σποραδικά φιλελεύθεροι να κρούουν τόν κώδωνα του κινδύνου μπροστά στην «τυραννία» της δημοκρατίας· τις προειδοποιήσεις τους αυτές τις ύπαγόρευαν έν μέρει άναμνήσεις από όρισμένα φαινόμενα του άγγλικού έμφυλίου πολέμου και έν μέρει ή έμφάνιση μιās δημοκρατικής πολιτικής φιλολογίας, είτε ούτοπιστικής είτε έμπνεόμενης από τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου. Χειροπιαστή μορφή πήρε ή αντίθεση ανάμεσα σε φιλελεύθερη-άστική και δημοκρατική τοποθέτηση μέσα στην πορεία της γαλλικής Έπανάστασης, όταν οί δημοκράτες ζήτησαν από την κυβέρνηση τη διουγκτική ρύθμιση της οίκονομικής ζωής προς όφελος των άκτημόνων, χωρίς όμως να απαιτήσουν σε όλες τις περιπτώσεις ή έξ ολοκλήρου την κατάργηση της άτομικής ιδιοκτησίας. Τοῦτο άποτελούσε ένδειξη ότι τά αντίπαλα μέτωπα ακόμα δέν είχαν άποσαφηνισθεί έντελώς. Για να γίνει αυτό χρειαζόταν ή κραταιή άνοδος ή νύκη του άστικού φιλελευθερισμού μετά τό 1830, ή όποία συνοδεύθηκε έξ αρχής από τη μακρά σκιά των έξεγέρσεων της «τέταρτης τάξης» που γινόταν όλο και πιο πολυάριθμη. Ή μεγάλη θεωρητική αντιπαράθεση μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας έλαβε χώρα σ' αυτήν άκρι-

βῶς τὴν περίοδο, καὶ ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἔφερε σέ φῶς ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα, ὅσα ἔκτοτε καὶ ἴσαμε σήμερα χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρές. Ἐγινε ἔτσι σαφές ὅτι οἱ φιλελεύθεροι διόλου δέν ἐπιθυμοῦσαν νά ἐρμηνεύσουν καὶ νά προασπίσουν τὸν ἀτομικισμό μέ ἔννοια ἡ ὁποία θά συνεπαγόταν τὴ διεύρυνση τῆς τυπωτῆς ἰσότητος καὶ τὴ μετατροπὴ τῆς σέ ὕλη. Τὴν πολεμική τους, καθὼς καὶ τὴ φυσιογνωμία τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐν γένει, τὴ χαρακτηρίζε ἡ ἐξῆς διττὴ θέσι: ἀπὸ τῆ μιά κατήγγελλαν ὅτι τὸ ἄτομο ἀπειλεῖται ὅλο καὶ περισσότερο ὄχι πιά ἀπὸ τίς δεσμεύσεις πού τοῦ ἐπέβαλλε ἡ κοινωνική του τάξι, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀνώνυμη καὶ ἁμορφη μάζα· ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀγανακτοῦσαν γιὰ τὴν προϊούσα κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα, ἡ ὁποία προφανῶς δημιουργοῦσε ἄτομα πού δέν ἀνταποκρίνονταν στὴν ἀστική ἀντίληψη περὶ ἀτόμου. Ἀπ' ὅλα αὐτὰ ἐβγαίνει ἀναγκαστικά τὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν ἀστική ἔννοια τοῦ ἀτομικισμοῦ δέν μποροῦσαν νά χωρέσουν αὐτόματα ὅλα τὰ ἄτομα μέ μόνο κριτήριον τὴν ιδιότητά τους ὡς φυσικῶν ἀτόμων —ἐν αὐτὸ ἦταν δυνατό, τότε θά ἦσαν παράλογες οἱ καταγγελίες ἐνάντια στὴν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα—, παρὰ μονάχα ἄτομα, τὰ ὁποῖα κατεῖχαν ὁρισμένες ὕλικές ἢ πνευματικές προϋποθέσεις καὶ ἐπὶ πλέον εἶχαν τίς ρίζες τους στὴν ἀστική οἰκογένεια ἢ σέ ἄλλους θεσμούς. Ἡ προάσπιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου ὡς ὁλόπλευρου προσώπου ἀπέναντι στὴν ἀπρόσωπη μάζα συνέδεε λοιπὸν ρητὰ ἢ σιωπηρὰ μέ τὴν ἔννοια τοῦ προσώπου μιά σειρά παραγόντων, πάνω στοὺς ὁποίους ἐδραζόταν ἡ κοινωνική ἱεραρχία, ἔτσι ὥστε ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα ἰσοδυναμοῦσε μέ τὴν ὑπεράσπιση τῆς κοινωνικῆς ἱεράρχησης τῶν ἀτόμων. Βέβαια δέν ἦταν πιά δυνατόν νά γίνεται λόγος γιὰ ἱεράρχηση σύμφωνα μέ τὰ μέτρα τῆς *societas civilis*. Ἀπὸ ἐδῶ πήγαζαν οἱ ἐγγενεῖς λογικῆς δυσκολίες τῆς φιλελεύθερης θέσης ὅποτε πῆγαινε νά δείξει ποιά εἶναι τὰ ὅρια τῆς ἰσότητος. Ὡς μόνη ἀνθρωπολογική αἰτιολόγησις τῆς ἀνισότητος μποροῦσε νά ἀναφερθεῖ ἡ διαφορὰ σέ πνευματικά προσόντα καὶ ἀξιοσύνη, ὅμως τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ σκόνταφτε στὴν καθημερινὴ ἐμπειρία, ἡ ὁποία δέν γνωρίζει ἀκριβή, καὶ συχνά οὔτε καὶν κατὰ προσέγγιση, ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν κοινωνική θέσι καὶ στίς προσωπικῆς ιδιότητες τοῦ ἀτόμου, καὶ ἐπὶ πλέον μποροῦσε νά μεθερμηνευθεῖ σύμφωνα μέ τὴ δημοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ἐλίτ. Γιατί μέ βάση τὴ διαπίστωση τῆς ἀνισότητος τῶν προσόντων καὶ τῶν ἐπιδόσεων δέν μπορεῖ νά νομιμοποιηθεῖ ἡ κυριαρ-

χία μιᾶς ολόκληρης κοινωνικῆς τάξης, ἐφ' ὅσον τὰ προσόντα καί οἱ ἐπιδόσεις συνδέονται μέ συγκεκριμένα παροδικά ἄτομα· μέ τέτοια κριτήρια δυνατή θά ἦταν μόνον ἡ κυριαρχία μιᾶς ἐλίτ, ἡ σύνθεση τῆς ὁποίας θά μεταβαλλόταν συνεχῶς — καί ἀκριβῶς γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐπικράτηση τῆς ἀμιγοῦς ἀξιοκρατίας θά ἔπρεπε νά ἀφαιρεθοῦν ἀπό τό ἄτομο ὅλα, ὅσα δέν ἔχουν νά κάμουν μέ τὰ προσόντα του καί τίς ἐπιδόσεις του, δηλαδή ὅλα τὰ πλεονεκτήματα, ὅσα ἀπολαμβάνει ἕνα ἄτομο ἐπειδὴ ἀνήκει σέ ὀρισμένη ομάδα ἢ τάξη. Ἀλλά ἀκριβῶς μιά τέτοια ἐπιδίωξη θά εἶχε ἀναγκαστικά ὡς συνέπεια τήν ολόκληρωτική κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα.

Τούτη ἡ ἐποψη τοῦ προβλήματος συνάπτεται μέ τήν προσπάθεια τῶν δημοκρατῶν νά μεθερμηνεύσουν τόν φιλελεύθερο-ἀστικό κοινό τόπο τοῦ ἀτομισμού κατὰ τρόπο ὥστε ἀπό τήν ἀρχή τοῦ ἀτομισμού νά προκύψει ἕνα ἰδεῶδες ὑλικῆς ἰσότητος. Γιά νά γίνει αὐτό, τό ἄτομο χωρίζεται κατὰ τό δυνατόν ἀπό οὐσιαστικούς δεσμούς καί κοινωνικές προϋποθέσεις, γιατί θεωρεῖται ὅτι αὐτοί ἀκριβῶς οἱ παράγοντες δέν ἀφήνουν τόν ἐσώτατο προσωπικό του πυρήνα νά ἐκδιπλωθεῖ. Ὅταν ἀποκοποῦν ἀπό τέτοιους δεσμούς καί προϋποθέσεις, τὰ ἄτομα μποροῦν νά ἐναλλάσσονται ἢ, μέ ἄλλα λόγια, ὅλοι οἱ κοινωνικοί ρόλοι εἶναι κατ' ἀρχήν ἀνοιχτοί σέ ὅλα τὰ ἄτομα. Αὐτήν τή διατύπωση θά τή δεχόταν κι ἕνας φιλελεύθερος, ὅμως στήν περίπτωση αὐτήν ἡ οὐσιαστική διαφορά ἀπό τή δημοκρατική ἀντίληψη θά βρισκόταν σέ δύο σημεῖα. Πρῶτον, ἐφ' ὅσον ὁ φιλελεύθερος ἀποδέχεται τούς οὐσιαστικούς δεσμούς καί τίς κοινωνικές προϋποθέσεις τοῦ ἀτόμου, καί μάλιστα μονάχα πάνω σ' αὐτήν τή βάση ἀναγνωρίζει τό ἄτομο ὡς πλήρες πρόσωπο, τότε πρέπει νά ἐσχωρήσει ἔμπρακτα — ὄχι τυπικά — σέ ὀρισμένα ἄτομα ἕνα προβάδισμα μέσα στόν ἀγῶνα γιά τήν κατάληψη τῶν κοινωνικῶν ρόλων· τό προβάδισμα τοῦτο θεωρεῖται ὡς λυπηρό, βέβαια, ἀλλά ἀναπόφευκτο γεγονός, πού ὡστόσο μπορεῖ καί νά ἰσοσταθμισθεῖ μέ ἰδιαίτερη, ἀξιοσύνη καί μέ κάποια τύχη. Ὅμως γιά νά ἐξουδετερωθεῖ τό γεγονός αὐτό δέν ἐπιτρέπεται — καί ἐδῶ ἔγκειται τό δεύτερο σημεῖο — νά ληφθοῦν θεσμικά ἢ διοικητικά μέτρα, παρά τὰ πράγματα πρέπει νά πάρουν τόν δρόμο τους μέ τή βεβαιότητα ὅτι τό ἀόρατο χέρι θά βρεῖ τήν κοινωνικά χρησιμότερη καί εὐσταθέστερη λύση. Ἀπεναντίας, στόν κόσμο τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν ἡ νέα ἀντίληψη γιά τό ἄτομο καί τόν ἀτομισμό συμπορεύεται μέ τό αἶτημα ὅτι ἡ κοινωνία ἢ τό κράτος ἐπιτρέπεται καί ὀφείλει νά ἐπεμβαίνει,

προκειμένου να διασφαλίζει ότι οι κοινωνικοί ρόλοι είναι προσιτοί σ' όλα τα άτομα έμπρακτα και όχι απλώς τυπικά. Είναι προφανές, ότι ο καινούργιος όρισμός του ατομικισμού και ο καινούργιος όρισμός των καθηκόντων της κοινωνίας ή του κράτους συνδέονται στενάτατα μεταξύ τους. Γιατί τα καθήκοντα αυτά συνίστανται ακριβώς στο να αποκοπούν τα άτομα από τους ουσιαστικούς δεσμούς και τις κοινωνικές τους προϋποθέσεις και έτσι να αποκατασταθεί ανάμεσά τους η ύλη ή εκείνη ισότητα, η οποία μόνο τυπική μπορεί να 'ναι όσο δεν συντελείται η παραπάνω αποκοπή. Οι φιλελεύθεροι τό ονομάζουν αυτό αφ' ενός ξερίζωμα του ατόμου, συρρίκνωση της προσωπικότητας και κατάτμηση του κοινωνικού "Όλου σέ άτομα, αφ' ετέρου περιορισμό της συγκεκριμένης ελευθερίας πρὸς χάριν μιᾶς αφηρημένης ισότητας και μετατροπή της κοινωνικής ζωής σέ γραφειοκρατική μηχανή· γιά τους δημοκράτες ή ίδια διαδικασία σημαίνει αφ' ενός τήν απελευθέρωση του ατόμου από τά δεσμά της έτερονομίας (της αυταρχικής οικογένειας κτλ. κτλ.) και τήν απόκτηση της αληθινής αυτότελειας, αφ' ετέρου τή θεσμική έγγύηση της δυνατότητας του αυτότελου ατόμου να άναπτύχθει πάνω στη βάση των ίδιων προϋποθέσεων όπως και όλα τά άλλα. Στη δημοκρατική αντίληψη συμβαδίζουν λοιπόν, παράδοξα αλλά λογικά, η ριζοσπαστικοποίηση του ατομικισμού και τό αίτημα οργανωμένης προστασίας των ατόμων. Τώρα, η τελεσφόρα θεσμική κατοχύρωση του ατομικισμού δέν σημαίνει απλώς τήν τυπική κατοχύρωση της εύκαιρίας να αποκτήσεις μέ τή δική σου δραστηριότητα κάτι πού άλλοι ήδη κατέχουν, παρά να κατέχεις δικαιωματικά όσο τό δυνατόν περισσότερα από τά όσα θα έπρεπε να κατέχουν όλοι. 'Η άρχή της κοινωνικής ήθικης, σύμφωνα μέ τήν όποία η κοινωνία υποχρεώνεται να παρέχει στο άτομο όρισμένες υπηρεσίες και αγαθά, μετατρέπεται τελικά στη θέση ότι σκοπός του αυτότελου ατόμου είναι η αυτοπραγμάτωση κι ότι η κοινωνία όφείλει να θέσει στη διάθεσή του τις σημαντικότερες τουλάχιστον προϋποθέσεις γιά τήν επίτευξη αυτού του σκοπού. "Ό,τι αρχίζει ως κοινωνική πρόνοια έμπνεόμενη από ήθικά κίνητρα καταλήγει έτσι στον ατομικιστικό ήδονισμό (βλ. κεφ. IV, 3).

Ο φιλελευθερισμός ήταν ανέκαθεν γνωστός ως τό προπύργιο «του» ατομικισμού, και γι' αυτό η δημοκρατική μεθερμηνεία και ριζοσπαστικοποίηση του τελευταίου μέ σκοπό τήν επίτευξη της ύλης ισότητας συνέχισε να ονομάζεται «φιλελευθερισμός», πράγμα πού της έδωσε ένα διττό πολιτικό-τακτικό πλεονέκτημα: έθεσε άναγκαστικά

τούς άμιγεῖς φιλελευθέρους σέ μίαν ἰδεολογική καί ἠθική διελκυστίνδα, ἐνῶ ταυτόχρονα διαχώριζε τή θέση της ἀπό τόν ἐφιάλτη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κολλεκτιβισμοῦ. Τοῦτος ὁ δημοκρατικός ἢ ἀριστερός ἢ κοινωνικός φιλελευθερισμός —ὅπως θέλει κανείς— μποροῦσε μάλιστα νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι εἶναι πιό «φιλελεύθερος» ἀπό τόν ὀρθόδοξο φιλελευθερισμό στόν βαθμό πού τοῦτος ἐδῶ, προκειμένου νά καταπολεμήσει τό κοινωνικό κράτος κτλ., ἐρωτοτροποῦσε μέ αὐταρχικές λύσεις, δηλαδή *in extremis* ἦταν πρόθυμος νά θυσιάσει ὁλοκληρωτικά ἢ ἐν μέρει τόν πολιτικό φιλελευθερισμό στόν βωμό τοῦ οἰκονομικοῦ. Παρ' ὅλες, ὡστόσο, τίς ἐπικαλύψεις ἢ τίς συγχύσεις στό επίπεδο τῆς ὁρολογίας, ἡ ἐμπράγματοι ἀντίθεση ἀνάμεσα στούς δύο φιλελευθερισμούς ἔγινε συνειδητή ἀπό νωρίς, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ ἐμφαση διέφερε οὐσιαστικά. Γενικά μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ κλασσικός φιλελευθερισμός συνήθως ἐναποθέτει τή λειτουργία τῆς κοινωνίας στήν ὀδηγητήρια δύναμη τοῦ ἀόρατου χεριοῦ, ἀποτιμώντας τίς ἀνάγκες καί τίς ἐπιθυμίες τῶν ἀνθρώπων πραγματολογικά καί ὄχι κατά πρῶτο λόγο ἠθικά: οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως πασχίζουν γιά ὅ,τι θεωροῦν ὡς συμφέρον τους, καί ἀπό τήν ἀναπόφευκτη διασταύρωση τῶν προσπαθειῶν τους προκύπτει ἡ μεγάλη συνισταμένη, δηλαδή τό ἰσοζύγιο πού ἐμπεδώνεται δίχως νά γνολάζεται γιά τήν ἀτομική τύχη τῶν ἀνθρώπων· ἡ ἠθική ἐδῶ εἶναι κυρίως ὑπόθεση τοῦ ἀτόμου καί ὄχι γνώμονας, μέ βάση τόν ὁποῖο πρέπει ἡ κοινωνία ὡς σύνολο νά ρυθμίζει τή δραστηριότητά της. Ἀπεναντίας, τόν δημοκρατικό φιλελευθερισμό τόν χαρακτηρίζει ἤδη ἐξ ἀρχῆς ἡ τάση νά ἀποτιμᾷ τήν κοινωνία ὡς σύνολο μέ βάση ἠθικά κριτήρια καί νά ρωτᾷ ἂν αὐτή ἀνταποκρίνεται στήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου. Ἀντίστοιχα, ὁ ἀτομικισμός ριζοσπαστικοποιεῖται μέ ἀφετηρία τήν ἠθική, ἥτοι προτάσσονται τά δικαιώματα, τά ὁποῖα θεωρεῖται ὅτι ἔχει τό πρόσωπο ὡς πρόσωπο, καί τό πρόσωπο τοῦ ἀτόμου λογίζεται ὡς αὐτοσκοπός, τόν ὁποῖο ὀφείλει νά ὑπηρετεῖ ἡ κοινωνία· κοινοί τόποι τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού ἐμφανίσθηκαν πολύ νωρίς στό ἰδεολογικό ὅπλοστάσιο τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐρμηνεύονται τώρα ὡς ἐπιταγές τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀλληλεγγύης. Ὡστόσο παρατηρήθηκε τό παράδοξο ὅτι ὁ δημοκρατικός «φιλελευθερισμός», παρά τήν ἠθική του θεμελιώδη τοποθέτηση, κάτω ἀπ' τήν ἐπίδραση σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, στήριξε ὅλο καί περισσότερο τά πολιτικά καί κοινωνικά του αἰτήματα σέ ἐπιχειρήματα κοινωνιολογικά, ὁπότε τό ἴδιο ἐκεῖνο ἀνθρώπινο πρόσωπο, ὡς κύριο ὄντολογικό κατηγορημα τοῦ ὁποῖου θεωρεῖται ἡ ἀ-

ξιοπρέπεια, παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως αβουλο προϊόν «άντικειμενικών παραγόντων». Τοῦτο τό λογικό ἄλμα ὀφειλόταν σέ μιά πολεμική ἀνάγκη, γιατί ἀπό τή θέση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος στή σημερινή του κατάσταση εἶναι ἀποκλειστικά ἢ κατὰ μέγιστο μέρος προϊόν τῶν συνθηκῶν ὅπου ζεῖ, μπορεῖ νά ἀντληθεῖ ἡ κανονιστική ἀρχή ὅτι οἱ συνθήκες ὀφείλουν ν' ἀλλάξουν γιά νά μπορέσει νά ἐκδιπλωθεῖ ὁ «ἀληθινός» ἄνθρωπος (δηλαδή ὁ ἄνθρωπος ὅπως τόν περιγράφει μιά ἀνθρωπολογία ἠθικῆς ἐμπνεύσεως). ὅπως εἶναι αὐτονόητο, οἱ συνθήκες ὀφείλουν ν' ἀλλάξουν κατὰ τρόπο ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ περισσότερη ἰσότητα ὑπό τήν ὕλην ἔννοια. Ἀντίθετα, ἡ ἀντιπάθεια τοῦ ὀρθόδοξου φιλελευθερισμοῦ ἀπέναντι σέ τέτοιες κοινωνιολογικές ἐξηγήσεις καί συνταγές πηγάζει ἀπό τήν ἐπιθυμία νά τονισθεῖ ἡ αὐτονομία τοῦ ἀτόμου καί τῆς δράσης του, προκειμένου νά ἐδραιωθεῖ ἡ πεποίθηση ὅτι στόν ἄξιο ἀρκοῦν τά τυπικά δικαιώματα γιά νά προοδεύσει. Καθώς οἱ θέσεις ἀντιστρέφονται ἐκατέρωθεν μέσα στήν πολεμική, ὁ φιλελεύθερος παραμερίζει τώρα κάπως τήν κοινωνιολογία τοῦ ἀόρατου χεριοῦ καί ἐπιχειρηματολογεῖ ἠθικά. Γενικά, πάντως, ἡ φιλελεύθερη ἔντονη ἀντιπαράθεση ἐλευθερίας καί ἰσότητας μᾶλλον ἀποστρέφεται τά κοινωνιολογικά ἐπιχειρήματα, ἐνῶ ἡ δημοκρατική συνύφανση τῶν δύο τούτων μεγεθῶν ἀκριβῶς τέτοια ἐπιχειρήματα ἐπικαλεῖται.

Ἐπί πλέον ἡ φιλελεύθερη ἀντιπάθεια ἐνάντια στήν κοινωνιολογική ἐπιχειρηματολογία, σέ τούτη τήν εἶδυσή συνάφεια, πηγάζει ἀπό τή μέριμνα γιά τή διαφύλαξη τοῦ σαφοῦς τυπικοῦ διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στό δημόσιο καί στό ἰδιωτικό· τοῦτος ὁ διαχωρισμός συσχετίζεται μέ τήν ἐπιλογή ὑπέρ τῆς ὕλης ἰσότητας καί ἐναντίον τῆς τυπικῆς, μέ τήν ἔννοια ὅτι τό ἄτομο ὡς δημόσιο πρόσωπο κατέχει ὀρισμένα δικαιώματα καί ὀρισμένες εὐκαιρίες, ἐνῶ ὡς ἰδιώτης ἀποφασίζει πῶς θά τά ἀξιοποιήσῃ αὐτά. Ἡ ἀντιδιαστολή τῆς δημόσιας καί τῆς ἰδιωτικῆς ἐποψῆς τοῦ προσώπου σκοπεύει νά ἀποδυναμώσῃ τό κοινωνιολογικό ἐπιχείρημα, ὅτι τό ἄτομο στήν πράξη εἶναι ἔρμαιο τῆς δημόσιας σφαίρας καί ὅτι τό καίριο ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς ἡ μορφή ἢ ἡ μεταμόρφωση τούτης τῆς τελευταίας. Ἀπεναντίας, τό ἐπιχείρημα αὐτό κερδίζει ἔδαφος μέσα στό δημοκρατικό πλαίσιο σκέψης στόν βαθμό πού ἡ ἰδιωτική καί ἡ δημόσια σφαῖρα συμφύρονται ἤδη, ἐπειδή ἡ δημόσια σφαῖρα ὀφείλει νά ἐνδιαφερθεῖ γιά ὀρισμένες πλευρές καί ἀποφάσεις τοῦ προσώπου, οἱ ὁποῖες σύμφωνα μέ τά ἀστικά κριτήρια ἦσαν ἰδιωτικές. Ἄν οἱ ὅροι τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τοῦ προσώπου ζητοῦνται

πρώτα-πρώτα στην ύλική ισότητα, τότε είναι πρόδηλο ότι δεν μπορεί να γίνει διάκριση ούτε ανάμεσα σε ιδιωτική και δημόσια έποψη του προσώπου ούτε ανάμεσα σε ιδιωτικές και δημόσιες υποθέσεις. "Αν η κοινωνία έξ αιτίας της ήθους της αποστολής είναι υποχρεωμένη να μεριμνά όσο τό δυνατόν πιο πολύπλευρα για τό πρόσωπο ως πρόσωπο, τότε τελικά ή εύτυχία ή ή δυστυχία του ατόμου γίνεται τό κριτήριο για να δοθεί απάντηση στο έρώτημα κατά πόσο ή κοινωνία εκπληρώνει μέ έπιτυχία τήν αποστολή της ή όχι. "Αντίστοιχα μεταβάλλεται και ή έννοια της ισότητας. Τό ζητούμενο δεν είναι πιά ίσες εύκαιρίες προκειμένου να αποκτηθεί άνιση κοινωνική θέση και άνισος πλούτος, παρά ή ισότητα στο αποτέλεσμα, δηλαδή στην απόλαυση· μόνον έτσι είναι κατά τή δημοκρατική αντίληψη δυνατόν να αποκλεισθεί τό ένδεχόμενο ότι οί απόγονοι ατόμων, τά όποια απέκτησαν (άξιοκρατικά) άνιση κοινωνική θέση και άνισο πλούτο, θα κερδίσουν ένα προβάδισμα απέναντι σε άλλους, θέτοντας και πάλι σε κίνηση τόν προηγούμενο φαύλο κύκλο. "Όλα αυτά βέβαια αποτελούν άφραϊες προβολές και αντιλήψεις που ποτέ δεν πραγματώθηκαν· συνάμα όμως αποτελούν αντιλήψεις που καθοδηγούν τή δράση — μιά δράση, ή όποία σ' αυτήν τή μορφή ελάχιστα ανταποκρίνεται στη φιλελεύθερη ιδέα περί πολιτικής. Γιατί τώρα ως διηνεκής αποστολή της δημοκρατίας άνακηρύσσεται ό εκδημοκρατισμός, έπομένως τό φιλελεύθερο σύνταγμα δεν θεωρείται τελειωτικός καθορισμός τυπικών κανόνων παιγνιδιού, παρά μάλλον οί κανονιστικά φορτισμένες διατυπώσεις του έρμηνεύονται ως έπιταγή μεταρρύθμισης της κοινωνίας προς δημοκρατική κατεύθυνση. Τούτη ή δράση συχνότατα αποκαλείται «φιλελεύθερη», όμως μ' αυτό έννοείται ένας άπλως πολιτικός φιλελευθερισμός, ό όποιος κάνει ενέργειες για τήν πραγμάτωση της ύλικής ισότητας, ακόμα κι άν αυτό περιορίζει τόν οικονομικό φιλελευθερισμό· μ' αυτήν τήν είδυσή σημασία, ή έννοια του φιλελευθερισμού χρησιμοποιείται κυρίως έξ αιτίας των ευχάριστων κανονιστικών της συμπαραδηλώσεων, ώστόσο μπορεί και να στρέφεται ενάντια στο κοινωνικό περιεχόμενο του άστικού φιλελευθερισμού και ελάχιστα ξεχωρίζει από σοσιαλδημοκρατικές θέσεις. "Αλλωστε ή άντικομμουνιστική σοσιαλδημοκρατία, έτσι όπως έδρασε τίς τελευταίες δεκαετίες στη δυτική Εύρώπη, μπορεί μέ κριτήριο τήν κατ' άρχήν ήθυσή της τοποθέτηση να θεωρηθεί ως σημαντική παραλλαγή της δημοκρατικής μεθερμηνείας του φιλελευθερισμού.

Μολονότι η φιλελεύθερη κριτική της δημοκρατίας ήδη από τον 19ο αιώνα δηλοποίησε χωρίς περιθώρια γιά παρανοήσεις τά επίμαχα ζητήματα καί έδειξε, μέ σχεδόν ιδεοτυπική καθαρότητα, τήν αντίθεση περιεχομένου ανάμεσα στίς δύο αυτές πολιτικές κατευθύνσεις, έν τούτοις ή δημοκρατική μεθερμηνεία φιλελεύθερων κοινών τόπων κέρδιζε συνεχώς έδαφος. Η μετάβαση από τόν κλασσικό αστικό φιλελευθερισμό στή μοντέρνα μαζική δημοκρατία έχει έρευνηθεί καί είναι γνωστή στίς άδρές της γραμμές, ωστόσο έδω πρέπει νά υπεισέλθουμε σύντομα σέ μερικά σημεία πού συχνά προκαλούν έννοιολογική ή ιστορική σύγχυση. Πρώτα-πρώτα πρέπει νά διακρίνουμε ανάμεσα στίς διαφορετικές από χώρα σέ χώρα πολιτικές αίτίες, μέ τή στενότερη έννοια του όρου, καί στούς γενικούς, μακροπρόθεσμους κοινωνικούς λόγους πού άνοιξαν τόν δρόμο γιά τή μεθερμηνεία του κλασσικού φιλελευθερισμού. Οί πρώτες μπορούν νά συνοψισθούν ως εξής: Στόν τομέα της έξωτερικής πολιτικής ό φιλελευθερισμός ήταν υποχρεωμένος, σέ διαφορετικό βαθμό κάθε φορά, νά στηριχθεί σέ συμμαχίες μέ συντηρητικές ή δημοκρατικές δυνάμεις, οί όποιες έπροσωπούσαν τήν έθνική ιδέα μέ τόν τρόπο τους καί σέ συνάφεια μέ τούς δικούς τους σκοπούς στόν τομέα της έσωτερικής πολιτικής· ή ανάγκη καθιέρωσης της γενικής στρατιωτικής θητείας συνιστούσε άπό τέχνηριο του πόσο άναπόδραστη ήταν ή είσαγωγή δημοκρατικών στοιχείων στή ζωή των μοντέρνων κρατών, άνεξάρτητα από τήν υπόλοιπη πολιτική καί κοινωνική τους ύφή. Στόν τομέα της έσωτερικής πολιτικής, πάλι, ό φιλελευθερισμός έπρεπε νά λάβει τά μέτρα του ώστε νά μή σπρώξει τά κατώτερα στρώματα, καί πρό παντός τήν άντιστασιακή εργασία, στήν άγκαλιά των συντηρητικών, οί όποιοι, παρά τήν απέχθειά τους πρός τούς πληβείους, κατά καιρούς πρόβαλλαν τήν ιδέα του γενικού έθλογικού δικαιώματος καί της κοινωνικής νομοθεσίας, ιδιαίτερα γιά νά ζημιώσουν τούς φιλελεύθερους βιομηχάνους καί νά προστατεύσουν τά συμφέροντα της μεγάλης γαιοκτησίας· κάτω από τήν πίεση αυτή, μία πτέρυγα του φιλελευθερισμού διαμόρφωσε τήν πεποίθηση ότι μακροπρόθεσμα θά ήταν έπωφελές νά προσελασθεί μέ όρισμένες παραχωρήσεις ή εργασία στή φιλελεύθερη παράταξη καί αντίστοιχα νά έρμηνευθεί καί νά παρουσιασθεί ή υπόθεση του φιλελευθερισμού στό σύνολό της. Τέλος, σέ χώρες όπου γιά ιδιαίτερους λόγους ή φιλελεύθερη ιδέα έξ αρχής είχε πάρει έντονο νομικό χαρακτήρα καί τόνιζε μοτίβα όπως ή κυριαρχία του νόμου καί τά ανθρώπινα δικαιώματα, ή κοινωνική καί δημοκρατική

μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού προχώρησε ευκολότερα απ' ό,τι σε άλλες, όπου ο φιλελευθερισμός αρχικά και πρωταρχικά συνδέθηκε με τις αρχές του *laissez-faire*.

Από τους γενικούς και μακροπρόθεσμους κοινωνικούς λόγους που επιβοήθησαν τη δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού, τρεις αξίζουν να προσεχθούν ιδιαίτερα. Πρώτα-πρώτα πρέπει να αναλογισθούμε τις συνέπειες της εκμηχάνισης της ζωής και της συναφούς διάδοσης της μαζικής κατανάλωσης, οι οποίες εμφανίσθηκαν με μεγάλη όρμη γύρω στο 1900. Τώρα η μηχανή διεισδύει, σε βαθμό άγνωστο και άδιανόητο πριν, στην καθημερινή ζωή των απλών εργαζόμενων ανθρώπων, τόσο με τη μορφή του μεταφορικού μέσου όσο και με τη μορφή της οικιακής συσκευής· έτσι παύει ν' αποτελεί σέ πρώτη γραμμή εργαλείο εργασίας και γίνεται αυτονόητο μέρος του βίου εν γένει. Ταυτόχρονα αντικαθίστανται σε μεγάλη έκταση τα παραδοσιακά, χειροτεχνικά κατασκευασμένα αντικείμενα χρήσης από βιομηχανικά μαζικά προϊόντα. Οι διαδικασίες αυτές, οι οποίες ενέπνευσαν στην εχθρική προς την αστική τάξη καλλιτεχνική πρωτοπορία τους ύμνους προς το ψυχρό πνεύμα της μηχανής και συνέβαλαν στην υπονόμηση της αστικής σύνθεσης μεταξύ κλασικής και τεχνικής παιδείας, φάνηκαν ν' αποδευκνύουν χειροπιαστά ότι η συνεχής βελτίωση της ζωής των μαζών πάνω σε στέρεη βάση στο έξης βρισκόταν στο πλαίσιο του δυνατού. Οι σοσιαλιστές είχαν ήδη πρωτύτερα θεωρήσει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων ως έγγυηση για την υπέρβαση του καπιταλισμού· φιλελεύθεροι με «κοινωνικές» τάσεις, οι οποίοι επιδίωκαν την κατά τη γνώμη τους απαραίτητη προσαρμογή του δόγματός τους στις νέες συνθήκες, δεν ήθελαν βέβαια να προχωρήσουν ως εκεί, όμως από την άλλη διαπίστωναν ότι με βάση τις νέες δυνατότητες της τεχνικής και της βιομηχανίας μπορούσε να δοθεί στα ήθη τους αίτηματα από το περιεχόμενο και έτσι να παραμερισθεί όχι βέβαια ο καπιταλισμός καθ' αυτόν, πάντως όμως η πιο απάνθρωπη όψη του οικονομικού φιλελευθερισμού. Αλλά με την ανακάλυψη της αξιοπρέπειας κάθε ατόμου συμβάδισε και η ανακάλυψη των κατώτερων στρωμάτων ως δυνητικών καταναλωτών. Οι νέες παραγωγικές δυνατότητες απαιτούσαν νέες δυνατότητες πώλησης, και ο διαγραφόμενος κίνδυνος σοβαρών κρίσεων υπερπαραγωγής μπορούσε να προληφθεί μονάχα με μίαν ουσιαστικά διαφορετική αξιολόγηση του εργάτη μέσα στη συνολική οικονομική διαδικασία. Καθώς ο εργάτης έγινε κατανα-

λωτής, απέκτησε αυτοτέλεια και ελευθερία αποφάσεων, τίς όποιες ποτέ δέν είχε ως παραγωγός. Γίνεται κάποιος πού πρέπει νά κερδηθεί και νά πεισθεί, δηλαδή γίνεται πρόσωπο όχι μέ τήν αφηρημένη ήθική, αλλά μέ μιά πολύ συγκεκριμένη έννοια. Δέν είναι ούτε σύμπτωση ούτε και κατασκευή τής χυδαίας κοινωνιολογίας τό ότι ή ήθική έμπνευσμένη δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού κέρδισε έδαφος παράλληλα μέ τίς τεχνικές και οικονομικές εξελίξεις, οι όποιες κατέστησαν τόν εργάτη και τόν «κοσμάστη» γενικά τουλάχιστον δυνητικό καταναλωτή.

Δεύτερον, τώρα έπρεπε ό εργάτης νά ληφθεί ύπ' όψιν όχι μόνον ως καταναλωτής υλικών αγαθών, αλλά και ως πολιτικός καταναλωτής. 'Η εποχή τής διείσδυσης τής βιομηχανίας στην καθημερινή ζωή των μαζών ήταν συνάμα ή εποχή τής διαμόρφωσης πολιτικών μαζικών οργανώσεων, ή όποια αρχικά επιχειρήθηκε από τους σοσιαλιστές και κάτω άπ' τήν επίδραση του παραδείγματός τους έγινε κύριο όργανο τής πολιτικής δραστηριότητας μέσα στην έδημοκρατιζόμενη μαζική κοινωνία. Για τά φιλελεύθερα κόμματα τούτη ή διαδικασία τής μαζικοποίησης σήμαινε δύο πράγματα. Στόν βαθμό πού ή πίεση των σοσιαλιστών ή τακτικοί έλιγμοί άλλων κομμάτων είχαν ως συνέπεια τή διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος, ήσαν υποχρεωμένα, τουλάχιστον για εκλογικούς σκοπούς, νά χρησιμοποιήσουν συνθήματα υπέρ του κοινωνικού κράτους και τής μαζικής δημοκρατίας. Μέσα σ' αυτές τίς συνθήκες αποκτούσε τακτική αξία και άπτό πολιτικό βάρος ή θέση όσων έπαιρναν στά σοβαρά και άσκούσαν συστηματικά τή δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού, γιατί φαινόταν νά ρίχνει τήν αναγκαία τώρα πιά, άν και όχι πάντοτε άρεστή στους άστούς, γέφυρα πρός τά στρώματα των νέων εκλογέων. 'Η μετατροπή των κομμάτων σε μαζικές οργανώσεις είχε συνάμα ως αποτέλεσμα τή μείωση του ειδυκού βάρους των άνώτερων άστικών στοιχείων μέσα στά φιλελεύθερα κόμματα. Βέβαια, τά κόμματα αυτά διατήρησαν για πολύν καιρό ακόμα τά γνωρίσματα του λίγο-πολύ χαλαρού συνδέσμου προυχόντων όμως τίς βαθμίδες τής ιεραρχικής μαζικής οργάνωσης μπορούσαν νά τίς ανέβουν πολύ εύκολότερα μέλη μικροαστικής ή και προλεταριακής καταγωγής, στά όποια ή άπήχηση στους εκλογείς και ή προσωπική τους πολιτική σταδιοδρομία συχνά φαινόταν σημαντικότερη άπό τήν κάποτε επώδυνη υπεράσπιση του οικονομικού φιλελευθερισμού ή του ενάιστοτε συμφέροντος τής μίας ή τής άλλης άστικής ομάδας. 'Η

αύξηση τῆς ἰσχύος τῶν ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων μέσα στή μαζική κοινωνία συνέβαλε κι αὐτή, παράλληλα μέ τήν ὀργανωτική ἀναδιάρθρωση τῶν κομμάτων, στή διάδοση μιᾶς εἰκόνας γιά τήν πολιτική πολύ διαφορετικῆς ἀπό τήν προγενέστερη ἀστική καί ἀνταποκρινόμενης χονδρικά στίς πραγματικότητες τῆς διαδικασίας τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ.

Ἡ αὐξουσα πολυπλοκότητα καί γραφειοκρατικοποίηση τῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία προχώρησε παράλληλα μέ τή μετατροπή τῆς πολιτικῆς σέ ὅλο καί πιά τεχνική ἢ γραφειοκρατική ἀσχολία, ἦταν ὁ τρίτος μεγάλος παράγοντας πού εὐνόησε τή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Καί στήν περίπτωση αὐτήν, ἡ μετατόπιση στό ἐπίπεδο τῆς θεωρίας συναρτιόταν μέ μιάν ἐξασθένιση τῆς κοινωνικῆς θέσης τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὅπως ὁ ἀστός παλαιοῦ τύπου λίγο-πολύ ξεθώριαζε ἢ χανόταν μέσα στό μαζικό κόμμα, ἔτσι καί δέν μπορούσε νά ὑπερασπίσει ἢ νά βελτιώσει τή θέση του μέσα στήν οἰκονομία ἀπό τή στιγμή πού ἡ οἰκογενειακή ἐπιχείρηση ὑποκαταστάθηκε ἀπό ἀνώνυμες ἐταιρεῖες, ἐνώσεις ἐπιχειρήσεων ἢ τράπεζες, ἡ λειτουργία τῶν ὁποίων ἐξαρτιόταν ἀπό ἕνα αὐτοτελές καί μόνιμο στῶμα εἰδικῶν, τεχνικῶν καί διοικητικῶν. Ἀκόμα καί ὅταν ἡ ἰδιοκτησία δέν ἔχανε (ἐντελῶς) τόν προσωπικό της χαρακτήρα, πάντως ἀναφυόταν μιᾶ δυσαρμονία ἀνάμεσα στήν κατοχή ἰδιοκτησίας καί στήν πραγματική της λειτουργία μέσα στήν οἰκονομική διαδικασία, ἡ ὁποία ἀπό πολλές ἀπόψεις γινόταν αἰσθητή ὡς παρασιτισμός. Ἡ συνεπούμενη ἀνατίμηση τῆς λειτουργίας ἢ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐπάρκειας δυνάμωσε τίς δημοκρατικές καί ἐξισωτικές τάσεις καθῶς καί τή ροπή πρός ἕναν φιλελευθερισμό πού δέν θά ὑπηρετοῦσε ἢ δέν θά ὑπηρετοῦσε ἀποκλειστικά τά συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἐπικράτηση τῆς γραφειοκρατικῆς ὀργάνωσης στό ἐπίπεδο τῆς μεγάλης ἐπιχείρησης καί τῆς οἰκονομίας γενικά σήμαινε ὅτι ὀρισμένες χαρακτηριστικές ἀστικές ιδιότητες ἢ ἀρετές ἔγιναν περιττές, ἂν ὄχι καί ἐπιβλαβεῖς. Οἱ εἰδικές τεχνικές γνώσεις γίνονται τώρα σημαντικότερες ἀπό τίς γενικές, τό χάσμα ἀνάμεσα σέ ἐργασία ἢ τεχνική καί σέ παιδεία βαθαίνει. Στή νέα φάση τῆς ἱστορίας τοῦ καπιταλισμοῦ ἀντιστοιχεῖ μιᾶ νέα φάση τῆς ἱστορίας τοῦ ἀστοῦ καί τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὁ οἰκονομικά ἐνεργός ἀστός τοῦ 20οῦ αἰ. ἔχει ὅλο καί λιγότερο χρόνο καίσχόλη γιά νά γίνει φορέας τοῦ ἀστικοῦ ἔθους καί ἥθους σ' ὅλες του τίς ἐπόψεις, περιορίζει τά ἐνδιαφέροντά του γιά νά κρατήσῃ τόν ἔλεγχο τῆς περίπλοκης

κατάστασης, ενώ άλλα μέλη τῆς τάξης του, πού μποροῦν νά 'ναι καί μέλη τῆς οἰκογενείας του, γνολάζονται γιά τά πνευματικά πράγματα καί μάλιστα βλέπουν περιφρονητικά τά οἰκονομικά ἀλυσβερίσια. Καθώς ἀποξενώνονται ἀπό τήν πράξη ἢ καί τήν ἀπεχθάνονται, χάνουν βέβαια, παρ' ὅλες τίς τυχόν καλλιτεχνικές ἢ ἄλλες διανοητικές κλίσεις καί ἐπιδόσεις τους, τά γνωρίσματα τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους — τό ἴδιο ὅπως καί ὁ οἰκονομικά ἐνεργός ἀστός, ὁ ὁποῖος ἀπό τήν πλευρά του προσεγγίζει ὅλο καί περισσότερο τόν τύπο τοῦ μηχανικοῦ ἢ τοῦ μόνιατζερ, κοντολογίᾳ ἀπό ἀστός μεταβάλλεται σέ ἀπλό ἐπιχειρηματία. Ἡ ἱστορική καί κοινωνιολογική ἀνάλυση δέν πρέπει νά πέσει θύμα τῆς ὀπτικῆς ἀπάτης πού γεννιέται ἀπό τή σύγχυση τῆς μοίρας φυσικῶν προσώπων μέ τή μοίρα ἱστορικοκοινωνικῶν τύπων καί κατηγοριῶν. Ἀναμφίβολα, πολλές ἀστικές οἰκογένειες μπόρεσαν νά διατηρήσουν ἐπὶ ὀλόκληρες γενεές τήν ἀνώτερη κοινωνική καί οἰκονομική τους θέση, ὁμως αὐτό τό ἔκαναν ὄχι ὡς φορεῖς τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους καί τῆς ἀστυκῆς στάσης ζωῆς ἢ κλίμακας ἀξιών, παρὰ ἀντίθετα μόνον στόν βαθμό πού μπόρεσαν νά ἀναλάβουν μέ ἐπιτυχία ρόλους καί λειτουργίες οὐσιαστικές μέσα στή νέα κατάσταση τῶν πραγμάτων· τό γεγονός, ὅτι ἤδη ἀνῆκαν στό ἀνώτερο στρώμα, τοὺς ἔδωσε βέβαια ἐξ ἀρχῆς καλύτερες δυνατότητες νά προσαρμοσθοῦν στίς νέες συνθῆκες χωρίς νά πέσουν ἀπό τό προηγούμενο κοινωνικό τους ἐπίπεδο. Καί ἀντίστροφα: φορεῖς τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους ἢ καταστρέφονται μέσα στήν ἐποχή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἢ ἐπιβιώνουν ἐκπληρώνοντας τήν ἴδια κοινωνική λειτουργία ὅπως καί ἡ ἀριστοκρατία ἐκ καταγωγῆς μετά τόν κοινωνικό της ξεπεσμό, ἦτοι παρέχουν πρότυπα κοσμικῆς συμπεριφορᾶς καί καθωσπρεπισμοῦ, τά ὁποῖα τά μιμοῦνται νεόπλουτοι ὅταν θέλουν νά ξεχωρίσουν ἀπό ἄλλους νεόπλουτους. Τό δυστύχημα τῶν σημερινῶν νεόπλουτων ἔγκειται βέβαια στό ὅτι ἔχουν πολὺ λιγότερο χρόνο καί ὑπομονή ἀπ' ὅ,τι οἱ νεόπλουτοι ἄλλων ἐποχῶν γιά νά ἐσωτερικεύσουν ἕναν τρόπο ζωῆς ἀρχικά ξένο πρὸς αὐτούς.

Ἡ δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί ὁ τονισμός τῶν ἠθικῶν ὑποχρεώσεων κοινωνίας καί κράτους ἀπέναντι στό ἄτομο ὡς ἄτομο συνεπέφεραν, μαζί μέ τήν ἄρση τοῦ χωρισμοῦ μεταξύ δημοσίου καί ἰδιωτικοῦ, καί τήν ἀμβλυνση τῆς κλασσικῆς φιλελεύθερης διάκρισης ἀνάμεσα σέ οἰκονομία καί πολιτική. Ἡ πολιτική, δηλαδή τό κράτος, μποροῦσε τώρα νά ἐπεμβαίνει κατ' ἀρχήν στήν οἰκονομία, καί μάλιστα ὄχι ἀπλῶς γιά νά ὀρίσει τό νομικό πλαίσιο τῆς οἰκονομικῆς

δραστηριότητας ή σε δεδομένη περίπτωση να στηρίξει την οικονομία, παρά για να τή θέσει στην υπηρεσία των σκοπών του κοινωνικού κράτους. Έτσι η πολιτική διευθύνει την οικονομία επικαλούμενη παράγοντες όχι καθαρά οικονομικούς. Προφανώς η πολιτική που επιχειρεί μιά τέτοια ανάμιξη στην οικονομία έχει χαρακτήρα διαφορετικό από την πολιτική που δεν ήθελε κάτι παρόμοιο. Πρόκειται για την πολιτική της μαζικής δημοκρατίας, η οποία σε αντίθεση με τη φιλελεύθερη δεν αρκείται στην κατοχύρωση των αστυών ελευθεριών του πολίτη, αλλά προσανατολίζει τη δράση της στην παραχώρηση και άσκηση των πολιτικών ελευθεριών, και πρώτα-πρώτα του έλλογου δικαιώματος. Κατά τη φιλελεύθερη αντίληψη, τό νόημα της ψήφου ήταν η έκφραση μιάς κρίσης για τό αν η εκάστοτε κυβέρνηση ενήργησε όρθά στο πλαίσιο των προσδιορισμένων κανόνων του παιχνιδιού χωρίς να υπερβεί τά όρια των αρμοδιοτήτων της. Απεναντίας, κατά τη δημοκρατική αντίληψη, η ψήφος σημαίνει μιά από πολλές δυνατές και επιθυμητές μορφές της συμμετοχής των μεγάλων μαζών στην πολιτική ζωή και, επομένως, μιά έντολή στην κυβέρνηση να ενεργήσει προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού. Αντίστοιχα, ο φιλελευθερισμός ήθελε να περιορίσει τη νομοθετική δραστηριότητα σε γενικούς νόμους, οι οποίοι θα διέγραφαν σύμφωνα με τυπικά κριτήρια τό πεδίο δράσης της κοινωνίας και θα άφηναν τό υλικό περιεχόμενο των πράξεων στην κρίση των ατόμων, ενώ μέσα στις συνθήκες της μαζικής δημοκρατίας τόν γενικό νόμο τόν υποκαθιστούν μέτρα που ρυθμίζουν συγκεκριμένες περιπτώσεις. Τούτα τά μέτρα αποτελούν τό εργαλείο, μέσω του οποίου η πολιτική επέμβαίνει στην οικονομία και στη ζωή της κοινωνίας γενικά, προκειμένου να οικοδομήσει τό κοινωνικό κράτος και να προωθήσει τόν εκδημοκρατισμό. Στην πραγματικότητα, βέβαια, τόσο υπό φιλελεύθερα καθεστώτα και φιλελεύθερες κυβερνήσεις ψηφίσθηκαν νόμοι που είχαν σαφώς τόν χαρακτήρα μέτρων υπέρ αυτής ή της άλλης ομάδας, όσο και υπό συνθήκες, όπου η μαζική δημοκρατία προήλασε ή είχε ήδη ουσιαστικά νικήσει, όρισμένα μέτρα έρχονταν σε αντίθεση με τόν εκδημοκρατισμό, δηλαδή αποσκοπούσαν στην προστασία των αστυών καταλοίπων. Τούτο ήδη υποδηλώνει ότι είναι μονομερείς μερικές διαδεδομένες αντιλήψεις για τίς αρμοδιότητες και τά όρια του κράτους στη φιλελεύθερη και στη μαζικοδημοκρατική εποχή. Στο σημαντικό αυτό σημείο πρέπει ν' αφιερώσουμε τελειώνοντας μερικές παρατηρήσεις.

Συχνά προβάλλεται ο αδιαφόριστος ισχυρισμός ότι ο φιλελευθερισμός θεωρητικά και πρακτικά προάσπισε το κράτος-νικτοφύλακτα, ενώ η μαζική δημοκρατία ρέπει προς τον κρατισμό και τις διοικητικές μεθόδους. Στο φῶς τῶν ιστορικῶν γεγονότων πρέπει ν' αντιπαρατηρηθεῖ ὅτι ἡ δῆθεν ἐγγενὴς ἐχθρότητα τοῦ φιλελευθερισμοῦ πρὸς τὸ κράτος ἀποτελεῖ μῦθο πού γεννήθηκε κάτω ἀπ' τὴν ἐντύπωση τοῦ διαγραφόμενου κινδύνου χρήσης τῆς κρατικῆς ἰσχύος γιὰ δημοκρατικούς σκοπούς. Ἡ ἀνοδος τοῦ μοντέρνου κράτους καὶ ἡ ἀνοδος τῆς ἀστυκῆς τάξης συμβάδισαν ἐπὶ αἰῶνες, καὶ ἡ νίκη τῆς ἀστυκῆς τάξης δὲν συνεπέφερε κάποιαν ἐξασθένηση αὐτοῦ τοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀντίθετα τὴν επέκτασή καὶ τὴν τελειοποίησή του. Ἡ ἐλεύθερη ἐκδίπλωση τῆς κοινωνίας καὶ ἰδιαίτερα ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός στὴν οἰκονομία προϋποθέτουν ἐνιαίους κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ, δηλαδή μιὰ γενική νομοθεσία, τὴν ὁποία μονάχα τὸ μοντέρνο κράτος καὶ ἡ γραφειοκρατία του μποροῦν νὰ τὴν εἰσαγάγουν καὶ νὰ τὴν προστατεύσουν ἀπὸ παραβιάσεις. Ἡ δυσπιστία ἢ καὶ ἡ ἐξέγερση τῆς ἀστυκῆς τάξης ἐναντίον τῆς ἀπολυταρχίας δὲν πήγαζαν ἀπὸ κάποια προγραμματικὴ ἀντίθεση πρὸς τὸ κράτος — ἄλλωστε ἡ ἀστυκὴ τάξη ἐκτιμοῦσε δεόντως τὶς ἀντιφρεουδαλικὲς τάσεις τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους —, ἀλλὰ ἀφ' ἐνός ἀπὸ τὴν αἴσθηση, ὅτι τώρα πιά εἶναι καὶ ἡ ἴδια ὥριμη καὶ ἀρκετὰ ἰσχυρὴ γιὰ νὰ ἀσκήσει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὴν ἐντύπωση ἢ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἀπολυταρχία ὡς ἐκ τῆς ὑφῆς της δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ξεκόψει ὁλότελα ἀπὸ τὶς φρεουδαλικὲς δυνάμεις. Μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς ἀπολυταρχίας τὸ κράτος της μεταρρυθμίσθηκε βέβαια, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ νὰ γίνῃ πιὸ τελεσφόρο. Ἐπομένως τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι (ἀφηρημένα) ἂν «τό» κράτος γιὰ προγραμματικούς λόγους ἀγαπήθηκε ἢ μισήθηκε ἀπὸ τούτην ἢ ἐκείνη τὴν παράταξη, ἀλλὰ (συγκεκριμένα) ποῖο κράτος, ἀπὸ ποιά παράταξη καὶ κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ἔγινε ἀποδεκτὸ ἢ ἀπορρίφθηκε. Ὅσο ὁ ἀστυκὸς φιλελευθερισμὸς κρατοῦσε λίγο-πολύ ἀνέπαφα τὰ ὀλιγαρχικά του γνωρίσματα, μποροῦσε ἢ τουλάχιστον ἤθελε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ κράτος γιὰ τοὺς δικούς του σκοπούς, μολονότι πρέπει ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι αὐτὸ ποτέ δὲν τὸ πέτυχε ὁλοκληρωτικά, ἐφ' ὅσον ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ μοιρασθεῖ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία ἄλλοτε μὲ τὴν παλαιὰ ἀριστοκρατία, ἄλλοτε μὲ μίαν ἰσχυρὴ ἀγροτιά κι ἄλλοτε μὲ στρατιωτικὲς γραφειοκρατίες. Ἡ ἀνοδος τῆς δημοκρατίας ἔκανε δυνατὴ τὴ χρήση τῆς κρατικῆς ἰσχύος γιὰ

σκοπούς συχνότατα αντίθετους προς τούς αστικούς, και τοῦτο ἔκαμε ἀναγκαστικά τή στάση τοῦ φιλελευθερισμοῦ πρὸς τό κράτος καί πάλι διαφορούμενη, ἂν καί αὐτήν τή φορά σέ βάση οὐσιαστικά διαφορετική ἀπ' ὅ,τι στήν ἐποχή τῆς ἀπολυταρχίας ἢ τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. Τό ἰσχυρό καί τελεσφόρο κράτος ζητεῖται ὅταν πρόκειται γιά τήν προστασία ἀστικῶν δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας καί γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων, μέσα στήν ὁποία εὐδοκιμοῦν τέτοια δικαιώματα· τό αἶτημα αὐτό μερικῆς φορές κορυφώνεται στήν παραίτηση ἀπό τόν πολιτικό φιλελευθερισμό προκειμένου νά σωθεῖ ὁ οἰκονομικός. Ἀπεναντίας, τό σύνθημα «λιγότερο κράτος!» ἀντιπαρατίθεται στή δημοκρατική ἀπαίτηση γιά πολιτική καθοδήγηση τῆς οἰκονομίας καί ἰδιαίτερα στήν ἐπέκταση τοῦ κοινωνικοῦ κράτους ἢ τοῦ κράτους προνοίας. Ἡ ἀστική τάξη, ἡ ὁποία στό μεταξύ δέν εἶναι πιά ἀστική τάξη μέ τήν πλήρη ἱστορική καί κοινωνιολογική ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀλλά σέ γενικῆς γραμμῆς συμπίπτει μέ τήν τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν, γνωρίζει ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένη νά μοιρασθεῖ τήν ἐπιρροή πάνω στό κράτος μέ δημοκρατικές δυνάμεις· ἐφ' ὅσον ἡ πραγματικότητα καί ἡ ἰσχὺς αὐτοῦ τοῦ κράτους ἔτσι καί ἄλλιῶς εἶναι ἀπτές, ἡ ἀστική τάξη ἀπὸ τά πράγματα ἀναγκάζεται ν' ἀγωνισθεῖ γιά ν' ἀποκτήσει τέτοια ἐπιρροή — καί ὁ ἀγῶνας τῆς αὐτῆς εἶναι ἀγῶνας μέ στόχο τή χρήση ἑνὸς κράτους, πού δέν μπορεῖ πιά νά εἶναι τό ἀστικό, γιά σκοπούς αστικούς. Ἐχομε μπεῖ σέ μιά φάση ὅπου ἡ ἀστική τάξη ἢ μᾶλλον ἡ τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες κοινωνικές ομάδες ἢ στρώματα, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τά μέτρα, δηλαδή ἀπὸ τίς πολιτικές ἀποφάσεις τοῦ κράτους, καί γι' αὐτό προσπαθεῖ νά τίς ἐπηρεάσει μέ ὅσα μέσα διαθέτει. Δέν καθορίζουν πιά ἀστοί ποιούς γενικούς κανόνες θά ὀρίσει τό κράτος προκειμένου νά λειτουργεῖ ἡ οἰκονομία καί ἡ κοινωνία ἐκτός τοῦ κράτους, παρὰ ἐπιχειρηματίες πᾶν τό κράτος νά λάβει μέτρα πρὸς ὄφελός τους καί ἔτσι νά ἐπέμβει στήν οἰκονομία καί στήν κοινωνία. Στό σημεῖο αὐτό γίνεται παραστατικότητα ὁρατὴ ἡ μετατροπὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

2 ΔΟΜΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Τό κεντρικὸ γνῶρισμα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, πού τήν ξεχωρίζει ἀπὸ ὅλους τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς καί τήν κάνει ἕνα ἱστορικό πονηρι, εἶναι ἡ ὑπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν.

Μπορεί νά υπάρξει μαζική κοινωνία, όμως δέν μπορεί νά υπάρξει μαζική δημοκρατία δυτικοῦ τύπου, όταν λείπει ἐκείνη ἡ περίσσεια ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἡ ὁποία ἔχει ὡς συνέπεια τή σχεδόν αὐτόματη σύνδεση τῆς ἔννοιας τοῦ πολίτη (ὡς *citoyen*) μέ τήν ἔννοια τοῦ καταναλωτῆ. Βέβαια δέν πρόκειται γιά σύνδεση τυπικονομική ἢ συνταγματική, ἀλλά γιά κάτι πολύ βαθύτερο: μιά κοινωνία, ἡ ὁποία ξεπερνᾷ τή σπάνη τῶν ἀγαθῶν καί θέτει στή διάθεση τῶν μελῶν τῆς καταναλωτικά ἀγαθὰ σέ ὅλο καί μεγαλύτερες ποσότητες, ἀναγκαστικά δομεῖται ὡς μαζική δημοκρατία. Γιατί τόσο ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ὑπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν, ὅσο καί οἱ κοινωνικές συνέπειες τῆς ὑπέρβασης τούτης γεννοῦν ἀπό τοὺς κόλπους τοὺς τῆ μαζική δημοκρατία, παράγοντας καί ἐδραιώνοντας ὀρισμένες ἰδεολογικές καί ψυχολογικές στάσεις καθῶς καί τίς ἀντίστοιχες θεσμικές καί προσωπικές σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Ὑπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν σημαίνει πρῶτα-πρῶτα ὅτι ὅλο καί λιγότεροι ἄνθρωποι εἶναι ὑποχρεωμένοι νά παράγουν οἱ ἴδιοι τήν τροφή τους καί τήν ἐνδυμασία τους ἢ ὅτι ὅλο καί λιγότεροι ἄνθρωποι μποροῦν νά παράγουν τήν τροφή καί τήν ἐνδυμασία τῶν ἄλλων· ὅλο καί περισσότεροι ἄνθρωποι παράγουν ἐπομένως πράγματα πού δέν χρησιμεύουν γιά τίς στοιχειώδεις ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης, ὅποτε δημιουργοῦνται ὑλικές ἀνάγκες πού ξεπερνοῦν κατά πολύ τίς στοιχειώδεις ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης καί μποροῦν νά ἱκανοποιηθοῦν μέ πολλοὺς τρόπους ταυτόχρονα, δηλαδή μέ τήν προσφορά πολλῶν παρόμοιων προϊόντων. Ἔτσι, γιά πρώτη φορά στήν ἀνθρώπινη ἱστορία ξεπεράσθηκε μιά κατάσταση, ἡ ὁποία ἦταν καθοριστική γιά τή διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων: ἡ σπάνη τῶν ἀγαθῶν.

Τό πόσο βαθειά ὑπῆρξε ἡ ρήξη μέ τό ἱστορικό παρελθόν μᾶς τό δείχνει μιά ἀλλαγή, οἱ πολύπλοκες συνέπειες τῆς ὁποίας θά μᾶς ἀπασχολήσουν διεξοδικά σ' αὐτό καί στά ἀκόλουθα μέρη τούτης τῆς ἐργασίας. Πρὶν ἀπό τήν ἀνοδο τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τό γεγονός τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν ἐκφραζόταν ἰδεατὰ σέ ἠθικές ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες στηρίζονταν σέ ἔννοιες ὅπως ἀσκησις, ἀποχή, αὐτοπειθαρχία κτλ. καί ἐπιδίωκαν νά ἐπηρεάσουν τή συμπεριφορά τῶν μελῶν τῶν διαφορετικότερων κοινωνιῶν, ἔτσι ὥστε νά μὴν ἀναρροῦνται ἀπαιτήσεις καί προσδοκίες ἱκανές νά ἀνατρέψουν τίς ὑφιστάμενες δομές καί ἱεραρχίες, δηλαδή τίς ἰσχύουσες ἀποφάσεις σχετικά μέ τήν κατανομή τῶν περιορισμένων ἀγαθῶν. Ὅπως εἶναι αὐτονόητο, ἡ ἠθική αὕτη, τήν ὁποία θά ὀνομάσουμε ἀσκητική ἀκολουθώντας μιά μακριά παράδοση, δέν

ἐπέτασσε ἀπλῶς τή νηστεία, δηλαδή δέν ἀναφερόταν μονάχα, οὔτε πάντοτε ἀναφερόταν ἅμεσα, στή σπάνη τῶν ἀγαθῶν (ἄλλωστε ἡ σπάνη αὐτή θεωροῦνταν φυσική καί ὡς τέτοια δέν ἀποτελοῦσε θέμα), παρὰ προεκτεινόταν καί κρυσταλλωνόταν σέ ἀρχές ὅπως ἡ ὑπεροχή τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν ἀπέναντι στά ὕλικά καί ὁ ἀναγκαστικά χαλιναγωγός ρόλος τοῦ Λόγου ἐν ὄψει τῆς ἀχαλινωσίας τῶν ψυχορμήτων. Μέσα σέ τοῦτο τό παλιό καί δοκιμασμένο ἐννοιολογικό πλαίσιο γίνονταν βέβαια μετατοπίσεις, ἡ σπουδαιότερη ἀπό τίς ὁποῖες συντελέσθηκε ὅταν οἱ Νέοι Χρόνοι ἀποκατέστησαν σέ ὅλες του τίς διαστάσεις τόν αἰσθητό κόσμο ἐνάντια στόν χριστιανικό ἀσκητισμό. Ὡστόσο ἡ βασική ἰδέα δέν ἀπεμπολήθηκε — καί ἡ ἀστυχή σύνθεση τήν κράτησε ἐφ' ὅσον μάλιστα συμβιβαζόταν θαυμάσια μέ τίς ἀνάγκες τῆς συσσωρευτικῆς φάσης τοῦ πρώιμου καπιταλισμοῦ. Ἀπεναντίας, ἡ μαζική δημοκρατία, τῆς ὁποίας ἡ οἰκονομία δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα δίχως τή μαζική κατανάλωση καί τῆς ὁποίας ἡ κοινωνία ἐπίσης δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει ἂν τά μέλη της δέν κατανοήσουν ἀντίστοιχα τόν ἑαυτό τους, χρειάζεται ὡς κατευθυντήριες γραμμές τῆς κοινωνικῆς δράσης ἡδονιστικές στάσεις καί ἰδεολογίες. Ὁ ἡδονισμός ἐδῶ, ὅπως καί ἡ ἀσκηση στούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς, δέν πρέπει νά κατανοηθεῖ μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὅρου. Ὡς ἀντίμαχη ἔννοια μιᾶς ἀσκησης νοούμενης πολυδιάστατα, ὁ ἡδονισμός προεκτείνεται κι αὐτός γιά νά κρυσταλλωθεῖ σέ ἀρχές, οἱ ὁποῖες δέν νομιμοποιοῦν ἀπλά καί ἅμεσα τήν ὕλη κατανάλωση, παρὰ ἐπὶ πλέον ἀντιτίθενται σέ ἀνθρωπολογικές καί κανονιστικές ἀντιλήψεις συνδεδεμένες μέ τήν ἀσκητική ἦθυσή. Ἐτσι στή θέση τῆς βασικῆς ἀρετῆς τῆς αὐτοὑπέρβασης μπαίνει ἡ αὐτοεκδίπλωση ἢ αὐτοπραγμάτωση, ἐνῶ συνάμα ἐγκαταλείπεται ἡ διαρχική ἀνθρωπολογία τοῦ Λόγου καί προβάλλεται τό δικαίωμα τῶν ψυχορμήτων τοῦ ἐνιαίου ἀνθρώπου νά βροῦν ἱκανοποίηση· ἐπίσης ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν ἀντικαθιστᾷ τήν προηγούμενη προσήλωση σέ μιᾶ καί μόνη δεσμευτική ἱεραρχία ἀξιῶν θεμελιωμένη σέ ὀρισμένες ὑπέρτατες ἀξίες, ἐνῶ οἱ θεωρίες γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα κτλ. ἐρμηνεύονται σύμφωνα μέ δημοκρατικές-ἐξισωτικές ἰδέες καί μέ τό ἰδεῶδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Ὡστόσο αὐτές οἱ προεκτάσεις τοῦ ἡδονισμοῦ, μέσα στίς ὁποῖες συχνά δέν διακρίνεται πιά ὁ ἡδονιστικός πυρήνας, μποροῦν σχεδόν πάντοτε νά μεταφρασθοῦν σέ μιᾶ γλώσσα πού κάνει πρόδηλα τά ἅμεσα ἐνδιαφέροντα τῆς μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ θέση λ.χ., ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια ἢ αὐτοπραγμάτωση δέν μπορεῖ νά

άκεραιωθεί υπό συνθήκες ύλης στέρησης, δέν ήταν διόλου αὐτονόητη πάνω στη βάση χριστιανικῶν-άσκητικῶν ἀρχῶν καί ἰσοδυναμεῖ in concreto μέ τήν ἀντίληψη ὅτι τό ἄτομο θά πρέπει νά καταναλώνει ἐμπορεύματα προκειμένου νά θεωρηθεῖ πλήρης ἄνθρωπος. Τό ἴδιο ὑποδηλώνει καί ἡ συνύφανση τούτης τῆς θέσης μέ τό δημοκρατικό ἰδεώδες τῆς ὑλικῆς ἰσότητος.

Στό προηγούμενο ὑποκεφάλαιο ἀναφέραμε ὅτι γύρω στό 1900 ἄρχισε μιά εὐρεία ἐκμηχάνιση τῆς καθημερινῆς ζωῆς ὡς συνέπεια πολλῶν νέων ἐφευρέσεων. Ἡ ἐκμηχάνιση τούτη ἀγκάλιαζε ἀφ' ἑνός τόν τομέα τῆς ἐργασίας καί τῆς παραγωγῆς, ὅπου οἱ περίπλοκες χειροτεχνικές μέθοδοι ἐργασίας κατά μέγα μέρος ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τήν ἀλυσίδα παραγωγῆς, καί ἀφ' ἑτέρου τόν ἰδιωτικό οἰκονομικό τομέα (τήν κουζίνα, τό λουτρό καί τούς μηχανικούς τους ἐξοπλισμούς, τίς ἐργασίες καθαρισμοῦ, τήν αὐτοματοποίηση τῆς παραγωγῆς θερμότητας καί ψύχους)· μ' αὐτά ὅλα συμβάδισε ἡ ἐκμηχάνιση τῆς τροφῆς (π.χ. κονσέρβες) καί τῶν μεταφορικῶν μέσων. Ἡ ταυτόχρονη ἐκμηχάνιση σέ ὅλους αὐτούς τούς τομεῖς ἀποτελοῦσε πρόσθετη ἔνδειξη γιά τόν βαθμό τῆς ἀμοιβαίας ἐξάρτησης ἀνάμεσα στή μαζική παραγωγή καί στή μαζική κατανάλωση. Ἀπό τή στιγμή πού δημιουργήθηκαν οἱ τεχνικές προϋποθέσεις τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, ἔπρεπε νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ μαζική πώληση· οἱ ἀνθρώπινες μάζες, τίς ὁποῖες συγκέντρωσε ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση σέ μεγάλα οἰκονομικά κέντρα, ἔφειλαν τώρα νά ἐγγυηθοῦν τήν ὑπαρξή καί τή διεύρυνση τοῦ συστήματος τόσο μέ τήν ιδιότητα τοῦ ἐργαζομένου ὅσο καί μέ τήν ιδιότητα τοῦ καταναλωτῆ. Ἀκριβέστερα· ἡ παραγωγή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν πῆρε τώρα τέτοιες διαστάσεις, ὥστε γιά μεγάλες μάζες ἡ κατανάλωση μπορούσε νά γίνει, παράλληλα μέ τήν ἐργασία, ιδιαίτερη δραστηριότητα, πού λίγο-πολύ ξεπερνοῦσε τήν ἀπλή ὑλική ἐξασφάλιση τῆς φυσικῆς ὑπαρξῆς. Πάντως ὁ ὀργανικός δεσμός ἀνάμεσα σέ μαζική παραγωγή, ὀργανωμένη μαζική πώληση καί συγκέντρωση ἀνθρώπινων μαζῶν στίς πόλεις, ἔγινε ἀμέσως ἀντιληπτός, καί τά μεγάλα πολυκαταστήματα, πού ἤδη γύρω στό 1900 χαρακτηρίζαν τήν εἰκόνα τῶν ἀμερικανικῶν καί εὐρωπαϊκῶν μητροπόλεων, μετουσίωσαν τή διαπίστωση τούτη σέ ἐπικερδή πρακτική.

Μέ τήν ταυτόχρονη ἐμφάνιση τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καί τῆς μαζικῆς κατανάλωσης ἀπό μέρους ἀνθρώπινων μαζῶν ἄρχισε ἡ μετατροπή τῆς μαζικῆς κοινωνίας σέ μαζική δημοκρατία καί συνοδεύθηκε ἀπό τρία κεντρικά φαινόμενα, τά ὁποῖα, τόσο μεμονωμένα ὅσο καί συμπλη-

ρωματικά, αποτελούν κατά κάποιον τρόπο τήν κοινωνική ενσάρκωση του αναλυτικού-συνδυαστικού σχήματος σκέψης. Καί στά τρία δεσπάζει ἡ ἰδέα ἔσχατων καί μή περαιτέρω ἀναλύσιμων στοιχείων, πού καθ' αὐτά εἶναι ἰσότιμα καί μποροῦν νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους πάνω στήν ἴδια ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ὅπου ἡ διάσταση τοῦ χρόνου ἢ τῆς ἱστορίας δέν παίζει ρόλο καί τά λειτουργικά κριτήρια ἔχουν ἐκτοπίσει τά οὐσιαστικά. Τά φαινόμενα αὐτά εἶναι ὁ (ἐξελεγμένος) καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα καί ἡ κοινωνική κινητικότητα. Ὁ προβιομηχανικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἦταν κυρίως ἐξωτερικός, δηλαδή ἡ ἐκάστοτε ἀπαραίτητη κοινωνική ἐργασία κατανεμόταν σέ περισσότερες ἐπαγγελματικές ομάδες, στούς κόλπους τῶν ὁποίων ὁμως ἡ ἐκάστοτε ἐργασιακή διαδικασία ἐλάχιστα ἀναλύονταν ἢ δέν ἀναλύονταν καθόλου σέ εἰδικές καί συνάμα συμπληρωματικές ἐπί μέρους ἐργασίες· τόν ἐσωτερικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας δίπλα στόν ἐξωτερικό τόν εἰσήγαγαν σέ ἀξιόλογη ἔκταση ἡ μανουφαικτούρα καί ἡ πρώτη βιομηχανική ἐπανάσταση. Στήν ἐποχή τῆς ἀρχόμενης μαζικῆς παραγωγῆς τόσο ὁ ἐξωτερικός ὅσο καί ὁ ἐσωτερικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας πῆραν ἔνταση καί σημασία ἐντελῶς ὁγνωστή ἴσαμε τότε. Ἐμφανίσθηκαν πάρα πολλά καινούργια ἐπαγγέλματα καί ταυτόχρονα συντελέσθηκαν, πρό παντός στή βιομηχανική παραγωγή, μιά κατάτμηση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας πού ἔγινε πρότυπη καί παροιμιώδης. Τοῦτος ὁ ἄκρος καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἐδραζόταν σ' ἓνα ἀναλυτικό σχῆμα σκέψης, ἥτοι ἔγινε δυνατός χάρη στήν ἐπιτυχή προσπάθεια ἀποδιάρθρωσης ἑνός ὅλου στά ἔσχατα συστατικά του μέρη καί ἀκολούθως ἀνασυγκρότησης τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ὅλου μέ βάση τήν προηγούμενη ἀποδιάρθρωσή του. Ἡ λεπτολόγα ἀνάλυση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας γκρέμισε ὀριστικά τό παμπάλαιο χειροτεχνικό ἰδεῶδες τοῦ ἐνιαίου προϊόντος πού κατασκευάζεται σάν καλλιτέχνημα ἀπό τό ἴδιο χέρι — ἰδεῶδες, ἄλλωστε, πού ἐπιζοῦσε μέσα στίς ἀστικές ἀντιλήψεις περί ἐργασίας καί στήν ἀστική αἰσθητική δίπλα σέ ἄλλες, ἐν μέρει πολύ ἑτερογενεῖς τάσεις. Ὁ ἐξελεγμένος καταμερισμός τῆς ἐργασίας σήμαινε ἀρνηση τῆς παράδοσης καί τῆς ἱστορίας ἀκριβῶς μέ τήν ἔννοια ὅτι ἐκμηδένισε κάθε χειροτεχνική ἀντίληψη, ἡ ὁποία προσανατολιζόταν σέ κληροδοτημένες ἐργασιακές συνήθειες καί δεδομένα πρότυπα, καί ἀντί γι' αὐτήν ἀσπάζονταν τίς ὀρθολογικές σκοπιμότητες τῆς ἀρχῆς τῆς συνεχοῦς βελτίωσης καί ἀνανέωσης.

Ἡ κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα ἀρχισε βέβαια ὅταν μέ τίς προόδους τῆς ἐμβιομηχανισμοῦ οἱ φυσικές βιοτικές συνομαδώσεις (πα-

τριαρχική οικογένεια, οικιακή κοινότητα, πατριά, χωριό) έγιναν για πρώτη φορά στην ιστορία οικονομικά άχρηστες, και μάλιστα επιζήμιες. 'Ωστόσο η άστυκή κοινωνία ούτε γνώρισε σέ άκραία μορφή ούτε και χαιρέτησε τήν τάση αυτήν. "Οπως ξέρουμε, διατήρησε τήν πίστη στους ούσιαιούς δεσμούς και στις κοινωνικές προϋποθέσεις του άτομου και θεωρούσε τήν οικογένεια ως φυσικό κύτταρο του κοινωνικού οργανισμού. Μόνο κάτω από τις συνθήκες τής μαζικής δημοκρατίας ή κατάτμηση τής κοινωνίας σέ άτομα πραγματώθηκε και νομιμοποιήθηκε σέ τέτοιαν έκταση, ώστε τά μέλη τής έγιναν κινητικά και έναλλάξιμα. 'Η ευρύτερη οικογένεια αντικαταστάθηκε κατά μεγάλο μέρος από τήν πυρηνική οικογένεια, ή σημασία των ούσιαιών δεσμών μειώθηκε έντονα και ή έλλειψη κοινωνικών προϋποθέσεων του ατόμου ανασηρύχθηκε σέ προϋπόθεση τής γνήσιας ισότητας των εύκαιριών. 'Η πυρηνική οικογένεια συνιστά περιορισμό τής οικογένειας στό έλάχιστο εκείνο όριο πού είναι όπωσδήποτε άπαραίτητο γιά τή θεμελιώδη τής λειτουργία, δηλαδή τή γέννηση και ανατροφή παιδιών — γιά νά μήν αναφέρουμε τήν όλο και συχνότερη περίπτωση όπου παιδιά γεννιοῦνται από άγαμους γονείς και κατόπιν ανατρέφονται από έναν γονέα. 'Η έξασθένιση του κοινωνικού ρόλου τής οικογένειας, όκόμα και στην περιορισμένη τής μορφή, φαίνεται όχι μόνο στή μείωση τής μέσης τής διάρκειας και στή συχνότητα των διαζυγίων, αλλά και στο γεγονός ότι δέν άποτελεί πιά τόν αποφασιστικό παράγοντα τής ανατροφής των παιδιών, έφ' όσον ή έπιρροή τής έδω ύστερεί όλο και περισσότερο σέ σχέση μέ τήν έπιρροή του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. 'Η πυρηνική ή ύπολεπματική οικογένεια δρᾷ λοιπόν γενικά όχι ως φραγμός ενάντια στον μαζικοδημοκρατικό ατομικισμό, αλλά μάλλον ως τό πεδίο άσκήσεων ή τό προπαρασκευαστικό του σχολείο. Πρέπει νά τονίσουμε κα έναν έπιπρόσθετο παράγοντα, ό όποιος ίσαμε σήμερα δέν προσέχθηκε έπαρκώς. Πρόκειται γιά τήν έσωτερική σχέση ανάμεσα στην κατάτμηση τής κοινωνίας σέ άτομα και στην περίσσεια εύκολοαπόκτητων καταναλωτικών αγαθών. 'Εφ' όσον τό άτομο μπορεί νά έφοδιασθεϊ μέ όλες τις δυνατές συσκευές και νά τραφεϊ, νά πάρει πληροφορίες, νά διασκεδάσει και νά κινηθεϊ μόνο του, γίνεται αὐτοτελέστερο και χρειάζεται τήν έπαφή μέ άλλους όλο και λιγότερο ή τουλάχιστον μπορεί νά τή στερηθεϊ εύκολότερα. "Έχει τή δυνατότητα νά στήνει μέσα στην κατοικία του έναν πλήρη μικρό κόσμο και κατά τά λοιπά νά περιορίζεται στό έλάχιστο εκείνο όριο ανθρώπινων σχέσεων πού του φαίνεται επαγγελματικά και κοινωνικά

έναγκαϊο. Ἡ ἀναγωγή τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα ἐπιδίδει λοιπόν ἀναγκαστικά, στόν βαθμό πού τό κάθε ἄτομο μπορεῖ καί τοῦ ἐπιτρέπεται νά χτίσει τό προσωπικό μικρό του φρούριο μέ τή βοήθεια τῶν προφιλῶν του καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.

Ἡ κοινωνική κινητικότητα προφανῶς αὐξάνει ἐξ αἰτίας τῶν προόδων στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί τῆς προϊούσας κατάκτησης τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα, ἥτοι συμπορεύεται τόσο μέ τόν ἀνοδικό διαφορισμό τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί τῶν ἐπαγγελματίων ὅσο καί μέ τήν κατάλυση τῶν οὐσιαστικῶν δεσμῶν καί τῶν κοινωνικῶν προϋποθέσεων τοῦ ατόμου. Ἡ κινητικότητα τῶν ἀνθρώπων ἐντάσσεται μέ τή σειρά της στήν εὐρύτερη συνάφεια τῆς κινητικότητας ὅλων τῶν κοινωνικά καίριων μεγεθῶν, ἡ ὁποία ἐπὶ πλέον περιλαμβάνει τή γρήγορη κατανάλωση καί τή γρήγορη ἀντικατάσταση ἐμπορευμάτων, καί μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί νά ταξινομηθεῖ μέ βάση διαφορετικά κριτήρια. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νά διακρίνουμε ἀνάμεσα στήν ὑποκειμενική καί στήν ἀντικειμενική της λειτουργία, ἥτοι ἡ κινητικότητα λειτουργεῖ ὡς εὐκαιρία, ἡ ὁποία προσφέρει στά ἀνταγωνιστικά ὑποκείμενα δυνατότητες ἀλλαγῆς καί ἀνόδου, καί συνάμα ὡς ἀρχή ἐπιλογῆς, ἡ ὁποία μέ τό ἀποτέλεσμά της ἐκφράζει ἀντικειμενικά μέ πόση ἐπιτυχία μπόρεσαν τά ἄτομα νά ἐκμεταλλευθοῦν τίς εὐκαιρίες τους ἐντός τῆς κινητικῆς κοινωνίας. Ὅμως εὐκαιρίες προσφέρονται τόσο ὀριζόντια (π.χ. ἀλλαγὴ ἐπαγγέλματος χωρὶς μεταβολή στήν κοινωνική θέση) ὅσο καί κάθετα (ἀνοδος στήν κοινωνική ἱεραρχία), καί ἀντίστοιχα μπορούμε νά κάμουμε λόγο γιά ὀριζόντια καί κάθετη κοινωνική κινητικότητα. Ἡ πρώτη ἀντλεῖ τή δυναμική της ἀπὸ τήν πραγματικά ὑφιστάμενη ποικιλία τῶν παράλληλα ἀσκούμενων ἐπαγγελματίων καθῶς καί ἀπὸ τόν αὐξαντα διαφορισμό τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἡ κάθετη κινητικότητα δείχνει, πάλι, ποιά καί πόσα ἄτομα ἀνέβηκαν ἢ κατέβηκαν στήν κλίμακα γοήτρου ἐνός ἐπαγγέλματος ἢ τῆς κοινωνίας ἰn toto. Καί στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιά τήν κατάληψη διαθέσιμων ρόλων, ἥτοι τά πρόσωπα, τά ὁποῖα μποροῦν νά ἀναλάβουν αὐτούς τοὺς ρόλους, σέ τελευταία ἀνάλυση εἶναι ἐναλλάξιμα καί ἀντικαταστάσιμα, ἔστω κι ἂν ἡ κατάληψη τῶν ρόλων δέν ἀποβαίνει πάντοτε ὑανοποιητική. Σημαντική γιά τήν κοινωνική κινητικότητα δέν εἶναι ὁμως μόνον ἡ ἐποψὴ τῆς ἐναλλαξιμότητος τῶν ατόμων, ἀλλά καί τό ὅτι ὅλο καί περισσότερα ἄτομα συναντιοῦνται ἢ μᾶλλον διασταυρώνονται καί οἱ ἐπαφές τους γίνονται ὅλο καί πιό σύντομες καί φευγαλέες. Ἐτσι ἐρχόμαστε

στή σχέση ανάμεσα σέ έξωτερική καί έσωτερική ή ψυχική κινητικότητα. 'Η τελευταία συνδέεται πολλαπλά μέ τήν πεποίθηση ότι ή συνεχής αλλαγή καί οί συνεχώς καινούργιες έντυπώσεις αποτελοῦν τόν έσώτερο νόμο τῆς ζωῆς στή σημερινή κοινωνία. 'Η πεποίθηση τούτη έκτρέφεται από τήν καθημερινή παρατήρηση τῶν παραπάνω ἐπόψεων τῆς κινητικότητας τῶν ἀνθρώπων καί συνάμα από τό πλῆθος καί τήν ποικιλία τῶν εἰδήσεων καί τῶν εἰκόνων πού εἰσρέουν ἀδιάκοπα στή συνείδηση. Οἱ τρεῖς συσκευές —τηλέφωνο, τηλεόραση, αὐτοκίνητο— πού χαρακτηρίζουν τήν καθημερινότητα τῆς μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς κοινωνίας χρησιμεύουν ὅλες τους στό νά γεφυρώνουν σχεδόν κατά βούληση τίς ἀποστάσεις καί νά μεταθέτουν τήν ψυχή τοῦ ἀτόμου, προσωρινά τουλάχιστον, σέ ἄλλους τόπους, ἀλλά καί σέ ἄλλους χρόνους. 'Η αὐξηση τῆς έσωτερικῆς κινητικότητας κάνει μέ τή σειρά της τό ἄτομο ἐπιρρεπέστερο σέ συμπεριφορά, ἡ ὁποία συντείνει στήν ἐπίταση τῆς έξωτερικῆς ή κοινωνικῆς κινητικότητας.

Καταμερισμός τῆς ἐργασίας, κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα καί κινητικότητα συμβάλλουν μέ τόν ἰδιαίτερο τρόπο τους στήν ἐνδυνάμωση τῶν ἐξισωτικῶν τάσεων τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Βέβαια, ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ μιά κρυστάλλωση ἱεραρχικῶν σχέσεων καί ἐπομένως τήν προακτική ἔκφραση καί τόν ἐμπρακτο καθυγιασμό τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητας. Στίς χονδροειδέστερες μορφές τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας μέσα στίς προβιομηχανικές καί στίς πρώιμες βιομηχανικές κοινωνίες ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας συνέπιπτε πράγματι μέ ὀρισμένη μορφή τῆς σχέσης ἐντολῆς καί ὑπακοῆς. Τοῦτο ἀλλάζει στόν βαθμό πού ἡ πρόοδος τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας διαφορίζει τόσο πολύ τήν κοινωνική ἐργασία καί τήν κερματίζει σέ τόσο μικρές ἐνότητες, ὥστε αὐτή δέν μπορεῖ πιά νά νοηθεῖ ὡς πυραμίδα, παρά μάλλον ὡς ἐπίπεδο, πάνω στό ὁποῖο οἱ διάφορες μορφές ἐργασίας ὑπάρχουν παράλληλα καί, ὄντας ἀμοιβαῖα ἀπαραίτητες, εἶναι καί κατ' ἀρχήν ἰσότητες. Ὅσο πιά περίπλοκη εἶναι ἡ κοινωνική ἐργασία, τόσο μικρότερο καί συνάμα μεγαλύτερο εἶναι τό σχετικό κοινωνικό βάρος κάθε ἐργαζόμενης ομάδας: γιατί τούτη δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλλει μονομερῶς καί διαρκῶς τή μεμονωμένη της βούληση μέσα σ' ἓνα πυκνό καί σχεδόν ἀδιαφανές κοινωνικό πλέγμα, ὅμως ἀπό τήν ἄλλη μεριά μπορεῖ νά ἐκμεταλλευθεῖ τούτη τήν κατάσταση τῆς ἀμοιβαίας ἐξάρτησης, στήν ὁποία βρίσκονται καί οἱ ἄλλες ομάδες, καί νά ἀντλήσει ὀφέλη ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τῆς προσφορᾶς της στήν

κοινωνική εργασία ως σύνολο, πρό παντός σέ μιά κοινωνία όπου ισχύουν άπεριόριστα πολιτικά δικαιώματα. Τούτη ή άμφισημία σέ τελευταία άνάλυση δρᾷ έξισωτικά, έπειδή δημιουργεί τό αίσθημα ότι ό καθένας κάνει τή δουλειά του κι ότι έπομένως ό καθένας είναι σημαντικότερος από τούς άλλους ως πρός αυτό καί λιγότερο σημαντικός ως πρός εκείνο. 'Η άστυχή έννοια τοῦ επαγγέλματος, ή όποία είχε καί μιάν ιεραρχική συμπαραδήλωση, άντικαθίσταται από τήν έννοια τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου, καί μολονότι προφανῶς δέν είναι όλοι οί ρόλοι ίσοι, ώστόσο στήν κατ' άρχήν έναλλαξιμότητα τῶν προσώπων ή έξισωτική συνείδηση βρίσκει τήν παρηγοριά πού τῆς χρειάζεται γιά τίς διαφορές γοήτρου ανάμεσα σέ ρόλους πρός τό παρόν κατειλημμένους έτσι καί όχι άλλιῶς. 'Η κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ άτομα, δηλαδή ή άποκοπή τοῦ ατόμου από ούσιαστικούς δεσμούς καί κοινωνικές προϋποθέσεις, έχει επίσης ως συνέπεια ότι ή κοινωνική ή οίκογενειακή καταγωγή κατ' άρχήν δέν (πρέπει νά) έχει σημασία κατά τήν άποτίμηση ενός προσώπου ή γιά τήν άνοδό του. 'Εκείνο πού μετράει είναι ή άπόδοση — ή άπόδοση μπορεί λοιπόν νά γίνει κριτήριο γιά τήν κοινωνική κατάταξη ενός προσώπου μόνο μετά τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ άτομα, δηλαδή μονάχα μέσα στήν έξισωτική μαζική δημοκρατία. "Αν τό άτομο όρίζεται κοινωνικά όχι μέ βάση τήν καταγωγή του ή άλλες καθαρά προσωπικές καί μή έναλλάξιμες ιδιότητες, αλλά μέ βάση τήν άπόδοσή του καί τήν αντίστοιχη θέση του μέσα στήν κινητική κοινωνία, τοῦτο σημαίνει ότι ό όρισμός του έπιχειρεῖται όλο καί περισσότερο μέ άφετηρία ιδιότητες πού καθένας θά μπορούσε νά τίς έχει ως άτομο. Τά σύμβολα, τά όποια δηλώνουν ότι κάποιος ανήκει σέ μιάν άνώτερη βαθμίδα τῆς κοινωνικής ιεραρχίας, μετατρέπονται όλο καί περισσότερο σέ τέτοια πού κατ' άρχήν μπορεί νά τά κατέχει κάθε άτομο· σέ αντίθεση μέ τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς, όπου τά σύμβολα αὐτά μπορούσαν ν' ανήκουν μοναχά σέ όσους τά κατεῖχαν πράγματι, τώρα έπιτρέπεται ν' ανήκουν καί σέ κάποιον πού θαυμάσια θά μπορούσε νά μήν τά άποκτήσει καί ποτέ. Στή γενική συνείδηση, ότι έτσι έχουν τά πράγματα, ριζώνει ψυχολογικά ή κοινωνική κινητικότητα, ή όποία προϋποθέτει τόσο τόν έξελιγμένο καταμερισμό τῆς εργασίας όσο καί τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ άτομα καί δρᾷ τό ίδιο έξισωτικά μέ τούς δύο αὐτούς παράγοντες. Μόνον όπου τά πάντα είναι κινητικά, είναι τά πάντα άνοιχτά καί έφικτά στόν καθένα.

Βεβαίως δέν είναι δυνατόν νά λεχθεῖ ὅτι στή μαζική δημοκρατία, ὅπως τή γνωρίζουμε, ἔχει ἤδη πραγματοποιηθεῖ ἡ ἰσότητα μέ τήν ὕλική ἔννοια τοῦ ὅρου. Ὅμως ἡ πραγματικότητα τῆς ἰσότητας εἶναι γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας πολύ λιγότερο σημαντική ἀπό τή δυνατότητα τῆς ἰσότητας. Ἡ ἰσότητα ἀναγνωρίζεται ἀπό ὅλους ὡς ἀπτή δυνατότητα (ἀκόμη καί ὅσοι δέχονται τήν ἰσότητα μόνον ὡς τυπική ἰσότητα τῶν εὐκαιριῶν ὁμολογοῦν ὅτι οἱ εὐκαιρίες αὐτές μποροῦν ν' ἀξιοποιηθοῦν ἀπό τόν καθένα, ὅτι δηλαδή καθένας μπορεῖ ν' ἀνεβεῖ τήν κοινωνική κλίμακα ὡς τήν κορυφή της, ἀρκεῖ νά τό μπορεῖ) καί ἡ καθημερινή ὁμολογία πίστεως τῆς μαζικῆς δημοκρατίας στήν ἀρχή τῆς ἰσότητας ἀνοίγει *ipso facto* ἕναν ὀρίζοντα προσδοκιῶν, ὁ ὁποῖος θέτει σέ κίνηση ἀντίστοιχες συμπεριφορές. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ κατ' ἀρχήν κατάφαση τῆς ἰσότητας καί τό γεγονός τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας δημιουργοῦν συνθῆκες, ὑπό τίς ὁποῖες τίς δράσεις καί τίς ἀντιδράσεις τῶν ἀνθρώπων συχνά τίς καθορίζουν ψυχολογικοί παράγοντες καί ἕνα ὑποκειμενικό αἶσθημα γοήτρου. Τό αἶσθημα τῆς ἰσότητας εἶναι ἐντονότερο ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ἰσότητας. Γι' αὐτό ἡ συναναστροφή τῶν ἀνθρώπων γίνεται ὅλο καί πιό ἐξισωτική, ἤτοι ὁ τόπος τῆς συναναστροφῆς τούτης δέν ἀνταποκρίνεται ἀναγκαστικά, καί ἀνταποκρίνεται συνεχῶς λιγότερο, στίς πραγματικά ὑφιστάμενες διαφορές κοινωνικῆς θέσης καί γοήτρου ἀνάμεσα στά ἄτομα καί στίς ομάδες. Ἡ κατ' ἀρχήν δεδομένη δυνατότητα νά ἐμφανισθεῖ ὁ καθένας ὡς ἴσος πρὸς ἴσον ἀπέναντι σέ ὁποιοδήποτε ἐπηρεάζει τήν κοινωνική συμπεριφορά, κατὰ τρόπο ὥστε τελικά οἱ ἐντολές δέν ἐκφέρονται ὡς ἐντολές, ἀλλά ὡς ὁδηγίες, τίς ὁποῖες πρέπει νά ἀκολουθήσει κανείς γιατί αὐτό ὑπαγορεύουν τά πράγματα. Στόν βαθμό πού ὁ ὑφιστάμενος γίνεται «συνεργάτης», οἱ ἐργασιακές σχέσεις γίνονται πραγματιστικότερες καί ἡ ἰδέα τοῦ ρόλου παραμερίζει τήν ἰδέα τῆς ἱεραρχίας. Περιοριστικές καί αὐστηρά ἱεραρχημένες μορφές ἐργασίας δέν φαίνονται πιά παραγωγικές, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ νέες ἐργασιακές διαδικασίες μέ τήν περίπλοκη τεχνική τους ἀπαιτοῦν ὑψηλότερα προσόντα, ἐνισχυμένη εὐθύνη καί περισσότερη συμμετοχή. Ἡ ἀντίληψη, ὅτι ὁ προϊστάμενος βρίσκεται ψηλότερα μόνο καί μόνο ἐπειδὴ ἔχει νά παίξει διαφορετικό ρόλο καί ὄχι ἐπειδὴ ἔχει τίποτε μυστηριώδη χαρίσματα, καθησυχάζει τήν ἐξισωτική συνείδηση καί τή συμφιλιώνει μέ τίς πραγματικότητες τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἀλλωστε ἡ ἐκτόπιση τῆς ἰδέας τῆς ἱεραρχίας ἀπό τήν ἰδέα τοῦ ρόλου

συντείνει από μόνη της στην επίταση της εναλλαξιμότητας και της προσωρινότητας των θέσεων των ατόμων μέσα στη διαδικασία της κοινωνικής εργασίας. 'Η εξουσία ή η αὐθεντία με την παραδοσιακή της έννοια ξεφτίζει, και στη θέση της μπαίνει ως ενοποιητικό στοιχείο ή σταθερότητα των δομών και των μηχανισμών, εντός και στο όνομα των οποίων μοιράζονται οι ρόλοι.

Παρ' όλα αυτά η μαζική δημοκρατία πραγματοποίησε την ισότητα στην άσκηση εξουσίας τόσο λίγο όσο και την ισότητα στην κατανάλωση. 'Η αντίφαση ανάμεσα στην αναγκαιότητα εξουσίας και στη γενική ομολογία πίστεως προς την αρχή της ισότητας λύθηκε με την υποταγή της εξουσίας στους ίδιους κανόνες του παιχνιδιού, που ισχύουν και στους άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής της μαζικής δημοκρατίας. Έτσι, η άσκηση εξουσίας είναι κατ' αρχήν ανοιχτή στον καθένα, έφ' όσον αποδειχθεί ικανός να αντιμεταλλευθεί τις προσφερόμενες ευκαιρίες καλύτερα από τους ανταγωνιστές του. Τοῦτο σημαίνει αντικατάσταση της ταξικής κυριαρχίας από την κυριαρχία έλίτ, οι οποίες αδιόκοπα συγκροτούνται, διαλύονται ή μεταβάλλουν τη σύνθεσή τους, αφού τά μέλη τους δεν πρέπει να κατέχουν έξ υπαρχής όρισμένες κοινωνικές προϋποθέσεις. 'Η συμμετοχή στις έλίτ δεν είναι ούτε κληρονομική ούτε αναγνωρίζεται με βάση οποιαδήποτε προσωπική ιδιότητα, εκτός από την ικανότητα να αντιμετωπίζονται με επιτυχία οι εκάστοτε αντίπαλοι εντός και εκτός της έλίτ· επομένως οι έλίτ μπορούν να γίνουν μόνιμα όργανα άσκησης εξουσίας μονάχα μετά την κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα και την επίβολή των εξισωτικών αρχών και στάσεων. Διαμορφώνονται μέσα στην πολιτική, στην οίκονομία και στην κοινωνική ζωή, ανταγωνίζονται ή μία την άλλη ή κλείνουν μεταξύ τους συμμαχίες και πορίζονται τη νομιμοποίησή τους από τό γεγονός ότι είναι ανοιχτές για τόν καθένα, ήτοι δεν παραβιάζουν την υπέρτερη αρχή της ισότητας (των ευκαιριών). 'Ανταγωνιστικές πολιτικές έλίτ, οι οποίες πολεμούν ή μία την άλλη για την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, πρέπει να νομιμοποιηθούν επιπρόσθετα με την έτυμηγορία του εκλογικού σώματος. Κάθε έλίτ, έφ' όσον εγείρει αξιώσεις πάνω στην εξουσία αυτήν, υποχρεώνεται να αγωνισθεί για να κερδίσει την εύνοια των εκλογέων, όποτε πρέπει να επηρεάσει τη βούλησή τους και συνάμα να επηρεασθεί και ή ίδια από τη βούληση τούτην. 'Η διέξοδος από τη διελυστίινδα της αντικειμενικής διπλής ανάγκης να άσκηθεί εξουσία και ταυτόχρονα να ληφθούν υπ'

ὅψιν οἱ ποικίλες ἐπιθυμίες τῶν ἐκλογέων εἶναι ὁ λαϊκισμός, ὁ ὁποῖος σέ διάφορες παραλλαγές καί σέ διάφορους βαθμούς ἀποτελεῖ φαινόμενο ἀναπόσπαστο ἀπό τήν πολιτική καί κοινωνική ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Λαϊκισμός εἶναι λοιπόν ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο γεφυρώνεται (προσωρινά) ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἀρχή τῆς γενικῆς ἰσότητος καί στήν (προσωρινή) ἐμπροσθη ἐξουσία μιᾶς ἐλίτ μέσα στίς συνθήκες τῆς μαζικοδημοκρατικῆς πολιτικῆς. Συνίσταται στό ὅτι οἱ πολιτικές ἐλίτ, παρά τήν ἐπιδίωξή τους νά κρατήσουν γιά τόν ἑαυτό τους τό μονοπώλιο τῶν ἀποφάσεων, ὑποχρεώνονται νά ἀποτίσουν φόρο τιμῆς σέ ὀρισμένες διαδεδομένες ἰδέες ἢ προκαταλήψεις πού κολακεύουν τίς μάζες. Ἔτσι π.χ. κάθε ἐλίτ ἀποκρούει τήν ὑποψία ὅτι ἡ ἐξουσία της μέσα στό κράτος ἢ ἡ συναφής της ἀξίωση θά ἦταν ποτέ δυνατόν νά ἐπηρεάσει δυσμενῶς ἢ καί νά ἄρει τήν ἰσότητα ἀνάμεσα σέ ὅλα τά μέλη τῆς κοινωνίας ἀπεναντίας, αὐτοπαρουσιάζεται ὡς ἡ πιό ἀξιόπιστη ἐγγύηση γιά τή διαφύλαξη ἢ τήν επέκταση τούτης τῆς ἰσότητος. Ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι σάρξ ἐκ τῆς σαρκός τοῦ λαοῦ, ἄριστος γνώστης καί ἐρμηνευτής τῶν ἐνδόμυχων εὐχῶν καί ὀνείρων του, κοντολογίᾳ πιστός ἐκτελεστής τῆς λαϊκῆς βούλησης. Ὡστόσο, στόν βαθμό πού οἱ ἐκλογεῖς διατυπώνουν συγκεκριμένα τίς ἀνάγκες καί τά συμφέροντά τους μέσω τῶν ἐπαγγελματικῶν τους ἐνώσεων ἢ τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ καί συγκεκριμένα ἡ βούληση «τοῦ λαοῦ», ἦτοι μέσα στίς συνθήκες τῆς μαζικοδημοκρατικῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἢ *volonté générale* καί ἡ *volonté des tous* δέν μποροῦν νά ἀποκλίνουν τόσο πολύ, ὥστε ἡ κυρίαρχη ἐλίτ νά ἀγνοεῖ τή δεύτερη, ἐπικαλούμενη μιᾶ δυνάμει τῆς ἐρμηνείας τῆς πρώτης.

Ἡ λαϊκιστική συνύφανση ἢ ταύτιση τῆς *volonté générale* μέ τή *volonté des tous* συγκεκριμενοποιεῖται ὑλικά ὑπό τή μορφή μιᾶς ἱκανοποίησης αἰτημάτων, τά ὁποῖα θά ἔπρεπε νά ἔχουν ἀπορριφθεῖ ἂν ἐφαρμόζονταν καθαρά πραγματολογικά οἰκονομικά ἢ ἄλλα κριτήρια· ἔτσι, ὀρισμένοι ἄνθρωποι ἀποκτοῦν ἀγαθά καί θέσεις πού δέν ἀξίζουν μέ βάση τή γενική ἰσχύουσα ἀρχή τῆς ἀπόδοσης. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, μέσα στή μαζική δημοκρατία ἡ ἀξιοκρατία καί ὁ λαϊκισμός ἀναγκαστικά διεξάγουν μεταξύ τους ἀσταμάτητο ἀγώνα, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐκβίαση εἶναι διαφορετική σέ κάθε περίπτωση. Ὅμως ὁ λαϊκισμός ὀφείλει νά ἱκανοποιεῖ διαρκῶς καί ψυχολογικές ἀνάγκες, δημιουργώντας ὑποκατάστατα τῆς ἰσότητος ἐκεῖ πού ἐμπροσθη ἰσότητα δέν

υπάρχει. Ένα τέτοιο υποκατάστατο παρέχει λ.χ. η προϊούσα κατάργηση τῶν ὀρίων ανάμεσα σέ ιδιωτική καί δημόσια σφαίρα, ἔτσι ὥστε ὁ «κοσμάσης», ἀλλά καί ὁ «ῥωμιος πολίτης», μέ βάση τά ὅσα τοῦ λένε τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, μπορεί νά πεισθεῖ ὅτι τοῦτο ἦ ἐκεῖνο τό μέλος τούτης ἢ ἐκείνης τῆς ἐλίτ συμπεριφέρεται «ἀνθρώπινα» καί γενικά εἶναι «ὅπως ὅλοι μας». Ὁ ἐγγενῆς λαϊσμός τῆς μαζικῆς δημοκρατίας κάνει πρωταρχικό καθήκον τῶν μελῶν τῶν ἐλίτ νά ἐκδηλώνουν ἐπιδεικτικά σέ κάθε δεδομένη εὐκαιρία πόσο κοντά βρίσκονται στόν ἀπλό ἄνθρωπο· μιά στάση διαφορετική ἐρμηνεύεται ὡς περιφρόνηση τῶν συνανθρώπων καί τῆς ἰσχύουσας ἀρχῆς τῆς ἰσότητος καί τιμωρεῖται ἀνάλογα. Στό σημεῖο αὐτό ὁ «κοσμάσης» τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἐμφανίζεται μέ ἰδιαίτερες ἀξιώσεις καί ἰδιαίτερη αὐτοπεποίθηση, κι ἀπό τήν ἀποψη τούτη ξεχωρίζει ἀπό τοὺς μικροιστοὺς τῆς ἀστυκῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι ἐνωθῶν σφηνωμένοι ἀνάμεσα στήν ἀστυκή τάξη καί στό προλεταριάτο κι ἔβλεπαν, ἀντίστοιχα, τόν κόσμον μέ μάτια γεμάτα σέβας ἢ τρόμο. Τό μεσαῖο στρώμα πού ἀποτελεῖ τόν κορμό τῆς μαζικοδημοκρατικῆς κοινωνίας θεωρεῖ ἀντίθετα τόν ἑαυτό του ὅλο καί περισσότερο ὡς τήν οἰκουμενική τάξη, καί διαμορφώνει μέ τίς βιοτικές του συνήθειες καί μέ τό γοῦστο του τίς πιό χαρακτηριστικές πλευρές τῆς ζωῆς στή μαζική δημοκρατία. Μπορεῖ νά καταναλώνει, μπορεῖ νά ταξιδεύει, μπορεῖ νά πληροφορεῖται εἰδήσεις, καί μέ βάση ὅλα αὐτά μπορεῖ πρό παντός νά ἀποκομίζει τήν ἐντύπωση ὅτι διαθέτει ἀρκετή κρίση ἢ τουλάχιστον πονηριά, ὥστε νά μήν ξεγελιέται ἀπό κανέναν. Καθώς διαπνέεται ἀπό τούτη τήν αὐτοπεποίθηση, ὁ μικρότερος ἢ μεγαλύτερος «κοσμάσης» συχνά βλέπει περιφρονητικά τά μέλη τῶν πολιτικῶν ἐλίτ, δηλαδή τοὺς «πολιτικάντηδες», καί ἐκφράζει τήν ἀδιαφορία του γιά τά ὅσα κάνουν. Ἐτσι, ἡ πολιτική ὡς ἐπάγγελμα χάνει σέ σημαντικό βαθμό τό κύρος της μέ τήν παλιά ἔννοια τοῦ ὄρου καί ἐμφανίζεται ὡς μία ἀπασχόληση κοντά σέ ἄλλες, ἡ ὁποία ἀσκεῖται ἀπό εἰδικούς ἰδιαίτερα ὑποπτους καί ἔχει κέρδη καί ζημιές, ὅπως καί κάθε ἄλλη. Ἡ πολιτική ἀδιαφορία, πού συναρτᾶται μέ τήν ἀναγωγή τῆς πολιτικῆς σέ ἐπαγγελματική ἀπασχόληση, καί ὁ λαϊσμός, πού ἀναγκάζει τόν ἀπασχολούμενον μέ τήν πολιτική νά ἀκολουθεῖ ὀρισμένη συμπεριφορά, συμπορεύονται μέσα στή μαζική δημοκρατία καί σημαδεύουν τή φυσιογνωμία της.

Ὅμως ἡ μαζική δημοκρατία δέν πάσχει μόνον ἀπό τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στή διασκήρυξη τῶν ἀρχῶν τῆς ἰσότητος καί στήν ἐμπρακτική

ἐξουσία τῶν ἐλίτ — ἀντίφαση πού καταλήγει στόν λαϊσμό. Μιά ἄλλη ἀντίφαση ἀγγίζει ἐπίσης τὰ θεμέλιά της καί, ὅπως φαίνεται, εἶναι ἐξ ἴσου ἀξεπέραστη ὅσο καί ἡ πρώτη: πρόκειται γιά τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης ἢ τήν τεχνική ὀρθολογικότητα ἐν γένει καί στίς ἡδονιστικές στάσεις. Ἡ ἀρχή τῆς ἀπόδοσης καί ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα σχετίζονται προφανῶς μέ τήν ἐργασιακή διαδικασία, ἐνῶ οἱ ἡδονιστικές στάσεις μέ τή διαδικασία τῆς μαζικῆς κατανάλωσης πού βέβαια δέν εἶναι λιγότερο ἀπαραίτητη γιά τήν οἰκονομία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ὡστε ὁ ἄνθρωπος μέσα στή μαζική δημοκρατία, ὄντας ταυτόχρονα ἐργαζόμενος καί καταναλωτής, πρέπει νά ἐγκολπωθεῖ δύο διαφορετικές νοοτροπίες καί συμπεριφορές, μολονότι τό ἐκάστοτε εἶδος τῆς ἐργασίας του καί ὁ συναφής τρόπος ζωῆς μετατοπίζουν τό κέντρο βάρους πρός τή μιά ἢ τήν ἄλλη κατεύθυνση. Μερικά εἶδη ἐργασίας, πού κατὰ κανόνα ἀνήκουν στόν τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν, αἰόμα καί ὑπό τίς συνθῆκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἐλάχιστη σχέση ἔχουν μέ τήν τεχνική ὀρθολογικότητα, γι' αὐτό καί μποροῦν, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, ν' ἀποτελέσουν τό φυσικό ἔδαφος γιά τήν εὐδοκίμηση εὐδαιμονιστικῶν στάσεων. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα προσδιορίζει ὄχι ἀπλῶς μηχανικές ἐργασίες καί τεχνικές διαδικασίες, ἀλλά κατὰ βάση καί ὅλες τίς ἐργασίες, στίς ὁποῖες ὁ λογισμός παίρνει χαρακτήρα ἀπρόσωπο καί ἀποκλειστικά προσηλωμένο στήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ. Πρό παντός σέ ἐργασίες συχνότατα χαρακτηριστικές γιά τήν κοινωνία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας τά ἀποτελέσματα μποροῦν νά μετρηθοῦν μέ βάση προκαθορισμένα κριτήρια καί τότε ὀνομάζονται, σέ σχέση μέ τόν παραγωγό τους, «ἀπόδοση». Ἡ ἀρχή τῆς ἀπόδοσης συνυφαίνεται μέ οὐσιαστικές ἐπόψεις τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί μάλιστα ἀποτελεῖ καί ἡ ἴδια κινητήρια δύναμη τῆς διαδικασίας τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ. Στόν βαθμό πού τό εἰσόδημα χωρίζεται ἀπό τήν προσωπική ἰδιοκτησία, ἡ ἀπόδοση γίνεται ἡ μοναδική ἢ ἡ σημαντικότερη πηγὴ εἰσοδήματος, ἥτοι τό εἰσόδημα δέν πηγάζει ἀπό οὐσιαστικούς δεσμούς ἢ κοινωνικές προϋποθέσεις, παρά ἀπό τήν ποιότητα τῆς ἐργασίας τοῦ ατόμου, τήν ὁποία τοῦτο ἐπιτυγχάνει μέσα στόν συναγωνισμό του μέ ἄλλα ἄτομα πού διαθέτουν ἴσες εὐκαιρίες. Ὡστε ἡ ἰσότητα (τῶν εὐκαιριῶν), ἡ ἀπόδοση καί τό εἰσόδημα (ὡς μισθός) ἀποτελοῦν πλευρές τῆς ἴδιας βασικῆς ἀντίληψης. Σέ ἐξισωτική κοινωνική βάση ἡ ἀπόδοση ἀναγκαστικά ἀνεβαίνει, ἐπειδὴ τό ἄτομο μπορεῖ νά πεισθεῖ ὅτι ἡ ἀπόδοσή του καί

μόνον ἀρκεῖ γιά νά τοῦ κάνει προσιτές ὅλες τίς δυνατότητες τῆς ἀπόλαυσης καί τοῦ κοινωνικοῦ γοήτρου. "Οὐτως ἡ ἀπόδοση μεγαλώνει καί μέ τή συμμετοχή, δηλαδή μέ τή χαλάρωση τῆς (παραδοσιακῆς) ἐργασιασῆς ἱεραρχίας καί μέ μιά τέτοια κατανομή τῶν ρόλων, ὥστε νά φαίνεται ὅτι πηγάζει ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἀποτίμηση τῶν τεχνικῶν ἀναγκῶν τῆς ἐργασίας κι ἔτσι νά μπορεῖ νά αποφασισθεῖ ἢ πάντως νά γίνει ἀποδεκτή ἀπό ὅλους τούς ἐνδιαφερομένους μέ βάση τά προσόντα τοῦ καθενός τους. "Αν δοῦμε ἔτσι τά πράγματα, τότε στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης συμπυκνώνεται τό γεγονός ὅτι ὁ ἐκδημοκρατισμός τῶν τομέων τῆς ζωῆς, ὁ ὁποῖος συντελεῖται μέ τήν ὑλοποίηση τῆς κατ' ἀρχήν ἀποδεκτῆς ἰσότητος τῶν εὐκαιριῶν, συνιστᾷ λειτουργική ἀναγκαιότητα τῆς τεχνολογικά ἐξελιγμένης μαζικῆς κοινωνίας· μέ ἄλλα λόγια, ἡ τεχνολογικά ἐξελιγμένη μαζική κοινωνία μπορεῖ νά ὑπάρξει μονάχα ὡς ἐξισωτική μαζική δημοκρατία. "Ακόμα καί ἡ ἰσότητα τῶν φίλων σέ τελευταία ἀνάλυση μποροῦσε νά εἰσαχθεῖ μονάχα χάρις στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης: ἡ ἀπόδοση ἀποτελεῖ τόν μεγάλο κοινό παρονομαστή, μέ βάση τόν ὁποῖο μπορεῖ νά μετρηθεῖ καί νά ἀποδειχθεῖ ἡ ἰσότητα. "Εξ αἰτίας τῆς λειτουργικῆς τούτης ἀναγκαιότητας τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόδοσης δέν εἶναι παράδοξο πού αὕτη συχνά παρουσιάζεται καί νομιμοποιεῖται ὡς ἠθικό αἶτημα.

"Αλλά ἡ μαζική δημοκρατία δέν χρειάζεται μονάχα τήν τεχνική ὀρθολογικότητα καί τήν ἀπόδοση γιά νά λειτουργήσῃ. "Εξ ἴσου χρειάζεται —γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία— ἡδονιστικές στάσεις καί ἀξίες, οἱ ὁποῖες ἐν μέρει κάνουν ψυχολογικά ἐλαστική καί ἐν μέρει δικαιώνουν ἠθικά τήν οἰκονομικά ἀναγκαῖα μαζική κατανάλωση τῶν μαζικά παραγόμενων καταναλωτικῶν προϊόντων. Στό εὖρος τοῦ φάσματος τῶν ἡδονιστικῶν στάσεων καί ἀξιῶν ἀντιστοιχεῖ τό εὖρος τῶν καταναλωτικῶν δυνατοτήτων. Καταναλώνονται ὄχι μόνον ἀντικείμενα χρήσης καί πολυτέλειας, ἀλλά ἐπίσης μορφωτικά ἀγαθά καί ἐλεύθερος χρόνος, ὅπως καί ὁ λόγος κι ἡ εἰκόνα πού προσφέρονται ἀπό τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης· δέν πρέπει τέλος νά λησμονεῖται ἡ παράλληλη κατανάλωση διαφόρων ἀξιῶν ἢ βιοτικῶν ἰδεωδῶν, ἀπ' ὅπου πηγάζει ἕνας ἰδεολογικός πλουραλισμός κι ἕνας σχετικισμός πού μέ τή σειρά του εὐνοεῖ τή διάδοση ἡδονιστικῶν στάσεων. Πρώτη βέβαια χτυπάει στό μάτι, καθὼς ἐπηρεάζει τή συμπεριφορά πλατειῶν μαζῶν, ἡ κατανάλωση ἀντικειμένων χρήσης. Στή λαϊκή φαντασία ὁ ἥρωας τῆς κατανάλωσης ὑποκαθιστᾷ τώρα τόν ἥρωα τῆς ἐργασίας, τά

μέσα μαζικής ενημέρωσης προβάλλουν αδιάκριτα τόν κόσμο της αριστοκρατίας της μαζικής δημοκρατίας, της οποίας τά μέλη προέρχονται από διαφορετικές έλίτ, όλα τους όμως είναι υπερκαταναλωτές, διαθέτουν τά πάντα, όσα παρέχει ή σύγχρονη τεχνική και βιομηχανία και όσα μπορεί να όνειρευθεί κανείς, και κινούνται μέ την αντίστοιχη άνεση μέσα στον μαγικό τούτον κόσμο. Στά ανώτερα επίπεδα της κατανάλωσης αποφασίζει τό προσωπικό γούστο και ή προσωπική επιλογή, όμως ή δυνατότητα αυτή περιορίζεται όσο χαμηλώνει τό επίπεδο· στο κατώτατο και ευρύτερο επίπεδο τά άτομικά όνειρα, πού στην πραγματικότητα τά όνειρεύονται πολλά άτομα ταυτόχρονα, μπορούν ως επί τό πλείστον να πραγματοποιηθούν μοναχά μέ την κατανάλωση μαζικών προϊόντων. Τούτο τό παράδοξο, δηλαδή ή εκπλήρωση ατομικών πόθων μέ την κατανάλωση μαζικών προϊόντων, αποτελεί την πηγή χαρακτηριστικών ψυχοπαθολογικών φαινομένων της μαζικής δημοκρατίας και ένδημιεί επίσης στο φαινόμενο της μόδας. Ένώ παραδοσιακή λειτουργία της μόδας ήταν ό τονισμός των κοινωνικών διακρίσεων, στο μέλος της μαζικοδημοκρατικής κοινωνίας δίνει αντίθετα τό αίσθημα της συμμετοχής σε κάτι, τό όποιο είναι βέβαια κοινό αγαθό και από την άποψη αυτήν επιβεβαιώνει την καιτ' αρχήν ισότητα όλων, αλλά την ίδια στιγμή υποδηλώνει και την προθυμία του ατόμου να ξεκόψει από τό παλιό και έτσι να ενεργήσει ως γνήσια αυτόνομο άτομο. Άλλωστε ό κομπορμισμός και ό ατομικισμός δέν συνιστούν μονάχα στην περίπτωση της μόδας τίς δύο συμπληρωματικές πλευρές ενός ψυχολογικού πλέγματος, πού μέσα στη μαζική δημοκρατία δημιουργείται και εύδοκμεί κάτω από ιδιαίτερα εύνοϊκές συνθήκες.

Μέ άφετηρία τόν κόσμο της κατανάλωσης, βλέπεται και κρίνεται τώρα όλο και περισσότερο ό κόσμος της εργασίας. Αυτό βέβαια σημαίνει αρχικά ότι χάρη στη δυνατότητα και στην προσδοκία της κατανάλωσης ανεβαίνει ή απόδοση, ότι δηλαδή ό εργαζόμενος ως δυνητικός καταναλωτής αποδίδει περισσότερο. Όμως μ' αυτό συνδέεται και μία βαθύτερη αλλαγή, ή όποια άφορά στην ίδια την έννοια και την άσκηση της εργασίας. Η εργασία δέν επιτελείται ούτε μέ πουριτανική εύλάβεια *ad maiorem dei gloriam* ούτε για χάρη της εργασίας ως αυτοσκοπού, έπειδή δηλαδή ή εργασία αξιολογείται ως προάσκησις για την άπόκτηση της άρετης και ως δύναμη αυτοπειθαρχησης. Τώρα ή εργασία θεωρείται μάλλον πραγματιστικά, δηλαδή ως μέσο για την άπόκτηση υλικών αγαθών, και αντίστοιχα άπεκδύεται τό στοιχείο της

ἡθικῆς σοβαρότητας γιά νά προσεγγίσει, στά πλαίσια τοῦ ἐκάστοτε δυνατοῦ, τό παιγνίδι. Ἐνῶ μέ βάση τά ἀστικά κριτήρια ἐκτιμοῦσε κανείς τήν ἀτομική προσπάθεια καί τόν «χαρκτηέρα», θεωρώντας ὡς αὐτονόητο κίνητρο τό προσωπικό συμφέρον καί ὡς ἄξια ἀμοιβή τήν ἐπιτυχία καί τό γόητρο, τώρα συχνά ἐκτιμᾶται περισσότερο ὁ «ἐξηγημένος» συνεργάτης παρά ὁ φιλόδοξος ἀτομικιστής, περισσότερο τό συλλογικό πνεῦμα καί τό «team-work» παρά ὁ μοναχικός ἐγωιστής. Ἡ πραγματιστική ἀντίληψη γιά τήν ἐργασία ἐκφράζεται συμβολικά στόν παραγκωνισμό τῆς ἀστικῆς ἔννοιας τοῦ ἐπαγγέλματος, μέσα στήν ὁποία συμπυκνωνόταν μιᾷ ὁλόκληρη στάση ζωῆς, ἀπό τήν ἔννοια τῆς ἀπασχόλησης (job), τήν ὁποία μπορεῖ νά μετέλθει κανείς χωρίς ἐσωτερική συμμετοχή καί χωρίς ἄλλες ἡθικές ὑποχρεώσεις. Ἐνα συνεπές βῆμα πρός τήν ἴδια κατεύθυνση εἶναι ἡ (μερική) ἀντιστροφή τῆς σχέσης ἀνάμεσα σέ ἐργασία καί σέ ἐλεύθερο χρόνο: ὁ ἐλεύθερος χρόνος δέν προσφέρει ἀπλῶς ἀνάπαυση γιά ὁμοίμη παραγωγικότερη συνέχιση τῆς ἐργασίας, παρά ἡ ἐργασία φαίνεται ὡς μέσο πού παρέχει στό ἄτομο τή δυνατότητα νά διαμορφώσει τόν ἐλεύθερο χρόνο του πάνω σέ εὐρύτερη καταναλωτική βάση. Ἡ τοποθέτηση ἀπέναντι στήν ἐργασία καθορίζεται ἀπό τό τί μπορεῖ νά κάμει κανείς στόν ἐλεύθερο χρόνο του ὡς καταναλωτής ὑλικῶν καί πνευματικῶν ἀγαθῶν ἢ «βιωμάτων». Μέ τήν εὐρεία αὐτήν ἔννοια ἡ κατανάλωση φαίνεται σπουδαιότερη ἀπό τήν ἐργασία. Ἡ παιγνιώδης δραστηριότητα τοῦ καταναλωτῆ στόν ἐλεύθερο χρόνο τίθεται σέ ἀνώτερη μοῖρα ἀπό τήν πειθαρχημένη δραστηριότητα τοῦ ἐργαζομένου. Ὅμως ἔτσι ἐντείνεται ἡ ἀνάγκη γιά περισσότερη κατανάλωση ὡς μέσο προσωπικῆς πλήρωσης στόν διαθέσιμο ἐλεύθερο χρόνο, ὅποτε ἀπαιτεῖται καί περισσότερη ἐργασία γιά τήν ἀπόκτηση τοῦ μέσου αὐτοῦ. Ἐδῶ βρίσκεται ἕνα καθημερινό δῆλημμα πολλῶν ἀνθρώπων στή μαζική δημοκρατία.

Ἡ ὑπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν ἐκφράσθηκε κοινωνιολογικά στή σημαντική μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἡμεσων παραγωγῶν καί στήν ἀντίστοιχη διεύρυνση τοῦ τριτογενοῦς τομέα, δηλαδή τοῦ τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν. Οἱ ὑπηρεσίες μέ κοινωνικό χαρακτήρα (ὑγεία, ἀνάπαυση, παιδεία, πρόνοια) ἐπεκτάθηκαν γρήγορα ἐξ αἰτίας καί τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κοινωνικοῦ κράτους, κι ἔγιναν ἀπό τή φύση τους ὁ χῶρος ὅπου διαμορφώθηκε μιᾷ ἀντίληψη τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία ἀπομακρύνθηκε σχετικῶς περισσότερο ἀπό τό κριτήριο τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας καί θέλησε νά ἀναγάγει τήν ἐργασία σέ μορφές τοῦ δημιουργικοῦ

αύτοσχεδιασμοῦ ἢ τοῦ σοβαροῦ παιγνιδιοῦ. Μποροῦμε λοιπόν νά διακρίνουμε *grosso modo* δύο εἰδῶν φορεῖς ἢ ἐκπροσώπους ἀξιών μέσα στή μαζική δημοκρατία. Ὅσοι ἀναπτύσσουν τή δραστηριότητά τους στή βιομηχανία καί στήν οἰκονομία γενικότερα τείνουν μᾶλλον πρὸς τήν ἀποδοχή καί τήν ὑπεράσπιση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόδοσης καί τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητος, ἐνῶ ὅσοι προσφέρουν ὑπηρεσίες μέ κοινωνικό χαρακτήρα μᾶλλον ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ κάποιες ἰδέες τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970· τοῦτο βέβαια δέν σημαίνει ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους δέν διαπνέονται ἀπὸ παρόμοιες συμπάθειες στήν α ἢ β ἐκδοχή ἢ ὅτι κάποτε δέν προσπαθοῦν *volentes volentes* νά κάμουν χαλαρότερες τίς ἐργασιακές σχέσεις ἀκριβῶς ὑπ' αὐτό τό πνεῦμα. Ἡ αὔξηση τοῦ σχετικοῦ βάρους τῶν κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν μέσα στήν οἰκονομία προκαλεῖ μιά μετατόπιση τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τό ποσοτικό στοιχείο, τό ὁποῖο τώρα ταυτίζεται μέ τήν ἀνάπτυξη σέ μετρήσιμα μεγέθη, πρὸς τό ποιοτικό, τό ὁποῖο τώρα ὀνομάζεται ποιότητα ζωῆς. Ἐπειδὴ οἱ παραγωγοὶ καί οἱ καταναλωτές τῆς οἰκονομίας τῶν ὑπηρεσιῶν δέν εἶναι ὑποχρεωμένοι νά σκέπτονται μέ βάση τίς κατηγορίες τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, μποροῦν ἐδῶ νά κερδίσουν πολὺ εὐκολότερα ἔδαφος οἱ λεγόμενες «ἐναλλακτικές» ἰδεολογίες, ἀπὸ τή ρομαντικὴ ὑπεράσπιση τοῦ περιβάλλοντος ἴσαμε τήν ἀγροτικὴ αὐτάρκη ζωή καί τήν περιθωριακὴ ὑπαρξή. Τό προβάδισμα τῆς ποιότητας ζωῆς συνδέεται μέ τήν ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἀπέναντι σέ ζητήματα σχετικά μέ «τόν ἄνθρωπο» καί μέ τήν «ἐπικοινωνία». Σέ ἀντίθεση πρὸς τίς βιομηχανικὲς δραστηριότητες, οἱ δραστηριότητες παροχῆς ὑπηρεσιῶν, καθὼς ἔχουν νά κάμουν μέ διαπροσωπικὲς σχέσεις, ἀπαιτοῦν ἔντονη συμμετοχὴ τοῦ καταναλωτῆ, ὁ ὁποῖος κατέχει ἀδιαμφισβήτητο δικαίωμα νά πεῖ τόν λόγο του σχετικά μέ τήν ποιότητα καί τή μεθόδευση τῆς παροχῆς ὑπηρεσιῶν. Μέ ἄλλα λόγια: τούτη ἡ εἰδική μορφή οἰκονομικῆς δραστηριότητος προϋποθέτει συχνότατα μιά σύμπραξη ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων (γιατροῦ καί ἀσθενοῦς, δασκάλου καί μαθητῆ, ἀκόμα καί πωλητῆ καί πελάτη) καί συνεπιφέρει μερικὴ τουλάχιστον μετατόπιση τῆς οἰκονομικῆς σχέσης στό ἐπίπεδο τῆς προσωπικῆς. Ἡ εὐαισθησία καὶ ἡ προθυμία γιὰ ἐπικοινωνία καί ἀρωγή, οἱ ὁποῖες ὑμνοῦνται ὡς ἠθικὲς ἀξίες καί συχνά ἀσκοῦνται καί πρακτικὰ σέ κάποιες περιθωριακὲς κουλτοῦρες προερχόμενες ἀπὸ τήν πολιτισμικὴ ἐπανάσταση, βρίσκουν τώρα τήν ἀνθήση καί τήν οἰκονομικὴ

τους χρήση στον τομέα της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών. Έτσι, η κοινωνία της παροχής υπηρεσιών αποκτά φυσιογνωμία, η οποία φαίνεται ακριβώς αντίθετη από τις παλιότερες στερεότυπες αντιλήψεις για τη βιομηχανική κοινωνία ως κοινωνία της αλυσιδωτής παραγωγής και της αλλοτρίωσης. Η «έπικοινωνία» γίνεται εδώ όχι απλώς έκφραση εκσυγχρονισμένου ανθρωπισμού, αλλά επί πλέον βασική αρχή της εργασιακής οργάνωσης, η οποία τώρα θεωρείται ως ζήτημα διαμόρφωσης των ενδοϋποκειμενικών σχέσεων, όποτε το οικονομικό αποτέλεσμα αποτελεί κατά κάποιον τρόπο τη συνισταμένη της ανθρωπιστικής ρύθμισης τούτων των σχέσεων.

Όπως είπαμε, η υπέρβαση της σπάνης των αγαθών δημιουργήσε τις προϋποθέσεις για τη διάδοση των ηδονιστικών στάσεων που ενθαρρύνουν την οικονομικά αναγκαία κατανάλωση. Μαζί με την αφθονία γεννήθηκε όμως και η δυνατότητα να αυτονομηθούν υλικά και ιδεατά απέναντι στον τεχνικό-όρθολογικό κόσμο της εργασίας, ή και στον κόσμο της εργασίας εν γένει, μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες προπαγανδίζοντας απόψεις, των οποίων η πραγμάτωση θα κατέστρεφε ακριβώς την κοινωνία εκείνη που όχι απλώς ανέχεται, αλλά και αναγκαστικά γεννά από τους κόλπους της τέτοιες ομάδες. Επειδή οι ομάδες αυτές κινούνται πρό παντός στον πολιτισμικό χώρο, ανακύπτει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό μία ένταση ανάμεσα στην τεχνολογική βάση και σ' ένα τουλάχιστον μέρος του ιδεολογικού εποικοδομήματος της μαζικής δημοκρατίας: ο πλουραλισμός που επικρατεί στον τομέα της ιδεολογίας δεν μπορεί να μεταφρασθεί στη μονοσήμαντη γλώσσα της τεχνολογικής βάσης, παρά συχνά σπάζει τά καθαρά της περιγράμματα. Ωστόσο είναι σφάλμα να θεωρούμε αυτήν την πράγματι υφιστάμενη αντίθεση ως φαινόμενο που από μόνο του θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο το μέλλον της μαζικής δημοκρατίας. Όπως κάθε κοινωνικός σχηματισμός, έτσι και η μαζική δημοκρατία φέρει εντός της τις δικές της χαρακτηριστικές αντιθέσεις ή αντιφάσεις, οι οποίες αποτελούν συνάμα τους όρους της ύπαρξής της. Στην περίπτωση αυτήν η τεχνολογική βάση ή η οικονομία εν γένει δεν μπορεί να λειτουργήσει, αν δεν ενισχύσουν τη μαζική κατανάλωση ηδονιστικές στάσεις, οι οποίες από τη φύση τους συνεπάγονται τον πλουραλισμό των αξιών ή και την ήθυκή αδιαφορία κι έναν συγχευμένο ανηθικισμό. Η σχέση ανάμεσα στα δύο σκέλη της παραπάνω αντίθεσης πρέπει λοιπόν κατά βάση να θεωρηθεί συμπληρωματική: άλλωστε η ένταση

υποχωρεί στον βαθμό που στάσεις άρχικά προερχόμενες από την πολιτισμική επανάσταση θεσμοποιούνται σε μετριοσμένη μορφή ή γίνονται μέρος της καθημερινής ζωής — και επίσης στον βαθμό που οι ίδιες οι εργασιακές σχέσεις κάτω απ' την επίδραση όσων παραγόντων προαναφέραμε μεταβάλλονται προς την κατεύθυνση της χαλάρωσης των παλιών ιεραρχιών. Έδω ταιριάζει νά χρησιμοποιήσουμε όχι την εικόνα ενός χάσματος που συνεχώς βαθιάίνει, παρά μάλλον την εικόνα ενός έσκαφμοῦς που κινείται τή μιὰ πρὸς τήν πλευρά της τεχνικής ὀρθολογικότητας καί της ἠθικά πειθαρχημένης ἀπόδοσης καί τήν ἄλλη πρὸς τήν πλευρά τοῦ ἡδονισμοῦ, τοῦ σχετικισμοῦ τῶν ἀξιών καί της ἀνεκτικότητας. Πάντως δέν πρέπει νά προσδοκοῦμε ἕνα μόνιμο καί ἀδιατάρακτο ἰσοζύγιο. Ἡ ἐγγενής δυαρχία της μαζικής δημοκρατίας ἀπτηχεῖται ὄχι μονάχα στήν ἑτερογένεια τῶν θεσμῶν ἢ στούς ἀμφίρροπους σκοπούς διαφόρων ἐπὶ μέρους θεσμῶν, ἀλλά καί στίς πολιτικές ἀντιλήψεις, ὅπως δείχνουν λ.χ. οἱ ἐπικρατοῦσες ἐκδοχές ἢ μεθερμηνείες τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτές προσανατολίζεται κυρίως στά κριτήρια της τεχνικής ὀρθολογικότητας καί της ἀπόδοσης, καί στρέφεται ὅσο μπορεῖ ἐναντίον τοῦ σχετικισμοῦ τῶν ἀξιών καί της ἀνεκτικότητας που δίνουν τόν τόνο στό πολιτισμικό ἐποικοδόμημα, πιστεύοντας ὅτι οἱ ἡδονιστικές στάσεις εὐνοοῦν τή δημιουργία ενός γιγαντιαίου κοινωνικοῦ κράτους, τό ὁποῖο στό τέλος ἀναγκαστικά θά παραλύσει τόν οἰκονομικό φιλελευθερισμό. Ἡ ἄλλη κατεύθυνση τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀποκρούει ἐπίσης τόν γραφειοκρατικό κρατικό παρεμβατισμό, μ' αὐτό ὁμως δέν θέλει νά πλήξει ἄμεσα ἢ πρωταρχικά τό κοινωνικό κράτος, παρά μάλλον νά διασφαλίσει τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη μικρῶν διαφανῶν κοινοτήτων καί ἐπὶ μέρους τομέων, ὅπου τό ἄτομο μπορεῖ νά ὀρίσει καί νά πραγματώσει τόν ἑαυτό του· ἐδῶ προφανῶς ὑπερτεροῦν οἱ ἀντιλήψεις καί οἱ ἀξίες που χαρακτηρίζουν τό πολιτισμικό ἐποικοδόμημα. Οἱ φιλελευθερισμοί αὐτοί ἀλληλοσυμπληρῶνονται ὀργανικά μέσα στή μαζική δημοκρατία, μολονότι ὁ ἕνας καταπολεμᾷ τόν ἄλλον. Γιατί ὁ πρῶτος δέν μπορεῖ ἀπλῶς νά ἐπιστρέψει στον ἀστικό ὀλιγαρχικό φιλελευθερισμό· ὁ ἀστός ἔχει πεθάνει ἀπό καιρό, καί ὁ ἐπιχειρηματίας ἢ ὁ μάνατζερ που πῆρε τή θέση του χρειάζεται ἐκτός ἀπό τήν τεχνική ὀρθολογικότητα καί τήν ἠθική της ἀπόδοσης, ὅπως τήν ἐσπροσωπεῖ ὁ ἴδιος, τουλάχιστον ἐξ ἴσου καί τίς ἡδονιστικές στάσεις, τίς ὁποῖες συχνά ἀποκρούει κατ' ἀρχήν, ἀλλά οἱ ὁποῖες σέ λιγότερο ἢ περισσότερο ἐσχυδαῖσμένη μορφή εὐνοοῦν τή

μαζική κατανάλωση, δηλαδή την πώληση τῶν ἰδίων του τῶν προϊόντων.

3. ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ νοοτροπία καί ὁ τρόπος ζωῆς μιᾶς κοινωνίας προφανῶς σχετίζονται στενά μέ τίς ἐκάστοτε κρατοῦσες ἰδέες γιά τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις τοῦ ἀτόμου, γιά τόν ρόλο του ὡς συνανθρώπου καθῶς καί γιά τήν ὑφή του ὡς ἀνθρώπου. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ μεθερμηνεία καί ἡ μετατροπή τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὑπό τό πνεῦμα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας συντελέσθηκαν πρωταρχικά σέ συνάφεια μέ τή δραστική μετατόπιση τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας τοῦ ἀτομισμού. Ἡ νέα ἀντίληψη γιά τό ἄτομο, μέ τήν ὁποία συναρτῶνται σέ οὐσιώδη σημεῖα ἡ νοοτροπία καί ὁ τρόπος ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, στηρίζεται σέ μιᾶ προγραμματική ἀντικατάσταση τῶν ἀξιῶν τῆς αὐτοπειθαρχίας ἀπό τίς ἀξίες τῆς αὐτοπραγμάτωσης, οἱ ὁποῖες ἀπό τήν πλευρά τους ἔχουν διπλή ἀναφορά ἢ διπλή σημασία. Στό ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν προγραμμάτων καί σκοποθεσιῶν τό σύνθημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης τοῦ ἀτόμου συνδέθηκε μέ αἰτήματα, τά ὁποῖα σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπέβλεπαν στήν ὑλική ἰσότητα καί ἐπὶ πλέον στόν ἐκδημοκρατισμό μέσω τῆς συμμετοχῆς. Σέ συνάφεια μέ τόν στόχο τῆς ὑλικῆς ἰσότητας, ἡ αὐτοπραγμάτωση τοῦ ἀτόμου σήμαινε ὅτι τό κράτος ὀφείλε νά προνοήσῃ γιά τή δημιουργία τῶν γενικῶν ἐιείνων συνθηκῶν, οἱ ὁποῖες θά πρόσφεραν σέ κάθε ἄτομο «γνήσια», δηλαδή ὄχι ἀπλῶς τυπικά-νομικά, ἴσες εὐκαιρίες νά ἀναπτύξῃ ἐλεύθερα τίς φυσικές του καταβολές καί τά ἐνδιαφέροντά του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ αὐτοπραγμάτωση καί ὁ ἐκδημοκρατισμός φάνηκαν νά συνδέονται στενά ἐπειδή μονάχα ἄτομα, πού ἔχουν αὐτοπραγματοθεῖ μέ τήν παραπάνω ἔννοια ἢ πού βρίσκονται τουλάχιστον στόν σωστό δρόμο πρός τήν αὐτοπραγμάτωση, ἔχουν τίς ἀπαιτούμενες ἱκανότητες γιά νά συμμετάσχουν ὡς ἴσοι μεταξύ ἴσων στή διαμόρφωση τῶν κοινωνικά σημαντικῶν ἀποφάσεων σέ ὅλες τίς βαθμίδες ὅπου λαμβάνονται τέτοιες· ἡ συμμετοχή σέ δημοκρατικές διαδικασίες εἶναι λοιπόν ἀνεγκαῖος ὅρος καί συνάμα φυσική συνέπεια τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Ὡς πολιτικό μέγεθος ἡ αὐτοπραγμάτωση ἰσοδυναμεῖ μέ τόν αὐτοπροσδιορισμό, δηλαδή μέ τήν ἱκανότητα τοῦ ἀτόμου νά ἐπιβάλλει μέσω τῆς συμμε-

τοχῆς του σέ δημοκρατικές διαδικασίες αποφάσεων τήν ἀτομική αὐτοπραγμάτωση ὡς ἀπόλυτη κοινωνική προτεραιότητα, καί συνάμα νά ἐπεξεργάζεται τό νομικό πλαίσιο γιά τήν ὑλική διασφάλιση τούτης τῆς προτεραιότητος. Ἀντίστοιχα ἐρμηνεύονται τώρα καί τά «ἀνθρώπινα δικαιώματα», τά ὁποῖα, ἀντίθετα ἀπ' ὅσα ἰσχυρίζεται ἡ δημοκρατική τεολογική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, δέν ἀποτελοῦν τελειωτικό πνευματικό καί ἠθικό ἐπίτευγμα ὕστερα ἀπό αἰῶνες καταπίεσης καί σκότους, παρά κατά βάση συνιστοῦν τόν τρόπο λειτουργίας καί ἐπιβίωσης τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, μέ τήν ὁποία καί συνδέεται ἡ μοίρα τους. Τά «ἀνθρώπινα δικαιώματα» εἶναι δικαιώματα πού φαίνονται ἀπαραίτητα γιά τήν αὐτοπραγμάτωση μέ τή δημοκρατική ἔννοια τοῦ ἥρου καί ἔχουν, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ αὐτοπραγμάτωση, ὄχι μόνο μιᾶ πολιτική, ἀλλά καί μιᾶ δεύτερη διάσταση, τήν ὁποία ὑπαινιχθήκαμε προηγουμένως καί θά ἐξηγήσουμε τώρα.

Στό στενότερο ἐπίπεδο τοῦ ἀτόμου —ἐκεῖθεν ἤ ἐντεῦθεν τῶν πολιτικῶν προγραμμάτων— τό αἶτημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης συχνά συνυφαίνεται μέ τίς ἡδονιστικές ἐκεῖνες στάσεις πού ὑποβαστάζουν ψυχολογικά τή μαζική κατανάλωση καί ἐπομένως τήν ὑπόσταση τῆς οἰκονομίας. Τούτη ἡ ἡδονιστική αὐτοπραγμάτωση πρέπει βέβαια νά διακριθεῖ ἀπό τήν πολιτική δέν ἀντιτίθεται ὅπωςδῆποτε θεωρητικά σέ τούτην ἐδῶ, ὅμως ὡς πρακτική στάση συχνότατα πηγάζει ἀπό τήν παθητικότητα ἐκείνη, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπό τή διαπίστωση τῆς ἀσημαντότητας τοῦ ἀτόμου ἐντός τῶν γιγαντιαίων δομῶν καί μηχανισμῶν τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί τῆς ὁποίας τό ἀντιστάθμισμα ζητεῖται στήν ἔνταση τῆς προσωπικῆς ζωῆς καί τῶν προσωπικῶν βιωμάτων — ὅπως καί ἀντίστροφα: ἡ βεβαιότητα, πῶς ἡ ζωή στή μαζική δημοκρατία μπορεῖ νά προσφέρει μιᾶ πληθώρα τέτοιων ἀντισταθμισμάτων, ἐνισχύει τήν τάση γιά μιάν ὑπαρξή στό περιθώριο τῆς μεγάλης καί τῆς μικρῆς πολιτικῆς. Ἀναμφίβολα ὑπάρχει πρωταρχική καί οὐσιώδης σχέση ἀνάμεσα στίς διαθέσιμες καταναλωτικές δυνατότητες καί στήν ἐπικρατούσα ἐκδοχή τοῦ ἰδεώδους τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Γιατί αὐτές οἱ δυνατότητες πρόσφεραν γιά πρώτη φορά τό συγκεκριμένο ἐρέθισμα καί τήν ἀπτή βάση γιά τήν προγραμματική σύνδεση αὐτοπραγμάτωσης καί ἡδονισμοῦ, ἐνῶ σέ ὅλους τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς ἡ αὐτοπραγμάτωση ὀριζόταν κατά κύριο λόγο ὡς αὐτοὑπέρβαση, δηλαδή ὡς ἐπιβολή τοῦ ἀληθινοῦ ἢ αὐθεντικοῦ ἐγώ πάνω στά κατώτερα ψυχόρμητα· τώρα ὅμως ἡ αὐτοὑπέρβαση μέ

τήν παραδεδομένη ἠθική ἔννοια ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα ὡς τό ὀκριβῶς ἀντίθετο τῆς γνήσιας αὐτοπραγμάτωσης. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, δέν πρέπει νά παραβλέπεται ὅτι κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή βιοτικῶν ἰδεωδῶν καί ρευμάτων, τά ὁποῖα ἐμπνέονται ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση καί ἐκπροσωποῦνται κυρίως ἀπό ὁμάδες (π.χ. νέους καί διανοουμένους) μέ μικρότερη ἱκανότητα ἢ ἐπιθυμία κατανάλωσης, ὁ ἡδονισμός παίρνει συχνότατα μορφές ἐν μέρει ἄμεσα ἀντιτιθέμενες στόν χυδαῖο καταναλωτικό ὕλισμό. Ἐτσι ἐκτιμῶνται περισσότερο ἀπό τά ὕλικά ἀγαθά τά πνευματικά, ὥστόσο καί πάλι παραμερίζεται ἡ παραδοσιακή ἀσκητική ἀντιδιαστολή τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου πρὸς τό αἰσθητό ἢ ὕλικό: στήν περίπτωση αὐτήν εἶναι δυνατόν νά συμπίπτουν τά πνευματικά ἀγαθά μέ τήν ἱκανοποίηση τῶν αἰσθήσεων, ἥτοι τά πρῶτα σχετίζονται μέ τόν ἔρωτα, τίς ἀθλοπαιδιές, τή φιλική συντροφιά, τήσχόλη ἢ τόν στοχασμό — πάντοτε στήν ὑπηρεσία τῆς ἐπικοινωνίας καί τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Βέβαια, μονάχα μιά κοινωνία πού παράγει καί καταναλώνει κατὰ μάζες ὕλικά ἀγαθά μπορεῖ νά δημιουργήσει τοὺς ἐλεύθερους χώρους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τήν ὁμαδική ἀναζήτηση καί καλλιέργεια τέτοιων πνευματικῶν ἀγαθῶν. Αὐτό ἐξηγεῖ γιατί τοῦτα τά τελευταῖα, παρά τόν τρόπο πού κατανοοῦν τόν ἑαυτό τους οἱ ἐκπρόσωποί τους, μποροῦν νά ὑπαχθοῦν μαζί μέ τίς πεζές καταναλωτικές ἀνάγκες τῶν πλείστων μελῶν τῆς κοινωνίας κάτω ἀπό ἓναν καί μόνο κοινὸ παρονομαστή, ἐκεῖνον τοῦ ἡδονισμοῦ. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε νά κάμουμε μέ στάσεις, οἱ ὁποῖες διαμορφώνονται κάτω ἀπό τίς ἴδιες κοινωνικές συνθῆκες καί ἔχουν μεταξύ τους σχέση συμπληρωματική, ἐν καί ὄχι πάντοτε ἀρμονική.

Κοντολογῆς, τό χαρακτηρολογικὸ πρότυπο, τό ὁποῖο δίνει τόν τόνο στή μαζική δημοκρατία, μολονότι δέν κυριαρχεῖ σ' ὅλη τή γραμμή, ἀποτελεῖ σέ κεντρικά σημεῖα ἀντιστροφή τοῦ πουριτανικοῦ ἢ τοῦ βικτωριανοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους. Στό προσκήνιο δέν βρίσκεται ἡ αὐτοπειθαρχία μέ σκοπὸ τήν ἐπίτευξη ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν στόχων οὔτε καὶ ἡ ὑποταγή τῆς καθημερινῆς δραστηριότητος σέ μακροπρόθεσμες ἐπιδιώξεις, παρά μᾶλλον ἡ κατάφαση τῆς βραχυπρόθεσμης ἀπόλαυσης, τοῦ στιγμαιοῦ καί τοῦ αὐθόρμητου καθὼς καί ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐλέγχου, τῆς πειθαρχήσεως καί τῆς ἐξουσίας. Κάνοντας αὐτήν τήν ἀντιπαράθεση, βέβαια, μᾶλλον σκιαγραφοῦμε δύο ἀκραῖες κατευθύνσεις τῆς συμπεριφορᾶς παρά δύο ἀνθρώπινους τύπους

πού υπάρχουν πράγματι σέ άμυγή μορφή. Τά πάντοτε ισχυρά κατάλοιπα τῆς άστυκῆς ἠθικῆς καθώς καί οἱ άνυπέρβλητες άναγκαιότητες τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης έν γένει θέτουν στήν άπορρόφηση τοῦ άτόμου μέσα στό στιγμιαίο, στό αὐθόρμητο καί στό άπολαυστικό ὄρια, τά ὁποῖα παραμένουν στενά γιά πάρα πολλούς ανθρώπους· τότε ἡ τελετουργία τῆς αὐτοπραγματώσεως ἐπιτελεῖται εἴτε σέ τομεῖς μᾶλλον άβλαβεῖς εἴτε μέσα στή φαντασία (καί στίς δύο αὐτές περιπτώσεις εἶναι εὐκολο νά μαντέψουμε τά ψυχολογικά συμπαρομαρτοῦντα τῆς τέτοιας συμπεριφορᾶς). Ὅμως μολονότι στήν πραγματικότητα συναντοῦμε ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον μικτούς τύπους καί μικτές μορφές, πάντως εἶναι προφανεῖς ἡ μετάθεση τοῦ τόνου καί ἡ δραστική άτμοσφαιρική αλλαγή, πρό παντός στίς τελευταῖες δεκαετίες. Μποροῦμε νά τίς παραστήσουμε άνάγλυφα μέ τή βοήθεια ἑνός παραδείγματος, τό ὁποῖο ἔχει βέβαια τυπική αξία: ἐννοοῦμε τή βαθμιαία άντικατάσταση τῆς εὐκρίνειας ἀπό τήν αὐθεντικότητα ὡς υπέρτατη αξία στήν κλίμακα τῶν ἀρετῶν. Ἡ εὐκρίνεια ἦταν άμυγῆς άστυκή ἀρετή, δηλαδή άναφερόταν τόσο στήν ἠθική τῆς άγορᾶς καί στήν άρχή *pacta sunt servanda* ὅσο καί στήν προσωπική σφαῖρα· χάρη στήν εὐκρίνειά του τό άτομο ἦταν ἠθικό πρόσωπο καί ἐπὶ πλέον εἶχε πάγια άτομικότητα ἢ «χαρουκτήρα», ὁ ὁποῖος ἤθελε συνεχῶς νά δοκιμασθεῖ καί νά εὐδοκημήσει. Στό ἐξῆς ὁμως ἡ εὐκρίνεια ὑπ' αὐτήν τήν ἐννοια δέν θεωρεῖται πιά ἐπαρκῆς ιδιότητα μιᾶς άτομικότητας πού ἀξίζει αὐτό τό ὄνομα. Χρειάζεται νά προστεθεῖ καί ἡ αὐθεντικότητα, δηλαδή ἡ ικανότητα τοῦ άτόμου νά ζεῖ σύμφωνα μέ τίς μύχιες παρωθήσεις, καταβολές ἢ υπαρξιακές του άνάγκες καί νά μιλά καί νά ἐνεργεῖ χωρίς νά ἐνδιαφέρεται γιά συμβάσεις καί συνήθειες· τό αντίθετο αὐτῆς τῆς υπαρξιακῆς γνησιότητας καί καθαρότητας ὀνομάζεται αλλοτρίωση ἢ ἑτερονομία. Ὅμως ἡ άκόρεστη, καθώς φαίνεται, ανθρώπινη δίψα γιά άναγνώριση, ἡ ὁποῖα σέ ὅλες τίς ἐποχές καί κάτω ἀπ' ὅλες τίς κοινωνικές συνθήκες μέ ἐκάστοτε διαφορετικά μέσα ὠθεῖ τοὺς ανθρώπους νά στυλιζάρουν συνειδητά ἢ άσυνειδητά τήν ἐσωτερική καί ἐξωτερική τους συμπεριφορά, δέν αφήνει οὔτε καί τό αὐθεντικό ἐγώ νά ἐμφανισθεῖ αὐθεντικά. Ἐτσι ἡ αὐθεντικότητα τίς πιό πολλές φορές ἀποτελεῖ ἀπλῶς τήν καινούργια μάσκα πού φοριέται σ' ἓνα παμπάλαιο θεατρικό ἔργο — μιά μάσκα πού σέ αντίθεση μέ τήν άστυκή δέν εἶναι δημιούργημα τῆς παιδείας καί τῆς άσκήσης, παρά τό μεταβαλλόμενο προϊόν άστάθμητων αὐτοσχεδιασμῶν. Ὅπως καί νά ᾔχει, ἡ προσπάθεια νά συμπερι-

φερθεῖ ὁ καθένας αὐθεντικά ἢ νά δειχθεῖ αὐθεντικός γεννᾷ συγκρούσεις ἀνάμεσα στά διάφορα εἶδη αὐθεντικότητας καί καταλήγει σ' ἓνα εἶδος ναρκισσισμοῦ, ὁ ὁποῖος τυραννᾷ τοὺς ἄλλους ἢ φαινομενικά θέλει νά τοὺς ἀπωθήσει, ὅμως χρειάζεται συνεχῶς ἓνα κοινό καί, ὅταν δέν βρίσκει πιά ἄλλον τρόπο γιά νά τό κερδίσει, πασχίζει νά τό ἐπιτύχει μέ ἐπιδεικτικούς αὐτοουक्तिμούς. Ὁ αὐτοουक्तिμός εἶναι, παράλληλα μέ τόν ναρκισσισμό, συνηθισμένο ψυχολογικό φαινόμενο στή μαζική δημοκρατία τῶν αὐθεντικῶν ἀνθρώπων. Ἐκφράζεται σέ καθημερινούς τρόπους συμπεριφορᾶς καθῶς καί σέ αὐτοβιογραφικά κείμενα, στά ὁποῖα ὁ κόσμος χρησιμεύει ἀπλῶς ὡς καθρέφτης τοῦ ατόμου, καί τρέφεται θεωρητικά ἀπό τή διαδεδομένη ἀντίληψη τῆς χυδαίας κοινωνιολογίας ὅτι τό ἄτομο καθορίζεται ἀπό τίς κοινωνικές συνθήκες καί δέν εἶναι (ἐντελῶς) ὑπεύθυνο γιά τίς πράξεις καί τίς παραλείψεις του. Βέβαια ὑπάρχει καί ἓνας ναρκισσισμός λίγο ἢ πολύ ξένος καί ἐχθρικός πρὸς τόν αὐτοουक्तिμό· πρόκειται γιά τήν ἐκλεπτυσμένη ἐκείνη μορφή ἡδονισμοῦ, ἡ ὁποία χρειάζεται τήν περιχαράκωση ἀπέναντι στοὺς ἄλλους ὡς ἀποκορύφωση τῶν ἀπολαύσεών της. Σέ εὐθραυστες φύσεις τέτοιες προσπάθειες περιχαράκωσης εὐκολα ὀλισθαίνουν πρὸς τόν αὐτισμό, ὅποτε ἡ αὐτοπραγμάτωση μπορεῖ νά καταλήξει στήν δοξα ὁμφαλοσκοπία ἢ στὸν παιδισμό.

Ἡ ἡδονιστική ἀπόρριψη τῆς αὐτοὑπέρβασης στό ὄνομα τῆς αὐτοπραγμάτωσης συνεπάγεται μιὰ καινούργια ἀντίληψη τοῦ Ἐγώ. Ὅταν ἐκλείπει ἡ ἀρετή μέ τήν ἔννοια τῆς αὐτοὑπέρβασης, τότε καταρρέει καί ἡ παραδοσιακὰ ἀνώτατη βαθμίδα δικαιοδοσίας τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος ὀφείλε νά χαλιναγωγεῖ τὰ «ζωικά» ἐκείνα στρώματα τῆς ὑπαρξῆς πού στό φῶς τῶν ἡδονιστικῶν προτεραιοτήτων βλέπονται μέ συμπάθεια καί κατανόηση, γιατί θεωροῦνται ὡς φορεῖς ἢ πρόξενοι ἡδονῆς. Τό Ἐγώ δέν χωρίζεται πιά κατ' ἀρχήν σέ ἀνώτερες καί κατώτερες σφαῖρες, ἀλλά καλεῖται νά ξεπεράσει τὰ δεινὰ τῶν παλαιῶν διχασμῶν καί νά γευθεῖ ὡς ζωντανή ἐνότητα ὅλα του τὰ ψυχόρμητα, ὅλα του τὰ αἰσθήματα καί ὅλες του τίς δυνάμεις στήν ἀλληλενέργειά τους. Μιά σημαντική συνέπεια τούτης τῆς ἀντίληψης εἶναι ἡ ἀποκοπή ἀπό τήν ἀστυκή ἔννοια τῆς προσωπικότητας, ἡ ὁποία εἶχε τόσο μίαν ἀντικειμενική-κοινωνική ὅσο καί μίαν ἀντικειμενική-ἠθική ἐποψη, δηλαδή τόνιζε ἀφ' ἑνός τή σύνδεση τοῦ ατόμου μέ τό κοινωνικό σύνολο μέσω τοῦ ἐπαγγέλματος, τῆς οἰκογένειας, τῆς κοινωνικῆς τάξης κτλ., καί ἀφ' ἑτέρου τόν «χαρακτήρα» του. Τώρα ἡ προσωπικότητα δέν

μετρίεται ούτε μέ τέτοιους αντικειμενικούς παράγοντες ούτε μέ τίς έξωτερικές της πράξεις, παρά επικρατεί ή ψυχολογική θεώρηση και κατά πρώτο λόγο ενδιαφέρουν τά υποκειμενικά κίνητρα και οί προθέσεις. 'Η ήθική αποτίμηση υποαίπτει αναγκαστικά στην ψυχολογία, όταν σκοπός του ατόμου ανακηρύσσεται ή αυτοπραγμάτωση. Γιατί ή ήθική αποτίμηση προϋπέθετε την έλλογη ούσία της προσωπικότητας, ενώ ή αυτοπραγμάτωση επιστρατεύει ολόκληρη την δυναμομορφή της ψυχής, μέσα στην οποία βυθίζεται και χάνεται ή ούσία εκείνη. Τό 'Εγώ γίνεται έτσι πιο πολύπλευρο και συνάμα σκορπίζεται εύκολότερα, έφ' όσον μάλιστα κινείται μέσα σ' ένα καρδαλό κόσμο, ό όποιος αδιάκοπα επιδρά πάνω του μ' ένα πλήθος διαφορετικών έντυπώσεων και έρεθισμάτων. Όπως ό σύγχρονος καταναλωτής τείνει όλο και περισσότερο να προτιμά την άμεση, έστω και παροδική απόλαυση από την κατοχή διαρκών αγαθών, έτσι και τό 'Εγώ μέ τίς έμπειρίες του δέν γίνεται αντιληπτό ως οργανωμένο. Όλο μέ πάγια περιγράμματα και άμεσα όρατή ιεραρχική διάρθρωση, παρά μάλλον ως άλυσίδα ισότιμων βιωμάτων, τά όποια συναρτώνται μεταξύ τους μάλλον συνειρμικά παρά λογικά. Αντίστοιχα, ή ζωή παρουσιάζεται ως άπειρο πλήθος καταναλώσιμων προσώπων ή πραγμάτων, όπου κανείς τριγυρίζει και διαλέγει πότε τό ένα και πότε τό άλλο, έχοντας την πρόσθετη δυνατότητα να αλλάζει κατά περίπτωση τίς ανάγκες και τίς επιθυμίες του. Τά όρια του 'Εγώ παραμένουν ρευστά και διαπερατά, οί μελλοντικές προοπτικές των ανθρώπινων σχέσεων αφήνονται επίσης άνοιχτές, γιατί μονάχα έτσι είναι δυνατά συνεχώς καινούργια «βιώματα», ενώ οί σταθερές προτιμήσεις και αποφάσεις σ' αυτά τά ζητήματα δυσχεραίνουν την έναλλαγή και τίς επιθυμητές ανώδυνες μεταβάσεις. Τό καθαρό αποτέλεσμα όλων αυτών μπορεί να είναι ή αναληψία, ή υποκρισία ή ή καιροσκοπία, μολονότι δέν υπάρχουν βάσιμοι λόγοι για να δεχθούμε ότι στίς συνθήκες της μαζικής δημοκρατίας οί άνθρωποι είναι πιο ανάλγητοι, υποκριτές ή καιροσκόποι απ' ό,τι σέ άλλους τόπους και χρόνους. Έν πάση περιπτώσει μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ή συνηθισμένη εικόνα του 'Εγώ άλλαξε μέ την παραπάνω έννοια και ότι τώρα καταδικάζονται ή χλευάζονται έμπειρίες και βιώματα πού συνδέονταν μέ μιάν άλλη ιδεατή εικόνα του 'Εγώ. Έτσι βρίσκει όλο και λιγότερη προσοχή και αναγνώριση τό τόσο θαυμάζόμενο στην άστική εποχή μεγάλο πάθος, δηλαδή ή προθυμία να δώσει κανείς τά πάντα και να θυσιάσει τά πάντα για μιάν υπόθεση ή για ένα

πρόσωπο. Πράγματι, τό πάθος αποτελεί άκριβώς τό αντίθετο τής διάχυσης τοῦ προσώπου (θά μπορούσε μάλιστα νά όρισθεῖ ως ἡ απόλυτη συγκέντρωση τοῦ 'Εγώ σ' ἕνα καί μόνο σκοπό) καί ἐπὶ πλέον τή σφοδρότερη διαμαρτυρία ἐναντία στήν ἐξασθένιση τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν (ἐφ' ὅσον δέν φούντωνε πάντα ως τυφλή ἐπιθυμία, ἀλλά γεννιόταν εἴτε μέσα στήν προσπάθεια ὑπεράσπισης ἠθικῶν ἀρχῶν εἴτε ως ἐσωτερική σύγκρουση ἐξ αἰτίας τής παραβίασής της). Στή θέση τοῦ πάθους μπαίνουν τώρα τό «αἰσθημα», ἡ «κατανόηση» καί μικρές παροδικές συγκινήσεις, οἱ ὁποῖες μπορούν νά κατανεμηθοῦν καί νά ἀξιολογηθοῦν μέ ἐλαστικότητα μέσα στήν καθημερινότητα τής μαζικῆς δημοκρατίας.

Ὡς σχηματική σύνοψη θά εὔσταθοῦσε ἐδῶ ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ 'Εγώ μέσα στή μαζική δημοκρατία ἀντιστοιχεῖ μᾶλλον στή διαδικασία τής κατανάλωσης παρά στή διαδικασία τής συσσώρευσης. Τό ἀστικό 'Εγώ, τό ὁποῖο βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἐπιταγή τής παιδείας (μέ τήν εὐρεία ἔννοια τής διαμόρφωσης ἑνός πολυμεροῦς καί συνάμα ἰσορροπημένου χαρακτήρα), βρισκόταν εο ἰρσο καί ὑπό τήν ἐπιταγή τής συσσώρευσης: παιδεία ἦταν ἀκριβῶς συσσώρευση πνευματικῶν ἀγαθῶν πάνω στή βάση μιᾶς πάγιας ἰδιοκτησίας, ἥτοι ἑνός σταθεροῦ πνευματικοῦ πυρήνα, καί ἀπαιτοῦσε —ὅπως καί ἡ συσσώρευση ὑλικῶν ἀγαθῶν— χρόνο καί μόχθο καθῶς καί τήν ἐνταξη τῶν ἐπὶ μέρους σκοπῶν καί προσπαθειῶν σ' ἕνα μεγάλο σχέδιο ζωῆς. Ἀπεναντίας, μέσα στήν αὐτοπραγμάτωση τό 'Εγώ καταναλώνεται καθῶς καταναλώνει τό ἴδιο πρόσωπα καί ἀγαθά χωρίς νά συνάπτει μαζί τους μιᾶ σχέση, ἡ ὁποία θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ως ὁ μοναδικός καί ἐς αἰεί πρακτικά δεσμευτικός σκοπός ζωῆς: ἡ αὐτοκατανάλωση τοῦ 'Εγώ ἐπιτελεῖται μέ ἄλλα λόγια καθῶς αὐτό ἐνδιατρίβει σέ διαφορετικά πράγματα, στά ὁποῖα ποτέ δέν ἀφιερώνεται ἐντελῶς, ἀλλά τά βλέπει καί τά ἀσκεῖ ως hobby. Τό 'Εγώ ὠθεῖται σ' αὐτό ἀπό τήν ἀνάγκη νά ταυτισθεῖ ὅσο τό δυνατόν γρηγορότερα μέ ὅσο γίνεται περισσότερα πράγματα, χωρίς νά ἐνδιαφέρεται γιά τό βάθος αὐτῆς τής ταύτισης. Ἡ ὑπαρκτή ποικιλία τῶν δυνατῶν ταυτίσεων ἀποτελεῖ οὐσιαστικό λόγο τής ψυχικῆς κινητικότητας καί ἀστάθειας μέσα στή μαζική δημοκρατία. Τά ἀποτελέσματά της γίνονται ἰδιαίτερος πρόδηλα στό πεδίο τῶν προσωπικῶν σχέσεων, ὅπου τό ἄτομο συνεχῶς βρίσκεται μπροστά σέ πολλά πρότυπα ταύτισης ἢ πρόσωπα, τά ὁποῖα ἐπιδίδονται σέ διαφορετικές ἀπασχολήσεις καί ἔχουν διαφορετικά χαρα-

κτηρολογικά γνωρίσματα. Τά σχετικά λίγα και απλά πρότυπα ταύτισης τῆς ἀστυκῆς ἐποχῆς (ἀπό τόν ἱερέα καί τόν δάσκαλο ἴσαμε τόν ἐπιχειρηματία, τόν καλλιτέχνη ἢ τόν πολιτικό, πού ὅλοι τους ἦσαν φορεῖς τῶν ἰδίων θεμελιωδῶν ἀρετῶν, μολονότι τό ἐπάγγελμά τους τοὺς ἀνάγκαιζε νά ἀναμίξουν καί νά ἐφαρμόσουν διαφορετικά τίς ἀρετές τοῦτες) διαλύονται κάτω ἀπό τήν ἐντύπωση καί τήν πίεση τῶν χιλίων μορφῶν, οἱ ὁποῖες διαδέχονται καθημερινά ἢ μία τήν ἄλλη πόνω στή σκηνή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Τοῦτες οἱ μορφές μποροῦν βέβαια νά ἀναχθοῦν σέ μερικούς βαισικούς τύπους, ἀλλά ἡ βαισική διαφορά πρὸς τήν προγενέστερη κατάσταση εἶναι ὅτι τώρα ὁ μέγας κοινός παρονομαστής εἶναι ἡ ἐπιτυχία (καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν αὐτοπραγμάτωση), καί ὅτι ἔτσι μπορεῖ νά φανοῦν ἀξιομίμητοι ἐντελῶς διαφορετικοί χαρακτηριστῆρες, πράγμα πού κάνει βέβαια περίπλοκη τήν ψυχική διαδικασία τῆς ταύτισης. Τραγουδιστές, ποδοσφαιριστές, χειρουργοί, τραπεζίτες, ἐπιλέγονται ὡς πρότυπα ταύτισης ταυτόχρονα καί ἐξ ἴσου μέ σκληρούς καί ἐνεργητικούς ἢ εὐθραυστους καί μαζεμένους, πλούσιους καί κομψούς ἢ περιθωριακούς ἀλλά ἀσυνήθιστους κι ἀλλιώτικους «τύπους». Ἐμφανίζεται ἔτσι τό παράδοξο ὅτι ἡ ἀτομικιστική θεμελιώδης στάση τῶν ἀνθρώπων μέσα στή μαζική δημοκρατία γεννᾷ τήν αὐτάρεσκη ἐντύπωση ὅτι καί ἡ ταύτιση μέ τό ἐκάστοτε προτιμώμενο πρόσωπο ἀποτελεῖ μία πράξη μέσα στό πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης τῆς πρωτοτυπίας καί τῆς ἀτομικῆς αὐτοπραγμάτωσης. Ἀτομικιστική αὐτοπεποίθηση καί ἔμπρακτη μαζικοποίηση, προσωπική ἔνταση καί διάλυση τοῦ Ἐγώ μέσα στήν ὁμάδα συμπορεύονται ἀρμονικά, ὅπως φαίνεται λ.χ. στό μαζικοδημοκρατικό φαινόμενο τῆς λατρείας τῶν διαφόρων «στάρ». Ὡστε ὁ μαζικοδημοκρατικός ἀτομικισμός διόλου δέν ἀποκλείει τήν ἐσωτερική ἐξάρτηση τοῦ ἀτόμου ἀπό μίαν ὁμάδα ἢ τή συμμόρφωσή του μέ μίαν ὁμαδική συμπεριφορά. Τό ἄτομο ἀσχολεῖται βέβαια συνεχῶς μέ τόν ἑαυτό του καί ἀποτιμᾷ τίς σχέσεις του μέ τοὺς ἄλλους ἀπό τή σκοπιά τῆς αὐτοπραγμάτωσης του, συνάμα ὅμως ἐντείνεται ἡ ἀνάγκη του γιά αὐτοεπιβεβαίωση, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ὑκανοποιηθεῖ μονάχα μέ τήν ἀναγνώριση στό πλαίσιο τῆς ἐκάστοτε ἐνδιαφέρουσας ὁμάδας. Γι' αὐτό καί στήν καθημερινή ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας μεγαλώνει συνεχῶς ἡ σημασία τῶν «ψυχολογικῶν προβλημάτων» καθῶς καί τῶν μεθόδων γιά τήν ἀντιμετώπισή τους.

Σέ φαινόμενα ὅπως ἡ λατρεία τῶν «στάρ» ἀποκαλύπτονται ὅχι μόνον οἱ ἀμφιρρέπειες τῶν μηχανισμῶν τῆς ταύτισης μέσα στή μαζική

δημοκρατία, αλλά επίσης ἡ ἔκτασις καὶ οἱ ἄμεσες συνέπειες τῆς κατάρτησης τοῦ χωρισμοῦ ἀνάμεσα σέ ἰδιωτική καὶ δημόσια σφαῖρα. Ὁ «στάρι» τῆς τέχνης, τοῦ ἀθλητισμοῦ ἢ τῆς πολιτικῆς ζεῖ διαρκῶς κάτω ἀπὸ τὰ ἐν μέρει περίεργα, ἐν μέρει ζηλόφθονα καὶ ἐν μέρει ἐκθαμβομάτια τῆς μαζικοδημοκρατικῆς δημοσιότητος, ἡ ἰδιωτική του ζωὴ ἀποτελεῖ ζήτημα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ὑλικῆς συζητήσεων πού προσφέρεται ἄφθονα ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης· γνωρίζοντας τὴν ἐντονη ζήτηση γιὰ τέτοιου εἶδους πληροφορίες, οἱ «στάρι» δημοσιεύουν καὶ αὐτοὶ ὅλο καὶ πιο φιλόπονα τὰ ἡμερολόγια καὶ τὰ ἀπομνημονεύματά τους. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε γιὰτί αὐτὰ τὰ προϊόντα τῆς ἐλαφρῆς φιλολογίας, σέ ἁρμονική συνεργασία μὲ τὰ εἰκονογραφημένα περιοδικὰ καὶ τὸν σκανδαλοθηρικό τύπο, ἐνδυναμῶνουν μὲ τὸν λίγο ἢ πολὺ χυδαῖο τρόπο τους ἐξισωτικά αἰσθήματα καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν προωθοῦν τὸν ἐκδημοκρατισμό· στὴν ἰδιωτική σφαῖρα ὅλοι ἐμφανίζονται σέ γενικὲς γραμμὲς ἴσοι, ἔχουν τὰ ἴδια πάθη, τίς ἴδιες ἐπιθυμίες ἢ ἀδυναμίες, βιώνουν τὴν εὐτυχία καὶ τὴ δυστυχία μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, κοντολογίᾳ, ὅλοι εἶναι ἐξ ἴσου «ἄνθρωποι». Τὸ ἰδιωτικό στοιχεῖο δρᾷ λοιπὸν ἐνοποιητικὰ καὶ ἐξισωτικά, ἐνῶ τὸ δημόσιο συνδέεται μὲ τίς διαβαθμίσεις τῶν ἀξιωμάτων, τοῦ γοήτρου ἢ τοῦ πλούτου, οἱ ὁποῖες συνήθως ἔρχονται σέ ἀντίθεση μὲ τὸ κοινὸ ἐξισωτικὸ αἶσθημα. Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἰδιωτική σφαῖρα συναρτᾶται βέβαια καὶ μὲ τὸ ἰδεῶδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὑλικὴ προϋπόθεσις τοῦ ὁποίου εἶναι τὸ κοινωνικὸ κράτος, ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἀπαλλάσσει τὸ ἄτομο ἀπὸ διάφορες μέριμνες καὶ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ μὲ ἄλλους ὡς πρόσωπα ἰδιωτικά. Τὸ ἀστικὸ αἶτημα τῆς δημοσιότητος μετατρέπεται τώρα σὲ δημοκρατικὸ αἶτημα τῆς διαφάνειας, τὸ νόημα τῆς ὁποίας ἀπὸ πολλαπλὲς ἀπόψεις ἔγκειται ἀκριβῶς στὴν ἄρση τοῦ χωρισμοῦ ἀνάμεσα σέ δημόσια καὶ ἰδιωτική σφαῖρα. Ὅμως ἡ ἄρση αὐτὴ δὲν συντελεῖται ἀπλῶς μὲ τὴ νίκη τοῦ ἰδιωτικοῦ πάνω σὲ δημόσιο (μὲ τὴν ἀστικὴ ἔννοια τῶν ὄρων), παρά μᾶλλον μὲ τὴ συγχώνευση τῶν δύο σφαιρῶν, ἔτσι ὥστε οἱ δημόσιες ὑποθέσεις κρίνονται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴ σκοπιά τῶν ἰδιωτικῶν ἐνδιαφερόντων τούτων ἢ ἐκείνων τῶν ἀτόμων, ἐνῶ τὸ ἰδιωτικὸ στοιχεῖο ὅλο καὶ περισσότερο ἔρχεται στὴ δημοσιότητα χωρὶς τίς ἀστικὰς ἀναστολές, καὶ μάλιστα ἐπιδευκνύεται ἐσκεμμένα. Αὐτὸ γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητὸ στὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τοὺς ἀστικούς τρόπους καὶ τὴν ἀστικὴ συμπεριφορὰ, ἀπὸ τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη εὐκολία, μὲ

τήν όποία ξένοι μεταξύ τους μιλοῦν στόν ένικό, ἴσαμε τίς έρωτικές διαχύσεις καταμεσῆς τοῦ δρόμου. Αὐτή ἡ συχνά έπιδεικτική απόρριψη τῶν «συμβάσεων» πάει νά ὑποδηλώσει ὅτι τό ἄτομο βρίσκεται καθ' ὁδόν πρός τήν αὐτοπραγμάτωση καί ἔχει ξεπεράσει μέ πρόσχαρο αὐθορμητισμό τίς ἀρετές τῆς αὐτοὑπέρβαισης.

Ἡ έξισωτική θεμελιώδης στάση, ἡ ὅποια συμβάλλει κατ' αὐτόν τόν τρόπο στήν ἄρση τοῦ χωρισμοῦ ανάμεσα σέ ἰδιωτική καί δημόσια σφαίρα, συμπυκνώνεται καί σέ μιάν ἄλλη κατάσταση πραγμάτων, ἴσως ἀκόμα σημαντικότερη γιά τή νοστροπία καί τόν τρόπο ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ ἐναλλαξιμότητα τῶν ἀτόμων καί τῶν ρόλων, ἡ ὅποια καθιστᾷ δυνατή καί ὑποβαστάζει τήν κοινωνική ισότητα, φαίνεται τώρα νά φτάνει σέ σημεῖο ὅπου μπορεῖ νά καταργήσει διαφορές θεωρούμενες ἴσαμε τώρα ὡς δεδομένες ἀπό τή φύση. Αὐτό ἀφορᾷ πρῶτα-πρῶτα στή σχέση μεταξύ τῶν δύο φύλων. Εἶπαμε ἤδη ὅτι ἡ ισότητά τους μποροῦσε νά πάρει ἀπτή καί μετρήσιμη μορφή μονάχα πάνω στή βάση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόδοσης, δηλαδή ενός μεγέθους μετατρέψιμου σέ ποσότητα. Στό ἰδεατό επίπεδο τούτη ἡ ισότητα βασίζεται στήν ἀναγωγή τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνδρα καί τῆς ἔννοιας τῆς γυναίκας σέ ἔννοιες, οἱ ὁποῖες δέν μποροῦν καί δέν ἐπιτρέπεται πιά νά κατανοηθοῦν βιολογικά, παρά μόνο κοινωνικά καί πολιτικά. Ἀκόμα κι ὅταν ὁ ἀνδρας καί ἡ γυναίκα ἀνάγονται στήν ὑπερκείμενη κατηγορία «ἄνθρωπος», καί πάλι ἐννοεῖται ὁ ἄνθρωπος ὡς φορέας συγκεκριμένων δικαιωμάτων, ἤτοι ὁ ἄνθρωπος ὡς πολίτης καί ὡς μέλος μιᾶς πολιτικῆς κοινότητας. Ἡ συνεπῆς ισότητα ἀνδρα καί γυναίκας προϋποθέτει ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα. Αὐτό τό ἀποδεικνύει ἡ παράλληλη πορεία τῆς ισότητας τῶν φύλων καί τῆς διάλυσης τῆς (παλαιᾶς) οἰκογένειας, ἡ ὅποια βέβαια δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία. Ἡ συνάφεια αὐτή κάνει μέ τή σειρά της κατανοητό γιατί ἡ γενετήσια σχέση στή βάση τῆς ισότητας τῶν φύλων δέν ὑπηρετεῖ πρωταρχικά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ εἴδους, ἀλλά τήν αὐτοπραγμάτωση (πρβλ. κεφ. IV, 4). Μέ δεδομένη τήν ἀτομικιστική πρόθεση τῆς αὐτοπραγμάτωσης, δέν εἶναι λοιπόν παράδοξο ὅτι στό πλαίσιο μιᾶς κοινωνίας κατατμημένης σέ ἄτομα ἡ γενετήσια σχέση γίνεται πρότυπο παράδειγμα τῆς ἐναλλαξιμότητας τῶν ἀτόμων καί τῶν ρόλων, καί ἡ πραγματική δυνατότητα τῆς ἐναλλαγῆς ἐπιφέρει ἀναγκαστικά μιᾶ κατάσταση, ὅπου ἐκλείπει ἡ ἐξουσία τῆς μιᾶς πλευρᾶς καί στή θέση της μπαίνει ἡ «συντροφικότητα». Ἡ ἀλλαγῆ αὐτή ἀνταπο-

κρίνεται, όπως άλλωστε και τό ιδεώδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης ἐν γένει, στή μετάβαση ἀπό τό πρότυπο τῆς συσσώρευσης στό πρότυπο τῆς κατανάλωσης: ἡ γενετήσια ἱκανοποίηση δέν κατανοεῖται ὡς εὐτυχές τέρμα μιᾶς προσπάθειας πού ἔχει ὀρισμένους κοινωνικούς ὅρους καί ὀρισμένες κοινωνικές συνέπειες, παρά ὡς σύντομη καί εὐκολοαπώκτητη μορφή ἡδονῆς, τήν ὁποία μπορεί νά ἀπολαύσει κανείς ἀνεξάρτητα ἀπό ἄλλους, μακροπρόθεσμους παράγοντες. Αὐτά ὅλα δέν σημαίνουν βέβαια ὅτι ἡ μαζικοδημοκρατική καθημερινή πρακτική σ' αὐτό τό ζήτημα βρίσκεται πάντοτε στό ὕψος τῆς ἰσότητας καί τῆς συντροφικότητας ἢ ὅτι ἀπό τή μιά στιγμή στήν ἄλλη παραμερίσθηκαν οἱ βιολογικοί παράγοντες καί τά «κατάλοιπα» τῆς παραδοσιακῆς συμπεριφορᾶς. Κάθε ἄλλο. Αὐτό ἰσχύει ὄχι μόνο γιά τοὺς ἀδιόρθωτους «φαλλοκράτες», ἀλλά καί γιά γυναῖκες πού θέλουν νά θεωροῦνται «χειραφετημένες». Ἡ πρώτη χειραφετημένη γυναῖκα ἦταν, ἐκτός ἀπό τήν *bohémienne*, ἡ *femme fatale*, ἡ ὁποία ἔξερε νά χρησιμοποιεῖ τά κλασσικά γυναικεῖα ὅπλα ἐνάντια «στόν ἄνδρα», καί ἐπομένως χρειαζόταν «τόν ἄνδρα» ὡς συναγωνιστή καί ἐταῖρο. Ὅμως ἡ μοντέρνα χειραφετημένη γυναῖκα θέτει ὡς σκοπὸ τῆς νά γκρεμίσει αὐτήν ἀκριβῶς τήν εἰκόνα τοῦ ἄνδρα, καί γιά νά τό πετύχει συχνότατα δέν διστάζει νά ἐπιστρατεύσει, ἐκτός ἀπό τά ὅπλα τῆς χειραφέτησης, καί τά δοκιμασμένα θηλυκά ὅπλα, ἀποκτώντας ἔτσι ἓνα διπλό πλεονέκτημα. Ἡ *femme fatale* ἐξαφανίζεται, ὅμως τό ὅπλοστάσιό της περνάει σέ χέρια πού δέν ξέρουν νά τό χειρισθοῦν μέ τήν ἴδια φινέτσα. Τήν ἐταῖρα τῆς ἀστρακῆς ἐποχῆς τή διαδέχεται ἔτσι τό πορνίδιο τῆς μαζικοδημοκρατικῆς.

Ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἐπιδιωκόμενης μείωσης ἢ καί ἐξάλειψης τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στά δύο φύλα καί τῆς συναφοῦς ἀναβίωσης μυστικιστικῶν ἀντιλήψεων γιά τόν ἀνδρογυνισμό εἶναι ἡ νέα ἀποτίμηση τῆς ὁμοφυλοφιλίας καί ἡ αὐξουσα προθυμία γιά ὁμοφυλόφιλα βιώματα. Στόν βαθμό πού ἐκλείπουν οἱ διαφορές μεταξύ τῶν δύο φύλων, δέν χρειάζεται νά ἀναζητοῦνται πιά χαρακτηριστικά γυναικεῖες ἢ χαρακτηριστικά ἀνδρικές ἐρωτικές ιδιότητες, τό ἐρωτικό στοιχεῖο γίνεται ἔτσι πιό διάχυτο καί πιό ρηχό, ὅμως ἀκριβῶς μέσα στήν ἀσάφειά του αὐτή χάνει τήν ἀποκλειστική του σύνδεση μέ τό ἓνα ἢ τό ἄλλο φύλο καί ὑπὸ ὀρισμένες συνθῆκες μπορεί νά βρεθεῖ καί νά βιωθεῖ καί στά δύο. Ἡ νέα ἀποτίμηση τῆς ὁμοφυλοφιλίας προκαπεῖ βέβαια καί ἀπό τόν μαζικοδημοκρατικό πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν, γιά τόν ὁποῖο

θά μιλήσουμε άμέσως· άλλωστε ή άποδοχή τοῦ πλουραλισμοῦ ή ή έσωτερύκευση τῆς πλουραλιστικῆς άρχῆς ώθει τήν έρωτικά ορθόδοξη πλειοψηφία νά αντιμετωπίζει ὅλο καί άνεκτικότερα τούς ὁμοφυλόφιλους. Ἀπό τή σκοπιά τῆς πλουραλιστικῆς άρχῆς, οἱ ὁμοφυλόφιλοι αποτελοῦν άπλῶς μίαν από τίς μειονότητες έκεινες, πού στό σύνολό τους συνιστοῦν τούς ὑλικούς φορεῖς τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν άξιῶν χωρίς μειονότητες πού ζοῦν σύμφωνα μέ διαφορετικές άξίες δέν νοεῖται πλουραλισμός τῶν άξιῶν, κι αὐτό εξηγεῖ τήν άδυναμία καί τή μέριμνα τῆς μοντέρνας μαζικῆς δημοκρατίας γιά κάθε λογῆς μειονότητες. Ὡς («καταπιεζόμενες») μειονότητες θεωροῦνται μερικές φορές καί ὅσοι συνήθως ὀνομάζονται ψυχοπαθεῖς καί έγκληματίες. Τοῦτοι, ὅπως καί οἱ ὁμοφυλόφιλοι, φαίνεται νά έχουν ξεκόψει ριζοσπαστικότερα παρά κάθε άλλος από τόν άστικό τρόπο σκέψης καί ζωῆς, ή συμπάθεια πρὸς αὐτούς έχει λοιπόν νά κάμει μέ τήν κατάρρευση τῆς άστικῆς άντίληψης γιά τόν κατευθυντήριο ρόλο τοῦ Λόγου καί τῆς συναφοῦς ήθικῆς καί άνθρωπολογικῆς τοποθέτησης. Στήν ἴδια προοπτική μποροῦν νά εξηγηθοῦν καί ὀρισμένες εξέλιξεις στή θεωρία καί στήν πράξη τῆς άγωγῆς μέσα στή μαζική δημοκρατία. Ἡ κατάργηση τοῦ άστικοῦ μορφωτικοῦ κανόνα συμβαδίζει έδῶ μέ τόν άγῶνα εναντίον τοῦ αὐταρχισμοῦ καθῶς καί μέ τήν επίδιώξη νά άναπτυχθεῖ ὁ αὐθορμητισμός καί ή δημιουργικότητα ὡς προϋποθέσεις τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Τό αἶτημα κατάργησης τοῦ αὐταρχισμοῦ στόν εἰδικό αὐτόν τομέα πηγάζει ὁμως καί από ἕνα άλλο γεγονός, τό ὁποῖο εἶναι χαρακτηριστικό γιά τήν κοινωνική ζωή στή μαζική δημοκρατία καί καινοφανές από ιστορική άποψη. Ἐννοοῦμε τήν κατ' άρχήν κοινωνική ἰσοπέδωση τῶν ἡλικιῶν, ή ὁποία, άκριβῶς ὅπως καί ή επίδιωκόμενη εξέλιψη τῶν διαφορῶν ανάμεσα στά φύλα, πηγάζει άναγκαστικά από τήν εξέγερση τοῦ έξισωτισμοῦ ενάντια στούς βιολογικούς παράγοντες. Στήν περίπτωση αὐτήν ὑπάρχει ὁμως κι ἕνας ἰδιαίτερος κοινωνικός λόγος πού τήν ἰσότητα τῶν ἡλικιῶν τή μετατρέπει τελικά σέ ὑπεροχή τῆς νεότητας. Σέ ὅλους τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς, ή σχεδόν άπόλυτη ή πάντως σχετική σταθερότητα τῶν εργασιακῶν μεθόδων καί τοῦ καταμερισμοῦ τῆς εργασίας εἶχε ὡς συνέπεια ὅτι ή μακρά πείρα αποτελοῦσε πλεονέκτημα πρώτης γραμμῆς, τό ὁποῖο άξιοποιοῦσε κανείς πρό παντός ὅταν μυοῦσε νέους στίς παραδεδομένες τεχνικές τῆς εργασίας. Τό πλεονέκτημα τοῦτο οἱ πρεσβύτεροι τό χάνουν στόν βαθμό πού ή εξέλιξη στόν τομέα τῆς κοινωνικῆς

ἐργασίας γίνεται τόσο γρήγορη, ὥστε μονάχα ὅσοι μπαίνουν τελευταῖοι σ' αὐτόν μποροῦν νά προσαρμοσθοῦν στήν πιό πρόσφατη κατάσταση τῶν πραγμάτων. Πάνω σ' αὐτήν τή βάση ἀνθεῖ ἡ μαζικοδημοκρατική λατρεία τῆς νεότητος καί τῆς νεανικότητος, μέ τήν ὁποία οἱ πρεσβύτεροι ἐπιδιώκουν κατά τό δυνατόν νά συμπορευθοῦν, πασχίζοντας, μέ διαφορετική ἐπιτυχία ἐκάστοτε, νά παραμείνουν ὅσο γίνεται περισσότερο «fit», νά παρακολουθοῦν ὅσο μποροῦν τίς ἐξελίξεις στή μόδα κτλ. καί νά ἐπιδεικνύουν καλοπροαίρετη κατανόηση γιά τά νέα ἥθη. Μέ τή δραστική ἀλλαγὴ στήν κοινωνική θέση τῆς νεολαίας ἀνατιμῶνται σημαντικά ἢ καί μπαίνουν στό ἐπίκεντρο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀσχολίες πού ἀπό τή φύση τους εἶναι ὑπόθεση τῶν νέων ἀνθρώπων, ὅπως τά ἀθλήματα καί τό παιγνίδι, ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ ἀρρώστια καί ὁ θάνατος παραγκωνίζονται καί, ὅταν ἐπισυμβοῦν, τά ἀντιπαρέρχεται κανεὶς μέ διακριτικότητα ἢ σιωπή.

Ὅπως εἶπαμε, ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἰδεώδους τῆς αὐτοπραγμάτωσης συνεπέφερε ἀναγκαστικά τήν κατάρρευση τῆς ἀστυκῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Λόγου. Ὁ Λόγος ἐκπροσωποῦσε καί στήριζε τήν ἠθική τῆς αὐτοὑπέρβασης, ἡ ὁποία παρέμεινε ἀπρόσβλητη καί στό ἀστικό πλαίσιο, μολονότι τό ἀστικό συνθετικό-ἐναρμονιστικό ἐγχείρημα ἤρθε σέ ἀντίθεση μέ τόν χριστιανικό ἀσκητισμό καί τήν αὐστηρά δυαρχική ἀνθρωπολογία. Ἔργο τοῦ Λόγου ἦταν ἐν μέρει νά χρησιμοποιεῖ τό ἕνα ψυχόρμητο ἐναντίον τοῦ ἄλλου, ὥσπου νά ἐπέλθει ἡ ἐπιθυμητή ἰσορροπία, καί ἐν μέρει νά τά χαλναγωγεῖ ἢ νά τά καταπνίγει, ἂν δέν γινόταν ἀλλιῶς. Ὅμως αὐτό μποροῦσε νά τό κάμει μονάχα ἐπικαλούμενος μιά πάγια καί σαφὴ κλίμακα ἀξιῶν, πράγμα πού σημαίνει e contrario ὅτι ἡ κατάρρευση τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Λόγου καί ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν ἢ ἡ ἠθική ἀνεκτικότητα ἀναγκαστικά συμβαδίζουν. Βέβαια, αὐτά ὅλα εἶναι συμπτωματικές ἐνδείξεις στό ἐπίπεδο τῶν ἰδεῶν, τῶν ὁποίων οἱ αἰτίες βρίσκονται βαθύτερα. Γιά νά τό διατυπώσουμε ἀκόμα μιά φορά κατά τρόπο σχηματικό: ἡ ἠθική τῆς αὐτοὑπέρβασης ἢ τοῦ Λόγου ἀνταποκρινόταν στό οἰκονομικό πρότυπο τῆς συσσώρευσης, ἐνῶ ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν καί ἡ ἠθική ἀνεκτικότητα ἀνταποκρίνονται στό οἰκονομικό πρότυπο τῆς κατανάλωσης. Ὅπως ἡ σαφήνεια καί ἡ παγιότητα τῶν ἀξιῶν ἐπιτάσσει καί καθιστᾷ δυνατὴ τήν αὐτοὑπέρβαση, ἔτσι ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν καί ἡ συναφὴς αἰσθησις τῆς σχετικότητάς τους ἐνθαρρύνουν ἢ καί γεννοῦν τίς ἡδονιστικὲς ἐκείνες στάσεις, τίς ὁποῖες χρειάζεται ἀπολύτως

μιά οικονομία εξαρτημένη από τή μαζική κατανάλωση. "Ομως ο πλουραλισμός τῶν ἀξιών δέν ἐνισχύει ἀπλῶς, ἔμμεσα τουλάχιστον, τήν κατανάλωση ὑλικῶν ἀγαθῶν. Πέρα ἀπ' αὐτό, οἱ ἀξίες, ὄντας πολλές καί διάφορες, γίνονται καί οἱ ἴδιες καταναλωτικά ἀγαθά, τά ὁποῖα καταναλώνονται λίγο-πολύ γρήγορα καί ἀντικαθίστανται ἀπό ἄλλα στήν εὐνοια τῶν καταναλωτῶν. Αὐτό ἐξηγεῖ γιατί ἀκόμα καί ὅσοι μέσα στή μαζική δημοκρατία καταναλώνουν μέ περισσότερη εὐχαρίστηση πνευματικά παρά ὑλικά ἀγαθά δέν εἶναι σέ θέση νά καταλύσουν τόν ἐσώτερο νόμο αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Γιατί ἀνάμεσα στήν κατανάλωση τοῦ πνευματικοῦ ἀγαθοῦ ἢ στήν υἱοθέτηση μιᾶς ὁποιασδήποτε ἀξίας καί στήν πρακτική συμπεριφορά τοῦ ἀντίστοιχου ἀτόμου κατὰ κανόνα δέν ὑπάρχει κοινωνικά δεσμευτική σχέση, δηλαδή ἡ κοινωνία δέν ἀπαιτεῖ ἀπό τό ἄτομο νά ζεῖ σέ αὐστηρή συμφωνία μέ τίς προσφιλεῖς του ἀξίες, παρά ἀπλῶς νά τηρεῖ ὀρισμένους κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο παίρνει στά σοβαρά τίς ἀξίες του στήν ἰδιωτική του ζωή. Ἡ ἀπουσία κοινωνικῆς δεσμευτικότητας στίς πλεῖστες περιπτώσεις ἐπιφέρει μιᾶ χαλάρωση τῆς προθυμίας γιά αὐστηρή ἐφαρμογή τῆς δεσμευτικότητας στήν ἰδιωτική σφαῖρα. "Ωστε οἱ ἀξίες ἀπλῶς καταναλώνονται, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν καθοδηγοῦν ὅπωςδήποτε τή συμπεριφορά τοῦ ἀτόμου σέ κάθε περίπτωση· μπορεῖ κάποιος νά ὁμολογεῖ πίστη στή μαγεία ἢ στά πνεύματα, χωρίς νά εἶναι ὑποχρεωμένος νά ζήσει διαφορετικά ἀπό ὅ,τι ζοῦν ὅσοι ἐνστερνίζονται ἄλλες πίστεις καί ἀξίες. Ἐπί πλέον, ἐξ αἰτίας τῆς προϊούσας κατάτμησης τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα, ἐκλείπει ἡ σύνδεση τῶν ἰδεῶν καί τῶν ἀξιών μέ μεγάλους συλλογικούς φορεῖς, οἱ ὁποῖοι θά ἐμφανίζονταν ὡς ἐκπρόσωποι καί ἐκτελεστές τους καί θά ἐξαρτοῦσαν ὀλοκληρωτικά ἀπ' αὐτές τήν ταυτότητα καί τή δραστηριότητά τους. Τά μαζικά ὑποκείμενα, τά ὁποῖα προγενέστερα συνιστοῦσαν τέτοιους φορεῖς (π.χ., ἡ ἀστική τάξη ἢ τό προλεταριάτο), διαλύθηκαν στό μεταξύ καί στή θέση τους προβάλλουν τώρα μικρότερες ομάδες ἢ ἄτομα, πού λανσάρουν συνεχῶς καινούργια προϊόντα στήν ἀγορά τῶν ἰδεῶν καί τῶν ἀξιών.

"Όταν στήν κοινωνία ἐπικρατεῖ ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιών, τό κράτος ἀναγκαστικά συμπεριφέρεται μέ ἀξιολογική οὐδετερότητα. Ἀκριβέστερα: τό κράτος πρέπει νά θεωρήσει τόν πλουραλισμό τῶν ἀξιών ὡς ἀξία καί νά τόν ὑπερασπίσει· ἀντίστοιχα πρέπει νά ὑπερασπίσει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα καί παρόμοιες ἀξιολογικές ἀντιλήψεις. "Ομως

οἱ ἀξιολογικὲς ἀντιλήψεις ἐν γένει λειτουργοῦν ἐδῶ ὡς τυπικὸ πλαίσιο, τὸ ὁποῖο ὡς περιεχόμενό του ἔχει ὅ,τι προκύπτει ἐκάστοτε ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ ἀτόμου — μέ ἄλλα λόγια: τὸ μοναδικὸ περιεχόμενο τῶν ἀξιῶν ποὺ θέτει ὑπὸ τὴν προστασία του τὸ κράτος τῆς μαζικῆς δημοκρατίας εἶναι ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου τῶν ἀξιῶν ὀφείλει νὰ ἐπαφίεται στὴν κρίση τοῦ ἀτόμου ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ὑφιστάμενης νομιμότητας. Τὸ κράτος τῆς μαζικῆς δημοκρατίας δὲν μπορεῖ ἐπομένως νὰ νομιμοποιήσῃ τίς συγκεκριμένες ἀποφάσεις του ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου τους, δηλαδὴ ἐπικαλούμενο ἄμεσα ὁρισμένες ἀξίες. Μιὰ τέτοια ἐπύκλωση ἐμφανίζεται βέβαια συχνὰ μέσα στὸν πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἀγῶνα τῶν ἀνταγωνιστικῶν ἐλίτ, ὅμως δὲν νομιμοποιεῖ αὐτὴ τίς ἀποφάσεις τῆς ἐλίτ ἐκείνης, ἡ ὁποία κατέχει τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία, παρὰ τίς νομιμοποιεῖ ἢ τήρησιν μιᾶς ἐκ τῶν προτέρων καθορισμένης τυπικῆς διαδικασίας. Ἡ νομιμοποίηση μέσῳ διαδικασίας ἀποτελεῖ τὴ μόνη πρακτικὰ ἐφαρμόσιμη λύση τοῦ προβλήματος τῆς νομιμοποίησης μέσα σὲ μιὰ κοινωνία, ἡ ὁποία ὁμολογεῖ πίστη στὸν πλουραλισμὸ τῶν ἀξιῶν καὶ ἐπομένως δὲν ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸ τοῦ περιεχομένου τῶν ἀξιῶν ἀπὸ μέρους τοῦ κράτους. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας δὲν τίθεται πιά ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου, καὶ μάλιστα δὲν τίθεται καθόλου, ἡ ἀλήθεια γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο σύμβαση καὶ ὀρίζεται ὡς προϊόν μιᾶς συναίνεσης, σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶναι νὰ ρυθμίσει εἰρηνικὰ τὴν κοινωνικὴ συμβίωση. Στὴν ὑπεράσπιση τῆς τυπικῆς νομιμότητας ὑποχρεώθηκε νὰ περιορισθεῖ καὶ τὸ ἀπολυταρχικὸ κράτος κατὰ τὴν προσπάθειά του νὰ τερματίσῃ τοὺς θρησκευτικοὺς πολέμους. Ἀλλὰ ἐκτὸς τοῦ ὅτι στὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ διαδικασία προσδιορισμοῦ τῆς νομιμότητας ἦταν πολὺ διαφορετικὴ, ἡ πρόταξι τοῦ τύπου ἀπέναντι στοῦ περιεχομένου εἶχε ὡς σκοπὸ τῆς νὰ περιστέλλῃ τίς ἐπιβλαβεῖς συνέπειες τοῦ πλουραλισμοῦ, ἐνῶ σήμερα ἡ ἴδια πρόταξι θέλει νὰ διασφαλίσῃ καὶ μάλιστα νὰ προαγάγῃ τὸν πλουραλισμὸ — ἕναν πλουραλισμὸ, ἄλλωστε, ποὺ ἐκτείνεται σ' ὁλόκληρο τὸ φάσμα τῶν ἰδεῶν καὶ δὲν ἀφορᾷ μόνον τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία.

Ἐπικριτές τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, οἱ ὁποῖοι ἔχουν κατὰ νοῦ ἀστικά ἢ καὶ προαστικά πρότυπα καὶ μέτρα, συχνὰ ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ πλουραλισμὸς τῶν ἀξιῶν ἢ ἡ ἔλλειψις σαφοῦς ἰδεολογικοῦ-ἠθικοῦ προσανατολισμοῦ θὰ ἐπιφέρει μακροπρόθεσμα τὴν κατάρρευση τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ἐπειδὴ τάχα κατοικερματίζει τὴν κοινωνικὴ δρα-

στηριότητα καί γεννά διαρκῶς νέες συγκρούσεις. Στόν ισχυρισμό αὐτόν μπορεῖ ν' ἀντιπαρατηρηθεῖ ὅτι ἡ μαζική δημοκρατία μπορεῖ βέβαια νά διαλυθεῖ γιά ἄλλους λόγους, ὅμως δέν θά καταστραφεῖ ἀναγκαστικά ἐξ αἰτίας τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν ἀξιῶν. Γιατί τοῦτος ἐδῶ δέν εἶναι ἀλλότριο καί ἀπλῶς παρωχλυτικό παραπροϊόν τῆς λειτουργίας της, τό ὁποῖο ὅπωςδήποτε θά στραφεῖ ἐναντίον τῶν ἰδίων του τῶν γενετικῶν ὁρων γιά νά τοὺς ὑπονομεύσει, παρά ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο συνοδευτικό φαινόμενο καί μάλιστα βασική ἰδεατή προϋπόθεση τῆς λειτουργίας αὐτῆς. Τό γεγονός, ὅτι ἡ μαζική δημοκρατία ἐπιτρέπει ἢ καί χαιρετίζει μιά ποικιλία ἀξιῶν, θεωρήσεων καί κινήτρων στό ἐπίπεδο τῶν ἀτόμων, δέν σημαίνει *eo ipso* ὅτι κινεῖται ταυτόχρονα πρός διαφορετικές κατευθύνσεις κι ὅτι θά διασπασθεῖ μέσα στήν κίνησή της αὐτήν. Ἀντίθετα: ἡ ὑπαρξη τῆς ποικιλίας καί τῆς ἐλευθερίας τῶν ἐπιλογῶν στό ἐπίπεδο τῶν ἀτόμων ὀφείλεται στό ὅτι ἡ μαζική δημοκρατία λειτουργεῖ κατά τρόπο πού ἐπιτρέπει κάτι τέτοιο. Μολονότι ἡ ποικιλία κι ἡ ἐλευθερία κάποτε τραβοῦν μακριά καί προκαλοῦν βραχυκυκλώματα, ὥστόσο ἀπό τήν ἄλλη πλευρά στάθηκε ὅλο καί περισσότερο δυνατό νά ἐνοφθαλμισθοῦν μέσα στήν καθημερινότητα τῆς μαζικοδημοκρατικῆς ζωῆς ἀντιλήψεις καί συμπεριφορές πού *prima vista* στρέφονται ἐναντίον της· ἡ δυνατότητα αὐτή θά ὑφίσταται βέβαια μονάχα γιά ὅσο διάστημα θά κρατιοῦνται ἀνέπαφα τά οἰκονομικά καί κοινωνικά θεμέλια τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἐπίσης δέν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι τήν κοινωνική δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων θά τήν παραλύσει ἕνα αἶσθημα κενοῦ καί ἀπουσίας νοήματος, τό ὁποῖο, ὅπως λέγεται, ἐξαπλώνεται ἐξ αἰτίας τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν ἀξιῶν. Ἡ ἔλλειψη μεταφυσικά θεμελιωμένου νοήματος μπορεῖ βέβαια νά προκαλέσει δυσφορία —ἰδιαίτερα σέ διανοουμενικούς πού θέλουν νά αὐτοπαρουσιάζονται ὡς νοηματοδότες—, ὅμως δέν ὑπάρχουν σοβαρές ἐνδείξεις ὅτι αὐτή ἡ δυσφορία ἔχει ἀγκαλιάσει κι ἐπηρεάσει πρακτικά πλατειές μάζες ἢ ὅτι εἶναι πιό ἀφόρητη ἀπό τή δυσφορία πού οἱ ἄνθρωποι ἄλλων κοινωνιῶν καί πολιτισμῶν ἀπέδωσαν σέ ἄλλες αἰτίες ἢ ἐνίωσαν μέσα σέ ἄλλες συνθῆκες. Ἀπεναντίας, ἡ ἔλλειψη μεταφυσικοῦ νοήματος μπορεῖ νά ἀπελευθερώσει ἢ νά ἐνισχύσει δυνάμεις εὐνοϊκές γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὅπως λ.χ. οἱ ἡδονιστικές στάσεις καί ἡ ἐναλλαξιμότητα τῶν προσώπων καί τῶν ρόλων· ἄλλωστε ὁκφιβῶς ἡ πίστη στό ἐδραῖο νόημα νομιμοποιῶσε προγενέστερα, στήν ἐκάστοτε σκόπιμη ἐξειδίκευση καί ἐρμηνεία της,

εδραῖες ἱεραρχικὲς σχέσεις. Τέλος, ἡ ἔλλειψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀντισταθμισθεῖ μὲ προσπάθειες γιὰ καθαρὰ ἐγκόσμιες λύσεις προβλημάτων, προσπάθειες πού πολλοί ἄνθρωποι τίς ἀντισταναίονται ὡς μεστὲς ἰσχύματος καὶ ἀξίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἔλλειψη μεταφυσικοῦ ἰσχύματος δέν στάθηκε ἐμπόδιο σὲ ἐκδηλώσεις δοσιφύβρεκτου ἀνθρωτισμοῦ μέσα στὴ μαζική δημοκρατία.

Ὁ πλουραλισμὸς τῶν ἀξιῶν συνιστᾷ μιᾶν ἰδιαίτερη περίπτωση τῆς γενικῆς κατάστασης πραγμάτων, στὴν ὁποία πολλὰ ἐναλλάξιμα καὶ συνεπῶς κατ' ἀρχὴν ἰσότημα στοιχεῖα συνυπάρχουν καὶ μποροῦν νὰ συνδυασθοῦν μεταξὺ τους μὲ διαφορετικούς τρόπους. Πράγματι, ἡ νοοτροπία καὶ ὁ τρόπος ζωῆς στὴ μαζική δημοκρατία ἐμφανίζουν τὰ διαβασικά δομικά γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν καὶ τὸ ἀναλυτικό-συνδυαστικὸ σχῆμα σκέψης. Ἡ ἐνότητα τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας, πάνω στὴν ὁποία βρίσκονται τὰ στοιχεῖα τοῦτα, προκύπτει ἀπὸ τὸν παραμερισμὸ τῶν ἀστυῶν ὁρίων καὶ διαχωρισμῶν ἀνάμεσα σὲ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ, ἡθικὸ καὶ ἀνῆθικο, εὐπρεπὲς καὶ ἀπρεπὲς, ἀπαγορευμένο καὶ ἐπιτρεπόμενο, Λόγο καὶ ψυχόρμητο, ἄνθρωπο καὶ ζῶο, ἀρσενικὸ καὶ θηλυκὸ, τέχνη καὶ καθημερινότητα, ἱερὸ καὶ θύραθεν, αἰώνιο καὶ ἐγχρονο. Ἡ ρευστοποίηση, διάλυση ἢ κατάτμηση τῶν ἄλλοτε ἐδραίων καὶ αὐτοτελῶν, ἂν καὶ στὸ πλαίσιο τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης ὀργανικὰ συνδεόμενων μεγεθῶν γέννησε ἀπειρες δυνατότητες συνδυασμῶν, καὶ ἡ ἀξιοποίησή τους ἔγινε ὁ αὐτονόητος τρόπος σκέψης καὶ ζωῆς στὴ μαζική δημοκρατία. Τώρα τὰ πάντα μποροῦν καὶ ἐπιτρέπεται νὰ συνδυασθοῦν μὲ τὰ πάντα, στὴ μόδα, στὴν παιδεία, στὴν πνευματικὴ παραγωγή ἢ στὰ ὅρια τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Ἡ προέλευση καὶ τὸ παρελθόν τῶν στοιχείων πού πρόκειται νὰ συνδυασθοῦν παρουσιάζονται ἀδιάφορα, ἐνδιαφέρει μονάχα ἡ μορφή, μὲ τὴν ὁποία ἀναδύονται μέσα στὸν ὀρίζοντα τοῦ παρόντος, καὶ ἡ ἐντύπωση, τὴν ὁποία προκαλοῦν μέσα στὸν ὑπὸ συγκρότηση συνδυασμὸ. Δεδομένης τῆς δυνατότητας συνδυασμοῦ τῶν πάντων μὲ τὰ πάντα ξεθωριάζουν οἱ χαρακτηριστικοὶ ποιοτικοὶ προσδιορισμοί, πού σὲ πρώτη γραμμὴ εἶναι γενετικῆς ὑφῆς. Ἡ γένεση μὲ τὴν αὐστηρὰ ἱστορικὴ ἔννοια μετρᾷ ἐξ ἴσου λίγο ὅσο καὶ ἡ οἰκογενειακὴ προέλευση τῶν ἀτόμων, ὅταν διανέμονται οἱ διαθέσιμοι ρόλοι μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς ἀπόδοσης. Ὁ χρόνος ἐξοβελίζεται ἔτσι κατὰ μέγιστο μέρος, καὶ καθοριστικὴ εἶναι ἡ χωρική παράσταση τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας, πάνω στὴν ὁποία λαμβάνουν χώρα οἱ συνδυασμοί. Ἡ ἀπακοπή τῆς μαζικοδημοκρατικῆς

νοοτροπίας από τή διάσταση τοῦ χρόνου κα ἀπό τήν ἱστορία δέν ἀντικατοπτρίζει λοιπόν ἀπλῶς τή βαθειά τομή, ἡ ὁποία χωρίζει τή μαζική δημοκρατία ὡς ἱστορικό πόνυπ ἀπό τήν προγενέστερη ἱστορία. Προέκυψε ἀπό τόν ἴδιο τόν τρόπο λειτουργίας τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὅπως ἤδη ἐξηγήσαμε περιγράφοντας τά δομικά της γνωρίσματα. Παροιάτω (βλ. IV, 6) θά δοῦμε πῶς ἡ ἴδια αὐτή κατάσταση πραγμάτων ἐκφράσθηκε στήν ἐπικράτηση στρουκτουραλιστικῶν καί λειτουργιστικῶν ἀντιλήψεων μέσα στόν χῶρο τῆς ἐπιστήμης.

4. ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1960 ΚΑΙ ΤΟΥ 1970

Ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970 ἀγκάλιασε —κι αὐτό εἶναι ἐνδεικτικό— ὅσα ἔθνη εἶχαν προχωρήσει περισσότερο στόν δρόμο πρὸς τή μαζική δημοκρατία καί ἀφῆσε στή ζωὴ τους ἔχνη ἐξ ἴσου βαθιά ὅσο καί οἱ ἴδιες οἱ αἰτίες τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης. Στήν ἐπανάσταση τούτην ἐκφραζόταν ἡ ἀνάγκη τῆς ὀριμασμένης στό μεταξύ μαζικῆς δημοκρατίας νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τά κοινωνικά, ἰδεολογικά καί ψυχολογικά κατάλοιπα τῆς ἀστυκῆς ἐποχῆς καί, ἀντίστοιχα, νά βοηθήσει τήν ἀποσαφήνιση καί τήν ἐπιβολή τῶν στάσεων ζωῆς καί τῶν νοοτροπιῶν ἐκείνων πού ἀνταποκρίνονται περισσότερο στόν τρόπο λειτουργίας τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Αὐτό βέβαια γίνεται προφανές μονάχα ὅταν κανεὶς δέν πάρει στήν ὀνομαστική τους ἀξία τά φλογερά συνθήματα τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, ἀλλά ἐρευνήσῃ τήν ἀντικειμενική τους λειτουργία καί ἐπίδραση πάνω σέ φίλους καί ἐχθρούς. Μιά μικροπρόθεσμη συνέπεια τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης μεταξύ ἄλλων εἶναι καί ἡ σημερινή συζήτηση γιά τό μεταμοντέρνο, στήν ὁποία ἐπίσης ἐκφράζονται, μέ λόγους λίγο ἢ πολύ ὑψιπετεῖς, ἐπιθυμίες καί ἰδεολογήματα τῆς ὀριμασμένης καί ὀλότελα ἀποκοιμμένης πιά ἀπό τήν ἀστυκή σκέψη μαζικῆς δημοκρατίας. Οἱ σκοποὶ τῆς κανονιστικῆς ἐννοούμενης μεταμοντέρνας τάσης — πρὸ παντός ἡ κατάργηση τῶν ἄλλοτε δεσμευτικῶν ἱεραρχιῶν, οἱ ὁποῖες καθιστοῦσαν μέ τήν κυριαρχία τοῦ Λόγου καί τῆς ταυτότητας πάνω στή φαντασία καί στή διαφορά, ἡ γεφύρωση τοῦ χάσματος ἀνάμεσα σέ κουλτούρα τῶν ἐλίτ καί κουλτούρα τῆς μάζας, ἡ διεύρυνση τῶν δυνατοτήτων τῆς συνείδησης πέρα ἀπὸ τό ἀπολλώνειο στοιχεῖο

καί πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ διονυσιακοῦ κτλ.— ἀνήκουν ἀρχικά στίς ἰδέες τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης καί ἀπλῶς θεωρητικοποιήθηκαν μετὰ τὴν ἐξασθένειά της, ἐν μέρει γιὰ νὰ ἐξαγιασθοῦν καί ἐν μέρει γιὰ νὰ ἐνεργοποιηθοῦν καί πάλι.

Ἀλλά καί ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση ὑπῆρξε μέ τῇ σειρᾷ της ὄχι μόνον ἐμπροσθοφυλακή, ἀλλὰ καί ὀπισθοφυλακή. Ἀποτελοῦσε βέβαια ἓνα χωνευτήρι, μέσα στό ὁποῖο συντήχθηκαν πολὺ διαφορετικὲς παλαιότερες καί νεότερες ἢ πρόσφατες τάσεις, ἂν ὅμως κατασκευάσουμε ἓναν πλασματικό μέσο ὁρο τῶν ἰδεῶν καί τῶν στάσεων πού ἐκπροσωπήθηκαν ἐντός της, τότε μπορούμε νὰ σύρουμε μιάν εὐθεία γραμμὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καί στὴν πρωτοπορία. Βέβαια, ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση ἀγκάλιασε μάζες πού οὔτε νὰ τίς ὀνειρευθεῖ δέν μπορούσε ἡ πρωτοπορία, ὥστόσο ἀπὸ τὴν ἄλλη πλήρωσε τὴν ἐξάπλωσή της μέ ἀπώλειες ὡς πρὸς τὴ λογικὴ συνοχή καί τό βάθος, ἔτσι ὥστε μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἐν μέρει ὡς ἐκχυδαϊσμός τῆς πρωτοπορίας ἀπὸ τίς συνθήκες τῆς μαζικῆς καταναλωτικῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ὅπως ἡ πρωτοπορία, ἔτσι καί ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση θέλησε νὰ παρουσιασθεῖ, ἐπιδεικτικὰ καί συνειδητά, ὡς φόβητρο τῶν ἀστῶν, ὡς σκόπιμη καί συνεπὴς ἀντιστροφή ὅλων, ὅσα θεωροῦνταν ὡς «ἀστυκά». Ἡ ἀνοιχτὴ περιφρόνηση πρὸς τοὺς «καλοὺς τρόπους» καί οἱ προκλητικὲς ἐμφανίσεις συμπορεύθηκαν μέ μὴ συμβατικὲς προτιμήσεις στό ντύσιμο καί στὴν τροφή, μέ τὴ μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ἡμέρα στὴ νύχτα, μέ τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι στὴν ἀκρίβεια καί στίς τακτικὲς συνήθειες ἐργασίας — καί ἐπὶ πλέον μέ τὴν κατ' ἀρχὴν συμπαθητικὴ τοποθέτηση πρὸς ὅλα, ὅσα σύμφωνα μέ τὰ ἀστυκά κριτήρια θεωροῦνταν ὡς ἐγκλημα ἢ διαστροφή, καθὼς καί μέ ἀνορθολογιστικὲς ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες διαδόθηκαν στό πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης τοῦ γνήσιου ἢ τοῦ ἀρχέγονου καί τῆς πάλης γιὰ ὑπέρβαση ὅλων τῶν τεχνητῶν ὁρίων. Ὅλες αὐτὲς οἱ στάσεις καί οἱ ἰδέες συμπυκνώθηκαν στὴν πρωτοκαθεδρία τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς, ὅπου ἡ ἡδονή, σέ συμφωνία μέ τὴν οἰκονομία τῆς κατανάλωσης, δέν ἐμφανίζεται ὡς ἄξιος μισθὸς μιᾶς φιλόπονης καί καλὰ ὁργανωμένης ζωῆς, παρά μᾶλλον ὡς ἀδιαμεσολάβητη ὑπαρξιακὴ κορύφωση, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνεται ὅσο γίνεται συχνότερα· ἡ ἡδονὴ εἶναι λοιπὸν στοιχειώδες καί πρωτογενὲς ἐνέργημα, ὄχι ἀποζημίωση γιὰ προηγούμενες στέρσεις καί γιὰ τὴν παραίτηση ἀπὸ τὴν ἄμεση ἱκανοποίηση. Στὴν ὁμολογία πίστεως πρὸς αὐτὴν τὴν ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς ἀντιστοιχοῦσε τό

αίτημα μιάς αὐτοπραγμάτωσης, ἡ ὁποία ἐλάχιστα κοινά σημεῖα εἶχε μέ τόν ἐπίπονο δρόμο πρός τήν ὠρίμανση τοῦ χαρακτήρα καί τοῦ πνεύματος, ὅπως τόν περιέγραφε τό ἀστικό Bildungsroman. Ἡ ἡδονή καί ἡ αὐτοπραγμάτωση ὀφείλαν νά πραγματοποιηθοῦν καί νά βιωθοῦν ἐδῶ καί τώρα, ἐφ' ὅσον μάλιστα αὐτοπραγμάτωση σήμαινε πρῶτα-πρῶτα τήν ἀνάπτυξη τῆς βιωστότητας νά βιώνει κανείς τό ἄμεσο ἄμεσα καί αὐθόρμητα. Τό Ἐγώ, ὅταν αὐτοπραγματώνεται μ' αὐτόν τόν τρόπο, μπορεῖ βέβαια νά συγκεντρωθεῖ σ' ὅ,τι εἶναι ἄμεσο, ὅμως ἀκριβῶς αὐτές οἱ διαδοχικές καί συνεχῶς διακοπτόμενες συγκεντρώσεις τοῦ στεροῦν τόν «χαρακτήρα», μέ τήν ἀστική ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἡ αὐτοπραγμάτωση ζητεῖται λοιπόν ἐδῶ ἀκριβῶς μέσα σέ ὅ,τι ἀπό τή σκοπιά τῆς ἀστικῆς ἔννοιας τῆς προσωπικότητας θεωρεῖται ὡς πλήρης διάλυση τοῦ Ἐγώ, ἐνῶ ἀπό τή σκοπιά τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἐκλαμβάνεται ὡς διεύρυνση τοῦ Ἐγώ, χάρις στήν κατάργηση τῶν ὁρίων ἀνάμεσα σέ Λόγο καί φαντασία, φυσιολογική κατάσταση καί τρέλα. Ἡ συγγένεια αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων μέ ιδέες φουτουριστικές, ντανταϊστικές καί σουρρεαλιστικές εἶναι πρόδηλη. Ὅπως ἡ πρωτοπορία, ἔτσι καί ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση διόλου δέν πίστευε ὅτι τό τέλος τοῦ ἀστικοῦ Ἐγώ θά συνεπέφερε τό τέλος τῆς βιωστότητας τοῦ ἀνθρώπου νά βιώνει καί νά ζεῖ ἀντίθετα, τό τέλος τοῦ ἀστικοῦ Ἐγώ χαιρετίσθηκε ὡς τέλος τῆς καταπίεσης τοῦ Ἐγώ καί ὡς ἀρχή τῆς ἐκδίπλωσης τῶν γνήσιων καί πρωταρχικῶν καταβολῶν του. Ἀκριβῶς ἡ ἀνθρωπολογική πίστη στήν ὑπαρξή τέτοιων καταβολῶν ἐξηγεῖ τήν ἀγάπη τῶν πλείστων ρευμάτων τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης γιά τά θεωρήματα τῆς ἀλλοτρίωσης κτλ.

Ἡ ὁργανική συνάφεια μεταξύ πρωτοπορίας καί πολιτισμικῆς ἐπανάστασης καταφαίνεται ἐξ ἴσου καί στή συμμετρική ἐσωτερική ἀντιφατικότητα καί τῶν δύο τους. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἀντιαστική τοποθέτηση τῆς πρωτοπορίας ἐκφράσθηκε τόσο στήν ἐξύμνηση ὅσο καί στήν καταδίκη τῆς μηχανῆς καί τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας, τόσο στόν ἔπαινο τῆς ψυχρῆς γεωμετρικῆς κατασκευῆς ὅσο καί στό αίτημα γιά ἀπελευθέρωση τῆς δημιουργικότητας τῶν συνειρμικῶν λειτουργιῶν τῆς φαντασίας — καί γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι ἡ φαινομενική αὐτή ἀντίφαση εἶχε τή δική της ἐσωτερική λογική, ἐφ' ὅσον τά δύο σκέλη τῆς ἀντιστοιχοῦσαν στίς δύο βασικές ἐπόψεις τοῦ μαζικοδημοκρατικοῦ τρόπου σκέψης καί ζωῆς, στόν ὁποῖο ἀνήκουν ἀναπόσπαστα τόσο ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα ὅσο καί ἡ ἡδονιστική στάση. Στό πλαίσιο τῆς

πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τό μοτίβο τῆς ὑποκειμενικῆς αὐτοπραγμάτωσης συνδέθηκε συχνά μέ μιάν ἀπόρριψη τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητος καί μέ μιὰ λαχτάρα γιά ὀλότημητες καί κοινοτικές μορφές ζωῆς. Ὁ ἀντικαπιταλιστικός καί ἀντιαστικός ρομαντισμός ἐκφράσθηκε στήν προσδοκία καί στήν ἐπιθυμία μιᾶς ἀντικατάστασης τοῦ στενοῦ πνεύματος τοῦ συναγωνισμοῦ καί τοῦ κέρδους ἀπό τήν ἀνθρώπινη εὐαισθησία καί τή διευρυμένη συνείδηση· ἡ ἀναδρομή σέ ἐξωτικά πρότυπα, ὅπως π.χ. οἱ διάφορες μορφές ἀνατολικῆς σοφίας, καθῶς καί ὁ συγκρητισμός κάθε λογῆς πανθειστικῶν, παμψυχιστικῶν ἢ βιταλιστικῶν μυστικισμῶν σκόπευαν νά ἀποδείξουν τήν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχουν πραγματικές ἐναλλακτικές λύσεις πρὸς τόν ξεστρατισμένο δυτικό ὀρθολογισμό. Μιὰ ἄλλη βασική τάση τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, τήν ὁποία κυρίως ἐκπροσωποῦσαν διανοούμενοι ἐπηρεασμένοι ἀπό τόν μαρξισμό, συνηγοροῦσε ἀντίθετα ὑπέρ τῆς τεχνικῆς προόδου μέ τήν ἔννοια τῆς ὁλοκληρώσεως τοῦ σχεδίου τοῦ Διαφωτισμοῦ — ἀλλά τό ἔκανε μέ τήν ἐπιφύλαξη ὅτι ἡ τεχνική-ἐργαλειωκή ὀρθολογικότητα δέν ἐπιτρέπεται νά παραγνωρίζει ἢ νά ἐπικαλύπτει τίς κανονιστικές ἐπιταγές τοῦ Λόγου· ἡ βιομηχανία καί ἡ τεχνική καταφάσκονταν λοιπόν στόν βαθμό πού θά μπορούσαν νά παράσχουν μέσα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος. Ὅμως καί ἡ ἀριστερή πτέρυγα τοῦ κινήματος τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης κατανοοῦσε τήν ἀνάπτυξη αὐτήν ὄχι κυρίως μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ιδεώδους, ὅπως γινόταν ἀκόμα στό ἀρχικό μαρξιστικό πλαίσιο, ἀλλά τήν προσέγγιζε πρὸς τό ιδεῶδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὅπως τό διασκήρυσσαν οἱ μὴ μαρξιστές ἐκπρόσωποι τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης. Τοῦτο τό ἀνοιγμα πρὸς τόν ἀτομικιστικό ἡδονισμό (πού συχνά ἀναμείχθηκε κατὰ τρόπο ἀλλόκοτο μέ μορφές ἀσκητισμοῦ καί αὐταπάρνησης στούς κύκλους διαφόρων θρησκευτικῶν καί πολιτικῶν αἱρέσεων) καθῶς καί ἡ ἀναπόφευκτη ἀοριστία ὡς πρὸς τόν προσδιορισμό τοῦ περιεχομένου τοῦ κανονιστικοῦ ἐκείνου Λόγου, ὁ ὁποῖος θά ἐπιτηροῦσε καί θά καθύθυνε τήν τεχνική ὀρθολογικότητα, ἐξασθένησαν βέβαια τήν πρακτική σημασία τῆς κατ' ἀρχήν κατάφασης τῆς τεχνικῆς προόδου καί εἶχαν ὡς συνέπεια μιάν ἀλλοίωση ἢ παραποίηση τῶν γενικά υἱοθετημένων μαρξιστικῶν ιδεῶν, ὅπως ἄλλωστε ἔδειξε καί ἡ στροφή πρὸς τόν ἐπαναστατικό βολουνταρισμό καί ἀκτιβισμό. Μέ δεδομένη αὐτήν τήν ἀμφιρρέπεια ὡς πρὸς τήν ἀποδοχή τῆς τεχνικῆς προόδου, ἀκόμη κι ὅταν ἡ ἀποδοχή αὐτή ἦταν γεγονός, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ὅτι

ή πολιτισμική επανάσταση στο σύνολό της, όπως άλλωστε και η πρωτοπορία, συνέβαλε στη διαμόρφωση της ώριμης μαζικής δημοκρατίας όχι με την προώθηση ενός (μετααστικού) τεχνικού-ορθολογικού πνεύματος, παρά μάλλον με την ιδεολογική νομιμοποίηση και με την πρακτική συγκεκριμενοποίηση των ήδονιστικών στάσεων. Μ' αυτόν τον τρόπο μπόρεσε βέβαια να επηρεάσει σημαντικά τόσο τη γενική κοινωνική συνείδηση σε σχέση με το πρόβλημα της τεχνικής ορθολογικότητας όσο και την εργασιακή οργάνωση της ορθολογικότητας τούτης.

Τό αντίστικτό ήθος και έθος τής πολιτισμικής επανάστασης, τό όποιο τό συμμερίζοταν μέ τήν πρωτοπορία, πρόβαλλε μέ τέτοια όρμητικότητα, έπειδή οί φυσικοί φορείς τοῦ κινήματος προέρχονταν από κοινωνικές ομάδες πού ως έκ τοῦ χαρακτήρα τους αντιτίθενται περισσότερο στίς άστικές συνήθειες ζωής και εργασίας, έχοντας τήν τάση νά υποψιάζονται γιά κομφορμισμό τήν άστική αντίληψη γιά τήν τάξη και τήν πειθαρχία. Οί ομάδες αυτές ήσαν τμήματα τής νεολαίας και (πρός παντός νεότεροι) διαανοούμενοι. Είναι περισσότερο από άμφίβολο άν στους προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς οί ομάδες αυτές θά μπορούσαν ποτέ νά αναπτύξουν τέτοιο κοινωνικό δυναμισμό και ν' άποκτήσουν τέτοια κοινωνική έπιρροή. Στίς συνθήκες τής μαζικής δημοκρατίας αυτό έγινε δυνατό έπειδή σε γενικές γραμμές άλλαξε ριζικά ή λειτουργία τής νεολαίας και τής γνώσης μέσα στον μηχανισμό τής οικονομίας και στο σύστημα τής κοινωνικής εργασίας. Στά προηγούμενα (κεφ. IV, 3) εξηγήσαμε ότι ή καινούργια θέση και περικωπή τής νεολαίας μέσα στη μαζική δημοκρατία σε τελική άνάλυση όφείλεται στην άδιάκοπη εξέλιξη τής εργασιακής τεχνικής και οργάνωσης, ή όποία παραμερίζει τά σεβάσματα πλεονεκτήματα τής πείρας και τής ήλικίας, άπαιτώντας στη θέση τους τήν ικανότητα γρήγορης προσαρμογής, τήν ενεργητικότητα και τήν αποφασιστικότητα. Κοντά σε μορφές εργασίας έξαρτημένες από τίς γνώσεις τοῦ σύγχρονου τεχνικού δημιουργήθηκαν όμως, πρό παντός στον τομέα των υπηρεσιών, και άλλες, γιά τίς όποιες ήσαν άπαραίτητες οί γνώσεις των διαανοουμένων (ό,τι κι άν μπορεί νά σημαίνουν οί τέτοιες γνώσεις)· τήν πρώτη θέση ανάμεσά τους τήν έχουν τά μέσα μαζικής ενημέρωσης, τόσο έξ αίτίας τής σημασίας τους γιά τήν επαγγελματική και κοινωνική κατάσταση τοῦ σημερινού διαανοουμένου όσο και έξ αίτίας τής έπιρροής τους πάνω στη διαμόρφωση τής κοινωνικής συνείδησης. 'Η

διπλή ανατίμηση της νεολαίας και της γνώσης βρήκε τη συγκεκριμένη κοινωνική της έκφραση στην άλματώδη αύξηση του αριθμού των φοιτητών, ή οποία δημιούργησε για πρώτη φορά τις πραγματικές προϋποθέσεις για την εμφάνιση ενός μαζικού πολιτισμικού κινήματος με ύψηλότερες πνευματικές αξιώσεις. 'Ανάλογα κινήματα πρίν από τόν πρώτο και τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο περιορίσθηκαν στους υιούς και στις θυγατέρες των ανωτέρων στρωμάτων δίχως αξιόλογη απήχρηση στους νεαρούς υπαλλήλους και εργάτες· αντίθετα, ή αύξηση του αριθμού των παιδιών από φτωχότερες οικογένειες μέσα στη φοιτητική νεολαία έριξε άμεσα γέφυρες ανάμεσα στην πολιτισμική επανάσταση της δεκαετίας του 1960 και του 1970 και σέ ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. 'Ωστόσο ή φοιτητική νεολαία διόλου δέν στάθηκε ό μόνος ή και ό άρχικός καν φορέας της πολιτισμικής επανάστασης μέσα στό σύνολο της νεολαίας. Πρίν ακόμα από τά φαινόμενα της μαζικοποίησης και επίσης πρίν ακόμα από τά πρώτα σαλέματα της πολιτισμικής επανάστασης στά πανεπιστήμια, άλλοι κύκλοι της νεολαίας, όπως π.χ. ή λεγόμενη γενιά των beat, αναζητούσαν έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής. 'Εδω δέν ενδιαφέροναν οί λεπτολογίες των διανοουμένων τό κατεστημένο, οί οικογενειακοί δεσμοί και ή σταδιοδρομία απορρίπτονταν άμεσα και στοιχειωκά, και έξ ίσου άμεση και στοιχειωκή ήταν ή επίδιωξη απόκτησης νέων έμπειριών μέσω του γενετήσιου έρωτα, των ναρκωτικών και της βίας. Οί hippies είχαν ήδη μιάν έμβρυώδη ιδεολογία, στό επίκεντρο της οποίας βρίσκονταν ή επιστροφή στη φύση, ή απόρριψη της τεχνικής και της βίας καθώς και ή μυστικιστική διεύρυνση της συνείδησης. Γενικά μπορεί νά λεχθεί ότι τά μέλη της περιθωριακής κουλτούρας της νεολαίας πού προέρχονταν από μεσαία και άνώτερα στρώματα ενδιαφέρονταν περισσότερο για τά έντονα έσωτερικά βιώματα, ενώ απεναντίας οί νέοι πληβειακής καταγωγής, όπως λ.χ. οί skinheads και οί hooligans των γηπέδων, προσπαθούσαν νά πετύχουν την κατάργηση των άστικών συμβάσεων και την άμεση άπελευθέρωση μέ την άνοιχτή σύγκρουση και μέ την άσκηση βίας.

Παρά τόν έσωτερικό ιδεολογικό και κοινωνικό της διαφορισμό, ή πολιτισμική επανάσταση είχε τόν μεγάλο κοινό σκοπό νά πραγματώσει την «άντιδομή» ή τή «μηδενική δομή», δηλαδή νά δημιουργήσει μορφές κοινότητας, μέσα στις οποίες θά εξέλειπε ή ιεράρχηση των ανθρώπων και των αξιών, όπως την εφαρμόζε τό κατεστημένο. Τέτοιες κοινότητες μπορούσαν νά 'ναι πολιτικές ή πολιτιστικές οργανώ-

σεις, ομάδες εργασίας ή συγκατοίκησης, παρέες στα όρια της νομιμότητας ή και παροδικές συνομαδιώσεις, όπως λ.χ. τό κοινό μιᾶς συναυλίας ρόκ. Ἡ εἴσοδος σ' αὐτές δέν εἶχε κατ' ἀρχήν σχέση με τό ἐπάγγελμα, τήν κοινωνική θέση ή τό φύλο, δηλαδή γινόταν ὡς ἐλεύθερη πράξη τοῦ ατόμου, τό ὁποῖο μ' αὐτόν τόν τρόπο ἀποκτοῦσε (καινούργια) ταυτότητα. Τό ἐξισωτικό αἶτημα τῆς «ἀντιδομῆς» καί τῆς «μηδενικῆς δομῆς» τό ἐμπόδιζε βέβαια νά ὑλοποιηθεῖ ἡ ἐμπρακτική ἐπιβολή ἑνός ἡγέτη, ἡ λατρεία ἑνός «στάρ» ή ἡ ἐμπληρὴ πίστεως ἐπίκληση τῶν ἱερέων καί τῶν προφητῶν τῆς ἐπανάστασης, ὅμως αὐτό ή παραβλεπόταν ἐντελῶς ή δέν θεωροῦνταν ὡς ἀποφασιστικό μειονέκτημα, ἐφ' ὅσον ὁ παραμερισμός τῆς παλιᾶς «δομῆς» φαινόταν νά ἐγγυᾶται ἀπό μόνος του τή δυνατότητα τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Δομή σήμαινε ὄριο καί περιορισμός, ἐπομένως ή καταστροφή τῆς ἰσοδυναμοῦσε *ipso facto* μέ τή δημιουργία ἑνός ἐλεύθερου χώρου γιά ἐκδίπλωση τοῦ αὐθормητισμοῦ καί τῆς δημιουργικότητας. Σημαντικό καί χαρακτηριστικό εἶναι τώρα ὅτι ὁ ὀρμητικός πόθος παραμερισμοῦ τῆς δομῆς καί πραγμάτωσης τῆς ἀντιδομῆς ή τῆς μηδενικῆς δομῆς θέλει νά ἐκφρασθεῖ μέσα ἀπό τό ἴδιο τό σῶμα. Τό κάνει μέ τή μουσική τοῦ ρόκ λ.χ. ή μέ τόν χορό ὡς ἐλεύθερη κίνηση, ὅπου τό ἄτομο μπορεῖ νά πετάξει ἀπό πάνω του δεσμά, νά ἀρθρώσει μιᾶ διαμαρτυρία ή νά ἀποφορτισθεῖ ἀκριβῶς μέσα στήν ἔνταση. Ἡ ἀποκοπή τῆς κουλτούρας τῶν νέων ἀπό τό ἀστικό ἀπολλώνειο στοιχεῖο καί ἡ στροφή τῆς πρὸς τό διονυσιακό, ἀκριβῶς μέσα στήν ἀναζήτηση τῆς ἐπαρκούς σωματικῆς ἐκφρασης τῆς ἀντιδομῆς ή τῆς μηδενικῆς δομῆς, φθάνει στό ἀποκορύφωμά της μέ τήν καινούργια τοποθέτηση ἀπέναντι στή βία καί στή γενετήσια σχέση. Καί οἱ δύο αὐτές φαίνονται τώρα ὡς τουλάχιστον δυναμική ἐκδήλωση αὐθормητισμοῦ καί ἐλευθερίας, δυναμισμοῦ καί ὑπέρβασης στενῶν συμβατικῶν περιορισμῶν. Ἡ πολιτικοποιημένη πτέρυγα τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἀσκεῖ βέβαια τή λατρεία τῆς βίας μονάχα σέ συνάφεια μέ ἐπαναστατικές ή πολιτικά ἐμπνευσμένες τρομοκρατικές πράξεις, ὅμως ἐδῶ συχνά ἀπλῶς θεωρητικοποιεῖται ὅ,τι δεχόταν καί ἐφάρμοζε δίχως βαθυστόχαστες ἐκλογικεύσεις ή βία τῶν ἀπολιτικῶν πληβείων τῆς περιθωριακῆς κουλτούρας: ὅτι δηλαδή ή βία πραγματοποιεῖ μέ τόν ἀμεσότερο δυνατό τρόπο τό ἐπιθυμητό ὑπαρξιακό ξέσπασμα καί ξεπέταγμα, ὅτι ὡς αὐτοτελὴς πράξη ἀνεξάρτητα ἀπό στρατηγικές καί ἀποτελέσματα ἔχει ἀπελευθερωτική ἐπήρεια καί ὅτι τέλος μπορεῖ νά ἐπιφέρει τήν κάθαρση τοῦ κοινωνικοῦ

δράματος. Ἀνάλογα αἰτιολογήθηκε καί ἡ ἀποθέωση τῆς γενετήσιας σχέσης ἀπό μέρος τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, ἡ ὁποία στό ζήτημα αὐτό υἱοθέτησε καί ἐπεξεργάσθηκε μοτίβα ἤδη διαμορφωμένα στόν λογοτεχνικό μοντερνισμό καί στήν πρωτοπορία. Πρῶτα-πρῶτα ἡ γενετήσια σχέση θεωρήθηκε ὡς ὁ κατ' ἐξοχήν τομέας ὅπου μπορούσε νά ἐπιτελεσθεῖ μέσα στό ἐπιθυμητό ἐπικοινωνιακό πλαίσιο ἡ αὐτοανακάλυψη καί ἡ αὐτοπραγμάτωση ἡ ἐλεύθερη ἐκδίπλωση τοῦ σώματος καί τῶν ψυχορμήτων θά ἔδινε τό ἔρεισμα γιά νά παραμεριστεῖ ἡ ἠθική τῆς αὐτοὑπέρβασης καί ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Λόγου. Σ' αὐτήν τήν προοπτική ἡ γενετήσια σχέση μερικῆς φορές ὑμνήθηκε ὡς λύτρωση καί ὡς ἀποδέσμευση βαθύτατων ὑπαρξιακῶν δυνάμεων, οἱ ὁποῖες τάχα εἶναι συνυφασμένες μέ μιάν ἀρχέγονη κοσμική δύναμη· ἀναπτύχθηκε μέ ἄλλα λόγια ἕνας μυστικισμός τῆς σάρκας, ὅπου ἡ γενετήσια πράξη ἐμφανίσθηκε ὡς οἶονεῖ θρησκευτική τελετουργία, τήν ὁποία ἐπιτελοῦν οἱ ἄνθρωποι μετά τόν θάνατο τοῦ πνευματικοῦ Θεοῦ στό ὄνομα τῆς ἀποθεωμένης σάρκας. Στίς μυθοπλασίες αὐτές λάνθαναν δύο ἀντιαστικές συνέπειες τῆς λατρείας τοῦ γενετήσιου στοιχείου, ὅπως τήν ἀσκοῦσε ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση. Ἀπό τή μιὰ πλευρά ἡ ἀνοιχτή θεματοποίηση ἢ καί ἡ ἐπιδευτική προβολή τῆς προσωπικῆς σφαίρας ἐπιβοήθησε τήν ἄρση τοῦ χωρισμοῦ ἀνάμεσα σέ δημόσιο καί σέ ἰδιωτικό, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἀνατίμηση καί τελικά ἡ αὐτονόμηση τοῦ γενετήσιου παράγοντα προκάλεσε τήν ἀποκοπή του ἀπό τοὺς ἠθικούς καί θεσμικούς δεσμούς, στοὺς ὁποίους ἔπρεπε νά ὑπόκειται σύμφωνα μέ τήν ἀστική ἀντίληψη. Ἡ γενετήσια ὁρμή δέν διοχετεύεται πιά κατὰ τίς ἀνάγκες τῆς ἀγάπης, τῆς πίστεως καί τοῦ γάμου, παρά ἀφήνεται στό ἐλεύθερο παιγνίδι τῶν ἐκείναις ὁρέξεών της· γι' αὐτό καί τώρα φαίνονται ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες οἱ μορφές τῆς ἐκείνης πού εἶναι οἱ λιγότερο κατάλληλες νά ὑπηρετήσουν θεσμικούς καί κοινωνικούς σκοπούς, καί ἀνακαλύπτεται τό ἐπαναστατικό δυναμικό τῶν γενετήσιων διαστροφῶν ὡς τρόπων συμπεριφορᾶς, οἱ ὁποῖοι ἀπό τή φύση τους ἀντιστρατεύονται τοὺς ἀστικούς κομπορμισμούς καί ἀποδιαρθρώνουν τοὺς μηχανισμούς τῆς κοινωνικῆς πειθάρχησης.

Καθώς ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση ἐμφανίσθηκε μέ τήν αὐτάρεσκη ὄψη τοῦ φοβήτρου τῶν ἀστῶν, γέννησε σέ πολλούς τήν ἐντύπωση ὅτι θά μπορούσε νά ἐπιφέρει τήν ἀνατροπή τοῦ «συστήματος». Στήν πραγματικότητα δέν ἦταν ἐπανάσταση, ἂν μ' αὐτό ἐννοοῦμε τήν ἀντικατάσταση ἑνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἀπό ἕναν ἄλλον ἢ μιᾶς

μορφής κυριαρχίας από μιάν άλλη, παρά ένα κίνημα αναπροσαρμογής στον δρόμο προς τη μαζική δημοκρατία. Όπως είπαμε, συνέβαλε στον παραμερισμό των καταλοίπων των αστικών αξιών και τρόπων συμπεριφοράς και ενίσχυσε ιδέες και στάσεις σύμφωνες με τη λειτουργία της μετααστικής κοινωνίας. Το κεντρικό της αίτημα, δηλαδή η επίτευξη ή η βίωση της αυτοπραγμάτωσης έδω και τώρα, ανταποκρινόταν δομικά σ' ένα ουσιαστικό γνώρισμα της μαζικά καταναλωτικής και ήδονιστικά προσανατολισμένης μαζικής δημοκρατίας, ότι δηλαδή μπορεί και οφείλει να καταναλώνει κανείς έδω και τώρα. Αν επί πλέον εξετάσουμε τά επί μέρους αιτήματά της, μεταφράζοντάς τα στην αντικειμενική γλώσσα της συγκεκριμένης εφαρμογής τους μέσα στις δεδομένες περιστάσεις, τότε διαπιστώνουμε ότι όλα ανεξαιρέτως διέπονταν από την έσωτερική λογική της μαζικά καταναλωτικής μαζικής δημοκρατίας. Έτσι π.χ. η λεγόμενη σεξουαλική επανάσταση, από τη νομιμοποίηση της γενετήσιας διαστροφής ίσαμε τη νομιμοποίηση της έκτρωσης, επιβούθησε την αποσύνθεση της οικογένειας και έπομένως την κατάτμηση της κοινωνίας σέ άτομα και την επίταση της κοινωνικής κινητικότητας. Η συνάρτηση των αιτημάτων της πολιτισμικής επανάστασης με τον τρόπο λειτουργίας της μαζικά καταναλωτικής μαζικής δημοκρατίας είναι όμως και άμεση, και γίνεται πρόδηλη αν σκεφθεί κανείς τί συνεπάγεται η αυτοπραγμάτωση όσον αφορά στην κατανάλωση, από μοτοσυκλέτες και ταξίδια ίσαμε τίς ηλεκτρονικές συσκευές και τά μουσικά όργανα — κι άς μή μιλήσουμε για τό φτηνό πρακτικό ντύσιμο, τό όποιο θέτει έκποδών την αστική αντίληψη της άψογης έξωτερικής εμφάνισης. Η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών, ως μαζική παραγωγή, αύξήθηκε άναγκαστικά για να ικανοποιήσει άνάγκες που δημιούργησε ή διέδωσε ή πολιτισμική επανάσταση. Η βιομηχανία έβαλε υπό την αίγίδα της τόσο τίς πνευματικές όσο και τίς υλικές άνάγκες της πολιτισμικής επανάστασης, έχυδαίζοντάς τες σύμφωνα με τίς απαιτήσεις της μαζικής κατανάλωσης. Δέν είναι σύμπτωση που ή βία και τό σέξ κυριάρχησαν όσο ποτέ άλλοτε στην όθόνη, άκριβώς σέ μιάν εποχή όπου ιδεολογοποιήθηκαν ή έξιδανικεύθηκαν από την πολιτισμική επανάσταση. Τούτη ή άφομοιωτική ικανότητα του συστήματος δείχνει e contrario ότι ή πολιτισμική επανάσταση στό σύνολό της προκάλεσε άπλώς μιάν ήδη ώριμασμένη άλλαγή στό έποικοδόμημα, δηλαδή παραμέρισε άπλώς ότι τό «σύστημα» δέν χρειαζόταν πιά, και μάλιστα έπρεπε να αποβάλει.

Ἡ ριζοσπαστικότητα τῶν συνθημάτων της μπορεῖ βέβαια νά γεννήσει ὀπτικές ἀπάτες, ὅμως δέν σημαίνει τίποτε γιά τήν ἀντικειμενική λειτουργία τοῦ κινήματος. Δέν ἦταν ἄλλωστε ἡ πρώτη φορά στήν ἱστορία πού ἐπιστρατεύθηκε περισσότερη ἐνεργητικότητα, ρητορική καί ψευδαίσθησι, ἀπ' ὅσο χρειαζόταν ἀπαραίτητα γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ δεδομένου ἀποτελέσματος — ὅμως ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό ἀποτέλεσμα αὐτό δέν θά εἶχε ἐπιτευχθεῖ ποτέ, ἂν ἐπιδιωκόταν μέ αἰτήματα καί μέ μέσα πού θά βρίσκονταν σέ καθαρά λογική σχέση πρός τόν σκοπό.

Ἡ ἀνικανότητα τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης νά θίξει τήν τεχνική καί οἰκονομική βάση τοῦ «συστήματος», συμπεριλαμβανομένων τῶν «παραγωγικῶν σχέσεων», ἔγινε κατάδηλη μέ τήν ἀποτυχία τῆς ἐπιθεσῆς της ἐνάντια στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης. Καί σ' αὐτό τό νευραλγικό σημεῖο ἡ (ἔμμεση) ἐπίδρασή της ἐκδηλώθηκε μέ διορθωτικές ἀλλαγές πού παραμέρισαν μερικά ξεπερασμένα πράγματα στίς ἱεραρχικές ἢ «αὐταρχικές» δομές, κάνοντάς τες ἔτσι γενικά λειτουργικότερες γιά τίς συνθήκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἀκόμα καί στήν ἀπόδοση δόθηκαν δραστηκότερα κίνητρα χάρι στού μπόλιασμα ὀρισμένης δόσης ἰδεῶν καί ἀξιῶν τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, ὅπως λ.χ. χάρι στόν «ἐξανθρωπισμό τοῦ ἐργασιακοῦ περιβάλλοντος», τή «συνδιαχείριση», τή μερική ἀνάμιξη ἐργασίας καί παιγνιδιοῦ, τήν ἀναγνώριση τῆς προσωπικῆς πρωτοβουλίας κτλ. Ἐδῶ ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση διασταυρώθηκε μέ μακροπρόθεσμες τάσεις ἐγγενεῖς στήν ἐξέλιξη τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, καί γι' αὐτό εἶχε καί μερικές ἀπτές ἐπιτυχίες. Διασταυρώθηκε ἐπίσης μέ τή μακροπρόθεσμη ἐξέλιξη τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι τά ἰδεολογήματά της μπόρεσαν νά βροῦν ἐκπροσώπηση καί ἐφαρμογή ὀφριβῶς στόν τομέα ἐκεῖνον πού ἀναπτυσσόταν τότε: ἐννοοῦμε τόν τομέα τῆς παροχῆς (κοινωνικῶν) ὑπηρεσιῶν καί τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης. Πῶς ἔγιναν ὅλα αὐτά τό γνωρίζουμε ἀρκετά καλά — ἄλλωστε οἱ λόγοι εἶναι προφανεῖς. Ἐδῶ πρέπει μόνο νά ἀναφερθοῦμε σύντομα σέ μιά πολύ λεπτότερη διαδικασία, δηλαδή τή διαδικασία μέσω τῆς ὁποίας ἀντιλήψεις, ἀξίες καί συμπεριφορές τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης διείσδυσαν σέ μάζες, πού ἐλάχιστες λεπτομέρειες γνώριζαν γιά τήν πολιτισμική ἐπανάσταση, καί συχνά μάλιστα οὔτε ἤθελαν ν' ἀκούσουν γι' αὐτή. Στή μαζική δημοκρατία, ὅπως καί σέ ἄλλους κοινωνικούς σχηματισμούς, δέν συμμορφώνουν ὅλα τά ἄτομα καί ὅλες οἱ ομάδες τήν καθημερινή τους ζωή μέ τόν ἐκάστοτε ρηξικέλευθο καί ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια κοινωνικά

ἀποφασιστικό κώδικα — καί ἀκριβῶς γι' αὐτόν τόν λόγο ἔχουν τόση κοινωνιολογική σημασία ὁ τρόπος καί ἡ ἔκταση τῆς διάδοσης τούτου τοῦ κώδικα πέρα ἀπό τή μειονότητα τῶν ἀρχικῶν προασπιστῶν του. Στήν περίπτωσή μας εὐσταθεῖ ὁ ἰσχυρισμός ὅτι χάρις στήν ἐπήρεια τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἔγινε καθημερινότητα πλατειῶν μαζῶν ὅ,τι προηγουμένως θεωροῦνταν ὡς πρωτοπορία. Γιά νά γίνει ὁμοῦς αὐτό χρειάζοταν ἐξ ἴσου τόσο ἡ ριζοσπαστική διατύπωση καί ἐφαρμογή τῶν συνθημάτων τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἀπό μέρους δυναμικῶν μειοψηφιῶν, ἔτσι ὥστε νά μπορέσουν τοῦτα τά συνθήματα νά ἐπισύρουν τή γενική προσοχή καί νά προκαλέσουν ρήγματα στό τεῖχος τοῦ κατεστημένου, ὅσο καί ἡ κατοπινή τους νόθευση, μεθερμηνεία καί προσαρμογή, ἔτσι ὥστε νά μπορέσουν νά ἐπηρεάσουν καί τήν πλειοψηφία ἐκείνη, ἡ ὁποία δέν ἐπιθυμοῦσε νά συμπεριφερθεῖ ριζοσπαστικά, ἀλλά ἦταν διατεθειμένη νά ἐγκολπωθεῖ ριζοσπαστικά στοιχεῖα μετά τήν πολιτογράφησή τους στήν καθημερινή ζωή. Μιᾶ ἄλλα λόγια: τά συνθήματα καί οἱ στάσεις τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης μπόρεσαν νά ἀγκαλιάσουν εὐρύτερες μάζες στόν βαθμό πού ἡ ριζοσπαστικότητά καί ὁ κομπορμισμός συγχωνεύθηκαν, καί μέσα ἀπό διάφορους παρακαμπτήριους δρόμους ἡ προηγούμενη ριζοσπαστικότητά μετατράπηκε σέ νέο κομπορμισμό. Γιά νά τό ποῦμε πιό συγκεκριμένα: ἡ ἀχαλίνωτη περιφρόνηση τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης γιά τούς καλούς τρόπους πῆρε τή μορφή τῆς αὐθόρμητης χρήσης τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ, τῆς ἀνοιχτῆς ἔκφρασης, τοῦ ἐλεύθερου λεξιλογίου, τῶν φιλιῶν καί τῶν ἐναγκαλισμῶν ὡς τύπων χαιρετισμοῦ· ἡ ἐπιδευτική παραμέληση τῆς ἐνδυμασίας πῆρε τή μορφή τῆς προτίμησης γιά τόν ἀνοιχτό γιουκά καί τά ροῦχα τῆςσχόλης· τά ὄργανα πῆραν τή μορφή τῆς μεγαλύτερης ἄνεσης στή διάπραξη μοιχείας, τῶν χωριστῶν διακοπῶν ἢ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐρωτικοῦ συντρόφου. Τέτοιες μορφές συμπεριφορᾶς ἀποτελοῦσαν μιάν ἐξημέρωση τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης πρό παντός πρός χρήση ἐνός μεσαίου στρώματος, τό ὁποῖο διαθέτει σχετικά ὑψηλές δυνατότητες κατανάλωσης καί κατά τά ἄλλα ἐπιδιώκει νά συνδυάσει τούς ἐλεύθερους τρόπους μέ τήν ἐξεζητημένη κομψότητα, νά δείξει τήν ἐκλέπτυνσή του μιλώντας γιά μάρκες κρασιῶν, νά βιώσει τήν «περιπέτεια» σέ ἐξωτικά ταξίδια μέ τή διαμεσολάβηση ταξιδιωτικῶν πρακτορείων ἢ νά ἀναπτύξει οὐκολογική συνείδηση ἔχοντας ἐξασφαλισμένα εἰσοδήματα. Ἡ μετατροπή τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης σέ καθημερινότητα καί ἡ ἐξημέρωσή της ἐπηρέασε ἐπὶ πλέον

τή συμπεριφορά και τά ἤθη στρωμάτων πού προσπαθοῦν νά ἀνέβουν στό κοινωνικό ἐπίπεδο αὐτοῦ τοῦ μέσου στρώματος — ὅπως ἐπηρέασε καί τοὺς ἴδιους τοὺς (πρώην) ἐκπροσώπους τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης. "Ὅσο ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση βρισκόταν στὴν κορύφωσή της καί ἀρθρωνόταν σέ διαφορετικά, λίγο-πολύ ὁρατά ρεύματα, ἀναμιγνυόταν ἐντὸς τῆς ἡ πολιτικὴ στράτευση μέ τὴν ἀντικομφορμιστικὴ συμπεριφορά. "Ὅταν ἀρχισε νά μετατρέπεται σέ καθημερινότητα, ἡ ἄμεσα πολιτικὴ τῆς πτέρυγα συρρικνώθηκε σέ μερικὲς αἱρέσεις, πού ὄντας κοινωνικά ἀπομονωμένες ἔτειναν πρὸς ἕναν μισαλλόδοξο ἐπαναστατικὸ ἀσκητισμό, ἐνῶ ἡ ἀντικομφορμιστικὴ συμπεριφορά μετριάσθηκε καὶ ἔγινε ἀποδεκτὴ στοὺς ἀνώτερους κοινωνικοὺς κύκλους, καί μάλιστα καί τῆς μόδας. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τίς συνθῆκες, τὸ πρακτικὸ ζήτημα δέν ἦταν πιά ν' ἀντικατασταθεῖ ἡ σταδιοδρομία καί τὸ ἐπάγγελμα ἀπὸ τὴν αὐτοπραγμάτωση, παρὰ ἐκυφάτησε ἡ στάση τῆς συνδεσῆς τοῦ ἐπαγγέλματος καί τῆς σταδιοδρομίας μέ τὴν αὐτοπραγμάτωση διὰ μέσου διαφόρων παρακαμπτήριων ὁδῶν καί ἐκλογικεύσεων («πορεία μέσα ἀπὸ τοὺς θεσμούς», «στρατευμένος κοινωνικὸς λειτουργός» κτλ.). Οἱ πλεῖστοι πρώην ἐκπρόσωποι τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τὸ πέτυχαν αὐτὸ σχετικὰ ὀκνη, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἀπὸ τὸ κατεστημένο δέν τοὺς χῶριζαν ποταμοὶ αἵματος οὔτε ἥρωικὲς ἐκατόμβες. Ἀπὸ ψυχολογικὴ ἀποψη, τὸ κίνημά τους, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε ἀναπτύχθηκε μέσα στὸ ἀσφαλὲς πλαίσιο ἐνός λίγο-πολύ ἄθικτου κράτους δικαίου, μπορεῖ νά χαρακτηριθεῖ ὡς ἐξέγερση παραχαϊδεμένων παιδιῶν ἐνάντια σέ εὐνουχισμένους γονεῖς. Αὐτὸ δέν λέγεται ὑποτιμητικὰ, ἀφοῦ μάλιστα ἡ τέτοια διαπίστωση διόλου δέν μειώνει τὴν κοινωνικὴ ἐπίδραση τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, παρὰ ἀπλῶς θέλει νά ἐκφράσει παραστατικὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἀκόμα καὶ οἱ ἐπαναστάσεις ἔχουν χροιά ἡδονιστικὴ.

5. ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Μέσα στὴν ὥριμη μαζικὴ δημοκρατία, ὅπως διαμορφώθηκε στὶς δεκαετίες μετὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον καί ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς αὐξανόμενης μαζικῆς κατανάλωσης καί τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, δημιουργήθηκε μία τέχνη, ἡ ὑφολογικὴ ἀνάλυση τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἐπιπρόσθετη ἀπόδειξη τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι ὁ λεγόμενος μεταμο-

ντερνισμός δέν είναι νέα αρχή, παρά μάλλον ή κατασλείδα εξέλιξεων πού άρχισαν ήδη πρίν από τό 1900 καί επέφεραν τή διάλυση τής αστυκῆς σύνθεσης. Γνωρίζουμε ότι κινητήρια δύναμη τής διάλυσης τούτης υπήρξε ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίχθηκε καί μάλιστα ὑπερφαλαγγίσθηκε μέ μένος από τήν πρωτοπορία, μολονότι οἱ δύο αὐτές κατευθύνσεις κατά τά ἄλλα διέφεραν σέ σημαντικά σημεία. Ἡ ὑπόμνηση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καί στήν πρωτοπορία μᾶς φαίνεται ἐδῶ σημαντική καί ἀπαραίτητη, ἐπειδή ἡ τέχνη τής μαζικῆς δημοκρατίας συνήθως ἀκολουθεῖ πολύ ἐντονότερα τούτη τήν τελευταία. Μιά ἐξωτερική ἔνδειξη σχετικά εἶναι ἡ ἐνθουσιώδης ἐπανακατάλυψη τῶν προγραμματικῶν κειμένων καί τῶν ἔργων τῶν φουτουριστῶν, τῶν ντανταϊστῶν καί τῶν σουρρεαλιστῶν στήν ἐποχή τής πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, τά ὁποῖα καί χρησίμευσαν ὡς πηγή νέας ἔμπνευσης, ἐνῶ οἱ μεγάλοι ἐκπρόσωποι τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ἀπέκτησαν στό μεταξύ τό κύρος τῶν κλασσικῶν καί παρά τόν θαυμασμό πού τούς ἐπιδαψιλεύθηκε τοποθετήθηκαν σέ κάποια ἀπόσταση. Ἐνα ἀποφασιστικό σημεῖο, ὅπου ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία ἀκολουθεῖ τήν παλαιά καί ἐπομένως ξεχωρίζει ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, εἶναι ἡ ἀρνησή της νά θεωρήσει τήν ἀμετάκλητη καί γενικά διαπιστωμένη κατάρρευση τῶν ἀστικῶν ἀξιῶν καί τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ ὡς ἥττα τοῦ ἀνθρώπου ἐν γένει καί ὡς ἀδιέξοδο τοῦ πολιτισμοῦ ἐν γένει, καί ν' ἀποσυρθεῖ στή ζοφερή περιοχή τῶν νοσηρῶν διαθέσεων καί τῶν ἀποκαλυψιακῶν προφητειῶν. Τέτοιες τάσεις, πού προέρχονται ὅμως ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, διόλου δέν ἀπουσιάζουν ἀπό τήν καλλιτεχνική καί πρό παντός ἀπό τή λογοτεχνική μεταπολεμική παραγωγή (ἀπεναντίας, ἐκπροσωποῦνται ἀπό ἔργα ὑψηλῆς ποιότητος), παράλληλα μ' αὐτές ἀναπτύσσεται ὅμως ὅλο καί ὀρμητικότερα ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία, προβάλλοντας μία στάση πού θά μπορούσαμε νά τήν ὀνομάσουμε χαρούμενο μηδενισμό. Ὅ,τι γιά τόν μοντερνισμό ἦταν ἀπώλεια, ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς ἀπελευθέρωση ἢ ὡς εὐκαιρία, πρό παντός ὅμως ἀπορρίπτεται ὁλότελα ἡ παλιά ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν, στήν ὁποία παρέμενε ἐγκλωβισμένος ὁ μοντερνισμός ἀφιβῶς μέ τίς διαμαρτυρίες του, καί ἀπαιτεῖται μία ἀνάπτυξη τής δημιουργικότητος πού νά καταφάσκει τή ζωή πέρα ἀπ' τό καλό καί τό κακό. Δέν χρειάζεται νά ἐξηγήσουμε ἰδιαίτερα ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στή

στάση τούτη καί στόν ἡδονισμό ἢ στόν πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Τό ἐνιαῖο μέτωπο τῆς μεταμοντέρνας καί τῆς παλαιᾶς πρωτοπορίας ἐνάντια στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό ἐκτείνεται ὁμως καί σ' ἕναν ἀκόμα σημαντικό τομέα. Ἐτσι, ἀποκρούεται ἀπό κοινοῦ ὁ φορμαλισμός τοῦ μοντερνισμοῦ, δηλαδή ἡ βούλησή του νά διασώσει τήν τελειότητα τῆς μορφῆς καί τήν αὐτονομία τῆς τέχνης, νά διαφυλάξει τίς μορφολογικές παραδόσεις μέσα στήν τέχνη καί νά μετατρέψει τήν τέχνη σέ πύργο ἀπό ἐλεφαντόδοντο ἢ σέ ζεστό, ἄν καί πικρό, καταφύγιο σ' ἐποχή μεγάλης ἀνθρώπινης χρείας. Στόν φορμαλισμό μ' αὐτήν τήν εὐρεία ἔννοια ἀντιπαρατίθεται τώρα, πάνω στά ἴχνη τῆς πρωτοπορίας, τό αἶτημα τῆς ριζικῆς ἀποκοπῆς ἀπό κάθε παράδοση καί μορφή καθῶς καί μιᾶς νέας ἀρχῆς, αἶτημα τοῦ ὁποῖου ἡ νομιμότητα ἀντλεῖται ἀπό τή σουρρεαλιστική ἀντίληψη γιά τό προβάδισμα τοῦ συνειρμικοῦ καί ἀσυνείδητου ἢ αὐθόρμητου στοιχείου μέσα στήν καλλιτεχνική δραστηριότητα· αὐθορμητισμός ἀπό τήν πλευρά τοῦ καλλιτέχνη σημαίνει ὁμως ἀποσπασματικότητα, τυχαία διάταξη τῆς μορφῆς ἢ καί ἀμορφία ἀπό τήν πλευρά τοῦ καλλιτεχνήματος. Ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία στρεφόταν ὁμως ἐνάντια στόν μοντερνιστικό φορμαλισμό ὄχι ἀπλῶς ἐξ αἰτίας τῆς προγραμματικῆς τῆς στήριξης στήν παλαιά πρωτοπορία· τή θεωρητική αὐτή συμφωνία τήν ἔκαναν ὑπόθεση πολύ συγκεκριμένη καί ἐπίκαιρη οἱ δικές τῆς κοινωνικές προϋποθέσεις καί οἱ ἰδιαίτερες συνθήκες τῆς γένεσής τῆς. Ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία ἐμφανίσθηκε μέσα σέ κοινωνικές συνθήκες, οἱ ὁποῖες ἔδιναν καινούργια ἐμφαση, καί συνάμα ἀπτές δυνατότητες πραγμάτωσης, στό παλαιό αἶτημα τῆς πρωτοπορίας γιά κατάργηση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα σέ ἀνώτερη καί κατώτερη τέχνη καί γιά ἀφομοίωση τῆς τέχνης ἀπό τή ζωή. Μόνον ἡ ἐξισωτική, κινητική καί μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία μπορούσε νά ἐνστερνισθεῖ τά συνθήματα τῆς πρωτοπορίας, ὑποτάσσοντάς τα ταυτόχρονα στή λογική τῆς δικῆς τῆς λειτουργίας. Μ' αὐτό δέν ἐννοοῦμε ἀπλῶς, καί γενικά, ὅτι σέ μιά τέτοια κοινωνία εὐδοκιμεῖ εὐκολότερα ἢ περιφρόνηση τῆς παράδοσης ἢ ἡ λατρεία τῆς κίνησης, τῆς δυναμικῆς καί τοῦ αὐθορμητισμοῦ, ἀλλά ἐπίσης, καί πιό συγκεκριμένα ἀκόμη, ὅτι οἱ μηχανισμοί τῆς μαζικῆς κατανάλωσης δημιούργησαν τοὺς ὅρους, ὑπὸ τοὺς ὁποῖους τά πνευματικά προϊόντα τῆς παλαιᾶς, πρό παντός ὁμως τῆς μοντέρνας πρωτοπορίας, μέ μερικές ἀβαρίες καί μερικούς ἐκχυ-

δαϊσμούς, μπορούσαν νά βροῦν τόν δρόμο γιά νά μποῦν στίς νοητικές καί ἀντιληπτικές συνήθειες πλατειῶν μαζῶν. Ἡ μαζική κατανάλωση συντελεῖται μέσω τῆς μαζικῆς διαφήμισης, τῆς ρεκλάμας καί τῶν πλοκαίτ, δηλαδή μέσω εἰκόνων καί γραφικῶν σχεδίων, ὅπου οἱ ἐμπνεύσεις, οἱ ιδέες καί τά στερεότυπα τῆς πρωτοπορίας τίθενται στήν ὑπηρεσία τῆς ἀγορᾶς. Μιά κοινωνία, πού συνεχῶς χρειάζεται γρήγορη καί τελεσφόρα ὑποβολή σέ εἰκόνα καί λόγο, δέν μπορεί νά ἀγνοήσει τόν συνειρμικό, κοφτό καί ἐμφατικό τρόπο ἔκφρασης τῆς πρωτοπορίας.

Χάρη στήν ἀμεση ἢ ἐμμεση σύνδεσή της μέ ζωτικές ἀνάγκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία κέρδισε τόν ἀγῶνα τῆς ἐναντία στόν φαρμαλισμό τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ καί ἐπικράτησε. Οἱ αἰσθητικές μέριμνες καί ἐπιφυλάξεις μέ τήν παλαιά ἔννοια παραμερίσθηκαν κατὰ μέγα μέρος, τό Kitsch καί τό ἀφελές ἀποκαταστάθηκαν κι οἱ καλλιτέχνες ἐντάξανε στά ἔργα τους μοτίβα τῆς λαϊκῆς φιλολογίας ἢ τῶν εἰκονογραφημένων περιοδικῶν. Θά μπορούσαμε νά ἰσχυρισθοῦμε μέ κάποια ὑπερβολή ὅτι ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ πρωτοπορία (καί ἐν μέρει ὁ μοντερνισμός) πού ἔχει μεταμορφθεῖ σέ Kitsch· ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν ἦταν σύμπτωση τό ὅτι ἀκριβῶς σ' αὐτές τίς δεκαετίες συζητήθηκε τόσο συχνά καί ἔντονα τό πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ τέχνη καί μαζική κουλτούρα. Στό φαινόμενο τῆς Pop Art γίνονται πρόδηλες καί οἱ δύο βασικές ὁψεις τοῦ προβλήματος τῆς τέχνης μέσα στή μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία. Ἀφ' ἐνός ἐδῶ ἔγινε ἡ προσπάθεια νά καλυφθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα σέ αἰσθητικό καί μή αἰσθητικό, ἑξοχο καί τετριμμένο στοιχεῖο· ἀφ' ἑτέρου περιγράφτηκε κατὰ προτίμηση ὁ κόσμος τῆς κατανάλωσης καί τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, δηλαδή ἀντικείμενα, τά ὅποια εἶναι βέβαια οὐκεῖα καί ἀνήκουν στό καθημερινό περιβάλλον τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ὅταν ἀποκόπτονται ἀπό τό περιβάλλον αὐτό καί παρασταίνονται μεμονωμένα διεκδικοῦν τήν ἀξία τοῦ τυπικοῦ καί πᾶνε νά ποῦνε κάτι γιά τίς συνθήκες τῆς σύγχρονης μαζικῆς ζωῆς. Ὁ νηφάλιος πραγματισμός τῆς παρουσίας θυμίζει τά ντανταϊστικά ready made καί ταυτόχρονα ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἐξωτερική καί ἡ καλλιτεχνική πραγματικότητα καλύπτονται ἀμοιβαῖα καί ὁλότελα, ὅτι τά πάντα μποροῦν νά γίνουν τέχνη ἢ μᾶλλον εἶναι τέχνη. Ἡ θεώρηση τῶν ἀντικειμένων τοῦ κόσμου τῆς κατανάλωσης ὡς καλλιτεχνημάτων καί

ἡ κατάργηση τῆς τέχνης μέ τήν ἀστυκή ἔννοια τοῦ ὄρου ἀποτελοῦν τίς δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ἡ καλλιτεχνική εὐαισθησία μπορεῖ τώρα νά ἀναφέρεται στά πάντα καί νά ἐνεργοποιεῖται σέ κάθε πλαίσιο, κáνοντάς το ὁμῶς αὐτό σχετικοποιεῖ τόσο τή σημασία τοῦ ἀντικειμένου ὅσο καί τήν ἐκάστοτε ἐπιλογή της, βλέπει τή σχέση της μέ τόν κόσμο καί μέ τόν ἑαυτό της ὡς παιγνίδι καί ξεχνᾷ ἐντελῶς τήν ἀστυκή σοβαρότητα. Σέ τούτη τή διασταύρωση τῆς Pop Art καί τῆς πρωτοπορίας βρίσκεται ὁ πυρήνας τοῦ μεταμοντερνισμοῦ ὡς συνδυαστικῆς, ἡ ὁποία παρακάμπτει ἀμέριμνα τόν ἀστυκό αἰσθητικό κανόνα καί στρέφεται πρόσχαρα πρός τήν καθημερινή ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Τό *meilleux quotidien*, στό ὁποῖο οἱ σουρρεαλιστές στήριζαν τήν καλλιτεχνική νομιμοποίηση τοῦ τετριμμένου καί κοινότοπου, ξεθωριάζει ἐν μέρει, ὁμῶς ἐξακολουθεῖ νά παραμένει κάπου στό βάθος.

Ἡ κατάργηση τῆς τέχνης ἀκριβῶς διά μέσου τῆς σύμφυρσής της μέ τόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων ἢ μέ τίς παραστάσεις τοῦ καταναλωτῆ συνεπάγεται προφανῶς μίαν αἰσθητική ἀνατίμηση ἢ ἕναν ἐξωραϊσμό τῆς μαζικῆς κατανάλωσης, ἡ ὁποία τώρα πλουτίζεται μέ μιά λεπτότερη ἡδονιστική διάσταση. Ἀλλά καί τό ἀντίστροφο: ἡ δυνατότητα νά μετατραποῦν σέ καλλιτέχνημα τά πάντα, ἀκόμα καί τά παλιοσίδερα, σημαίνει ὅτι τά πάντα μποροῦν νά γίνουν ἐμπορεύματα, ἐφ' ὅσον μάλιστα στή μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία τά καλλιτεχνήματα γίνονται ἐμπορεύματα ὅσο ποτέ ἄλλοτε. Μέ τή διεύρυνση τῆς ἔννοιας τοῦ καλλιτεχνήματος διευρύνεται ἔτσι ὁ κόσμος τῶν ἐμπορευμάτων σέ μιά πραγματικότητα, τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρας προσδιορίζεται ἀπό τίς μάζες τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ ὁλοκληρωτική ἀπορρόφηση τῆς τέχνης ἀπό τήν πραγματικότητα τελικά θά πρέπει νά ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ὁλοκληρωτική μετατροπή τῆς τέχνης σέ ἐμπόρευμα. Φθάνουμε ἔτσι στήν πρακτική ἐφαρμογή τοῦ παλαιοῦ αἰτήματος τῆς πρωτοπορίας γιά κατάργηση τῆς τέχνης ἢ γιά ταύτιση τῆς τέχνης μέ τή ζωή. Ἀπό κοινωνιολογική ἄποψη, στό αἶτημα τοῦτο ἐκφράσθηκε ἡ μαζικοδημοκρατική ἐπιθυμία ἰσοπέδωσης ὅλων τῶν ἰδεατῶν βαθμίδων δικαιοδοσίας, οἱ ὁποῖες στήν ἀστυκή-προδημοκρατική ἐποχή φαίνονταν ἐν μέρει ν' ἀντικατοπτρίζουν καί ἐν μέρει νά ἐπιρρώνουν τίς κοινωνικές διαφορές καί διαβαθμίσεις· οἱ ἱεραρχίες στόν χῶρο τῆς τέχνης ὀφείλουν τώρα νά γκρεμισθοῦν μέ τήν ἴδια ἔννοια καί τήν ἴδια συνέπεια ὅπως καί οἱ ἱεραρχίες μέσα στήν κοινωνία. Ἀπό

αίσθητική άποψη, πάλι, τό παραπάνω αίτημα στρεφόταν ενάντια στον φαρμαλισμό του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού, ό οποίος έν τώ μεταξύ είχε περιβληθεί τό φωτοστέφανο του κλασσικού και θεωρούμενος από μακριά έμοιαζε νά κάνει ούσιώδεις παραχωρήσεις στην άστική αίσθητική αντίληψη. Τούτο άποτελούσε βέβαια όπττική άπάτη, ώστόσο παραμένει γεγονός ότι ή μεταμοντέρνα πρωτοπορία, μέσα στό έμπνεόμενο από την πολιτισμική επανάσταση μένος της ενάντια στην παράδοση και στό κατεστημένο, δέν είχε ούτε χρόνο ούτε και διάθεση για παρόμοιους διαφορισμούς. Έν πάση περιπτώσει ήθελε νά καταπολεμήσει κάθε αντίληψη για την τέχνη ή όποία έδραζόταν σε έξαντικειμενικεύσεις: ούτε τό επί μέρους καλλιτέχνημα άποτελεί αυτόνομο αντικείμενο, τό όποιο ό θεατής άτενίζει μέ σέβας και δέος, ούτε ό κόσμος της τέχνης στό σύνολό του έναν ξεκομμένο τομέα, ή αντικειμενική ύπόσταση του όποιου γίνεται όρατή σε όρισμένους τόπους και θεσμούς, όπως είναι λ.χ. τά μουσεία. Τά καλλιτεχνήματα όφειλαν τώρα νά γίνονται ένα μέ τή γύρω τους πραγματικότητα και νά φυτρώνουν έξ ίσου φυσικά όπως τά μανιτάρια μέσ' από τό χώμα, ένω ό καλλιτέχνης όφειλε από την πλευρά του νά εγκαταλείψει τίς πόζες του μοναχικού μυημένου ή του έκλεκτού και νά ταυτισθεί μέ τό κοινό του. Καθώς ή αίσθητική μετατρέπεται σε καθημερινότητα και ή καθημερινότητα σε αίσθητική, ό καθένας μπορεί νά είναι καλλιτέχνης, άφοϋ οι ιδιότητες και οι προϋποθέσεις για τή δημιουργία καλλιτεχνημάτων μέ την καινούργια εύρεία έννοια του όρου βρίσκονται λίγο-πολύ στην κατοχή όλων των ανθρώπων, ήτοι διαφέρουν ούσιαστικά από εκείνες, μέ τίς όποιες έπρεπε νά είναι προικισμένος ό ιδιοφυής μάστορης, και μόνον αυτός.

Μολονότι τούτη ή αντίληψη για την τέχνη φαίνεται νά επιβάλλει στον πρωτοποριακό καλλιτέχνη μετριοφροσύνη όσον άφορᾷ στον έαυτό του και στό έργο του, όπως άλλωστε και ό ίδιος τονίζει συχνά και μάλλον έπιδεικτικά, ώστόσο του παρέχει και πάλι μερικές διεξόδους για νά ικανοποιήσει την αύταρέσκειά του. Αν κάθε αντικείμενο μπορεί κατ' αρχήν νά είναι ή νά γίνει τέχνη κι αν έπομένως ή τέχνη δέν είναι δυνατόν νά όρισθεί μέ βάση τό αντικείμενο και την είδοποιό ύφή του, τότε —και έν όσω τουλάχιστον δέν θεωρούν όλοι οι άνθρωποι τον έαυτό τους ως καλλιτέχνη ούτε και άσκοϋν όλοι καλλιτεχνικές δραστηριότητες— ως τέχνη πρέπει νά θεωρηθεί ό,τι κάνουν όσοι άναγνωρίζονται ως καλλιτέχνες από τον έαυτό τους και από τούς (πλείστους)

άλλους ανθρώπους. Μετά τήν έκλειψη τῆς τεχνοτροπίας, τό ζήτημα τῆς τέχνης παύει νά εἶναι ζήτημα τεχνοτροπίας πού μπορεῖ νά κριθεῖ λίγο-πολύ ἀντικειμενικά καί γίνεται ζήτημα τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὑποκειμένου, ἤτοι τοῦ τρόπου ζωῆς τοῦ καλλιτέχνη. Ἄν προηγουμένως ἐνδιέφερε πάνω ἀπ' ὅλα τό καλλιτέχνημα ὡς ἔτοιμο ἀποτέλεσμα, δηλαδή ὡς κρυστάλλωση μιᾶς προσπάθειας καί μιᾶς τεχνοτροπίας, τώρα στό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς μπαίνει ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας του, ἡ ἀναζήτηση ἀποκτᾷ περισσότερη σπουδαιότητα ἀπό τήν ἀνακάλυψη καί τά προσωπικά κίνητρα φαίνονται σημαντικότερα ἀπό τήν ἀπρόσωπη ἐξαντικειμενύκευσή τους. Προσδοκᾶται ὅτι ὁ καλλιτέχνης μέσα στήν πορεία τῆς ἐργασίας του θά φέρει στήν ἐπιφάνεια ὁλόκληρο τό ἐγώ του μέ ὅλες του τίς δυνάμεις καί τίς ἀδυναμίες, ὅτι δηλαδή, στόν τομέα του καί μέ τόν τρόπο του, θά σβήσει τή διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα σέ δημόσιο καί σέ ἰδιωτικό. Ἡ γνησιότητα τοῦ καλλιτεχνήματος δέν μετρίεται πρωταρχικά μέ κριτήριο τήν ἱκανότητα τοῦ καλλιτέχνη νά κοσκινίσει τό συμβεβηκός στό φῶς τοῦ οὔσιώδους καί νά ὑποτάξει τό μέρος στό "Ὅλο, παρά μᾶλλον μέ κριτήριο τό ἐάν ὁ καλλιτέχνης ἐνήργησε ἢ ὄχι αὐθόρμητα καί ὡς ὁλόκληρος ἄνθρωπος. Μέ ἄλλα λόγια ὁ καλλιτέχνης κάνει μιά βαθύτατα προσωπική ἐξομολόγηση καί, καθῶς ἔτσι ἀπευθύνεται στούς ἄλλους, ζητᾷ τόν διάλογο μαζί τους καί ἐρμηνεύει τόν ἀνοιχτό χαρακτήρα τοῦ ἔργου του ὡς ἀνοιγμα διαλογικῶν δυνατοτήτων ἢ λογική ἀπόληξη τῆς σύλληψης τοῦ καλλιτεχνήματος ὡς διαδικασίας εἶναι, ἐκτός ἀπό τήν ἄμεση θεματοποίηση τούτης τῆς διαδικασίας (εἴτε στό κύριο ἐπίπεδο τοῦ καλλιτεχνήματος εἴτε σ' ἓνα μεταεπίπεδο), ἡ συμμετοχή στό καλλιτέχνημα καί ἐκείνων, στούς ὁποίους τό καλλιτέχνημα ἀρχικά ἀπευθύνεται καί οἱ ὁποῖοι τώρα καλοῦνται νά συνεργήσουν σ' αὐτό. Μερικές φορές ἡ συνύφανση τῆς τέχνης μέ τήν ὑποκειμενικότητα τοῦ καλλιτέχνη ὠθεῖται σέ τέτοια ἄκρα καί νοεῖται τόσο στενά, ὥστε ὁ καλλιτέχνης παραιτεῖται ἐντελῶς ἀπό τή δημιουργία τοῦ καλλιτεχνήματος καί ἐκφράζει τή βιοτική του στάση ἢ τή συναισθηματική του κατάσταση ἐντελῶς ἄμεσα καί αὐθόρμητα μέ χειρονομίες ἢ κινήσεις. Ἡ Body Art καί τό Happening γνώρισαν δόξες μετά τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καί κάτω ἀπ' αὐτές τίς προϋποθέσεις — κι εἶναι στ' ἀλήθεια εὐγλωττο καί χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι οἱ ἀπαρχές τους ἀνάγονται στήν καλλιτεχνική θεωρία καί πράξη τῆς παλαιᾶς πρωτοπορίας.

Ἡ (ἐπιδιωκόμενη) συγχώνευση καλλιτεχνήματος καί περιβάλλοντος πάνω στήν προγραμματική βάση τῆς κατάργησης τῆς τέχνης πῆρε, ἐκτός ἀπό τή μορφή τῆς ταύτισης τοῦ καλλιτεχνήματος μέ τό καταναλωτικό ἀντικείμενο, καί τή μορφή τῆς προσέγγισής του μέ τή σύγχρονη τεχνική. Ἡ σχέση τῆς μεταμοντέρνας πρωτοποριακῆς τέχνης πρός τήν τεχνική μαρτυρεῖ τό ρίζωμά της στή συγκεκριμένη πραγματικότητα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀδιανόητη δίχως τεχνολογικά προηγμένη ὑποδομή, καί συνάμα ἐνισχύει τοὺς δεσμούς της μέ τόν γνήσιο μαζικοδημοκρατικό κόσμο τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, τῆς ψυχαγωγίας καί τῆς διαφήμισης. Φανερόνεται μέ δύο τρόπους, δηλαδή μέ τή χρήση σύγχρονων τεχνικῶν μεθόδων γιά τήν κατασκευή τοῦ καλλιτεχνήματος καί μέ τήν ἐμφατική παρουσία εἰκόνων καί μοτίβων ἀπό τή σύγχρονη τεχνική μέσα στό ἴδιο τό καλλιτέχνημα. Ἡ σύζευξη τῆς τέχνης μέ τήν τεχνική καί ἡ ἀφομοίωσή της μέ μιά τεχνολογικά προηγμένη πραγματικότητα συμβαδίζουν βέβαια καί δίνουν στό μεταμοντέρνο πρωτοποριακό καλλιτέχνημα τήν ἔντονα ἀντιαστική ἐκείνη ἡθική οὐδετερότητα, πού προσιδιάζει σέ κάθε τεχνική κατασκευή. Στά λεγόμενα κινητικά καλλιτεχνήματα, τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦν ὀπτικά καί ψευδαισθησιογόνα εἴδη ἢ μηχανικά καί μηχανικά-ὀπτικά μέσα (Op Art κτλ.), ἐπιχειρήθηκε πέρα ἀπό τή χρήση τῆς σύγχρονης τεχνικῆς καί ἡ ἐνεργή τους ἔνταξη στό περιβάλλον τους. Ἀλλά καί σέ περιπτώσεις ὅπου ἡ σύγχρονη τεχνική δέν χρησιμοποιήθηκε καθόλου ἢ πάντως δέν χρησιμοποιήθηκε σέ τέτοια ἔκταση, ἔγινε προσπάθεια νά ἐπεκταθεῖ τό εἰκαστικό ἔργο ὥσπου νά συνενωθεῖ μέ τό τοπίο. Ἡ τέχνη καταργεῖται λοιπόν καθῶς ὑπερπηδῶνται συνεχῶς τά παραδοσιακά της ὅρια. Αὐτό ἰσχύει γιά τά ὅρια ἀνάμεσα στό ἐπί μέρους καλλιτέχνημα καί στό τεχνικό ἢ φυσικό περιβάλλον, ἐξ ἴσου ὁμως καί γιά τά ὅρια ἀνάμεσα στίς τέχνες· στήν τελευταία αὐτήν περίπτωση πρόκειται γιά φαινόμενα ὅπως ἡ λεγόμενη γλυπτοζωγραφική, ὅπου οἱ δύο αὐτές τέχνες ὑπάγονται σ' ἓναν κοινό παρονομαστή μέ ἀνάγλυφα καμωμένα ἀπό ἑτερογενῆ ὑλικά, ἢ ὅπως ἡ συναισθητική, ἡ ὁποία, συνεχίζοντας τόν φουτουριστικό πολύγραμμο λυρισμό, ἐπιχειρεῖ μιά σύζευξη ταυτόχρονων ἀντληπτικῶν δεδομένων, δηλαδή πάει νά συνενώσει ἡχητικές, χρωματικές καί ὁσφρητικές ἐντυπώσεις σέ μιά καί μόνη. Τέλος, ἡ κατάργηση τῆς τέχνης ἐπιδιώκεται μέ τήν ἀναγωγή της στά ἀνόργανα-βιομηχανικά, ἀλλά ἐνίοτε καί στά ὀργανικά ὑλικά, ἀπό τά ὁποῖα κατασκευάζεται

ἐκάστοτε τό καλλιτέχνημα. Ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης ἐπιθυμεῖ νά παραμερίσει ὅλα, ὅσα ἔχουν νά κάμουν μέ τήν αἰσθητική, τήν ἱστορία τῆς τέχνης κτλ. καί ν' ἀποδεσμεύσει τήν ἐσώτερη ἐκφραστική δύναμη τοῦ ὕλικου του. Ἀφοῦ πιά συνειδητοποιήθηκε ἡ ἐπιφανειωτικότητα καί ἡ χρεοκοπία ὅλων τῶν μορφῶν, ἐπιδιώκεται τώρα ἡ διείσδυση στά βάθη τῆς ὕλης γιά ν' ἀντληθεῖ ἀπό κεῖ τό αἰσθητικό ἢ ἰδεολογικό μήνυμα. Καθώς τό καλλιτέχνημα ἀνάγεται στό ὕλικο του, φαίνεται νά ἐκλείπει ἐντελῶς ἡ δημιουργική συμβολή τοῦ καλλιτέχνη, ὥστόσο αὐτή ἐμφανίζεται καί πάλι στήν ἐπιλογή καί τή διάταξη τοῦ ὕλικου. Μόνη ἡ ἐπέμβαση τοῦ καλλιτέχνη δίνει στό ὕλικο τή δυνατότητα νά δείξει τόν ἑαυτό του καί ἔτσι νά ὑποδηλώσει καί κάτι ἄλλο.

Ἡ προγραμματική κατάργηση τῆς τέχνης πρόσφερε νέες συνδυαστικές δυνατότητες ἢ μᾶλλον ἔκαμε τήν ἐλεύθερη συνδυαστική αὐτονόητη διαδικασία κατασκευῆς καλλιτεχνημάτων, ἀδιάφορο πῶς αὐτά ὀρίζονταν ἐκάστοτε. Ἡ κατάργηση τούτη δέν ἦταν παρά μιά ἐξάλειψη ὀρίων, ἦτοι μιά αὔξουσα ἀμορφία, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε ἢ καί ἐνέπνεε εὐκόλες μεταβάσεις καί συνεχῶς νέες συμπαραθέσεις σκόρπιων στοιχείων. Ἡ σχεδόν προπετής μεταμοντέρνα συνδυαστική αὐθαρεσία καταφαίνεται στόν ρόλο πού ἀποδίδουν πολλοί καλλιτέχνες στή σύμπτωση, ὅταν κατασκευάζουν τά ἔργα τους. Ἡ αὐθαρεσία τούτη ἐξηγεῖ τόν κατ' ἀρχήν ἀνοιχτό χαρακτήρα τοῦ καλλιτεχνήματος, τό ὁποῖο στήν ἀρχή του βρίσκεται ἀνάμεσα σέ ἄπειρες διαθέσιμες δυνατότητες, ὅμως μπορεῖ νά πραγματώσει μονάχα μερικές· ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο ἐπιχειρεῖ τούτη τήν πραγμάτωση, πρέπει νά μήν ὑποδηλώνει οὔτε καί νά συνεπιφέρει κάποια περιχαράκωση ἀπέναντι σέ ὅ,τι δέν πραγματώθηκε, παρά ἀντίθετα νά δείχνει πόσο προσωρινός, παροδικός καί σχετικός, δηλαδή πόσο ἀνοιχτός ἀπό τή φύση του εἶναι ὁ συνδυασμός πού προτιμήθηκε. Καί ἀνοιχτός γίνεται ὅλο καί περισσότερο, στόν βαθμό πού ἐγκαταλείπεται ἡ ἀναζήτηση ἔσχατων στοιχείων, ἡ ὁποία χαρακτήριζε τήν πρώτη μεγάλη φάση στήν ἱστορία τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ. Τώρα δέν συνδυάζονται ἀποκλειστικά ἢ κυρίως πρωτογενῆ στοιχεῖα, γιά νά σχηματισθοῦν ἀπ' αὐτά ἐξ ἴσου στοιχειώδεις ὅσο καί ἀμιγεῖς δομές, ἀλλά ὁ συνδυασμός μπορεῖ νά συμπεριλάβει τά πάντα, ὅσα ἀρέσουν ἢ ἔρχονται τή στιγμή ἐκείνη στόν καλλιτέχνη. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στόν συνδυασμό μποροῦν νά ἐνταχθοῦν καί ὁλόκληρα σύνθετα κομμάτια, τά ὁποῖα ἴσως καί νά λαμβάνονται ἀπό ἐντελῶς διαφορετικά αἰσθητικά καί κοσμοθεωρητικά

μορφώματα. Έτσι, μερικές φορές χρησιμοποιούνται εκ νέου στοιχεία διόλου μοντέρνα ή πρωτοποριακά, όμως αυτό δεν αποτελεί ούτε νοσταλγία για το παρελθόν ούτε σεβασμό για την παράδοση, παρά συνδυαστική αυθαιρεσία, η οποία δεν διστάζει να αποσπάσει τα πάντα από την αρχική τους συνάφεια και να τα ενσωματώσει σ' έναν ανοιχτό συνδυασμό ως αδέσμευτα στοιχεία. Τεχνοτροπίες, εμπνεύσεις και υλικά διασταυρώνονται αδιάκοπα, και στη διασταύρωσή τους γεννιέται το καλλιτέχνημα — γεννιέται δηλαδή με φόντο ολόκληρη την καλλιτεχνική σκηνή και όχι αναγκαία εντός των ορίων ορισμένης κατεύθυνσης ή σχολής. Πράγματι, η απόλυτη κυριαρχία της συνδυαστικής δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση και τη διαδοχή εδραίων και διαρκών τεχνοτροπιών και ρευμάτων. Η γενική εντύπωση που δημιουργείται έτσι είναι η εντύπωση μιάς στασιμότητας μέσα στην κίνηση, μιάς επανάληψης του γενικού μέσα στη συνεχή αλλαγή του μερικού.

Εξηγήσαμε ήδη γιατί οι προβληματισμοί της μεταμοντέρνας πρωτοπορίας γύρω από την αφομοίωση της τέχνης με τη ζωή αναγκαστικά απολήγουν στην προβληματική της μαζικής κουλτούρας: ήδη η ιδιαίτερη θέση τούτης της τελευταίας μέσα στα πνευματικά ενδιαφέροντα του λεγόμενου μεταμοντερνισμού αποτελεί άλλωστε εύγλωττη ένδειξη του χαρακτήρα του ως ιδεολογίας της μαζικής δημοκρατίας. Στην ήδονιστική θεμελιώδη στάση της μαζικής δημοκρατίας η μεταμοντέρνα πρωτοπορία ανταποκρίθηκε με τόν ριζικό εξοβελισμό του ήθικου στοιχείου και επίσης με την επιδεικτική όμολογία πίστεως προς τόν πλουραλισμό και συνάμα την προαιρετικότητα των αξιών. Η κατάργηση της τέχνης, η οποία πρακτικά απέληξε στην ταύτιση της τέχνης με την υποκειμενικότητα του καλλιτέχνη, ήταν κι αυτή μία παραλλαγή της αυτοπραγμάτωσης, όπως την έννοοῦσε η πολιτισμική επανάσταση, ἐφ' ὅσον ἡ ἄμεση καὶ ὑφολογικά αδέσμευτη ἔκφραση τοῦ ἑγῶ πῆρε τό προβάδισμα ἀπέναντι στίς ἀξίες τῆς πειθαρχημένης μορφῆς καὶ τῆς αὐτοπειθάρχησης τοῦ καλλιτέχνη. Ἡ καταναλωτική κουλτούρα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας μπόρεσε ὁμως νά ἐλαϊκεύσει σέ τέτοια ἔκταση καὶ νά χρησιμοποιήσῃ γιά τούς δικούς της σκοπούς ὅσες μορφικές δυνατότητες τῆς πρόσφερε ἡ πρωτοπορία, ἐπειδή ὡς κύριο μέσο ἔκφρασης καὶ ἐπικοινωνίας ἔχει τήν εἰκόνα. Ἐδῶ δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά τήν υἱοθέτηση βασικῶν μοτίβων τῆς πρωτοπορίας στό πλαίσιο τῆς διαφήμισης κτλ., ἀλλά γιά μιά σχέση πολύ βαθύτερη, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στήν ἴδια τήν ὑφή τῆς σκέψης καὶ τῆς ἀντίληψης

τοῦ κόσμου. Σέ ἀντίθεση μέ τήν ὑποχρεωτική συνέχεια καί συνοχή τῆς γραφῆς, ἡ ὁποία μονάχα ἔτσι μπορεῖ νά κάμει μιά πλήρως κατανοητή ἀνακοίνωση, ἡ εἰκόνα μπορεῖ νά ἀποσπασθεῖ κατ' ἀρέσκειαν ἀπό τή συνάφειά της καί νά τοποθετηθεῖ δίπλα σέ ἄλλες εἰκόνες γιά ν' ἀποτελέσει μαζί τους μιά διακεκομμένη, ἀλλά ὑποβλητική σειρά. Ἡ ὑποβολή ἐπιτυγχάνεται μέ ἕναν συνδυασμό εἰκόνων, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τήν ἀπόσπασή τους ἀπό τήν ἀρχική τους συνάφεια. Ἡ ἐπιγράψις τῆς εἰκόνας ὡς κύριου μέσου ἐπικοινωνίας παγιώνει τήν ἀσυνέχεια τῆς καθημερινῆς κοσμοεικόνας καί συνάμα τήν ἐντύπωση ὅτι τούτη ἐδῶ διαμορφώνεται ὡς προϊόν ἐμπνεύσεων τῆς στιγμῆς, αὐτοσχεδιασμῶν καί συνδυασμῶν ὀρισμένων ὑποκειμένων, τά ὁποῖα θέλουν ἔτσι νά ἐκφραστοῦν. Ἡ παρατεινόμενη παράλληλη ὑπαρξή γραφῆς καί εἰκόνας δέν ἀλλάζει πολλά πράγματα στό γεγονός τοῦτο. Γιατί στόν βαθμό πού ἡ γραφή ἀσκεῖ ἐπίδραση σέ μεγάλες ἀνθρώπινες μάζες, μετατρέπεται καί ἡ ἴδια σ' ἕνα εἶδος εἰκόνας, δηλαδή στήν ὀπτικά ἢ ἀκουστικά ὑποβλητική λέξη, ἡ ὁποία κατὰ βάση ἰσοδυναμεῖ μ' ἕνα σῆμα ἢ σημεῖο. Ἀπό εἰκόνες καί ἀπό γλωσσικά σημεῖα συνίσταται ἡ ἀσυνεχῆς ροή τῶν εἰδήσεων, ἡ ὁποία καταλύζει κάθε λεπτό τήν κοινωνία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ὡς κοινωνία πού κυριολεκτικά ζεῖ ἀπό τήν πληροφορία. Βέβαια θά ὑπερβάλαμε πολύ ἂν θά θέλαμε νά ἀναγάγουμε τόν μεταμοντερνισμό στήν ἀνάπτυξη καί στήν ἐπιρροή τῆς κουλτούρας πού συναρτᾶται μέ τά μαζικά μέσα ἐνημέρωσης, ἀφοῦ καί τούτη ἐδῶ ἦταν δυνατή μονάχα μέσα στίς συνθῆκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί ἐπὶ πλέον προϋπέθετε μίαν ὀπτική, τήν ὁποία εἶχαν προετοιμάσει ἤδη ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός καί ἡ παλαιά πρωτοπορία. Ὡστόσο δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ χρήση τῆς εἰκόνας καί τῆς γραφῆς στή σημερινή μαζική δημοκρατία ἀνταποκρίνεται στόν τρόπο σκέψης, τοῦ ὁποίου τή διάδοση ἐπιβοήθησε ἔντονα ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία, μολονότι στόν δρόμο πρὸς τίς μάζες ἀναγκαστικά θυσιάσθηκαν κάποιες καλλιτεχνικές ριζοσπαστικότητες, μυστικοποιήσεις ἢ λεπτότητες.

Ἡ κυριαρχία τῆς εἰκόνας ἀποτελεῖ ἔποψη καί συνάμα κινητήρια δύναμη τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς κουλτούρας. Ἡ εἰκόνα φαίνεται γενικά κατανοητή καί ἄμεσα ἐρμηνεύσιμη, μπορεῖ λοιπόν ν' ἀπευθυνθεῖ στίς μάζες χωρίς νά χρειάζονται εἰδήμονες διαμεσολαβητές. Τοῦτο ἀνταποκρίνεται στό θεμελιώδες ἐξισωτικό αἶσθημα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τό ὁποῖο ἐμφανίζεται καί στόν τομέα τῆς κουλτούρας τόσο

ισχυρότερο, όσο περισσότερο ο έλιτισμός του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού και η προκλητική οίηση της παλαιάς πρωτοπορίας αναγκαστικά υποχωρούν μπροστά στις πραγματικότητες της μαζικής κουλτούρας. "Αν μεταφερθεί στον χώρο της κουλτούρας, η εξισωτική αρχή σημαίνει ότι όλοι μπορούν και οφείλουν να μετέχουν στα πολιτισμικά αγαθά, όπως ακριβώς θα μπορούσε και θα οφείλε να συμβαίνει και προκειμένου για τα καταναλωτικά αγαθά. "Η αναγωγή του πολιτισμικού αγαθού σε καταναλωτικό αγαθό υπηρετεί τον εκδημοκρατισμό με τη διπλή έννοια, ότι κάνει τα πολιτισμικά αγαθά έξισου προσιτά όσο και τα καταναλωτικά και ότι χαλαρώνει ή παραμερίζει έντελώς την ιεραρχία των αγαθών γενικά κι επομένως και την ιεράρχηση των καταναλωτών. Προσιτό γίνεται όμως τό πολιτισμικό αγαθό υπό διττή έποψη: έπειδή βρίσκεται στο πλαίσιο του οικονομικά έφικτου και έπειδή δέν ξεπερνά τις πνευματικές δυνατότητες του ατόμου. Μέ την αυτόπεποίθηση πού έν τω μεταξύ τον χαρακτηρίζει, ο καταναλωτής κλίνει προς την αντίληψη ότι τά πάντα είναι κατ' αρχήν κατανοητά, άρκει νά λέγονται «άπλά» και χωρίς έλιτιστικές μυστικοποιήσεις ή τριχοτομίες. Έτσι αυξάνει ή γενική προθυμία νά προάγεται ή ταχεία κατανόηση των πάντων μέ την αναγωγή του εκάστοτε ζητήματος σε χτυπητές κι έντυπώσιμες φράσεις καθώς και μέ την ανταμοιβή των δημιουργών αυτών των φράσεων από τά μέσα μαζικής έννημέρωσης. Τή διάδοση τέτοιων συνηθειών της σκέψης την έπιβοηθούν βέβαια και τά λεγόμενα της πρωτοπορίας γύρω από την έπιθυμητή, άν όχι ήδη πραγματική, έκλειψη των διαφορών ανάμεσα σε καλλιτέχνη και κοινό ή ανάμεσα σε άνώτερη και τετριμμένη τέχνη, γύρω από τις καλλιτεχνικές κλίσεις όλων των ανθρώπων κτλ. — λεγόμενα πού κι άπ' αυτήν την έποψη έχουν συγκεκριμένο μαζικοδημοκρατικό περιεχόμενο.

Παρατηρητές ή και πρωταγωνιστές της πολιτισμικής σκηνής, οι όποιοι γαλουχήθηκαν μέ τό άστικό πνεύμα ή παραμένουν πιστοί στον αισθητικισμό και στον φορμαλισμό του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού, συχνά έγείρουν ένάντια στη μεταμοντέρνα πρωτοπορία και στη μαζική κουλτούρα τή μομφή ότι έκχυδαίζουν και τελικά καταστρέφουν τον πολιτισμό γενικά. Είναι προφανές ότι σ' αυτήν τή μομφή και την έγνοια λανθάνει μιά πολεμική αίχμη: ή έννοια του πολιτισμού, μέ βάση την όποία διατυπώνονται τέτοια έπιχειρήματα, συνδέεται μέ μιά κανονιστική αντίληψη και γι' αυτό δέν δέχεται καμ-

μιά άλλη ισότιμα δίπλα της. Είναι αναμφισβήτητο ότι τά πολιτισμικά αγαθά στον δρόμο τους προς τις πλατειές μάζες συρρικνώνονται σέ στερεότυπα φτωχά από μορφική αποψη και ρηχαίνουν από την αποψη του περιεχομένου. 'Ωστόσο στην απαισιόδοξη αντίληψη για τή γενική πορεία του πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία ἐπικαλεῖται τέτοιες διαπιστώσεις, μποροῦν ν' ἀντιπαρατηρηθοῦν δύο πράγματα. Πρῶτον, δέν διασκευάζονται ἔτσι ὅλα τά πολιτισμικά αγαθά προκειμένου νά καταναλωθοῦν ἀπό τίς μάζες· πάρα πολλά —ἀνάμεσά τους καί πολλά ἔργα τῆς πρωτοπορίας— δέν εἶναι καὶ δυνατόν νά ἐκλαϊκευθοῦν καί στό σύνολό τους συνιστοῦν τήν τουλάχιστον ἐν μέρει κλειστή κουλτούρα τῶν λίγο ἢ πολύ μυημένων, ἡ ὁποία τραβάει τόν δρόμο τῆς ἀνεξάρτητα ἀπό τά ὅσα συμβαίνουν καθημερινά στον χῶρο τῆς μαζικῆς κουλτούρας. 'Εδῶ εἶναι ἀπολύτως δυνατές ὑψηλές καί ὕψιστες ποιητικές ἐπιδόσεις — ἄλλωστε δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὁποιασδήποτε ἐξασθένισης ἢ μείωσης τῆς πολιτισμικῆς παραγωγῆς ἰδιαίτερων ἀπαιτήσεων στον αἰῶνα μας σέ σύγκριση μέ ὅλους τοὺς προηγούμενους. 'Ἡ μαζική κουλτούρα δέν κερδίζει ὅσους ἀποτελοῦν τό κοινό τῆς κουλτούρας μέ τήν παλιά ἔννοια, παρά ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ὡς τότε τρέφονταν μέ στοιχειώδη πνευματική τροφή ἢ καί δέν χρειάζονταν τέτοια, καί τῶν ὁποίων ἡ συμμετοχή στή μαζική κουλτούρα ἤδη γι' αὐτόν τόν λόγο δέν μπορεῖ νά σημαίνει κάποια πτώση τοῦ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου· ἄλλωστε δέν πρέπει νά ὑπερτιμᾶται ἡ ἐπιρροή τῆς μαζικῆς κουλτούρας ὡς κουλτούρας πάνω στίς συνήθειες σκέψης καί ζωῆς τῶν μαζῶν, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ πλεῖστοι ἀνθρώποι ἔχουν μάλλον φευγαλέες ἢ ἐπιφανειακές ἐντυπώσεις γιά τά ὅσα συμβαίνουν ἔξω ἀπό τή σφαῖρα τῆς προσωπικῆς καί ἐργασιασῆς τους ζωῆς. Δεύτερον, μπορεῖ νά τεκμηριωθεῖ ἱστορικά ὅτι ἓνα μέρος τοῦ ἀνώτερου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτός ὀριζόταν ἐκάστοτε ἀπό τοὺς μυημένους, ἔπαιρνε σέ ὅλες τίς ἐποχές καί τίς κοινωνίες ἐκλαϊκευμένη μορφή ἢ ὅτι βρισκόταν σέ ἄμεση σχέση, καί μάλιστα σχέση ἀλληλεπίδρασης, μέ τίς μορφές τῆς λαϊκῆς κουλτούρας. 'Ἡ ἀρχαία τέχνη κάθε ἄλλο παρά ἔχασε ἀπό τήν πολλαπλή της συνύφανση μέ τόν κόσμο τῆς λαϊκῆς μυθολογίας καί τῶν λαϊκῶν προλήψεων — τό ἴδιο ὅπως καί ἡ ἐκλαϊκευση ἢ ὁ ἐκχυδαϊσμός τῆς χριστιανικῆς θεολογίας μέσα στή λαϊκή λατρεία ἢ στήν πολύ διαδεδομένη λαϊκή θρησκευτική φιλολογία διόλου δέν ἐμπόδισε τήν ἀνάπτυξη θεολογικῆς σκέψης ὑψηλοῦ ἐπιπέδου κατὰ τόν Μεσαίωνα. 'Ανάμεσα στή λαϊκή ἢ μαζική κουλτούρα καί

σέ ὀρισμένους τομεῖς τοῦ ἀνώτερου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν κτῆμα ὀρισμένων μειονοτήτων, ὑπῆρχε πάντοτε μιά ὥσμωση πού καθιστοῦσε δυνατή τή λειτουργία τοῦ συστήματος τῆς κοινωνικῆς ἰδεολογίας καί τήν ὁμογενοποίηση τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς γενικά.

Στή μαζική δημοκρατία ἡ ὥσμωση αὐτή συντελεῖται μέ τήν ἐπήρεια τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, μέ τή λαϊκή φιλολογία καί μέ τήν ἐκπαίδευση. Κύριος φορέας τῆς εἶναι ἕνα στρώμα, τό ὁποῖο μπορούμε νά τό ὀνομάσουμε μεσαῖο στρώμα τῆς παιδείας καί συμπίπτει κατὰ μέγα μέρος μέ τό μεσαῖο στρώμα τῆς κατανάλωσης. Τό μεσαῖο στρώμα τῆς παιδείας καί τό μεσαῖο στρώμα τῆς κατανάλωσης διευρύνονται ὅλο καί περισσότερο, τά γοῦστα καί οἱ ἀνάγκες τους δίνουν ὅλο καί περισσότερο τόν τόνο μέσα στήν κοινωνία, καί ἡ ἐκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν, πού ἀπό οἰκονομική ἀποψη γίνεται ὅλο καί πιά ἐνδιαφέρουσα, γεννᾷ νέα καταναλωτικά καί πολιτισμικά ἀγαθά, τά ὁποῖα, σέ ἀντιστοιχία μέ τήν ἐνδιάμεση κοινωνική θέση καί νοοτροπία τῶν ἀγοραστῶν, πᾶνε νά ξεχωρίσουν ἀπό τό ἀφελές καί τό ἀπερίτεχνο γιά νά προσεγγίσουν μέσω τῆς μίμησης τό ἀνώτερο· βέβαια, ἐδῶ ἡ μίμηση συγχέεται ἢ ἀναμειγνύεται μέ τή δημιουργική δραστηριότητα καί ἔτσι ἀσχεῖται δίχως βαρειά καρδιά ἢ συμπλέγματα κατωτερότητας. Στό πολυσχιδές φάσμα τούτων τῶν νέων πολιτισμικῶν ἀγαθῶν ἐμφανίζονται καί μερικά πού ἐγείρουν ἀξιώσεις πνευματικῆς ἐκλέπτυνσης, ὡστόσο χαρακτηριστική γιά τό σύνολο παραμένει ἡ εὐκολία τῆς μετάβασης ἀπό τό ἕνα εἶδος στό ἄλλο καί ἀπό τό ἕνα ἐπίπεδο στό ἄλλο. Γι' αὐτό καί δέν εἶναι δυνατόν νά λεχθεῖ πάντοτε μέ βεβαιότητα ἂν τό λεγόμενο Kitsch περιλαμβάνει τό κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ χώρου αὐτοῦ ἢ ἂν τόν διατρέχει ὁλόκληρο σέ ἐκάστοτε διαφορετικές μορφές καί δοσολογίες. Γεγονός εἶναι ὅτι τό Kitsch διαδίδεται μέσα στίς συνθήκες τῆς ὥσμωσης ἀνάμεσα σέ ἀνώτερη καί σέ μαζική κουλτούρα, ἐφ' ὅσον μάλιστα τρέφεται καί τό ἴδιο ἀπό τά ἐπιτεύγματα τῆς πρώτης, τά ὁποῖα ἐπεξεργάζεται σύμφωνα μέ τό γοῦστο τοῦ κοινοῦ του. Σέ συνάφεια μέ τούς δεσμούς ἀνάμεσα σέ πρωτοπορία καί μαζική κουλτούρα, τούς ὁποίους ἤδη συζητήσαμε, πρέπει νά ὑπομνήσουμε ἐδῶ τή χρήση τοῦ Kitsch ἀπό μέρους τῆς πρωτοπορίας μέ σκοπό τή γελοιοποίηση τῶν ἀρχῶν τῆς ἀστυκῆς αἰσθητικῆς (π.χ. ἡ σουρρεαλιστική αἰσθητική τοῦ παλιατζίδικου). Τό Kitsch ἐπιτρέπεται νά νομιμοποιηθεῖ αἰσθητικά ἀπό τή στιγμή πού ἡ τέχνη μέ τήν ἀστυκή ἔννοια

κηρύσσεται ξεπερασμένη και από τό καλλιτέχνημα αφαιρείται τό φω-
 τοστέφανο τῆς μοναδικότητας και τῆς ιδιαιτερότητάς του. "Όταν ἡ
 τέχνη και ἡ ὁμορφιά χάνουν τόν κοινωνιολογικά ἐννοούμενο δεσμό τους
 μέ μιὰ μειοψηφία και παύουν ν' ἀποτελοῦν ἐπόψεις ἢ συστατικά τῆς
 ἰδεολογίας αὐτῆς γιά νά γίνουν κοινό κτῆμα, τότε προφανῶς μαζί μέ
 τήν κοινωνική τους λειτουργία πρέπει ν' ἀλλάξουν ριζικά ἢ ἀκόμα και
 ν' ἀντιστρέψουν τόν χαρακτήρα τους. Τό Kitsch ἐγείρει τώρα τήν
 ἀξίωση νά δώσει αἰσθητική ἀπόλαυση και δέν δέχεται ὅτι ὑφίσταται
 κάποια οὐσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στή δική του τήν ὁμορφιά και στήν
 αἰώνια. Μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ ἀπροκάλυπτα ὡς φτηνή μίμηση ἢ
 κακοφτιαγμένο ἀντίγραφο, ἐπειδή διόλου δέν θέλει νά ἀνταγωνισθεῖ
 τήν αἰώνια ὁμορφιά, ἡ ὁποία ἄλλωστε ἤδη ἐξ αἰτίας τῆς μαζικῆς
 ἐμφάνισης τοῦ Kitsch εἶχε ἐξαναγκασθεῖ σέ ταπεινωτική ὑποχώρηση.
 Τό Kitsch λοιπόν δέν ἀντλεῖ τή δύναμή του μέσα στή μαζική κουλ-
 τούρα ἀπό μιάν αἰσθητικά ἐπαρκή ὑποκατάσταση τοῦ ἀστικοῦ ἰδεώ-
 δους τῆς ὁμορφιάς, παρά ἀπό τό γεγονός ὅτι κινητοποιεῖ ψυχικές
 δυνάμεις πού ἐλάχιστα σημεῖα ἐπαφῆς ἔχουν μέ τόν ἀστικό ὅρισμό τῶν
 αἰσθητικῶν ἀναγκῶν και συγκινήσεων. Στό Kitsch ἔχουμε τά αἰσθη-
 ματικά στερεότυπα τῆς νοσταλγίας και τοῦ ὀνείρου, στά ὁποῖα μπορεῖ
 νά δοθεῖ κανεῖς δίχως νά ὑποβληθεῖ στόν κόπο νά διατυπώσῃ μιάν
 αἰτιολογημένη αἰσθητική κρίση. Κατά τήν ἀντίληψη τῆς ἀστικῆς αἰ-
 σθητικῆς, ἡ αἰσθητική ἀπόλαυση δέν ἦταν κάποια μορφή ἄσκεπτου
 ἡδονισμοῦ, παρά προέκυπτε ἀπό τή συνεργία αἰσθήματος, γνώσης,
 ἄσκησης και στοχασμοῦ — συνεργία πού ἀποκτοῦσε τή συγκεκριμένη
 τῆς ὑφῆ σέ ὅ,τι ὀνομαζόταν καλό γοῦστο. Ἀπεναντίας, τό Kitsch
 ἀνταποκρίνεται στήν ἡδονιστική θεμελιώδη τοποθέτηση τῆς μαζικῆς
 δημοκρατίας, προσφέρει χωρίς νά ἀπαιτεῖ, ὅμως ἀκριβῶς γι' αὐτό
 προσφέρει μονάχα πράγματα παροδικά και τετριμμένα. Ἐν πάσῃ πε-
 ριπτώσει χαρίζει σέ πολλούς ἀνθρώπους τήν ἱκανοποίηση νά πι-
 στεύουν πῶς μοιράζονται μέ τούς λίγους ὅ,τι ὡς τώρα ἐπιφυλασσόταν
 σέ λίγους. Ἡ μίμηση πού τρέφεται ἀπό τό Kitsch γεννιέται σέ τελική
 ἀνάλυση ὡς ὑλοποίηση τοῦ δημοκρατικοῦ αἰτήματος ὅτι ὅλοι θά 'πρε-
 πε ν' ἀπολαύσουν τά ἴδια πράγματα, ὅταν ἡ ὑλοποίηση τούτη γίνεται
 ὑπό συνθήκες ὅπου δέν διαθέτουν ὅλοι τίς ἴδιες ὑλικές και πνευματικές
 δυνατότητες· ἡ μίμηση ἐκφράζει τήν ἐπιθυμία τῆς ἰσότητος ἐκεῖ ὅπου
 αὐτή μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μονάχα μέσῳ τῆς ἀντικατάστασης τῶν
 πρωτοτύπων ἀπό ἀντίγραφα.

Είπαμε παραπάνω ότι η μεταμοντέρνα ή πρωτοποριακή επιδίωξη κατάργησης της τέχνης εκφράσθηκε μεταξύ άλλων στην απόρριψη του φορμαλισμού του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού και στη μετατροπή του καλλιτεχνήματος σε αναπαράσταση της διαδικασίας της καλλιτεχνικής δημιουργίας ή σε ανάλυση των καλλιτεχνικών μέσων (π.χ. της γλώσσας ή των υλικών). Ένώ η μοντέρνα ποίηση ήθελε να χωρίσει τό ποιητικό από τό εμπειρικό εγώ και να επιφορτίσει τό πρώτο με την οργάνωση του υλικού και την τελειοποίηση της μορφής, τώρα τό ποιητικό εγώ και τό ιδεώδες της μορφής παραμερίζονται μονομιᾶς, και τό εγώ ως τό συγκεκριμένο πρόσωπο του καλλιτέχνη εντάσσεται ολόκληρο μέσα στην ποίηση, ή οποία θεωρείται ως αυθόρμητη δημιουργική διαδικασία· ή φιλοδοξία ἐδῶ δέν εἶναι πιά ή μορφική τελειότητα της γλώσσας, παρά ή αποκάλυψη των μηχανισμών της γλώσσας μέσω της αποσύνθεσής της. Έτσι, ή ποιητική δραστηριότητα ἔγκειται κυρίως στη σκόπιμη χειραγώγηση της γλώσσας, προκειμένου να προκαύψει μιᾶ «άνοιχτή μορφή» στηριζόμενη ἐν πολλοῖς στη συνειρμική τεχνική της παλαιᾶς πρωτοπορίας. Τά ποιήματα δέν σχεδιάζονται πρώτα, γιά να διατυπωθοῦν κατόπιν ὀριστικά μέ βάση ὀρισμένη ἀντίληψη και μέ ἐξαντλητική δουλειά στά ἐπί μέρους, παρά ή κάθε λέξη μπορεί ν' ἀποτελέσει την ἀφορμή και την ἀρχή νέων αὐτοτελῶν ἀναπτύξεων, οἱ ὁποῖες προχωροῦν μέ ἄλματα, διακοπές και κενά, γιά να σταματήσουν κάπου ἀπότομα. Γιά να γράφει κανείς τέτοια ποιήματα δέν χρειάζεται να παιδευτεῖ, ὅπως οἱ ἄλλοτινοί ποιητές, γιά να κρύψει τά τυχαῖα περιστατικά της ἔμπνευσης και της δημιουργικής διαδικασίας πίσω ἀπό την τελειότητα της μορφής — ή πρόθεση εἶναι ἀκριβῶς ἀντίθετη: ή ἀνοιχτή μορφή πηγάζει ἀπό την ταύτιση της ποιητικής δημιουργίας μέ ἄλλα βιώματα, στά ὁποῖα ή ψυχή δείχνεται αὐθόρμητα και ἀφοσιώνεται στό ἄμεσο· ἀντίστοιχα, χρησιμεύει γιά να ἀπλώσει τή διαδικασία της ποιητικής δημιουργίας μπροστά στά μάτια του ἀναγνώστη, ἀναγκάζοντάς τον να πάρει μέρος σ' αὐτήν, ὁκόμα και μέ τή βοήθεια ἐρμηνευτικῶν προσθηκῶν ή προσωπικῶν ἐξομολογήσεων.

Παρόμοια εἶναι τά πράγματα στό μεταμοντέρνο μυθιστόρημα, στό ὁποῖο τό ἴδιο τό γράψιμο ως ἐνέργημα και διαδικασία ἔγινε ὅλο και περισσότερο τό κύριο θέμα. Έργο της γλώσσας δέν εἶναι πιά ή παρουσίαση ψυχολογικῶν ή πραγματικῶν συμβάντων, δηλαδή ή γλώσσα παραιτεῖται ἐντελῶς ἀπό τό ἀστικό ιδεώδες της ἀντικειμενικής μίμη-

σης, δέν ἔχει ἄλλη ἀναφορά ἀπό τόν ἑαυτό της, καί στόν βαθμό πού τό μυθιστόρημα κάνει θέμα τῆς γλώσσας συμβάнта, αὐτά ἀντιμετωπίζονται ὡς γλώσσα καί ἐκδιπλώνονται μέσα ἀπό τίς ἐσωτερικές δυνατότητες καί τήν ἐσωτερική δυναμική τῆς γλώσσας. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν τό μεταμοντέρνο μυθιστόρημα δημιουργεῖ τόν ἑαυτό του στοχαζόμενο πάνω στόν ἑαυτό του. Δέν εἶναι μέσο γιά νά λεχθεῖ κάτι, παρά αὐτοτελές πραγματικότητα — ἀλλά πραγματικότητα πλασματική, ἡ ὁποία γεννιέται πάνω στή βάση μιᾶς μεθόδευσης ἢ μᾶλλον ὡς ἡ ἴδια τούτη μέθοδος. Ἡ πλασματική κατασκευή ἢ ἡ ἐπινόηση καί τό παιγνίδι βρίσκονται ὅμως πολύ κοντά μεταξύ τους, τό κείμενο μορφοποιεῖται σάν παιγνίδι καί μέσα ἀπό ἕνα παιγνίδι, κάθε στοιχεῖο του μπορεῖ νά γίνει πόλος ὀργάνωσης τοῦ συνόλου, καί ὁ συνεχῆς πειραματισμός μέ τήν ὀργάνωση τοῦ κειμένου ἐδράζεται στήν πεποίθηση, ὅτι ὅλοι οἱ κανόνες καί ὅλα τά εἶδη τοῦ γραψίματος σέ ἔσχατη ἀνάλυση εἶναι αὐθαίρετα· ἡ τέχνη τοῦ γραψίματος, ὅπως καί ἡ τέχνη γενικά, ἀσκεῖται γιά νά καταργήσῃ τόν ἑαυτό της, ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας εἶναι σινάμα καί μιᾶ πράξη καταστροφῆς. Τούτη ἡ διπλευρικότητα ἢ ἀμφιρέπεια τοῦ μεταμοντέρνου κειμένου ἀπηχεῖται στήν αὐτοαναφορικότητά του, δηλαδή στό ὅτι ὁ συγγραφέας μέσα στό μυθιστόρημα θεματοποιεῖ τήν ἴδια του τήν ἐργασία καί κινεῖται ταυτόχρονα σέ δύο ἐπίπεδα, δείχνοντας ὅλα του τά χαρτιά. Ἔτσι κατεβαίνει ἀπό τόν θρόνο τοῦ κυρίαρχου πλάστη τοῦ λογοτεχνικοῦ σύμπαντος καί δίπλα στό παιγνίδι μέ τή γλώσσα σκηνοθετεῖ κι ἕνα ἄλλο, στό ὁποῖο συμμετέχει κι ὁ ἴδιος μαζί μέ τά πρόσωπα τοῦ μυθιστορήματος καί μέ τόν ἀναγνώστη. Μέ ἀφετηρία αὐτήν τῇ λογοτεχνική πρακτική διατυπώθηκαν ὀρισμένα θεωρήματα πού τά ἐκλαύευσαν κατόπιν διάφοροι φιλόσοφοι, ὅτι δηλαδή ὁ ἀναγνώστης εἶναι ὁ πραγματικός δημιουργός τῆς ἐνότητος τοῦ κειμένου, ὅτι δέν ὑπάρχει κάποιο ἐγώ τοῦ συγγραφέα ἔξω ἀπό τή γλώσσα του κτλ. Παρά τήν ἐπιδεικτική αὐτοεκθρόνιση τοῦ μεταμοντέρνου συγγραφέα, ἡ στάση του χαρακτηρίζεται ἀπό ἔντονο ναρκισσισμό. Ἡ ἐμμονή του στή γλώσσα κατά βάθος εἶναι ἐμμονή στόν ἑαυτό του ἢ πάντως σέ κάτι, τό ὁποῖο μπορεῖ νά χειρισθεῖ κατ' ἀρέσκεια καί μέσα στό ὁποῖο μπορεῖ νά νιώσῃ ὄνεια, χωρίς νά πρέπει ν' αὐτοπεριορισθεῖ σύμφωνα μέ τίς ἀπαιτήσεις μιᾶς ἀντικειμενικῆς παρουσίας τῆς πραγματικότητας· ὁ ὑποβιβασμός τοῦ συγγραφέα παραμένει ἔργο τοῦ συγγραφέα, ἐνῶ ἡ ἀνατίμηση τῆς πνευματικῆς πρωτοβουλίας τοῦ ἀναγνώστη οὐσιαστικά

σημαίνει ότι αυτός καλεῖται νά αναγνωρίσει τό δικαίωμα τοῦ συγγραφέα ν' ἀλλάζει κατεύθυνση κατά τήν ἐμπνευση ἢ τήν ὀρεξη τῆς στιγμῆς, χωρίς νά φοβᾶται ὅτι θά ἐξαντλήσει τήν ὑπομονή ἢ θά χάσει τήν ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀναγνώστη.

Ἡ ἀνοιχτή μορφή συνδέει τή μεταμοντέρνα λυρική ποίηση μέ τό μεταμοντέρνο μυθιστόρημα, τό ὁποῖο ἐπίσης δέν διστάζει νά παραβιάζει συντακτικούς καί γραμματικούς κανόνες, νά κόβει τό ἀδόμητο κείμενο σέ ἐνότητες ἀποτελούμενες εἴτε ἀπό μιά συντομότατη εἴτε ἀπό μιά πολυσέλιδη πρόταση, καί νά λογοκλέπτει ἀπροκάλυπτα, δηλαδή νά παραλαμβάνει αὐτούσια χωρία ἀπό ξένα κείμενα καί νά τά συνδυάζει μεταξύ τους κατά βούληση ὥς πηγές μποροῦν νά χρησιμεύουν ἐδῶ ὁκόμα καί ἐφημερίδες ἢ διαφημίσεις. Πίσω ἀπό τό κολλάζ, ὅπως τό ἀνοικάλυψε καί τό χρησιμοποίησε ὁ λογοτεχνικός μοντερνισμός, βρισκόταν πάντα μιά ἐνιαία καί ὁρατή νοητική γραμμή, ἡ ὁποία συχνότατα λείπει ἀπό τό μεταμοντέρνο κείμενο. Ἡ ἐκβαση τῶν συμβαινόντων ὅχι σπάνια παραμένει ἀνοιχτή ἢ σχεδιάζονται διάφορες δυνατότητες, οἱ ἀντιφάσεις δέν ἀποφεύγονται οὔτε ἐπίσης καί οἱ ἐπαναλήψεις ἢ οἱ ἀσυνέχειες πού πᾶνε νά ἐντάξουν τή σιωπή μέσα στό κείμενο. Ἐτσι ἡ δομή τοῦ κειμένου ἀποτυπώνει τίς τυχαῖες καί αὐθαίρετες περιστάσεις τῆς αὐθόρμητης γένεσής του ἢ συνεπῆς κατάτμηση καί ἡ ἀσταμάτητη ροή τοῦ λόγου ὑποδηλώνουν ἐξ ἴσου τήν ἔλλειψη ἐσωτερικῆς δομῆς. Ἡ μόνη ὁρατή συνάφεια εἶναι κάποτε ἐξωτερική μόνον, ὅπως λ.χ. ἡ ἀλφαριθμητική ἢ ἀριθμητική διάταξη τοῦ προσφερόμενου ὕλικου. Καί ἡ πραγματικότητα πού ἀποδίδεται μ' αὐτήν τή γραφή συνίσταται ἀπό ἓνα κολλάζ ἐναλλάξιμων στοιχείων καί λεπτομερειῶν. Ἐπεισόδια μποροῦν νά συμβοῦν πολλά, ὅμως ἡ πλοκή ὡς συνάρτηση τῶν ἐπὶ μέρος ἐπεισοδίων περιορίζεται στό ἐλάχιστο, ὅταν δέν ὀδηγεῖται συνειδητά *ad absurdum* μέ ἐντελῶς ἀναιτιολόγητα καί ἀπίθανα ἐπεισόδια ἢ ἄλματα. Πάντως τό ὑποκειμενικό στοιχεῖο βρίσκεται πάντοτε στό προσκήνιο, καί ἐκφράζεται μέ τίς ἐξομολογήσεις ἢ τίς ἀφηγήσεις τῶν προσώπων τοῦ μυθιστορήματος, οἱ ὁποῖες βρίθουν κι αὐτές ἀπό ἀσάφειες καί ἀμφιλογίες. Οἱ ὑποκειμενικές προοπτικές διασταυρώνονται συνεχῶς, ἡ σκέψη τοῦ ἑνός ἀντικατοπτρίζεται στή σκέψη τοῦ ἄλλου κτλ., χωρίς ὁ συγγραφέας τουλάχιστον νά ἐπισκοπεῖ τό σύνολο καί νά γνωρίζει τό νόημά του.

Στή χαλαρή θεματική τοῦ μεταμοντέρνου μυθιστορήματος ἐμφανίζονται συνεχῶς μοτίβα τῆς πολιτικῆς καί ἀπολιτικῆς πολιτισμικῆς

ἐπανάστασης, τὰ ὅποια στρέφονται γύρω ἀπὸ τὸ ἰδεολόγημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Ζητεῖται ἓνα νέο ἐγώ, ἐλευθερωμένο ἀπὸ τὰ δεσμά τοῦ στενοῦ ἐργαλειοκοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ ἐξουκειωμένο μὲ βαθύτερες ἐμπειρίες· ὁ ἐξωτισμός, ὁ μυστικισμός τοῦ γενετήσιου ἔρωτα καὶ ὁ ψυχεδελισμός ἀποτελοῦν βασικά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ λογοτεχνικοῦ πλέγματος ἰδεῶν. Συγγενική εἶναι μιὰ κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὀνομάσθηκε μαγικός ρεαλισμός. Οἱ φαντασιώσεις πού σχετίζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, θετικά ἢ ἀρνητικά μὲ τὴν αὐτοπραγμάτωση ἐμφανίζονται ἐδῶ ἐξ ἴσου πραγματικές ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα, ἀποτελοῦν μέρος τῆς πραγματικότητας ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα πράγματα, ἐνῶ ἀντίστροφα καὶ ἡ πραγματικότητα διαλύεται μὲ τὴ σειρά τῆς σέ φαντασιώσεις. Σέ ὅλες αὐτές τίς παραλλαγές τῆς μεταμοντέρνας λογοτεχνίας, ἡ ὁποία ἀντλεῖ τὴν ἐμπνευσή της ἀπὸ τὴν πολιτισμική ἐπανάσταση ἢ ἀπὸ κάποιες νεορομαντικές πηγές, τὸ 'Εγώ, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται συνεχῶς λόγος, παραμένει κατὰ παράδοξο τρόπο μετέωρο. Τὰ πρόσωπα σκιαγραφοῦνται μὲ ἀσαφῆ διαγράμματα, πρόκειται δηλαδή περισσότερο γιὰ κάτι πού θά μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε γενικά ὑποκειμενικό παράγοντα παρά γιὰ πάγιες ἀτομικότητες μὲ πρόδηλα γνωρίσματα. 'Επὶ πλέον τὰ πρόσωπα αὐτὰ δὲν ἔχουν ξεκάθαρη κοινωνική ταυτότητα, εἶναι ἐπομένως ἄμορφα ἀπὸ κοινωνική ἀποψη καὶ κινοῦνται μέσα σέ μιάν ἐξ ἴσου ἄμορφη κοινωνία, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει κοινωνικό πλαίσιο γιὰ τὴ δράση κοινωνικά προσδιορισμένων ἀτόμων. Ἡρώες δὲν ὑπάρχουν, γιατί δὲν ὑπάρχουν πιά οἱ συγκρούσεις, μέσα στίς ὁποῖες δοκιμαζόταν μ' ἐπιτυχία ὁ ἥρωικός χαρακτήρας· τὸ ἄτομο ὑπάρχει κατὰ τὸν τρόπο πού συμπεριφέρεται ἢ συνείδησή του μέσα στὸν κόσμο τῆς κατανάλωσης καὶ τῆς ἀκατάπαυστης κινητικότητας ἀνθρώπων καὶ πραγμάτων, δηλαδή ὑπάρχει ὡς δέσμη ἐντυπώσεων, τῆς ὁποίας τὸ ἐπίκεντρο συνεχῶς μετατοπίζεται.

Τούτη ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ ἀοριστία τοῦ 'Εγώ ἀκόμα καὶ στὴν μερίδα ἐκείνη τῆς μεταμοντέρνας λογοτεχνίας, πού θεματοποιεῖ τὸ 'Εγώ ἄμεσα, ἐξηγεῖ γιατί ἄλλες κατευθύνσεις τοῦ μεταμοντέρνου μυθιστορήματος ξεκόβουν δίχως δυσκολίες ἀπὸ ἓνα τέτοιο φαντασματικό 'Εγώ καὶ ἀφήνουν τὸ 'Εγώ νὰ ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν πραγμάτων σὰν νὰ 'ταν κι αὐτὸ ἓνα πράγμα ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα. Ἡ ἀνησυχητική καὶ τελικὰ ἀκαρπη ἀναζήτησις νοήματος ἐγκαταλείπεται, καὶ τὸ 'Εγώ λυτρώνεται λησιμονώντας τὸν ἑαυτό του μέσα στὴ ροή

τῶν πραγμάτων καί ἀγνοώντας πιά τό βασανιστικό ἐρώτημα τῆς ἡθικῆς ἐπιλογῆς, καθώς τώρα ταυτίζεται μέ τήν πολυμορφία καί τήν ἡθική ἀδιαφορία τῶν πραγμάτων. "Ολα αὐτά συνοψίζονται μέσα στήν προγραμματική στροφή ἐναντίον τοῦ ψυχολογικοῦ μυθιστορήματος, τό ὁποῖο θεωρεῖται ὡς βλαστάρη ἢ παραφυάδα τῆς ἀστυκῆς-ἀνθρωπιστικῆς παράδοσης. Τώρα τά πράγματα πρέπει νά περιγραφοῦν ὡς πράγματα, τήν προνομιούχα σκοπιά τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἐκπροσωπεῖ κανείς πιά — οὔτε καί ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος περιγράφει τοὺς ἀνθρώπους ὡς πράγματα πού βρίσκονται μέσα σέ συγκεκριμένες καταστάσεις καί μονάχα σέ τέτοιες. "Οπου δέν ὑπάρχει ψυχολογία καί χαρακτήρας, ἐκεῖ δέν ὑπάρχει οὔτε ἡθική καί τραγωδία, ὑπάρχουν μόνον οἱ δομές τῶν πραγμάτων πού ἀντανακλῶνται στίς δομές τοῦ κειμένου. "Η ἴδια ἀποκοπή ἀπό τήν ψυχολογία καί τόν χαρακτήρα ἀποτελεῖ διακριτικό γνώρισμα καί τοῦ λεγόμενου θεάτρου τοῦ παραλόγου. Στήν ἔλλειψη πλοκῆς, ἡ ὁποία ἀντικαθίσταται μέ διαδοχικές καταστάσεις καί εἰκόνες, ἀντιστοιχεῖ ἐδῶ ἡ μετατροπή τῶν προσώπων σέ ἀναιμικές μορφές πού μοιάζουν μέ μαριονέτες καί ἀπλῶς ἐκπληρώνουν λειτουργίες· ἐφ' ὅσον δέν ἔχουν οὐσία, ἡ ὁποία μέ ἐσωτερική ἀναγκαιότητα θά ἔδινε κατεύθυνση στίς πράξεις τους, περιφέρονται ἐδῶ κι ἐκεῖ δίχως νόημα ἢ σκοπό, δημιουργώντας πολλούς καί ἐκπληκτικούς συνδυασμούς. "Οταν ξεκόβει ἐπιδεικτικά ἀπό τό ὠραῖο ὕφος καί ἀπό τή «φιλολογία» ἢ ὅταν κατακερματίζει παράλληλα τή γλώσσα καί τόν χαρακτήρα, τό παράλογο θέατρο ἀκολουθεῖ τά ρεύματα τῆς πρωτοπορίας, ἐνῶ ἀποτελεῖ γνήσια συνέχιση τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ὡς πρός τήν ἀπαισιόδοξη θεμελιώδη του στάση, δηλαδή ὡς πρός τήν τάση του νά αἰσθάνεται τήν κατάρρευση τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης ὡς ἀπώλεια, καί μάλιστα νά τή μετατρέπει σέ ἥττα «τοῦ» ἀνθρώπου, ἀπορρίπτοντας ριζικά τήν αἰσιοδοξία τῆς προόδου. "Η θεματοποίηση τοῦ θανάτου καί τῆς νοσηρότητας στή συγκαυρινή μας λογοτεχνία μπορεῖ μ' αὐτήν τήν ἔννοια νά ἐρμηνευθεῖ ὡς πνευματική κληρονομιά τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ. "Αλλά καί ὁ μεταμοντέρνος χαρούμενος μηδενισμός μπορεῖ νά μεταπέσει στή μοντέρνα ζοφερή διάθεση: ὅσο περισσότερο διαδίδονται οἱ ἡδονιστικές στάσεις, τόσο ἀπειλητικότερη γίνεται ἡ σκιά τοῦ πόνου καί τοῦ θανάτου. "Η (σχετική) ἀπομόνωση τοῦ καλλιτέχνη ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς κοινωνίας, ἡ πολυθρύλητη μοναξιά του, ἀποτελεῖ πρόσθετο λόγο

γιά τήν ἐπιβίωση τῆς ἀπαισιοδοξίας σέ μεταμοντέρνο πλαίσιο. Στήν περίπτωση αὐτήν, ὅπως καί σέ πολλές ἄλλες, ἡ τέχνη ἐκφράζει τά προβλήματα τοῦ καλλιτέχνη κι ὄχι ἐκεῖνα τῆς μαζικοδημοκρατικῆς κοινωνίας.

Στίς εἰκαστικές τέχνες ὁ μοντερνισμός βρῆκε τή θεματική καί ὁ-φολογική του συνέχεια μέ τήν παραμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης ὄψης π.χ., ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε νά ἐκφράσει καλλιτεχνικά ἐν μέρει τήν πρόσφατη ἀκόμη φρίκη τοῦ πολέμου καί τῆς κάθε εἵδους καταπίεσης κι ἐν μέρει τή δοκιμασία τῆς ψυχῆς μέσα στήν προϊούσα ἀκωνυμία καί ἀλλοτρίωση τῆς μαζικῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, καθοριστικές στό μεταμοντέρνο πλαίσιο παραμένουν οἱ πρωτοποριακές ἐκεῖνες τάσεις, στίς ὁποῖες τό αἶτημα κατάργησης τῆς τέχνης συνδέεται μέ τήν πεποίθηση ὅτι τό πρόσωπο καί οἱ πράξεις τοῦ καλλιτέχνη εἶναι σπουδαιότερες ἀπό τό ἔργο του κι ὅτι ἡ μορφική τελειότητα τοῦ καλλιτεχνήματος ἀπό καλλιτεχνική ἀποψη ἐνδιαφέρει πολύ λιγότερο ἀπό τήν πράξη τῆς δημιουργίας. Τό καλλιτέχνημα δέν ἀποτελεῖ λοιπόν μέσο γιά νά ἀνακοινωθεῖ κάτι, παρά συμπίπτει μέ τή διαδικασία τῆς γένεσής του. Ἐτσι, στό Action Painting ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πίνακα δείχνει ὄχι μιάν εἰκόνα παρά ἕνα συμβάν· τά ἁμορφα σχήματα ἢ οἱ χρωματικοί κυκεῶνες, πού δημιουργοῦνται καθῶς αὐτή ραντίζεται ἢ ἐπιχρίεται μέ χρώμα, σκοπεύουν νά ἀποδώσουν τήν ψυχική κατάσταση ἢ καί γενικότερα τήν προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη, ὁ ὁποῖος ζωγραφίζοντας ἀνακαλύπτει ταυτόχρονα τή ζωγραφική καί τόν ἑαυτό του. Ἡ ταύτιση τῶν διαδικασιῶν τοῦ ἀσυνειδήτου μέ τήν ἐπιτέλεση τῆς τέχνης, δηλαδή ἡ δραστηρή ἀνατίμηση τοῦ συνειρμικοῦ καί τοῦ αὐθόρμητου στοιχείου ἀπέναντι στή χειροτεχνική αὐτοπειθαρχία, ἡ ὁποία ἤθελε νά ἀποκαταστήσει μιάν ὀρισμένη σχέση ἀνάμεσα σέ μορφή καί περιεχόμενο, ξεκινώντας ἀπό προκαταβολικά δεδομένες κανονιστικές ἀρχές, ἀποτελεῖ βέβαια ἄμεση κληρονομιά τοῦ ντανταϊστικοῦ καί σουρρεαλιστικοῦ αὐτοματισμοῦ. Σέ ἄλλες κατευθύνσεις τῆς μεταμοντέρνας ζωγραφικῆς, ὁ παραμερισμός τῆς ἀστυκῆς ἀντίληψης γιά τήν καλλιτεχνική δημιουργία, στό πλαίσιο τῆς προγραμματικῆς συνένωσης τέχνης καί ζωῆς, ἐπιδιώκεται μέ διαφορετικούς τρόπους. Οἱ προσπάθειες τῶν ἀκραφνῶν ρεαλιστῶν νά ἀποδώσουν ἀντικείμενα μέ φωτογραφική ἀκρίβεια προϋποθέτουν τήν πεποίθηση ὅτι τό καλλιτέχνημα δέν συνιστᾷ προσωπικό δημιούργημα πού περιέχει μιάν ἐρμηνεία τοῦ κόσμου ἀπό μέρους τοῦ καλλιτέχνη, παρά ἕνα κομμάτι πραγματικότητας, το ὁποῖο

μπορεί νά τοποθετηθῇ ἀβίαστα δίπλα σέ διάφορα ἄλλα. Ὁ μινιμαλισμός πλησιάζει αὐτόν τόν ἀκραϊνὴν ρεαλισμό, ἐφ' ὅσον ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν πρωτοποριακὴν ἰδέαν τοῦ ready made καὶ ἀποδίδει αἰσθητικὴ ἀξία σέ χρηστικά ἀντικείμενα. Ἐδῶ ἡ ἐργασία τοῦ καλλιτέχνη ἐγκρίνεται πρὸς πολὺ στὴν ἐπιλογὴν ἑνὸς ἤδη ὑπάρχοντος ἀντικειμένου, παρά στὴν κατασκευὴν ἑνὸς καινούργιου. Ἀντίστοιχα, γιὰ τοὺς μινιμαλιστὰς ἡ σύνθεσις ἔχει πολὺ ὑποδεέστερη θέση καὶ ἀξία ἀπὸ τὸ μέγεθος, τὸ χρῶμα, τὴν ἐπιφάνεια ἢ τὸ περιβάλλον, τὸ ὁποῖο μεταβάλλεται τώρα σέ εἰκαστικὸ πεδίο. Ἄν παραβλέψουμε ἀκραῖες παραλλαγές τοῦ μινιμαλισμοῦ, στίς ὁποῖες τὸ ἀντικείμενο οὔτε κατασκευάζεται οὔτε ἐπιλέγεται παρά ἀπλῶς ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν «ἐννοιά» του, τὴ μεταμοντέρνα κατάργησις τοῦ ὕφους καὶ τῆς τέχνης ἢ τοῦ καλλιτέχνη τὴ συναντᾷμε καὶ σέ τάσεις πού ὠθοῦν τὴν ἀφαίρεσις ὡς τὸ τέρμα. Ἡ λεγόμενη ζωγραφικὴ τοῦ χρωματικοῦ πεδίου ἀπορρίπτει τὴν ἀντιδιαστολὴν τῶν χρωματικῶν ἀξιῶν ὡς βάση τῆς εἰκόνας, καὶ μέ τὸ ὁμογενὲς πεδίο ἑνὸς καὶ μόνου χρώματος θέλει νά παραστήσῃ γλαφυρά τὴν ἐσώτερη ἀναγκαῖα συνάφεια ἀνάμεσα σέ μιά σύντομη, αὐθόρμητη καὶ ἀπλὴ δημιουργικὴ πράξις καὶ σ' ἓνα αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα ἀντίθετο πρὸς ὅλους τοὺς κανόνες τῆς ἀστυκῆς αἰσθητικῆς. Ἡ μεταμοντέρνα ἀφηρημένη ζωγραφικὴ στηρίζεται ἐξ ἴσου ὅσο καὶ ἡ μεταμοντέρνα λογοτεχνία στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοαναφορικότητος· στή θεματοποίησιν τοῦ γραψίματος ἀπὸ τὸ γράψιμο καὶ μέσα στό γράψιμο ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀναγωγὴ τῆς ζωγραφικῆς τέχνης στή στοιχειωσὴν πράξις τοῦ ζωγραφίσματος, δηλαδὴ στή διαμόρφωσιν τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πίνακα δίχως ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀναφορὰ σέ πράγματα πού βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτήν.

Παρόμοια φαινόμενα δίνουν τὸν τόνο καὶ στὸν χῶρον τῆς μεταμοντέρνας γλυπτικῆς. Καὶ ἐδῶ ἐπιδιώκεται ἡ ἄρση τῶν ὁρίων μεταξὺ τέχνης καὶ ζωῆς μέσῳ τῆς ταύτισης τῆς τέχνης μέ τὴ δραστηριότητα τοῦ καλλιτέχνη. Τούτῃ ἐδῶ νοεῖται πάλι ὡς σύντομη καὶ αὐθόρμητη πράξις, καὶ συχνότατα μπορεῖ νά ἐγκρίνεται ἀπλῶς σέ μιάν αὐθαίρετη ἐπιλογὴν, χάρις στὴν ὁποία κάτι τι ἀνοκηρύσσεται σέ καλλιτέχνημα· ἀκριβῶς ἡ αὐθαρεσία τούτης τῆς ἐπιλογῆς θέλει νά ὑποδηλώσῃ ὅτι τέχνη εἶναι τὰ πάντα καὶ τίποτα, ὅτι τέχνη καὶ ζωὴ (μποροῦν νά) ἔχουν τὸ ἴδιο βελήνεκές. Ὡστόσο, τὸ ἀντικείμενο πού ἀνοκηρύσσεται αὐθαίρετα σέ γλυπτὸ ἔχει τὴ δική του ἰδιαίτερη σημασίαν· ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν παραμένει ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα γύρω του καὶ σημαίνει μονάχα ὅ,τι εἶναι τὸ ἴδιο καὶ τίποτε ἄλλο. Ἀκόμα καὶ ἀντι-

κείμενα προοριζόμενα για τήν καθημερινή χρήση υψώνονται πάνω από τό επίπεδο τοῦ ἀπλοῦ χρηστικοῦ ἀντικειμένου καθώς τά μορφικά τους γνωρίσματα παίρνουν γενικότερο νόημα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁμως, τοῦτο τό νόημα δέν εἶναι ἄλλο παρά ὅτι ἐδῶ ἔχει ἀρθεῖ ὁ χωρισμός ἀνάμεσα σέ τέχνη καί ζωή ἢ ἀνάμεσα σέ καλλιτέχνημα καί χρηστικό ἀντικείμενο. Τό ξεχώρισμα τοῦ ἀντικειμένου ἀπό τά ὁμοειδή του θέλει λοιπόν νά δείξει μ' ἓνα χειροπιαστό παράδειγμα ὅτι τό γλυπτό δέν ἐκπληρώνει πιά οὔτε κατ' ἐλάχιστο λειτουργίες παραστάσεως καί συμπίπτει ἀπλῶς μέ τήν παρουσία ἑνός ὑλικοῦ σώματος μέσα στόν χῶρο· ἔτσι ἡ γλυπτική ὡς τέχνη μέ τήν παλαιά ἔννοια τοῦ ὅρου συρρικνώνεται σ' ἓνα *miniature*. Ἡ ἴδια θεμελιώδης αἰσθητική στάση παρακαλεῖ ἄλλους γλύπτες νά συμπιλοῦν γλυπτά ἀπό ὅλα τά δυνατά ὑλικά, ὁκόμα καί ὑλικά ἐν μέρει φθαρτά ἢ τέτοια πού προηγούμενα δέν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ποτέ (π.χ. ἀπορρίμματα). Ἐδῶ δέν ἐνδιαφέρει τόσο ἡ κατασκευή ἑνός ἀντικειμένου ἵκανοῦ νά λειτουργήσῃ ὡς καλλιτέχνημα, ὅσο ἐνδιαφέρει νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ χρήση τῶν ὁποιωνδήποτε ὑλικῶν αἶρει τίς παραδοσιακές ἀντιλήψεις γιά τήν τέχνη καί μαζί τους καί τά ὅρια ἀνάμεσα σέ τέχνη καί ζωή. Ἐνας ἄλλος τρόπος γιά νά ἐπιτευχθεῖ καί νά ἐπιδειχθεῖ ἡ ἄρση αὐτή εἶναι ἡ αὐθαίρετη ἐκθεση τοῦ γλυπτοῦ μέσα στόν χῶρο, ἡ ὁποία ἀπολήγει στή συγχώνευση γλυπτοῦ καί χώρου ἢ στή θεώρηση τοῦ περιβάλλοντος ὡς πεδίου τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος καί ὡς δυνατοῦ καλλιτεχνήματος. Πρό παντός ἡ διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος ἐν εἴδει συνολικοῦ καλλιτεχνήματος ὑλοποιεῖ μιά βασική ἰδέα τῆς πρωτοπορίας, δηλαδή τήν κατάργηση τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στίς ἐπὶ μέρους τέχνες, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στή ρευστότητα τῆς ἔννοιας τῆς τέχνης καί τελικά στόν μαρασμό τῆς τέχνης τῆς ἴδιας. Ἡ ἀνοιχτή μορφή μετατρέπεται σέ ἀμορφία — ἀκριβέστερα: θέλει νά μετατραπεῖ σέ ἀμορφία. Ἡ ἀρχή τῆς ἀνοιχτῆς μορφῆς, γιά τήν ὁποία μιλήσαμε σέ συνάφεια μέ τή μεταμοντέρνα ποίηση, καθορίζει ὁμως καί τήν ὕφή τοῦ καλλιτεχνήματος, ὅσο αὐτό διατηρεῖ τήν αὐτοτέλειά του μέσα στόν χῶρο. Ἀνοιχτή μορφή ἔχουν καλλιτεχνήματα, τά ὁποία ἀπλῶς περιβάλλουν ὄγκους χώρου, ἥτοι ὀριοθετοῦν τόν χῶρο μέ λίγα σημάδια. Ἐπίσης ἀνοιχτή, ἂν καί μέ διαφορετική ἔννοια, εἶναι ἡ μορφή ὅταν μοντάρονται ἑτερογενῆ στοιχεῖα καί προκύπτει ἓνα ἑτερόκλητο μῶρφωμα· σέ τέτοια μοντάζ ἢ συνονθυλεύματα φαίνεται ἄλλωστε πολύ καθαρά ἡ στενή σχέση τῶν μεταμοντέρνων μορφολογικῶν ἀρχῶν μέ τόν αὐθόρμητο

καί αποσπασματικό χαρακτήρα τῆς τεχνικῆς ἢ μέ τή νέα ἀντίληψη γιά τά καθήκοντα τοῦ καλλιτέχνη, στό πλαίσιο τῆς ἐπιδίωξης νά ἐνταχθεῖ ὁλοκληρωτικά ἡ τέχνη στή «ζωή».

Στήν ἐλεύθερη χρήση ἑτερογενῶν ὕλικῶν στή γλυπτική ἀντιστοιχεῖ ὁ ἐλεύθερος συνδυασμός ἢ ἡ τυχαία μίξη ἤχων καί θορύβων στή μεταμοντέρνα μουσική. Οἱ θόρυβοι καί οἱ κρότοι χρησιμοποιοῦνταν προηγουμένως μόνο παρεμπιπτόντως (π.χ. ὡς ἀπομίμηση τῆς φωνῆς τῶν πουλιῶν), τώρα ὁμως συμβάλλουν συστηματικά στή διεύρυνση τοῦ ἡχητικοῦ ὕλικου, τό ὁποῖο πλουτίζεται ἐπὶ πλέον μέ τεχνικά μέσα (καί μάλιστα μέ ἠλεκτρονικά μουσικά ὄργανα, ὅπου ὁ τόνος εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιστημονικά ὑπολογισμένων συχνότητων) καθὼς καί μέ ἀνθρώπινους φθόγγους (ἡ φωνή τοῦ ὁμιλητῆ δίπλα στή φωνή τοῦ ἀοιδοῦ). Ὅλα αὐτά ἔχουν ὡς συνέπεια τόν παραγκωνισμό τῶν τόνων ἀπό τοὺς θορύβους, ὁ ὁποῖος συμβαδίζει ἀναγκαστικά μέ μιάν οὐσιαστικά διαφορετική δομική ἀντίληψη, ἐφ' ὅσον ὁ συντονισμός τῶν θορύβων γίνεται μέ τρόπο ἐντελῶς ἀλλιώτικο ἀπὸ τὴν ἐναρμόνιση τῶν τόνων σέ συγχορδίες. Ἡ ἀκραία μορφή αὐτοῦ τοῦ παραγκωνισμοῦ εἶναι ὁ μπρουϊτισμός (bruitisme) τῆς μουσικῆς πρωτοπορίας, δηλαδή ἡ συγκρότηση μουσικῶν μορφῶν πάνω στή βάση θορύβων, οἱ ὁποῖοι ὡς μουσικές ἀξίες εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητοι μεταξύ τους. Καί στό σημεῖο αὐτό μπορούμε νά σύρουμε μιάν εὐθεία γραμμὴ ἀνάμεσα στήν παλαιὰ καί στή μεταμοντέρνα πρωτοπορία, ἐν ἀναλογισθοῦμε π.χ. τό φουτουριστικό αἶτημα διαπλάτυνσης τοῦ μουσικοῦ ἀκουστικοῦ χώρου μέ τὴ συμπερίληψη τῶν θορύβων τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ἢ τὴν ἀποστροφή μερικῶν φουτουριστῶν μουσικολόγων ἀπέναντι στὰ παραδοσιακά μουσικά ὄργανα. Καί στὸν χῶρο τῆς μουσικῆς ἐπιγράφησε λοιπὸν τό πνεῦμα τῆς πρωτοπορίας ἀπέναντι στό πνεῦμα τοῦ μοντερνισμοῦ, ὅπως ἄλλωστε δείχνει ἡ ἐξέλιξη πού ἀρχισε μέ τίς προσπάθειες μετάπλασης τῆς δωδεκαφθογγικῆς σύνθεσης χωρὶς ἀρχικά νά διαρραγεῖ τό πλαίσιο τῆς. Ἡ μετάπλαση τούτη παραινέθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νά γίνει ὁκίμα πιὸ ἐνιαῖος ὁ μουσικὸς χῶρος — μέ τὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἱεράρχησης τῶν ἐπὶ μέρους παραμέτρων, μέ τὴν ἀναγωγὴ τῆς μελωδίας καί τῆς ἁρμονίας στοὺς ὑποκείμενους τόνους, μέ τὴ συναφὴ συγχώνευση τῶν δύο ἐπιπέδων τῆς σύνθεσης, δηλαδή τοῦ ὀριζόντιου καί τοῦ κάθετου, καί τέλος μέ τὴν κατάργηση τοῦ θέματος ὡς πυρῆνα τῆς μουσικῆς δημιουργίας. Καθὼς οἱ ἐπὶ μέρους τόνοι, καί μόνον αὐτοί, παρέχουν τὴ βάση τῆς σύνθεσης, ὅλα

τά μουσικά στοιχεία γίνονται ισότιμα και έτσι επιτυγχάνεται η μεγαλύτερη δυνατή συνοχή του ύλικου. Η νέα σύνθεση κινείται βέβαια σε πολλαπλά επίπεδα, όμως κανένα τους δεν κατέχει προνομιούχα θέση και μολονότι όσα στοιχεία συναποτελούν τη σύνθεση παραμένουν συνδεδεμένα μεταξύ τους, ωστόσο τό καθένα τους μπορεί να αποσπασθεί από τά υπόλοιπα, έφ' όσον δεν υπάρχει αρμονική ανάπτυξη με κορύφωση και μέ τέλος. Η απόλυτη ένοποίηση του μουσικού χώρου και συνάμα η κατάτμησή του σε μεμονωμένα στοιχεία καθιστά τώρα δυνατή τη συμπερίληψη του θορύβου στη γλώσσα της μουσικής. Ο θόρυβος γίνεται αίσθητός ως αντίθεση προς τό σύστημα της αρμονίας έν όσω η μουσική ιεραρχία έδραζόταν στην ταυτότητα ήχητικῶν σχέσεων, οι όποιες μπορούσαν να μεταφερθούν σε όλες τις βαθμίδες της κλίμακας· όμως ένας θόρυβος δεν είναι δυνατόν να αναχθεί εύθύγραμμα σ' έναν άλλο, και γι' αυτό μπορεί να βρεί θέση μονάχα μέσα σ' ένα σύνολο πού δεν στηρίζεται στην παραπάνω ταυτότητα παρά άρθρώνεται κατά μικρές ένότητες. Τη μουσική ανατίμηση του θορύβου τη διευκόλυνε όμως και η εκτόπιση της κλασσικής αρμονίας από τόν ρυθμό, πολύ περισσότερο γιατί τά μουσικά όργανα πού παράγουν ρυθμό συχνότατα μπορούν να παραγάγουν και άπλους θορύβους.

Όστε η απόλυτη απομόνωση τῶν επί μέρους μουσικῶν στοιχείων και έπομένως η απόλυτη κινητικότητα και έναλλαξιμότητά τους είχε έπιτευχθεί ήδη στό πλαίσιο της συνεπούς μετεξέλιξης της δωδεκαφθογγικής μουσικής. Τό ακόλουθο και τελευταίο βήμα γίνεται τη στιγμή πού τά απομονωμένα και καθ' αυτά ισότιμα στοιχεία δεν έναλλάσσουν πλέον τη θέση τους μέσα στην ίδια πάγια δομή, αλλά συνδυάζονται έντελῶς έλεύθερα, γεννώντας δομές μεταβλητές και άσταθείς. Αφού η σειραϊκή σύνθεση, στην όποία τό γενικό σχέδιο και οι λεπτομέρειες ενός έργου εξακολουθοῦσαν να συνάγονται από μία και μόνη σειρά αναλογιῶν, έδινε τό ίδιο βάρος σ' όλα τά στοιχεία κι έτσι όδήγησε την ίσοπέδωση στα άκρα, γι' αυτό και η ολοκληρωτική έφαρμογή της αρχής της σειράς αναγκαστικά συνεπέφερε την ίδια της την άρση: η σειρά ως συνεχουσα μορφή διαλύθηκε και η υπαγωγή της ήχητικής γλώσσας σε κανονιστικές αρχές απέμολήθηκε. Η σειρά φαινόταν άνελαστική, έπειδή πραγματοποιούσε μονάχα όρισμένο και πεπερασμένο πλῆθος συνδυασμῶν, οι όποιοι ήσαν δεδομένοι μέ βάση υπάρχουσες συγγένειες, ένῶ απέκλειε όλους τούς άλλους· γι' αυτό κατατμήθηκε σε μέρη η σε όριοθετημένα πεδία, πού μπορούσαν να

παιχθοῦν σέ τάξη ἀλλιότυχη κάθε φορά, ἔτσι ὥστε ἀπό ἐδῶ προέκυψε ἓνα σύνολο τόνων ἱκανῶν νά συνδυασθοῦν ἐλεύθερα μεταξύ τους, ἐνῶ ἐξέλειψε ὁ ὀρισμός τῶν δομικῶν σχέσεων μέ βάση πάγια κριτήρια. Ἡ δόμηση τῶν μερῶν ἔγινε σημαντικότερη ἀπό τή δόμηση τοῦ συνόλου καί ἡ συνέχεια καταστράφηκε, καθὼς ἡ γραμμική διάρθρωση τοῦ μουσικοῦ ὕλικου ἀντικαταστάθηκε ἀπό τή διάρθρωσή του κατά σημεία. Ἐτσι ἡ ἐκάστοτε μορφή δέν ἐγείρει τήν ἀξίωση νά εἶναι συνεκτική ἢ ἀποκλειστική, δέν θέλει νά εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἓνας συνδυασμός ἀνάμεσα σέ πολλούς δυνατούς. Τήν ποιαλία τῶν δυνατῶν μορφῶν καί ἐπιλογῶν τή θυμίζει συνεχῶς ὁ ἀνοιχτός καί ἀσταθής χαρακτήρας τῆς μορφῆς ἐκείνης, τήν ὁποία ἀποφάσισε νά ἐπιλέξει ὁ συνθέτης, χωρίς ὥστόσο νά μπορεῖ ἢ νά θέλει νά θεμελιώσῃ αὐτήν του τήν ἀπόφαση μέ πειθαναγκαστικά ἐπιχειρήματα. Ἀκόμα καί οἱ μέγιστες ἀποστάσεις ὅσον ἀφορᾷ στόν βαθμό συγγένειας τῶν τόνων ἢ τῶν ἡχῶν ἀγνοοῦνται τώρα, καί μάλιστα ἀποφεύγονται ἐσκεμμένα οἱ συνάφειες ἀνάμεσα στά διάφορα μέρη καί στοιχεῖα. Δέν ὑπάρχει ἐπανάληψη, παραλλαγή, ἀνάπτυξη καί ἀντιδιαστολή, γιατί ὅλα αὐτά προϋπέθεταν ὀρισμένα μοτίβα καί θέματα. Ἐφ' ὅσον παραμερίζονται ριζικά οἱ ἀρμονικοὶ δεσμοί, ἀπομένει μονάχα μιά ποσότητα ἡχῶν, τό μουσικό ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων δέν πηγάζει ἀπό τίς μεταξύ τους σχέσεις, παρά ἀπό τό ὅτι δημιουργοῦν στό αὐτί τήν ἐντύπωση τῆς ἔντασης, τῆς χαλάρωσης ἢ τοῦ συγκεκομμένου ρυθμοῦ. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει μονάχα ἡ μεμονωμένη λεπτομέρεια καί ἡ μεμονωμένη μουσική στιγμή, χωρίς συνάρτηση μέ τά προηγούμενα καί μέ τά ἐπόμενα. Ἐτσι ὁ τόνος ἢ ὁ ἡχος καί ἡ σιγή γίνονται ἰσότιμα μουσικά συμβάντα, ἡ παύση ἐντάσσεται στό μουσικό κομμάτι ὡς ἐνεργό μέρος τῆς σύνθεσης καί ἐγκαταλείπεται ἡ παραδοσιακή τυποποίηση τῶν διαστημάτων, καθὼς τά διαστήματα παραλλάσσονται ἀνάλογα μέ τήν ἐκάστοτε σύνδεση καί διάταξη τῶν ἡχητικῶν φαινομένων. Ἡ κατάτμηση σέ ἄτομα ὀδηγεῖται στό ἔπαυρο μέ τήν ἀναζήτηση ἔσχατων στοιχείων ἢ ἀμιγῶν δονήσεων, ἡ ἀνάμιξη τῶν ὁποίων συγκροτεῖ τόν ἐκάστοτε ἡχο ἢ θόρυβο. Βέβαια, μερικές φορές γίνεται ἡ προσπάθεια νά εἰσαχθεῖ τάξη καί δομή στό αὐθαίρετα συμπαρατεθειμένο ὕλικό, ὅποτε χρησιμοποιεῖται ὁ ἠλεκτρονικός ὑπολογιστής ἢ στατιστικές-μαθηματικές μέθοδοι. Ὡστόσο, ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ αὐτόματο καί τυχαῖο προϊόν ἀναγκαστικά παραμένει ἐλάχιστη σέ μιά τέτοια μορφή ὀργάνωσης τοῦ ὕλικου, ἐφ' ὅσον μάλιστα δέν ἐνδιαφέρει τό ἡχητικό ἀποτέλεσμα καί ὁ ρυθμός δέν

ἐκτυλίσσεται μέσα στὸν χρόνο παρὰ ἀποτελεῖ μιὰν ἄχρονη στατιστική σχέση, ἢ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ ἔχει διαμορφωθεῖ καὶ διαφορετικά.

Ἡ μεταμοντέρνα μουσική παραμερίζει τὴν παραδοσιακή διάκριση ἀνάμεσα σέ μορφή καὶ περιεχόμενο καθὼς καὶ τὴν ἔννοια τοῦ μουσικοῦ εἶδους. Εἶδος ὡς γενική μορφή δέν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὅταν ἡ μορφή καθ' αὐτήν εἶναι σχετική, ὅταν δηλαδή τό κάθε ἔργο ὀφείλει νὰ παραγάγει τὴ δική του μοναδική μορφή. Καθὼς καταρρέουν οἱ πάγιες μορφές, στό προσκήνιο ἔρχεται ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας πού τώρα φαίνεται σημαντικότερη ἀπὸ τό τελικό ἀποτέλεσμα· τό τελικό ἀποτέλεσμα κατανοεῖται καὶ ἀποτιμᾶται μέ βάση τὴ διαδικασία τῆς δημιουργίας, καὶ μάλιστα ἐπιχειρεῖται ἡ συγχώνευση τῆς διαδικασίας μέ τό ἀποτέλεσμα. Στό Action Painting ἀντιστοιχεῖ τό πειραματικό ἐγχείρημα τῆς μεταμοντέρνας μουσικῆς, ἥτοι ἓνα ἐγχείρημα μέ ἀπρόβλεπτο ἀποτέλεσμα. Οἱ ἥχοι ὀφείλουν ἐδῶ νὰ ἐκδιπλώσουν τὴ γλώσσα τους οἷονεῖ μοναχοὶ τους, ἡ σύνθεση ἐπομένως ἐπιτελεῖται μέ τυχαῖες πράξεις, στίς ὁποῖες κρυσταλλώνεται ἡ ἐκάστοτε ἐσωτερική κατάσταση τοῦ δημιουργικοῦ καλλιτέχνη. Εἶναι ἐπίσης δυνατόν νὰ μὴν ἔχουν προσδιορισθεῖ οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐκτέλεσης τοῦ κομματιοῦ, ὅποτε ὁ ἐρμηνευτής καθορίζει τὴ σειρά τῶν τμημάτων του ἢ καὶ τὴ δομὴ τῶν λεπτομερειῶν· τέλος, ἡ διάρθρωση τοῦ μουσικοῦ συνόλου μπορεῖ καὶ νὰ ἐπαφίεται στὸν ἄκροατή. Ἐπὶ πλέον, μερικὲς φορές ἐντάσσονται στό ἔργο τὰ τεχνικά συμπαρομαρτοῦντα τῆς γένεσης καὶ τῆς ἐκτέλεσής του, π.χ. οἱ χαρακτηριστικοὶ ἥχοι τῆς προετοιμασίας τῆς ὀρχήστρας ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς συναυλίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀποφασιστική παραμένει ἡ διαδικασία τῆς μουσικῆς πράξης, ὅχι τό ἔτοιμο ἔργο· θέμα τῆς μουσικῆς γίνεται ἡ ἴδια ἡ μουσική ὡς συγκεκριμένη πράξη ἐπιχειρούμενη ἀπὸ συγκεκριμένους ἀνθρώπους μέσα σέ συγκεκριμένες περιστάσεις. Ἡ σύνθεση γίνεται γιὰ νὰ παρατηρηθεῖ τί συμβαίνει ὅταν γίνεται μιὰ σύνθεση. Ἡ μουσική ἀποζεῖ ἀπὸ τὴ μουσική ἢ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη μουσική πράξη, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ συμπεριφέρεται ὅμοια μέ τὴ μεταμοντέρνα λογοτεχνία, τῆς ὁποίας τό μέγα θέμα εἶναι τό ἴδιο τό γράψιμο. Εἶναι πρόδηλο ἐν τούτοις ὅτι ἡ αὐτοαναφορικότητα τῆς τέχνης καὶ ἡ αὐταρέσκεια ἢ ἡ ὀμφαλοσκοπία τοῦ καλλιτέχνη ἀποτελοῦν τίς δύο πλευρές τοῦ ἴδιου νομίσματος.

Ἡ μεταμοντέρνα ἀρχιτεκτονική ἔκαμε κι αὐτὴ μέ τὸν δικό της τρόπο προφανές ὅτι δέν εἶναι πιά ἀναγκαῖος γιὰ πολεμικοὺς σκοποὺς

ὁ φορμαλισμός τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ, δηλαδή ἡ ἀναλυτική ἔρευνα γιά τήν εὕρεση καθαρῶν μορφῶν ὡς θεμελίου τῆς συνδυαστικῆς. Ἦταν ἀναγκαῖο ὄργανο πάλης ἐν ὧσιν ἡ ἀστική σύνθεση παρέμενε ζωντανή καί ὁρατή ὡς ἐχθρός, ὥστόσο ἡ σημασία του ξεθώριασε ἀναγκαστικά μέσα στή μαζική δημοκρατία, ἡ ὁποία ἔχει ἤδη πίσω της τήν ἀνοιχτή ἀντιπαράθεση μέ τόν ἀστικό πολιτισμό καί ἐπὶ πλέον χρειάζεται λειτουργικά τόν πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν καί τῶν ἀντιλήψεων. Ὁ μεταμοντέρνος τρόπος σκέψης ἐδράζεται ἐξ ἴσου ὅσο καί ὁ μοντέρνος στήν ἐλεύθερη συνδυαστική· τώρα ὁμως δέν συνδυάζονται ἀπαραιτήτως ἔσχατα στοιχεῖα, ἀλλά ἐπίσης ἡ πρό παντός ἔτοιμα σύνθετα κομμάτια, τά ὁποῖα λαμβάνονται ἀπό διαφορετικές ἐποχές, τεχνοτροπίες ἢ πολιτισμούς. Μέ τήν ἔννοια αὐτήν ἡ μεταμοντέρνα ἀρχιτεκτονική ἀντιπαραθέτει στήν ὁμοιομορφία τῆς μοντέρνας, ἡ ὁποία στρεφόταν ἐνάντια στόν ἀστικό ἐκλεκτικισμό, τήν ἐπιδίωξη τοῦ διαφορισμοῦ καί τῆς ἁρθρωσης καθῶς καί στοιχεῖα πού ἀποσκοποῦν νά ξεπεράσουν τήν ἀπλή λειτουργική ἀντίληψη. Τό πλασματικό, διηγηματικό, παραστατικό καί ποιητικό στοιχεῖο, τό ἐνδιαφέρον καί τό ἐντυπωσιακό γνωρίζουν καινούργια δόξα, καί μαζί τους καί ἡ ἀναδρομή σέ ἱστορικές μορφές καθῶς καί ἡ προσπάθεια βιώσιμων διαμεσολαβήσεων ἀνάμεσα στό πρόσφατο καί στό ἀπώτερο παρελθόν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τούτη ἡ τροπή πρός τήν ἱστορία δέν πηγάζει ὁμως ἀπό μιά γνήσια ἱστοριστική τοποθέτηση, ἡ ὁποία θά ἔθετε σέ ἀμφισβήτηση τό πρωτεῖο τοῦ χώρου ἀπέναντι στόν χρόνο, ὅπως τό καθιέρωσε ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός. Γιατί τά δάνεια ἀπό τό ἱστορικό παρελθόν συμπαρατίθενται ἀπλῶς μέσα στόν χώρο, καί μάλιστα σύμφωνα μέ τίς ἐκάστοτε ἐπικρατούσες σημερινές ἀντιλήψεις καί ἀνάγκες, κι ὅχι παίρνοντας ὑπ' ὄψιν τήν ἱστορική τους συνάφεια, δηλαδή τίς συνθήκες τῆς γένεσης καί τῆς λειτουργίας τους ὅπως συγκεκριμενοποιήθηκαν μέσα στόν ἱστορικό χρόνο.

Ἡ ἐλεύθερη χρήση ἱστορικοῦ ὕλικου στή μεταμοντέρνα ἀρχιτεκτονική στηρίζεται σέ μιά σιωπηρή διάκριση ἀνάμεσα σέ μορφή καί περιεχόμενο: μορφές, οἱ ὁποῖες στό παρελθόν συνδέθηκαν μέ «ἀντιδραστικό» περιεχόμενο (ὅπως λ.χ. ὁ ἀστικός ἐκλεκτικισμός ἢ ἡ φασιστική λατρεία τοῦ μνημειώδους), τίθενται τώρα στήν ὑπηρεσία «προοδευτικῶν» σκοπῶν, καί πρῶτα-πρῶτα στήν ὑπηρεσία τοῦ ἀγῶνα ἐνάντια στήν ἰσοπεδωτική καί ἀλλοτριωτική τεχνική ὀρθολογικότητα τῆς τεχνοκρατίας καί τῶν λειτουργιστικῶν τῆς ἀντιλήψεων. Τά προγραμμα-

τικά συνθήματα τῆς μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς κάνουν ἀμέσως ἀντιληπτό ὅτι τούτη ἐδῶ λίγα ὀφείλει στήν ἱστορία, ἐνῶ ἀπεναντίας ὀφείλει πολλά στήν πολιτισμική ἐπανάσταση. Ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση (καί ἔμμεσα ἀπό τήν πρωτοπορία) προέρχεται ἡ ἐξύμνηση τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καί ἡ ἀντίστοιχη ἀπέχθεια ἐνάντια στή μονότονη στατικότητα τῆς οἰκοδομικῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας, ἡ ὁποία, ὅπως λέγεται, ἐκφράζεται μέ τή λειτουργιστική συρρόνωση τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀτόμου. Τό παιγνίδι μέ τίς μορφές στήν ἀρχιτεκτονική ἀποσκοπεῖ ἀκριβῶς νά ἱκανοποιήσει τίς ἀληθινές βιοτικές ἀνάγκες καί τό ἰδεῶδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὅπως τό ἐννοοῦσε ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση ἀπό τήν ἀποψη αὐτή συγκαταλέγεται στίς ἐκδηλώσεις τοῦ μαζικοδημοκρατικοῦ ἡδονισμοῦ, ὁ ὁποῖος στρέφεται ἐνάντια στήν αὐστηρότητα τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας. Οἱ εὐνόητες πρακτικές ἀναγκαιότητες θέτουν βέβαια στό παιγνίδι μέ τίς μορφές καί τά ὕλικά στενότερα ὅρια στήν ἀρχιτεκτονική παρά στή μεταμοντέρνα ζωγραφική ἢ γλυπτική, πάντως φιλοδοξία παραμένει νά συγκερασθεῖ τό τεχνικά ἀναγκαῖο μέ τό παιγνιώδες καί τό ἡδονιστικό. Ὡστόσο ἡ φιλοδοξία τούτη, ἂν καί ἐμπνέεται ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση, ἀναγκάζεται κατὰ τήν πρακτική της ὑλοποίηση νά μπεῖ στήν ὑπηρεσία πολύ πεζῶν κοινωνικῶν σκοπῶν. Ὁ ἐκλεκτικισμός καί ἡ πολυμορφία τῆς μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς σέ πρώτη γραμμή ἱκανοποιοῦν τήν ἀνάγκη τῶν μελῶν τῶν ἀνώτερων καί ἀνώτατων καταναλωτικῶν στρωμάτων νά ξεχωρίσουν τά μέν ἀπό τά δέ μέ τόν ἐπιδεικτικό ἀτομισμό καί μέ τήν πρωτοτυπία ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ἐκπληρώνουν παρόμοιες λειτουργίες ὅπως καί ἡ ἐκλεκτικιστική κατεύθυνση τῆς ἀστυκῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰ. Ἐκτός ἀπ' αὐτό —ἀλλά σέ συνάφεια μαζί του— ἡ μεταμοντέρνα ἀρχιτεκτονική ἱκανοποιεῖ τίς ἀνάγκες παρυστάσεων τῶν νέων κέντρων (πρό παντός οἰκονομικῆς) ἰσχύος τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τά ὁποῖα κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες ἀπομασφύνθηκαν ὅλο καί περισσότερο ἀπό τίς ἀστυκές συνήθειες σκέψης καί ζωῆς καί ἐνδιαφέρονται νά δείχνουν πρός τά ἔξω πρόσωπο «μοντέρνο» καί «σύμ». Οἱ ἀσθενέστεροι καταναλωτές καί οἱ παρίες τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας θά πρέπει νά ἀρκεσθοῦν γιά πολύ ὀκίμα μέ τήν τυποποιημένη μαζική κατασκευή τῶν παραπροϊόντων τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μοντερνισμοῦ.

6. ΒΑΣΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ διχοτομία τεχνικῆς ὀρθολογικότητος καὶ ἡδονισμοῦ, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς μαζικῆς δημοκρατίας στό σύνολό της, διέπει ἐπίσης τὴ γενικὴ φυσιογνωμία καὶ τίς βασικὲς κατευθύνσεις τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης ὑπὸ τίς συνθῆκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἡ τεχνικὴ ὀρθολογικότητα βρίσκει τὴν πιὸ ἀδρὴ τῆς ἔκφραση στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, καὶ μάλιστα στὸν βαθμὸ πού αὐτές συνδέονται μὲ τὴ βιομηχανία καὶ τὴν τεχνική. Τοῦτο ἔχει ὡς συνέπεια ὅτι τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες καὶ στή φιλοσοφία βαθαίνει, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἀναλαμβάνει ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ἐκπροσώπηση ἢ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ ἡδονιστικοῦ ἰδεώδους τῆς αὐτοπραγμάτωσης, προσπαθώντας νὰ μεταφράσει στή γλῶσσα του τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδεῶδες, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ χάσει (ἐντελῶς) τὴν ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ τὸν «ἄνθρωπο» σὲ μιὰν ἐποχὴ ἰδιαίτερα δύσκολη γιὰ τοὺς φιλοσόφους. Τὸ ἀναλυτικὸ-συνδυαστικὸ σχῆμα σκέψης γνωρίζει στὸν χῶρο τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητος τίς ἐναργέστερες ἐπεξεργασίες του, ὅμως ἡ ἐπίδρασή του ἐπεκτείνεται καὶ στοὺς ὑπόλοιπους τομεῖς ἢ γνωστικούς κλάδους. Αὐτὸ συμβαίνει εἴτε ἔμμεσα, δηλαδή μὲ τὴ διαμόρφωση πολλῶν δομικῶν συγγενῶν μεθοδολογιῶν ἢ ὄντολογιῶν, τίς ὁποῖες διέπει ἀπὸ κοινοῦ ὁ ἀναλυτικὸς-συνδυαστικὸς τρόπος σκέψης, ἀλλὰ πού κάθε μία τους προβάλλει ἀξιώσεις ἰσχύος σ' ἓνα ἰδιαίτερο πεδίο, εἴτε ἄμεσα, δηλαδή ὅταν μία μεθοδολογία ἢ ὄντολογία προβάλλει ἀξιώσεις οἰκουμενικῆς ἰσχύος. Τέτοιες οἰκουμενικὲς ἀξιώσεις διατύπωσε ἡ κυβερνητικὴ, τῆς ὁποίας ἡ διάδοση μετὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἐσώτερη ἐνότητα τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης μὲ οὐσιαστικὲς ἀπόψεις τῆς μαζικοδημοκρατικῆς ζωῆς. Ἡ ἀνάλυση καὶ ὁ συνδυασμὸς ἀποτελοῦν πράγματι τὰ δύο θεμελιώδη μεθοδολογικὰ ὄργανα τοῦ ἐγχειρήματος τῆς κυβερνητικῆς. Συνήθως βέβαια ἡ κυβερνητικὴ ὀρίζεται ὡς θεωρία τῆς συμπεριφορᾶς συστημάτων ἢ τῆς συνάρτησης αὐτορρυθμιζόμενων συστημάτων μὲ τὰ ὑποσυστήματά τους, ὅμως ἡ ὑπερκείμενη ἔννοια τοῦ συστήματος δὲν νοεῖται μὲ τὴν παλιὰ μεταφυσικὴ ἔννοια ἐνός ὅλου, τὸ ὁποῖο εἶναι κάτι παραπάνω καὶ κάτι ποιοτικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ μέρη του, ἀλλὰ ὡς τὸ σύνολο τῶν ἐσχάτων στοιχείων του ἀντίστοιχα, ἡ διαφορὰ

ανάμεσα σέ απλά καί σύνθετα συστήματα ανάγεται στήν ποσότητα καί στόν τρόπο σύνδεσης τῶν στοιχείων αὐτῶν. Οἱ πράξεις πού εἶναι δυνατές ἐντός τοῦ συστήματος ἐπιχειροῦνται πάνω στά ἐπί μέρους στοιχεῖα του, τά ὅποια ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τῶν πράξεων αὐτῶν περνοῦν ἀπό μιᾶ κατάσταση α σέ μιᾶ κατάσταση β. Οἱ μετασχηματισμοί τοῦ συστήματος ἐπιτυγχάνονται λοιπόν καθῶς τό κάθε του στοιχεῖο μετασχηματίζεται σέ ἕνα ἄλλο στοιχεῖο, ὅποτε κάθε στοιχεῖο τοῦ καινούργιου συστήματος εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ μετασχηματισμοῦ ἑνός στοιχείου τοῦ προηγούμενου συστήματος· ἔτσι, ὁ μετασχηματισμός δείχνει τήν ἐπίδραση τοῦ τελεστή τῶν πράξεων πάνω στά ἐπί μέρους στοιχεῖα τοῦ συστήματος. Ὁ τρόπος, μέ τόν ὅποιο συναρτῶνται ἢ συνδυάζονται μεταξύ τους τά στοιχεῖα τοῦ συστήματος, συνιστᾷ τό πληροφοριακό περιεχόμενο τοῦ συστήματος πού ἀποτελεῖ εἴτε τό μέτρο τῆς εὐταξίας τοῦ συστήματος εἴτε, ἀντίστροφα, τό ἀποτέλεσμα τῆς διάταξης τῶν στοιχείων. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν πληροφοριῶν γίνεται μέ τήν ἀποκατάσταση σχέσεων ἀνάμεσα στά στοιχεῖα τοῦ συστήματος, ὅποτε ἀπό τή διασταύρωση τῶν πρόσφατων μέ τά ἤδη καταχωρισμένα στοιχεῖα προκύπτουν νέοι συνδυασμοί.

Ἀκριβῶς ὁ σύνθετος χαρακτήρας τοῦ συστήματος καί ἡ πάντοτε δυνατή ἀποδιάρθρωσή του στά στοιχεῖα του ἐπιτρέπουν τίς τεχνικές ἐφαρμογές τῆς κυβερνητικῆς. Ἡ αὐτοματοποίηση π.χ. στηρίζεται σέ ἕναν μερισμό καί χωρισμό πράξεων, οἱ ὁποῖες ἀκολουθῶς ἀνασυγκροτοῦνται πάνω στή βάση τῆς εὐρεσης τῶν ἔσχατων συστατικῶν τους. Ἡ ἀνασυγκρότηση τούτη δέν περιλαμβάνει ὅμως ὁλόκληρη τήν πορεία τῆς πράξης, παρά μονάχα τίς τεχνικά καίριες πλευρές της. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ πράξη περιορίζεται σέ ἕνα σχῆμα ἢ μοντέλο πού οὐσιαστικά ἀποτελεῖ μιᾶ λειτουργική ἀφαίρεση. Ἡ ἀφαίρεση τούτη γίνεται πάνω στή βάση μιᾶς προγενέστερης ἀνάλυσης, κατά τήν ὅποια διαπιστώθηκαν καί ξεχωρίσθηκαν τά ἀποφασιστικά ἀπό λειτουργική ἀποψη στοιχεῖα, γιά νά συνδυασθοῦν ἀκολουθῶς μεταξύ τους. Ὡστε ἡ κατασκευή μοντέλων προϋποθέτει τήν ἀποδιάρθρωση ἑνός πράγματος ἢ μιᾶς διαδικασίας σέ ἔσχατα στοιχεῖα. Τό μοντέλο ἀποτελεῖ μιᾶ σύντμηση τοῦ ἐκάστοτε ἀντικειμένου ἢ ἕνα σύστημα συγκροτούμενο μέ βάση σχέσεις καί δομές, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται οὐσιώδεις γιά τό ἀντικείμενο, ὅταν αὐτό βλέπεται ἀπό ὀρισμένη σκοπιά· ἡ ἀλλαγὴ τῆς σκοπιᾶς μπορεῖ λοιπόν νά δώσει ἕνα διαφορετικό μοντέλο γιά τό ἴδιο ἀντικείμενο. Ὡς λειτουργική ἀφαίρεση, τό μοντέλο μπορεῖ νά ἀγκα-

λιάσει πολλά αντίκειμενα και έτσι να κατορθώσει μίαν ένοποίηση τής πραγματικότητας. 'Η πραγματικότητα ένοποιείται βέβαια ήδη με τό γεγονός ότι τά διάφορα στοιχεία της μεταφράζονται στην εκάστοτε χρησιμοποιούμενη τεχνητή γλώσσα, προκειμένου ν' αποτελέσουν συστατικά του συστήματος. 'Ο συνδυασμός και ή επεξεργασία τών δεδομένων δέν είναι δυνατόν να γίνουν χωρίς τήν κωδικοποίησή τους, δηλαδή χωρίς τή μετατροπή τους σε σημεία μιās έννοιολογικής γραφής ή μιās τεχνητής γλώσσας. 'Η ένοποίηση και ή αφαίρεση συνδέονται αναπόσπαστα, εκφράζονται από κοινού μέσα στην απλότητα και στή σαφήνεια τής τεχνητής γλώσσας — και ό,τι δέν μπορεί να συμπιεσθεί για να χωρέσει μέσα σε τούτη τήν απλότητα και τή σαφήνεια δέν γίνεται ποτέ συστατικό του συστήματος, δηλαδή τής πραγματικότητας όπως τήν όρίζει ή κυβερνητική. Τούτο σημαίνει: ή κυβερνητική δημιουργεί από μόνη της τήν πραγματικότητα πού έχει ένδιαφέρον για τήν ίδια, κι έπομένως τά μοντέλα της δέν είναι απλώς βοηθητικά μέσα τής έρευνας, αλλά και αντίκειμενό της καθώς και πεδίο εφαρμογής τής ίδιας τής κυβερνητικής. 'Η διδασκαλία για τό περιεχόμενο και ή διδασκαλία για τή μορφή είναι πλέον άδιαχώριστες, συγχωνεύονται στο πλαίσιο μιās ένιαίας διδασκαλίας για τήν κυβερνητική έπιστήμη ή τέχνη. Κι έφ' όσον αυτή θέλει ν' αποτελεϊ μεθοδολογία και συνάμα όντολογία, είναι έξ ίσου αυτόαναφορική όσο έπιθυμούν να είναι και ή μεταμοντέρνα λογοτεχνία ή ζωγραφική.

'Η κυβερνητική μπορεί να έγείρει αξιώσεις ούκουμενικής ισχύος, έπειδή έντός της συμβαδίζει ή άναγωγή σε έσχατα στοιχεία με τήν αφαίρεση από τίς συγκεκριμένες ιδιότητες τών στοιχείων τούτων. Αυτό έπιτρέπει τή συγκρότηση συστημάτων, ή τυπική δομή τών όποιων μπορεί να επαναγνωρισθεί σε τομείς έτερογενείς από ύλη ή άποψη. Έτσι, ή κυβερνητική επιδιώκει τήν εφαρμογή μαθηματικών μεθόδων και σε τομείς όπως ή ψυχολογία ή ή βιολογία, οί όποιοι ίσαμε τότε φαίνονταν ως εκ τής ύφης τους άπρόσιτοι στα μαθηματικά. 'Η μαθηματοποίηση όλων τών τομέων σημαίνει μετατροπή όλων τών αντίκειμένων σε ιδεατά μεγέθη, συνεπιφέρει έπομένως τήν όμογενοποίησή τους και έτσι έπιτρέπει να εναλλάσσονται και να συνδυάζονται μεταξύ τους. 'Η κυβερνητική ξεκόβει λοιπόν ριζικά από τήν ιδέα τής ούσίας, κάνει αφαίρεση από τήν εκάστοτε ύλη και δέν ζητά τήν αίτία του συστήματος ή τής συμπεριφοράς: έρευνά τίς λειτουργικές δυνατότητες τών πληροφορικών συστημάτων χωρίς να ένδιαφέρεται για τίς

ύλικές, φυσιολογικές ή ψυχολογικές τους ιδιότητες, γι' αυτό και μπορεί νά'ναι ταυτόχρονα κοινωνιοτεχνική, βιοτεχνική και μηχανοτεχνική. "Ομως και στην τελευταία αυτήν περίπτωση γίνεται λόγος για λήψη, επεξεργασία και μετάδοση πληροφοριών, έφ' όσον μονάχα ή έξωτερική λειτουργία ενδιαφέρει. Στην καθαρά λειτουργιστική αυτήν προοπτική, οί όμοιότητες ανάμεσα στίς μηχανές επεξεργασίας στοιχείων και στίς βιολογικές ή πνευματικές διαδικασίες γίνονται για εύνόητους λόγους κεντρικό θέμα έρευνας. Μέ παρόμοιο τρόπο αντιμετωπίζονται τά κοινωνικά φαινόμενα προκειμένου νά συλληφθοῦν θεωρητικά, δηλαδή ανάγονται σέ πληροφορίες ή σέ ομάδες πληροφοριών και κατανέμονται σέ αντίστοιχα συστήματα. 'Η μετατροπή ενός συγκεκριμένου φαινομένου σέ πληροφορία τό κάνει μίαν άφηρημένη και συνάμα εύκίνητη μονάδα υπολογισμού, ή οποία μπορεί κατά βούληση νά ταξινομηθεῖ και νά συνδυασθεῖ μέ άλλες. Έτσι ή ποιότητα γίνεται ποσότητα, ή έτερογένεια γίνεται όμοιογένεια και ή ιστορία μαθηματικά, συνάμα όμως ή κυβερνητική σύλληψη τῶν κοινωνικῶν φαινομένων αποτελεί πιστή δομική αναπαραγωγή ή ιδεατό αντικατοπτρισμό τῆς έξαιρετικά κινητικῆς μαζικοδημοκρατικῆς πραγματικότητας, μέσα στην οποία οί λειτουργίες και όχι οί ούσίες, τά εύκίνητα άτομα και όχι οί άκαμπτες ποιότητες διαμορφώνουν μέ τούς συνεχείς συνδυασμούς τους τήν προσωρινά επικρατούσα, αλλά ρευστή κατάσταση τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος, τοῦ οποίου ή γενική τυπική δομή παραμένει ώστόσο σταθερή. Τά επί μέρους πληροφορικά συστήματα αναφέρονται βέβαια στους αντίστοιχους επί μέρους υλικούς τομεῖς, όμως ή μετάβαση από τό ένα σύστημα στό άλλο εἶναι εύκολη, και μάλιστα εύλογη, έξ αίτίας τῆς τυπικῆς και τῆς δομικῆς τους παραλληλότητας. 'Η ἀλληλεπίδραση και ή ἀλληλεξάρτηση τῶν συστημάτων και τῶν τομέων εκτείνεται, έτσι ώστε αὐτά, χάρι στην κοινή τους ἀναγωγή σέ όμοιόμορφες μονάδες υπολογισμού, μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενο ἐνιαίας διαπραγμάτευσης ή μιᾶς και μόνης δραστηριότητας. 'Η γενική τούτη δυνατότητα βρίσκει τή στενότερη τεχνική της ἐφαρμογή στην αὐτοματοποίηση, ή οποία ἐπιτρέπει τήν παραγωγή διαφορετικῶν προϊόντων μέ τίς ίδιες μηχανές και μέ τήν ἴδια διαδικασία. 'Επί πλέον, ή ἐνοποίηση τῶν γνωστικῶν μεθόδων και τῶν πρακτικῶν δραστηριοτήτων υπό τήν αἰγίδα τῆς κυβερνητικῆς ή τῆς πληροφορικῆς ἐνισχύει τήν τάση διαπλοκῆς ή και συγχώνευσης γνωστικῶν κλάδων, οί όποιοι σύμφωνα μέ τήν άστυκή ἀντίληψη, ὅπως αὐτή υλοποιοῦνταν στην

οργάνωση τῆς παιδείας, ὀφείλουν νά παραμείνουν ξεχωριστοί τόσο λόγῳ περιεχομένου ὅσο καί λόγῳ μεθόδου. Ἡ ὅλο καί μεγαλύτερη προτίμηση πρός τίς διεπιστημονικές σπουδές ἀποτελεῖ καθ' αὐτήν, καί ἀνεξάρτητα ἀπό τά πραγματικά τῆς πλεονεκτήματα ἢ μειονεκτήματα, μίαν ἐνδειξη τῆς παρουσίᾳ τοῦ ἀστικοῦ κανόνα καί τῆς ὑφιστάμενης προθυμίας νά ὑπαχθοῦν ὅλοι οἱ γνωστικοί τομεῖς στό ἴδιο μοντέλο σκέψης ἢ νά συνδυασθοῦν τά πάντα μέ τά πάντα. Ἡ προθυμία αὕτη ἔχει τίς ρίζες τῆς καί συνάμα ἀνταποκρίνεται στήν ἐπιδίωξη τῆς μαζικῆς δημοκρατίας νά παραμερίσει τίς ποιοτικές διαφορές ἢ νά τίς ἀναγάγει κατὰ τό δυνατόν σέ ποσοτικές ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν προέρχεται ἐπομένως ἀπό τήν ἴδια πηγή ὅπως καί τό αἶτημα τῆς πρωτοπορίας γιά κατάργηση τῶν ὁρίων ἀνάμεσα σέ τέχνη καί ζωή. Ἡ συνάφεια αὕτη γίνεται ἀκόμα προφανέστερη ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅτι ἡ ἀνάμιξη ἢ ἡ ἐνοποίηση τῆς μεθόδου καί τοῦ περιεχομένου τῶν διαφόρων γνωστικῶν κλάδων —τόσο ἡ ἐνοποίηση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μέ τίς ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου ὅσο καί ἡ ἐνοποίηση τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου— συχνότατα συνοδεύεται ἀπό τό αἶτημα γιά στενή σύνδεση ἐπιστήμης καί ζωῆς. Ἡ ἐνοποιημένη γνώση κοινωνικοποιεῖται ὅλο καί περισσότερο, δηλαδή ἀποτιμᾶται μέ κριτήριον τήν κοινωνική τῆς ὠφέλεια, ἐνῶ παράλληλα ἐξασθενίζει συνεχῶς ἡ παλαιά πίστη στή θεωρητική ἰκανότητα τοῦ πνεύματος ν' ἀνακαλύπτει καί νά συλλαμβάνει τήν ἀλήθεια, καί διαδίδεται ἡ ἀποψη ὅτι ἡ γνώση, ἂν ἀξίζει πράγματι τό ὄνομα αὐτό, πρέπει «νά ἐνδιαφέρει ἄμεσα τόν ἄνθρωπον». Ὅλα αὐτά σημαίνουν συγκεκριμένα τή στενότερη σύνδεση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος μέ τίς ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀγορᾶς, δηλαδή μέ τήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης.

Μέ παρόμοιο τρόπο θά μπορούσαμε νά ἀναλύσουμε καί τίς θεωρίες τῶν παιγνίων πού παράλληλα μέ τήν κυβερνητική ἀσκήσαν σημαντική ἐπίδραση στίς ἐπιστήμες. Γιά νά ἀποφύγουμε ἐπαναλήψεις, περιορίζομαστε ὥστόσο στήν ὑπόμνηση ἐνός εἰδικοῦ σημείου, τό ὁποῖο εἶναι διδακτικό σέ σχέση μέ τό δικό μας πρόβλημα. Πρόκειται γιά τήν ἐπεξεργασία θεωριῶν τῆς ἀπόφασης, ἡ ὁποία μπορεῖ νά γίνει κατανοητή μονόχα ἂν τή δοῦμε στό πλαίσιο τῆς γενικῆς ἐπιφάντησης τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης. Ἡ ποιολογία καί τό πλῆθος τῶν λογικά θεμιτῶν συνδυασμῶν κάνει εὐλόγο τό συμπέρασμα ὅτι ἡ προτίμηση τοῦ ἐνός μέσα σέ ὅλους ὀφείλεται ὄχι σέ ἀντικειμενικές

καί ἔλλογα ἐκφράσιμες ἀναγκαιότητες, ἀλλά σέ μίαν ἀπόφαση τοῦ ἐκάστοτε ὑποκειμένου μή ἐπιδεχόμενη ἄλλες ἐξηγήσεις. "Ὅσο περισσότερο ἀναλύονται τά συστήματα σέ ἔσχατα συστατικά στοιχεῖα, τόσο σπουδαιότερος γίνεται ἀναγκαστικά ὁ παράγοντας τῆς ἀπόφασης γιά τή συγκρότηση τοῦ συστήματος. Κάθε νέα πληροφορία σημαίνει δυνατότητα καλύτερης ρύθμισης ἑνός κυβερνητικοῦ συστήματος, ἥτοι μᾶς καλεῖ ἀπό μόνη της νά φτιάξουμε νέους συνδυασμούς καί ἐπομένως νά λάβουμε νέες ἀποφάσεις. Ἡ χρήση μαθηματικῶν μεθόδων καί ἡ τυποποίηση τῶν περιεχομένων μέ παράλληλη ὁμογενοποίηση τῶν διαφόρων τομέων κάνουν ἐπίσης συνεχῶς αἰσθητή τήν ἀνάγκη καί ταυτόχρονα τή λειτουργία τῶν ἀποφάσεων, ἐφ' ὅσον πάνω σ' ἓνα καθαρά τυπικό ἐπίπεδο προσφέρονται πολύ περισσότερες λύσεις κι ἐπομένως πολύ περισσότερες ἐπιλογές ἀπ' ὅ,τι πάνω στό (κατά πολύ) στενότερο ὕλικο ἐπίπεδο τῶν περιεχομένων. Ἡ ἀναγωγή ἐμπράγματων καταστάσεων σέ μοντέλα συμβάλλει κι αὕτη στήν ἐπιστημολογική νομιμοποίηση στάσεων συνυφασμένων μέ θεωρίες τῆς ἀπόφασης: τό μοντέλο ἀποτελεῖ ἐπιλεκτική ἀνασυγκρότηση τῆς πραγματικότητας, ὅμως κάθε ἐπιλογή στηρίζεται σέ μίαν ἀπόφαση. Τέλος, πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε τήν καταγωγή τῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης ἀπό τόν ἐπιστημολογικό καί μεθοδολογικό συμβατισμό τῆς ἐποχῆς τοῦ 1900 (βλ. κεφ. III, 2), ἀφοῦ μάλιστα ἡ σημερινή ἀντίληψη γιά τά μοντέλα προέρχεται ἄμεσα ἀπ' αὐτόν, ἔστω κι ἂν τοῦτο συχνά δέν γίνεται ἀντιληπτό. Οἱ ἐπιστημονικές συμβάσεις εἶναι, ἐξ ἴσου ὅσο καί τά μοντέλα, ἀναγκαῖες ἢ σκόπιμες πλασματικές κατασκευές, οἱ ὁποῖες θέλουν νά σώσουν, δηλαδή νά ἐξηγήσουν λειτουργικά, τά φαινόμενα μέσῳ ἀφαιρέσεων. Σχετικά μέ τίς σημερινές θεωρίες τῆς ἀπόφασης, οἱ ὁποῖες συνδέονται ἐν μέρει μέ τήν κυβερνητική καί ἐν μέρει μέ τή θεωρία τῶν παιγνίων, πρέπει νά παρατηρηθεῖ ἐπιπροσθέτως ὅτι δέν ἔχουν νά κάμουν μέ δραματικές ὑπαρξιακές ἢ κοσμοθεωρητικές ἀποφάσεις, ὅπως συνέβαινε μέ ἀνάλογες θεωρίες ὑπαρξιστῶν φιλοσόφων, παρά μέ ἀποφάσεις λαμβανόμενες ἀπό μιά σταθμιστική νόηση, ἡ ὁποία προϋποθέτει ἀνεξέταστα τήν κοσμοθεωρητική τοποθέτηση τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας. Τέτοιες ἀποφάσεις δέν ἀφοροῦν λοιπόν στό "Ὅλο, στήν προέλευση τῶν πραγμάτων καί στό ἔσχατο νόημα τῆς ζωῆς, παρά διαμορφώνονται μέσα στόν κατακερματισμένο κόσμο τῶν πληροφορικῶν συστημάτων καί τῶν μοντέλων, εἶναι ἐπί μέρους ἀποφάσεις, οἱ ὁποῖες λαμβάνονται ἀπό ἓναν εἰδικό γιά νά λύσει ἐπί μέρους

προβλήματα μέ σημασία λίγο-πολύ παροδική. Έτσι ή απόφαση, ή όποία καθοδηγεϊ τό παιγνίδι τών συνδυασμών, γίνεται κι ή ίδια συστατικό στοιχείο τούτου τού παιγνιδιού.

Μιά άλλη νεότερη παραλλαγή τού αναλυτικού-συνδυαστικού σχήματος σκέψης, όπου έχουν επίσης υιοθετηθεϊ λογικές και μαθηματικές μέθοδοι, είναι ή κατεύθυνση εκείνη τής γλωσσολογίας, ή όποία επιδιώκει τήν κατάρτιση μιᾶς γενετικής γραμματικής. Η μεταμόρφωση τής γλωσσολογίας, πού ἔκανε δυνατή τήν προσέγγισή της μέ τήν κυβερνητική, όφείλεται λιγότερο σέ θεωρητικούς τής λογικής, οί όποιοι ἤθελαν νά δημιουργήσουν τεχνητές γλώσσες, και περισσότερο σέ τεχνικούς τών τηλεπικοινωνιών και τών υπολογιστικών μηχανών, οί όποιοι αναζητοῦσαν λύσεις σέ προβλήματα μεταφραστικά κ.ά. Η μαθηματική και λογική ανάλυση σκοπεύει ἔδῳ νά καταλήξει στήν ἐπεξεργασία μιᾶς τυπικής θεωρίας τής γραμματικής ἢ μιᾶς γενικής θεωρίας τής γλωσσικής δομῆς, μέ ἀφετηρία τήν όποία και περνώντας από διαφορετικά επίπεδα ἀφαίρεσης και γενίκευσης μπορούν τελικά νά βρεθοῦν τά συστήματα ἐκεῖνα όπου θά ἦταν δυνατόν νά ἐνταχθοῦν οί φυσικές γλώσσες. Τούτη ή γραμματική τού βάθους είναι ἐννοιολογικό κατασκεῦασμα, από τό όποιο λείπουν τά μεταφορικά και ἀνθρωπομορφικά στοιχεία τής γραμματικής τής ἐπιφάνειας. Τό μεθοδολογικό και συστηματικό πρωτεῖο τής γραμματικής τού βάθους ἀποσκοπεῖ στόν ἐξοβελισμό τής χαοτικής ποικιλομορφίας τών ἐμπειρικών δεδομένων, ἔτσι ὥστε νά προκύψει ἕνα επίπεδο, πάνω στό όποιο μπορούν νά ἐπιχειρηθοῦν ἀμιγεῖς συνδυασμοί δίχως τήν παρεμβολή μεταβλητῶν και ἀστάθμητων παραγόντων ἢ βασική συνδυαστική ροπή ὡθεῖ λοιπόν πρός τήν ἀφαίρεση μέ τή βοήθεια λογικῶν και μαθηματικῶν μέσων. Οί συνδυασμοί στό επίπεδο τής γραμματικής τού βάθους γίνονται μέ βάση τήν εὔρεση ἔσχατων στοιχείων πού ὑπάρχουν ἢ περιέχονται ὑποχρεωτικά και α priori σέ κάθε γλώσσα και ἐπομένως μπορούν νά ὀνομασθοῦν *universalia*. Αὐτά συνιστοῦν τίς θεμελιώδεις κατηγορίες πού είναι ἀπαραίτητες σέ κάθε γλώσσα και παρέχουν τήν ἀφετηρία γιά κάθε ὀρισμό και κάθε μεταβολή τού νοήματος. Ἐπομένως οί ἐκάστοτε ἀρθρώσεις τού νοήματος προκύπτουν ἀπό μία συνδυαστική ἐδραζόμενη σ' ἕνα περιορισμένο εὔρετήριο σημικῶν κατηγοριῶν. Στόν βαθμό πού ἀποσαφηνίζονται αὐτές οί κατηγορίες ἢ τά *universalia*, ἀναφαίνεται συνάμα και τό περίγραμμα τής γραμματικής τού βάθους ὡς τής θεωρίας ή όποία ὑποδεικνύει ποιές συνδέσεις τών

βασικῶν στοιχείων τῆς γλώσσας εἶναι θεμιτές. Τό πρόβλημα πού τίθεται τώρα εἶναι ἡ συναγωγή τῆς γραμματικῆς τῆς ἐπιφάνειας ἀπό τή γραμματική τοῦ βάθους. Τή λύση του τή δίνει μιά μετασχηματιστική γραμματική ἢ σύνταξη, ἡ ὁποία διατυπώνει τούς κανόνες μετασχηματισμοῦ τῶν δομῶν τοῦ βάθους σέ δομές τῆς ἐπιφάνειας, παρέχοντας συνάμα τά κριτήρια γιά τή σύγκριση τῶν διαφόρων γραμματικῶν μεταξύ τους. Οἱ πράξεις, τίς ὁποῖες μετέρχεται ἡ μετασχηματιστική γραμματική, εἶναι καθαρά ποσοτικές, πρόκειται δηλαδή γιά μετατόπιση, πρόσθεση ἢ ἀφαίρεση στοιχείων. Ὁ συνεπής ἐξοβελισμός τοῦ χρονικοῦ ἢ ιστορικοῦ ἢ ποιοτικοῦ παράγοντα συνεπιφέρει τή μεθοδολογική γειννίαση τῆς γλωσσολογίας πρός τήν ὑπολογιστική μηχανή.

Δέν εἶναι παράδοξο πού ἡ σημειωτική ἔγινε τόσο δημοφιλής, ἂν ἀναλογισθοῦμε τίς δομικές τῆς ἀναλογίες μέ τόν τρόπο λειτουργίας τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ ἀναγωγή τῶν πραγμάτων ἢ τῶν οὐσιῶν σέ σημεία σημαίνει τή διάλυση τοῦ ἐδραίου καί μόνιμου σέ εὐκίνητα καί κατ' ἀρέσκεια συνδυαζόμενα στοιχεῖα, τά ὁποῖα μποροῦν νά ἐναλλάξουν τίς τωρινές τους θέσεις μέ τήν ἴδια εὐκολία ὅπως καί οἱ ἄνθρωποι μέσα στίς συνθῆκες τῆς ἀπεριόριστης κοινωνικῆς κινητικότητας. Ἐξ ἴσου λίγο παράδοξη εἶναι βέβαια καί ἡ ἐγγύτητα τῆς σημειωτικῆς πρός τίς νεότερες κυβερνητικές καί γλωσσολογικές ἐκδοχές τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης. Μέ τήν ἔνταξη τῶν σημείων σέ συστήματα σημείων ἡ σημειωτική εἰσέρχεται ἀπό μεθοδολογική ἀποψη στόν χῶρο τῶν μοντέλων ἢ τῶν δομῶν καί ἐγείρει τήν ἀξίωση νά δώσει ἀναλύσεις μαθηματικά ἀκριβεῖς καί ἀπαλλογμένες ἀπό κάθε ὑποκειμενική αὐθαιρεσία. Ἡ μετάβαση ἀπό τή σημειωτική στόν στρουκτουραλισμό ἐξηγεῖται εὐκολα, ἂν θυμηθοῦμε καί πάλι ὅτι τά μοντέλα ἢ οἱ δομές ξεχωρίζουν οὐσιαστικά ἀπό τή μεταφυσική ἀντίληψη περί Ὁλου, ἐφ' ὅσον δέν συνιστοῦν τίποτε ἄλλο παρά τό σύνολο τῶν στοιχείων τους καί τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν στοιχείων τους. Πίσω ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα δέν στέκει λοιπόν κάποια ἀνεξιχνίαστη δύναμη πού τά συγκρατεῖ· ἡ δομή στηρίζεται ἀπλῶς στίς λειτουργικές σχέσεις τῶν στοιχείων τῆς καί γι' αὐτό ὑφίσταται ἀλλαγές ἢ ὀλικές μετατροπές μόλις οἱ σχέσεις αὐτές τροποποιηθοῦν ἐξ αἰτίας ἐνός νέου συνδυαστικοῦ παιγνιδιοῦ (πρβλ. κεφ. III, 2). Ὁ ἐξοβελισμός κάθε πράγματος, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά ὑπερακοντίσει τά ἐπί μέρους στοιχεῖα καί νά συμπυκνωθεῖ στήν ἰδέα ἐνός Ὁλου μέ δική του

νομοτέλεια, οδηγεί στην άρση της διάκρισης ανάμεσα σε περιεχόμενο και μορφή. Τό περιεχόμενο δέν έχει υπόσταση δίχως τή δομή, μέσα στην οποία άρθρώνεται, όμως ή ίδια εκείνη διάταξη τῶν στοιχείων, ή οποία δίδει τό περιεχόμενο, συνιστᾷ καί τή μορφή. Ἀντίστοιχα, ή στρουκτουραλιστική ἀνάλυση κειμένων ἀφορμᾶται ἀπό τήν ἀρχή ὅτι ή λογοτεχνία συμπίπτει ἀπόλυτα μέ τό ἄθροισμα ὄσων σημείων συγκροτοῦν τή γλώσσα της, ἀρα ή διάταξη τῶν γλωσσικῶν σημείων δέν εἶναι λογοτεχνικό μέσο ἔκφρασης, παρά ή ίδια ή λογοτεχνία. Πίσω ἀπό τή γλώσσα ή τά σημεία πού τή συνθέτουν δέν ὑπάρχει τίποτε πού θά μπορούσαμε νά τό ἀνοικαλύψουμε, ἐπομένως ή γλώσσα δέν ἀποτελεῖ τήν ὕλη δψη ενός ἱστορικοῦ ή ψυχολογικοῦ "Ολου, τοῦ ὁποῖου τό πνεῦμα διαφαίνεται μέσα ἀπό τά γλωσσικά σημεία χωρίς ποτέ νά συλλαμβάνεται ἐντελῶς, παρά ή γλώσσα εἶναι ταυτόχρονα ντύμα, σῶμα καί πνεῦμα τῆς λογοτεχνίας. Τούτη ή θεώρηση, πού δέχεται ἐκ προοιμίου τή συνοχή καί τήν αὐτονομία τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου, θέλει νά ἀφήσει στήν ἄκρη τίς πρακτικά ἀδύνατες καί πάντως ἀόριστες γενετικές ἔρευνες, προτιμώντας ἐρμηνεῖες ἔλλογα μεθοδευμένες καί ἐλέγξιμες, οἷονεί μετρήσιμες. Ὅμως ή εὔρεση τοῦ τρόπου, μέ τόν ὁποῖο συνδυάζονται μεταξύ τους σημεία ή ἔσχατα στοιχεῖα, δέν παρέχει τό ἐρμηνευτικό κλειδί μονάχα ὡς πρός τήν ἀνάλυση κειμένων. Ἐπιστρατεύεται ἐξ ἴσου καί ὅταν τό ζητούμενο εἶναι ή ἐξιχνίαση νοηματικῶν συναρτήσεων. Ἐτσι π.χ. οἱ μύθοι ἀναλύονται στά ἔσχατα συστατικά τους, τά λεγόμενα μυθήματα, τά ὁποῖα ἀκολουθῶς συνομαδώνονται κατ' ἀρέσκειαν σέ συνδυασμούς ὀλο καί περιπλοκότερους. Τό νόημα τοῦ μύθου δέν προκύπτει ἀπό τά ἐπί μέρους στοιχεῖα του, ἀλλά ἀπό τόν τρόπο τῆς συμπαράθεσής τους. Κάθε θεμελιώδης ἐνότητα ἀποτελεῖ σχέση, καί μάλιστα δέσμη σχέσεων, καί μόνον ὡς τέτοια ἔχει σημασία. Ἡ συγκριτική μυθολογία οἰκοδομεῖται ἔτσι περίπου ὅπως ἓνα κυβερνητικό σύστημα, δηλαδή πάνω στή βάση ενός συμβολισμοῦ μαθηματικῆς ἐμπνεύσεως, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά ἐνοποιήσει μορφώματα ἀνεξάρτητα μεταξύ τους. Εἶναι ἄκρως ἀμφίβολο ἂν οἱ μέθοδοι αὐτές, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε ἴσαμε σήμερα ἐφαρμόσθηκαν στήν ἐρμηνευτική πράξη σποραδικά καί ἐπιλεκτικά μόνο, προωθοῦν κατὰ τρόπο μόνιμο τή γνώση τῶν νοηματικῶν συναρτήσεων. Παραμένουν ὅμως χαρακτηριστικές γιά τή ροπή νά τεθοῦν ὅσο γίνεται γρηγορότερα ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης ὀλοι οἱ κλάδοι τοῦ ἐπιστητοῦ.

Οι προσπάθειες να συλληφθῶν στρουκτουραλιστικά τὰ κοινωνικά φαινόμενα ἢ καὶ ὁλόκληροι κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ κατὰ βάση ὁδηγοῦν τὴν ἀνιστορικὴν τάσιν τῆς κοινωνιολογίας (βλ. κεφ. ΙΙΙ, 2) ad extremum, καὶ γι' αὐτὸ βρῆκαν πρόσφορο ἔδαφος πρὸ παντός σέ χώρες ὅπου ἡ κοινωνιολογία πολὺ λίγα ὄφειλε στὸν ἱστοριστικὸ τρόπο σκέψης. "Αν θεωρήσουμε τὴν ἀμιγῆ κοινωνιολογία ὡς στατικὴ σταθερῶν μεγεθῶν καὶ τὴν ἱστορία ὡς δυναμικὴ συμβάντων, τότε φαίνεται εὐλογία ἢ ἀναγωγὴ τοῦ κοινωνικοῦ σέ μοντέλα καὶ δομές. Ὁ ἀνοιχτός ἀγώνας τῶν στρουκτουραλιστῶν ἐνάντια στὸν ἀστικὸ ἀνθρωπισμὸ καὶ ἀνθρωποκεντρισμὸ, ἡ ἀναγγελία τοῦ τέλους τοῦ ἀνθρώπου κτλ. ἐκφράσθηκαν μεθοδολογικά σὲ πρωτεῖο τῆς δομῆς, ἡ ὁποία, ὅπως ἰσχυρίζονται, προηγεῖται λογικά καὶ πραγματικά τῆς ἀνθρώπινης δράσης — καὶ μάλιστα ἡ ἀνθρώπινη δράσις χάνει ἐδῶ τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα της, καθὼς συλλαμβάνεται ὡς ἄμεση ἀπόρροια τῆς ἐσωτερικῆς λογικῆς τῆς δομῆς. Ἡ κατάτμησις τοῦ κοινωνικοῦ σέ ἔσχατα στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἀκολουθῶς συναρμολογῶνται σέ δομές, ἔχει ὡς συνέπεια καὶ ὅτι κοινωνίες ἢ πολιτισμοί, πού ἔχουν οὐσιώδεις διαφορὰς καὶ χρονικά ἀπέχουν μεταξύ τους, θεωροῦνται ὡς κατ' ἀρχὴν ἰσότιμοι ἐφ' ὅσον ἡ ἀνάλυσις δείχνει ὅτι ἐδράζονται σὲ ἴδια δομικά στοιχεῖα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο περίπλοκοι καὶ σύνθετοι ἐμφανίζονται κατὰ τὰ ἄλλα. "Ετσι, ὁ παράγοντας «χρόνος» χάνει τὴν πρωταρχικὴν σημασίαν, τὴν ὁποία εἶχε γιὰ τὴν αἴσθησιν τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου σὲ πλαίσιο τῆς ἀστικῆς πίστεως πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν πρόοδον, ἐνῶ ἀντίστοιχα προβάλλεται ὁ παράγοντας «χώρος». Στὴν προοπτικὴ τοῦ πρωτείου τοῦ χρόνου οἱ πολιτισμοὶ κατατάσσονται σέ ἀνώτερους καὶ κατώτερους, ἦτοι οἱ ἀνώτεροι ἀκολουθοῦσαν χρονολογικά τοὺς κατώτερους καὶ ἐνσάρκωναν τὴν ἱστορικὴν πρόοδον. Ἡ ἰδέα τῆς ἰσοτιμίας τῶν πολιτισμῶν, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴ διαπίστωσιν τῆς ταυτότητος τῶν ἔσχατων δομικῶν τους στοιχείων, παραμερίζει τὴν διαφορὰν ἀνάμεσα σέ ἀνώτερον καὶ κατώτερον καθὼς καὶ τὴν ἀστικὴν ἰδέαν τῆς προόδου, ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ὅλοι οἱ κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ ὑπάρχουν παράλληλα πάνω σὲ ἴδιον ἐπίπεδον ἢ μέσα σὲ ἴδιον χώρον, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν χρονικὴν ἀπόστασιν ἀνάμεσά τους. "Όταν ἐπικρατεῖ ἡ ἔποψις τοῦ χρόνου, τότε οἱ χώροι γίνονται ἀντιληπτοὶ ὡς γεωγραφικὲς συνόψεις βαθμίδων τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης (π.χ. Ἀφρική - Ἀσία - Εὐρώπη) καὶ ὡς τέτοιοι ἐντάσσονται σὲ ὑπέρτερον χρονολογικὸν σχῆμα· ὅταν ἀπεναντίας ἐπικρατεῖ ἡ ἔποψις τοῦ χώρου, τότε οἱ ἱστορικοὶ χρόνοι

μετατρέπονται σέ τμήματα χώρου πάνω σ' ένα επίπεδο, όπου βρίσκονται δίπλα-δίπλα οί διάφοροι ισότιμοι πολιτισμοί. 'Η προτεραιότητα τῆς γνώσης τῶν συγχρονικῶν σχέσεων ἀπέναντι στή γνώση διαδικασιῶν ἀποτελεῖ τή μεθοδολογική ἔκφραση τῆς ἀπόρριψης τῆς ἀστυκῆς ἀντίληψης γιά τήν ἱστορία καί τῆς αἰσθήσης τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου ὑπό τήν ἔποψη τοῦ χρόνου.

'Η συναφής μέ ὅλα αὐτά τάση τῶν στρουκτουραλιστῶν, καί πρό παντός ὅσων εἶχαν ἐθνολογικά ἐνδιαφέροντα, νά ἐξωραΐζουν τοὺς ἀρχαῖκούς πολιτισμούς ἀναμίχθηκε μέ τήν ἰδιαίτερη συμπάθεια τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970 γιά τό πρωτόγονο καί τό ἐξωτικό, τό ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ὡς ὅπλο ἐνάντια στήν τεχνική ἢ ἐργαλειωκή ὀρθολογικότητα τοῦ δυτικοῦ κόσμου. 'Εδῶ φαίνεται ὅτι μερικές ἐκδοχές τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης, οἱ ὁποῖες ὡς ἐκ τῆς ἐμπνεύσεως καί τῆς προελεύσεώς τους συνδέονταν στενότερα μέ τή νοοτροπία τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας, κατάφεραν ν' ἀσκήσουν ὅλη τους τήν ἐπίδραση μονάχα χάρη στήν ἀνάμιξή τους μέ ἑτερογενῆ μαζικοδημοκρατικά ἰδεολογήματα. "Ομως ὁ ἀνορθολογικός ἐξωτισμός καί ἡδονισμός τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἐπηρέασε καί ἄμεσα τήν πνευματική, καί μάλιστα τή φιλοσοφική παραγωγή τοῦ μεταμοντερνισμοῦ. "Ετσι βρῆκε ἀπῆχηση, αὐτήν τή φορά μέ «προοδευτικά» πρόσημα, ἡ ἤδη παλαιότερη διαμφισβήτηση τοῦ δυτικοῦ λογοκεντρισμοῦ, ἡ παραδοσιακή μεταφυσική μορφή τοῦ ὁποίου ταυτίσθηκε κατά τρόπο ἐντελῶς ἀνιστόρητο μέ τήν τεχνολογική του μορφή, ὅπως εὐδοκίμησε στοὺς Νέους Χρόνους. 'Ο ἱστορικός δρόμος τῆς Δύσης, τόν ὁποῖο ἡ ἀστυκή κατανόηση τῆς ἱστορίας τόν θεωροῦσε ὡς τόν ἀνώτερο, ἀποδείχθηκε ἔτσι λαθεμένος, κι ἄρχισε μιά προσπάθεια γιά ν' ἀντισταθμισθεῖ ἡ ζημιὰ μέ τήν ἀναβίωση τοῦ μύθου καί μέ τήν ἐνθρόνιση τοῦ αἰσθήματος καί τῆς φαντασίας. 'Η νέα θετική ἀποτίμηση τοῦ μύθου, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας δοξάσθηκαν φιλόσοφοι θεωρούμενοι μέχρι πρόσφατα «σκοταδιστές» καί «ἀντιδραστικοί», συνδέθηκε μέ οἰκολογικούς καί παρόμοιους ἐπίκαιρους προβληματισμούς, ἀφοῦ ὁ μύθος φαινόταν νά δείχνει τόν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς στοὺς κόλπους τῆς ἀγαθῆς μητέρας Φύσης. 'Εξ ἴσου σημαντική στάθηκε ἡ σύνδεση τῆς νέας ροπῆς πρός τόν μύθο μέ τό θεώρημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Τό μυθικό στοιχεῖο μπορούσε νά περάσει εὐκόλα στό μυστικιστικό, τό ἐσωτερικό ἢ τό ἀπόκρυφο, καί τό πλέγμα τοῦτο παρεῖχε πάλι μιά βάση, πάνω στήν ὁποία πραγμα-

τοποιήθηκε ή ήδονιστική άρση όλων εκείνων τών αντιθέσεων, οί όποίες κατακερμάτιζαν τήν ύπαρξη, δηλαδή έκλειναν τόν δρόμο τής αὐτοπραγμάτωσης. Μέ τρόπο μυθικό, μυστικιστικό ή έσωτερικό μποροῦσε νά εξαλειφθεῖ ή διαφορά μεταξύ άνδρα καί γυναίκας, νά έρμηνευθεῖ ή φύση ώς όρατή όψη τής ψυχής, νά έσπνευματωθεῖ τό σῶμα καί νά ένσαρκωθεῖ τό πνεῦμα, νά άνακηρυχθεῖ ή γενετήσια πράξη ώς πρότυπο τής ένωσης μέ τό πᾶν, κτλ. κτλ. Τέτοιες κατασκευές φανέρονταν μίαν έννοιολογικά άόριστη μονιστική τάση, όμως ό μονισμός έγινε ὑποπτος από τή στιγμή πού έμφανίσθηκε ώς ίσοπεδωτική ταυτότητα τοῦ Λόγου. Έναντία στήν ταυτότητα τούτη, πού άναγορεύθηκε σέ ούσιώδες γνώρισμα τοῦ δυτικού (μεταφυσικοῦ καί τεχνικοῦ), όρθολογισμοῦ, έπιστρατεύθηκε ή διαφορά, δηλαδή ή μή άναγώγιμη ποικιλομορφία τών πραγμάτων, τών αντίλήψεων καί τών άξιῶν. Καί έφ' όσον ή ταυτότητα ήταν έργο τοῦ Λόγου, ή φιλοσοφική υπεράσπιση τής διαφορᾶς σήμαινε ταυτόχρονα υπεράσπιση τής φαντασίας καί τής έλεύθερης δημιουργικότητας τοῦ πνεύματος. Μέσα στίς συνθήκες τοῦ άγώνα τής πολιτισμικῆς επανάστασης έναντίον τοῦ μεταφυσικοῦ καί τοῦ έργαλειωκοῦ Λόγου βρῆκαν καί πάλι οί αἰσθητικές ιδέες καί άξίες άναγνώριση καί όπαδούς, όμως ή στροφή πρὸς τήν αἰσθητική είχε καί μιά πρόσθετη αίτία: όπως είχε γίνει ήδη μερικές φορές στό παρελθόν, έτσι καί τώρα τούτη ή στροφή συντελέσθηκε σέ μίαν έποχή όπου ό πλουραλισμός τών άξιῶν είχε κλονίσει τήν ήθική. Η αὐτοπραγμάτωση έπρεπε τώρα νά άναζητηθεῖ από πολλούς στόν χῶρο τής αἰσθητικῆς καί μέ αἰσθητικά μέσα — καί αὐτή ή αἰσθητική αὐτοπραγμάτωση διαδέχθηκε τήν άκτιβιστική, τήν όποία είχε έπαγγελθεῖ ό ύπαρξισμός πρίν άκόμη από τήν εμφάνιση τής ήδονιστικῆς πολιτισμικῆς επανάστασης.

Η συμβολή τής φιλοσοφίας καί τής κοινωνικῆς θεωρίας στή διαμόρφωση μαζικοδημοκρατικῶν ιδεολογημάτων, πού άποτελοῦσαν μετεξέλιξη ή παραλλαγή μοτίβων τής πολιτιστικῆς επανάστασης, παρουσιάζει άκόμα δύο άπόψεις, στίς όποίες πρέπει νά άναφερθοῦμε σύντομα. Φιλόσοφοι πού έγιναν τής μόδας άνέλαβαν τήν υπεράσπιση καί τήν ιστορική νομιμοποίηση μειοψηφιῶν (ψυχασθενῶν, όμοφυλοφίλων κτλ.), οί όποίες κατά τήν αντίληψη (μιᾶς πτέρυγας) τής πολιτισμικῆς επανάστασης είχαν άποτινάξει μέ έσχατη συνέπεια τά δεσμά τοῦ άστυκοῦ κομφορμιστικοῦ Λόγου (βλ. κεφ. IV, 3). Τό έγκώμιο τής τρέλας καί τής διαστροφῆς άποτελοῦσε βέβαια τή μετάπλαση παλαιό-

τερων θέσεων τῆς πρωτοπορίας, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπίσης διατυπωθεῖ στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὴν ἀστική ὀρθολογικότητα· τῶρα ὅμως αὐτὸ ἔγινε μεθοδικότερα καὶ ἐπιδιώχθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῶν ἐξουσιαστικῶν μηχανισμῶν ποὺ ἐφεῦρε ἡ ἀστική ἐποχὴ γιὰ νὰ καταπιέσει αὐτοὺς τοὺς παρεκκλισίες. Πιὸ ἐνδιαφέρουσες ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη εἶναι διάφορες προσπάθειες τῆς κοινωνικῆς θεωρίας νὰ μεθερμηνεύσει φιλελεύθερες ιδέες, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι χρήσιμες στὴ μαζικὴ δημοκρατία. Ἔτσι, ἡ φιλελεύθερη ἀρχὴ τοῦ δημόσιου διαλόγου, τὴν ὁποία ὁ φιλελευθερισμὸς εἶχε ἐπιστρατεύσει ἐνάντια στὰ αἰσῆματα τῆς πολιτικῆς τῶν ἀπολυταρχικῶν ἀνακτοβουλιῶν, μεθερμηνεύεται ὑπὸ ἐννοια ἐξισωτικὴ μέσῳ τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι ὁ διάλογος δὲν μπορεῖ νὰ ᾖ γνήσιος καὶ γόνιμος ἂν ὅσοι συμμετέχουν σ' αὐτὸν δὲν κατέχουν ἴσες ἀφετηριακὲς θέσεις. Ἡ ἰσότητά τῆς ἀφετηριακῆς θέσης, στὴν ὁποία ἤδη προκαταλαμβάνεται ἡ ἰσότητά ὡς σκοπὸς πρὸς πραγμάτωση, θεμελιώνεται στὴν ἀντίληψη ὅτι ὅλα τὰ ἄτομα εἶναι ἐξ ἴσου ἔλλογα — ἀντίληψη, ἡ ὁποία *in seipso* δὲν λέει τίποτε συγκεκριμένο, ἂν ὅμως ἰδωθεῖ ἀπὸ τὰ ἔξω ἀποκαλύπτει τὸν μαζικοδημοκρατικὸ χαρακτήρα τούτης τῆς θεωρίας. Γιατί ἐδῶ ἀφ' ἐνός προϋποτίθεται μιὰ ὁμοαῖα κατάτμηση τῆς κοινωνίας σὲ ἄτομα, ἐφ' ὅσον κάθε ἄτομο ὡς τέτοιο καὶ χάρις στὴν ιδιότητά του ὡς ἀνθρώπου καὶ μόνο πρέπει νὰ ᾖ ἰσότητος ἐταῖρος στὸν διάλογο, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀνασκήρυξη τῆς ἀνθρωπολογικῆς δεδομένης λογικότητας σὲ μοναδικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἰσότητη συμμετοχὴ στὸν διάλογο σημαίνει ὅτι ἐξοβελίζονται *a limine* ὑλικοὶ παράγοντες ἢ οὐσιακοὶ δεσμοί, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ γεννήσουν ἀνισότητες. Ἀτομα τὰ ὁποῖα ὡς ἄτομα εἶναι ἴσα — ἡ διατύπωση αὕτη ἀποτελεῖ, ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅλες τῆς τίς προεκτάσεις, ἀκριβὴ περιγραφή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Ὡστόσο, μέ δεδομένη τὴ σημερινή ἰσχὺ τῶν ἀνορθολογιστικῶν ρευμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε, οὔτε ἡ νέα θεμελίωση τῆς λογικότητας τοῦ ἀνθρώπου οὔτε καὶ ἡ ἐκκλιση σ' αὐτὴν θὰ ἀσκοῦσαν εὐρύτερη ἐπιρροή, ἂν δὲν συνοδεύονταν ἀπὸ ἐμβληματικὲς λέξεις, οἱ ὁποῖες ρίχνουν γέφυρες πρὸς τὸν κόσμον τῶν ιδεῶν τῆς ἡδονιστικῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης. Μιὰ τέτοια λέξη εἶναι ἡ «ἐπικοινωνία». Ἄν πάρουμε ὡς βάση τὴν ιδέα τῶν ἰσότητων καὶ ἔλλογων ἀτόμων ποὺ χρησιμοποιοῦν «ὀρθά» τὸν Λόγον τους, τότε πρέπει βέβαια νὰ ὀρίσουμε τὴν ἐπικοινωνία ὡς τὴ φυσικὴ ἀναστροφή μεταξύ τέτοιων ἀτόμων, ἡ ὁποία πραγματώνεται μέ τὸν ἐλεύθερο διάλογο καὶ ὁδηγεῖ στὴ συναι-

νεση, δηλαδή στην υπέρβαση τῶν συγκρούσεων. Τούτη ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐπικοινωνία βρίσκει εὐκολὰ ἐκπροσώπους καὶ ὁπαδούς σέ μιά κοινωνία, ὅπου ὁ κερματισμός τοῦ Ὁλοῦ σέ ἴσα ἄτομα καὶ συνάμα ὁ κυρίαρχος πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν δέν ἐπιτρέπουν ἄλλη θεσμική διέξοδο γιὰ τὴν εἰρηνική διεκπεραίωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴ νομιμοποίηση μέσω διαδικασιῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὸ φῶς τούτης τῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἐπικοινωνία καὶ παρὰ τὴν ἐπίκληση τοῦ Λόγου δέν εἶναι δυνατόν νὰ ὀριστεῖ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο τῆς συναίνεσης, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐκάστοτε μέσω τοῦ διαλόγου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀπλῶς συνάρτηση ἢ ἀποτέλεσμα τῆς συναίνεσης. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτήν, ἡ θεωρία τῆς ἐπικοινωνίας προβάλλει, μέ τὸν περίπλοκο τρόπο τῶν φιλοσόφων, μιά ἀναπόδραστη μαζικοδημοκρατικὴ πρακτικὴ στὸν πίνακα τῆς μεγάλης θεωρίας. Ὅμως ὀφείλει τὴ δημοτικότητά της λιγότερο στὸ γεγονὸς ὅτι κάνει κάτι τέτοιο καὶ περισσότερο στὴν ἀπλή χρήση τῆς μαγικῆς λέξης «ἐπικοινωνία», ἡ ὁποία γεννᾷ τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἀνάμεσα στὴ δημόσια πρακτικὴ καὶ στοὺς ἰδιωτικούς πόθους ὑπάρχει μέσα στὴ μαζικὴ δημοκρατία κάποια ἀναγκαία σχέση καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ ζωὴ τῆς κοινότητος μπορεῖ νὰ διαμορφωθεῖ μέ βάση τίς ἴδιες ἡδονιστικὲς ἀρχές ὅπως καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου. Ἡ δημόσια δράση καὶ ἡ ἰδιωτικὴ αὐτοπραγμάτωση — βασικὸ μέσο τῆς ὁποίας θὰ ἦταν ἡ «ψυχικὴ ἀνταλλαγή», δηλαδή ἡ ἐπικοινωνία μέ τοὺς ἄλλους — ὀφειλάν ἄλλωστε, κατὰ τὴν ἀντίληψη τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, νὰ ταυτίζονται στὴν ἰδεώδη περίπτωση. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐπικοινωνίας μεταφέρθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἐλεύθερα στὴ δημόσια σφαῖρα σχηματίσθηκε στὸ πλαίσιο φιλοσοφημάτων ὑπαρξιστικῶν καὶ περσοναλιστικῶν, συχνὰ ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὴ θεολογία, τὰ ὁποῖα θεματοποίησαν ἐμφατικά τὴ διαλογικὴ ἀρχή, τὴ σχέση τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Σύ κτλ., καὶ γι' αὐτὸ ἔγιναν καὶ πάλι ἐπίκαιρα στὴν ἐποχὴ τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης.

Στὴ συνάφεια αὐτὴ θὰ μπορούσαμε νὰ συζητήσουμε σημερινές προσπάθειες νὰ ἀνανεωθεῖ τὸ φυσικὸ δίκαιο, νὰ διατυπωθοῦν θεωρίες τῆς δικαιοσύνης πάνω στὴ βάση τῆς ἰσότητος ὅλων τῶν ἀτόμων ὡς ἀτόμων καὶ παράλληλα νὰ νομιμοποιηθεῖ τὸ μαζικοδημοκρατικὸ κοινωνικὸ κράτος μέ τὰ μέσα τῆς ὑψηλῆς θεωρίας, ἥτοι νὰ ἐμφανισθεῖ ὡς αἶτημα τοῦ «Λόγου». Σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ μας μαζικοδημοκρατικὴ μεθερμηνεία φιλελεύθερων κοινῶν τόπων, γι' αὐτὸ καὶ δέν χρειάζεται νὰ ὑπεισέλθουμε σέ λεπτομέρειες.

Κλείνουμε λοιπόν αυτό τό υποκεφάλαιο μέ τήν υπόμνηση μιᾶς εξέλιξης, ἡ ὁποία βέβαια ἀπό πρώτη ἄποψη ἔχει ἀπλῶς ἐπιστημολογικό ἐνδιαφέρον, ἄν ὅμως τή δοῦμε ἀπό κοντά κάνει πρόδηλο σέ ποιόν βαθμό διαποτίζει ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν τή μεταμοντέρνα σκέψη σ' ὅλους τούς τομεῖς. Ἡ μακρά ἐπιστημολογική συζήτηση, ἡ ὁποία ἄρχισε μέ τό νεοθετικιστικό αἶτημα γιά παραμερισμό κάθε μεταφυσικῆς καί γιά ὑποτύπωση μιᾶς κοσμοεικόνας τελειωτικά ἀληθινῆς καί ἐμπειρικά ἐπαληθεύσιμης, τελείωσε μέ τήν ἐπιγράφηση τῆς πεποίθησης, ὅτι ἡ μεταφυσική (τουλάχιστον μέ τήν ἐμμενῆ ἔννοια τῶν ἐμπειρικά μὴ ἐπαληθεύσιμων ὑποθέσεων) εἶναι ἀπαραίτητη καί γιά τήν ἐργασία τῆς ἐπιστήμης καί ὅτι ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τῆς τέτοιας συγκρότησης καί μεθόδευσης τῆς ἐπιστήμης εἶναι θεμιτό νά ὑπάρχουν παράλληλα κάμποσες κοσμοεικόνες. Τούτη ἡ σχετικοποίηση τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της ἐνίσχυσε τήν τάση ἀποκατάστασης τοῦ μύθου σέ πλαίσιο μεταμοντέρνο, στήν πραγματικότητα ἀποτελοῦσε τή συνεπῆ εξέλιξη τοῦ παλαιοῦ συμβατικισμοῦ. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν παλαιό συμβατικισμό καί στόν σημερινό σχετικισμό τῶν κοσμοεικόνων ἔγκειται βέβαια στό ὅτι ὁ πρῶτος τουλάχιστον ἐν μέρει πήγαζε ἀπό τόν ἀστικό ἀγνωστισμό, ἐνῶ ὁ δεύτερος κατανοεῖ τόν ἑαυτό του ὡς φαινόμενο παράλληλο πρός τόν μαζικοδημοκρατικό πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν καί κάποτε μάλιστα καί πρός τή μαζικοδημοκρατική ἠθική ἀνοχή, τῆς ὁποίας θέλει ν' ἀποτελεῖ τό ἐπιστημονικό ἀντίστοιχο· καί ἐδῶ δέν λείπουν οἱ ἀναλογίες ἢ καί οἱ ὁμολογίες πίστεως πρός τήν καλλιτεχνική πρωτοπορία. Ὁ γνώστης τῆς ἀντιφατικῆς εξέλιξης τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν Νέων Χρόνων ξέρεي ὅτι ἦσαν ἐγγενεῖς σ' αὐτόν σκεπτικιστικές καί σχετικιστικές θέσεις καί τόν συνόδευσαν σάν σκιά ἐξ ἀρχῆς, χωρίς ὅμως ποτέ νά μπορέσουν νά ἐπικρατήσουν σέ πρακτικά ἀξιόλογη ἔκταση. Ὁ αὐτονόητος τρόπος, μέ τόν ὁποῖο ἐπιβάλλονται σήμερα, σημαίνει, ἄν δοῦμε τά πράγματα στήν εὐρεία προοπτική τῆς διαδοχῆς τῶν ἐποχῶν μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, ὅτι ὁ ὀρθολογισμός τῶν Νέων Χρόνων ἔχει φτάσει στό τέλος του. Ὅμως ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο κατανοεῖ κανεῖς τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς, περιέχει ἤδη μιάν ἄμεση ἢ ἔμμεση πρόγνωση γιά τό μέλλον. Ἐτσι, θά ἦταν λογικά συνεπές νά κλείσουμε αὐτήν τήν ἐργασία, ἡ ὁποία θέλησε νά παρακολουθήσει καί νά ἀνασυγκροτήσῃ τίς μεγάλες γραμμές τῆς εξέλιξης ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ περασμένου αἰῶνα ἴσαμε τίς μέρες μας, διαγράφοντας ὀρισμένες προοπτικές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Πρέπει νά τονίσουμε ακόμη μιά φορά ὅτι στήν πραγματεία αὐτή συζητοῦνται μονάχα ἐκεῖνα τά φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας καί τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, στά ὅποια συμπυκνώνονται τά εἰδοποιά γνωρίσματα τῆς λειτουργίας καί τοῦ χαρακτηριστικοῦ σχήματος σκέψης τῆς μετααστυκῆς καί μεταφιλελεύθερης μαζικῆς κοινωνίας ἢ δημοκρατίας. Δέν ὑπάρχει ἄλλη μεθοδολογική πρόσβαση γιά τή σύλληψη τοῦ χαρακτήρα μιᾶς ἐποχῆς ἢ ἐνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἀπό τήν ὀριοθέτησή τους ἀπέναντι σέ ἀντίστοιχα μορφώματα. Ὡστόσο, ἡ σύλληψη τῆς ἐποχῆς καί ἡ ἐποχή εἶναι δύο διαφορετικά πράγματα, ἥτοι ἡ ἐποχή ὡς συγκεκριμένη πολυδιάστατη καί ἑτερογενῆς πραγματικότητα δέν συνίσταται μονάχα ἀπό φαινόμενα, στά ὅποια γίνονται πρόδηλα τά εἰδοποιά τῆς γνωρίσματα. Τό φάσμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στόν ἐκάστοτε δεδομένο χρόνο περιλαμβάνει ἐπὶ πλέον ἐπόψεις, οἱ ὅποιες ἐν μέρει ἀνατρέχουν στό πρόσφατο ἢ ἀπώτερο παρελθόν καί ἐν μέρει φαίνονται νά ὑπερπηδοῦν τά ὅρια τοῦ παρόντος — καί ὅλα αὐτά πάλι διαδραματίζονται στό πλαίσιο μιᾶς καθημερινότητας, ὅπου τό τετριμμένο καί κοινότοπο συχνά ἐπιζεῖ καί δρᾷ μέ τίς ἀρχαῖκές του μορφές. Ἡ συγκεκριμένη σύλληψη μιᾶς ἐποχῆς στήν πολυδιαστατικότητα καί στήν ἑτερογένειά της μᾶς προφυλάσσει ἀπό τόν πειρασμό νά βασίσουμε τίς προγνώσεις μας γιά τό μέλλον σέ μίαν ἀφηρημένη τῆς σύνοψη καί νά μεθοδεύσουμε τίς ἀναλύσεις μας σάν νά ἦταν ποτέ δυνατή ἡ εὐθύγραμμη προβολή μιᾶς μονοσήμαντης κατάστασης πραγμάτων. Οἱ γραμμικές προβολές εἶναι ἐπὶ πλέον ἀνεπίτρεπτες ἐπειδὴ ἡ ἀδιάκοπα μεταβαλλόμενη διεύθυνση τῆς συνισταμένης, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπό τή δυναμική καί συχνά ἀστάθμητη διαπάλη τῶν ἱστορικά ἐνεργῶν παραγόντων, προσδίδει στήν ἱστορική εξέλιξη τή μορφή μιᾶς τεθλασμένης, ἔτσι ὥστε κάθε εὐθεία γραμμή, ἡ ὁποία θά προεκτεινόταν πέρα ἀπό τό μῆκος τοῦ προσωρινά τελευταίου κλάσματος τῆς τεθλασμένης, ἀναγκαστικά θά ἔπεφτε στό κενό. Ἐξ ἴσου εἶναι ἀνεπίτρεπτο νά ἀνοκηρύξουμε ὀρισμένους χαρακτηριστικούς τρόπους σκέψης καί συμπεριφορᾶς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, πού πρόσφατα ὀνο-

μάσθησαν «μεταμοντερνισμός», σέ αναντίστροφη τάση τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία στό ἐξῆς θά καθορίσει τήν πορεία της, ὑποβιβάζοντας ὁλόκληρη τήν ἴσαμε τώρα ἱστορία σέ προϊστορία. Κατάφερα, ἐλπίζω, νά καταδείξω τήν ἐσώτερη συνάφεια τῆς μεταμοντέρνας σκέψης μέ τό ἦθος καί τό ἔθος τῆς μαζικῆς δημοκρατίας· ὅμως ἀκριβῶς ἡ κατάδειξη τῆς ἱστορικότητας μιᾶς σκέψης μᾶς ἀπαγορεύει νά παίρνουμε στήν ὀνομαστική του ἀξία τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο αὐτή κατανοεῖ τόν ἑαυτό της, καί νά συνάγουμε τήν πορεία τῆς ἱστορίας ἀπό τούς ἰσχυρισμούς της γιά τήν πορεία τῆς ἱστορίας.

Πράγματι, ἓνα μεγάλο ἐμπόδιο γιά τή νηφάλια ἀποτίμηση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ παρόντος καί τῶν προοπτικῶν τοῦ μέλλοντος ἔγκειται στό ὅτι οἱ κρατοῦσες ἀντιλήψεις γιά τή σημερινή πραγματικότητα συγχέονται μέ τά ὅσα συμβαίνουν μέσα στήν πραγματικότητα τούτη. Μέ ἄλλα λόγια: μέ ἀφετηρία τίς ἰδεολογικές ἀντιλήψεις, τίς ὁποῖες χρειάζεται ἡ συγκαρινή πραγματικότητα γιά νά λειτουργήσῃ ἔτσι ὅπως λειτουργεῖ, ἐπιχειρεῖται ἡ διάγνωση τοῦ τρόπου λειτουργίας καί τῶν ἐσώτερων τάσεων τῆς πραγματικότητας τῆς ἴδιας. Τό γεγονός π.χ. ὅτι στήν πνευματική παραγωγή τῶν τελευταίων ἑκατό χρόνων τόν τόνο συχνά τόν ἔδωσαν «ἀπαισιόδοξα» μοτίβα, γίνεται κατανοητό ἢ αἰσθητό ὡς ἐνδειξη ἢ ἀπόδειξη τοῦ ὅτι στό ἴδιο διάστημα ἡ ἱστορία προχωροῦσε ἀπλῶς ἀπό τό κακό στό χειρότερο. Ἐτσι παραγνωρίζεται ἡ ἀποφασιστική πολεμική διάσταση αὐτῆς τῆς ἀπαισιοδοξίας, ἡ ὁποία δέν ἀναφερόταν σέ ὁποιαδήποτε «πραγματικότητα» (ἄλλωστε ἡ πραγματικότητα γνωρίζει μονάχα συμβάντα καί ὄχι τίς ἠθικά ἐμπνευσμένες ἀποτιμήσεις τους· πραγματικές εἶναι μονάχα οἱ ὑπάρξεις πού ἐπιχειροῦν τέτοιες ἀποτιμήσεις, καθῶς καί οἱ συνέπειες τῆς δράσης, τήν ὁποία ὑποκινοῦν οἱ ἀποτιμήσεις αὐτές), ἀλλά στρεφόταν ὡς ἰδέα ἐναντίον ἄλλων ἰδεῶν, καί μάλιστα ἐναντίον τῆς ἀστυκῆς αἰσιοδοξίας τῆς προόδου. Παρόμοια, ἡ κατάλυση τῶν ἀστυκῶν ἠθικῶν καί αἰσθητικῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν ἀνάγεται σέ μιᾶ βαθειά κρίση «τῆς» κοινωνίας καί «τοῦ» ἀνθρώπου, χωρίς νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀκριβῶς χάρη στήν κατάλυση τούτῃ μπόρεσαν νά ἐπιβληθοῦν ἐκεῖνοι οἱ τρόποι σκέψης καί συμπεριφορᾶς πού ἀποδείχθηκαν ἀπαραίτητοι γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἄν ἄλλωστε παίρναμε τήν ἔννοια τῆς κρίσης στήν κυριολεξία της καί ἀθροίζαμε ὅλες τίς κρίσεις, ὅσες ἰσχυρίσθηκαν διάφοροι ὅτι ἔλαβαν χώρα σέ διάφορα χρονικά σημεία τῶν Νέων Χρόνων, τότε θά ἀναγκαζόμαστε νά συμπε-

ράνουμε ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες από καιρό θά έπρεπε νά έχουν καταρρεύσει. 'Ο λόγος περί κρίσεως στην πραγματικότητα συμπεριλαμβάνεται στους κοινούς τόπους του τρόπου, μέ τόν όποιο οι Νέοι Χρόνοι κατανοοῦν τόν έαυτό τους, έφ' όσον οι Νέοι Χρόνοι κήρυξαν ως έσώτερο νόμο τους τήν πρόοδο καί έπομένως υποχρεώθηκαν νά ζοῦν στή σκιά τῆς πραγματικῆς ἢ υποτιθέμενης έλλειψης τῆς προόδου, δηλαδή στή σκιά τῆς κρίσης. Μέ δεδομένη τήν προσδοκία τῆς προόδου, όποιος συνέδεε τίς δικές του αξιώσεις ισχύος μέ τήν έπαγγελία τῆς προόδου έπρεπε νά χαρακτηρίσει τή σημερινή κατάσταση πραγμάτων ως άπαράδεκτη, ἤτοι ως κατάσταση στασιμότητας καί κρίσης, ένῳ συνάμα έπρεπε νά έρμηνεύσει τήν κρίση ως ένδειξη τῆς αναγκαιότητας νά ξεπεραστεῖ ἡ τέτοια κατάσταση. 'Αντίστροφα, όσοι αντίπαρέθεταν τή δική τους αξίωση ισχύος στην αξίωση ισχύος πού πρόβαλλε στό όνομα τῆς προόδου έπρεπε νά ισχυρισθοῦν ότι τό έγχείρημα τῶν έχθρῶν τους θά κατέστρεφε δοκιμασμένους θεσμούς καί θά προκαλοῦσε άνησυχία ἢ άνασφάλεια, δηλαδή θά έφερνε τήν κρίση. "Οπου ἡ άλλαγή βρίσκεται στην ἡμερήσια διάταξη καί επιβάλλονται αντίστοιχες φιλοσοφίες τῆς ιστορίας, όπως έγινε στις κοινωνίες μας μετά τήν κατάρρευση τῆς *societas civilis*, εκεί αναγκαστικά γίνεται συνεχῶς λόγος γιά κρίση, αδιάφορο άν κάποιος χαιρετίζει ἢ φοβάται τήν άλλαγή.

'Επίσης φίλοι καί έχθροί διαπίστωσαν, συμφωνώντας άρνητικά, τήν άποσύνθεση «του» ανθρώπινου προσώπου ἢ καί τήν εξαφάνιση «του» ανθρώπου' ό,τι γιά τούς μέν ἦταν άπελευθέρωση από τόν κούφιο καί στατικό άστικό άνθρωπισμό γιά τούς δέ σήμαινε μιάν ανεπανόρθωτη άπώλεια. Σ' αυτό τό παράδειγμα γίνεται ιδιαίτερα αίσθητή ἡ ανάγκη νά ξεχωρίζουμε τήν πραγματικότητα από τίς έρμηνείες της. Γιατί όταν γίνεται λόγος γιά τήν άποσύνθεση ἢ τήν εξαφάνιση του προσώπου καί του ανθρώπου, αυτό δέν μπορεῖ νά έχει νόημα πραγματικό, παρά μόνο πολεμικό. Εἶναι όφθαλμοφανές ότι καί στόν αἰώνα μας, όπως καί σ' όλους τούς προηγούμενους, υπάρχουν άνθρωποι πού διαφέρουν ως πρός τόν χαρακτήρα καί τά ενδιαφέροντά τους, πού αναπτύσσουν δραστηριότητες στους πιό διαφορετικούς τομείς κι έρχονται μεταξύ τους στις πιό διαφορετικές σχέσεις καί πού, τέλος, έχουν αίσθήματα καί σκέψεις καί τίς εκφράζουν σέ διαφορετικά επίπεδα καί μέ διαφορετικά μέσα. "Οσα λέγονται γιά «μαζοποίηση» καί «έκπесμό του πολιτισμοῦ» επίσης δέν άντέχουν σέ κριτική, άν κανείς θελήσει νά τά

κατανοήσει κυριολεκτικά και συγκριτικά. Δεν μπορεί νά αποδειχθεί ότι όσοι άνθρωποι ζούσαν λ.χ. σε παραδοσιακρατικές κοινωνίες ανέπτυσαν περισσότερη πρωτοτυπία και πρωτοβουλία από τους σημερινούς ή ότι ο παπάς του χωριού και τό καπηλειό συνέβαλλαν περισσότερο στον εμπλουτισμό της προσωπικότητας απ' ό,τι σήμερα τό σχολείο ή ή τηλεόραση. Από τήν άλλη πλευρά, ή πνευματική παραγωγή τών τελευταίων εκατό χρόνων μπορεί από κάθε άποψη νά άναμετρηθεί μ' εκείνη κάθε άλλου αιώνα — ακόμα και τά πολιτισμικά άπορρίμματα πού προορίζονται για τή μαζική κατανάλωση ίσως αναλογικά νά μήν είναι περισσότερα σήμερα, αν αναλογισθοΰμε ότι ή συγκαιρινή μας μαζική κουλτούρα άντικατέστησε μορφές παραδοσιακής και παραδοσιακρατικής μαζικής κουλτούρας. "Αν λοιπόν αφαιρέσουμε τίς πολεμικές αίχμές, τά λεγόμενα για τό τέλος «του» ανθρώπου μπορούν μόνο νά σημαίνουν ότι μιά όρισμένη εικόνα για τόν άνθρωπο, πού επικρατούσε σε όρισμένη εποχή και σε όρισμένους πολιτισμικούς φορείς, έχασε τήν ισχύ και τήν επήρειά της ή ότι ή προβληματική του ανθρώπου γενικά δεν βρίσκεται πιά στό επίκεντρο της πνευματικής προσοχής. "Η άστική εικόνα για τόν άνθρωπο και ό άστικός άνθρωποκεντρισμός μπορεί πράγματι νά έχουν πεθάνει, όμως αυτό σημαίνει απλώς ότι οί έχθροί τούτων τών αντιλήψεων έχουν επιβληθεί ιδεολογικά. "Ομως οί έχθροί τούτοι είναι κι αυτοί άνθρωποι, επομένως και πάλι άνθρωποι άποφασίζουν ότι ό άνθρωπος ως έννοιολογική ή αίσθητική κατασκευή δεν θά κυριαρχεί πιά στό ιδεολογικό φάσμα. Μέ άλλα λόγια: ό λόγος περί του τέλους «του» ανθρώπου δεν μπορεί νά σημαίνει ούτε τή φυσική ούτε τήν ιστορική εξάλειψη του ανθρώπου, παρά μόνο τήν παρακμή εκείνου του πολιτισμού και εκείνης της κοσμοθεωρίας πού έθεταν στην πρώτη σειρά τών προτεραιοτήτων τους άνθρωπολογικές σκέψεις ή άνθρωπιστικές μέριμνες. Τόσο αυτός ό πολιτισμός κι αυτή ή κοσμοθεωρία όσο και εκείνες, πού δεν θέλουν νά δώσουν τέτοια προνομιά θέση στον λόγο περί ανθρώπου, φτιάχνονται έξ ίσου από άνθρώπους, οί όποιοι σκέπτονται πολεμικά και διαμορφώνουν τό περιεχόμενο τών κοσμοθεωρητικών τους άποφάσεων μέ βάση τή συγκεκριμένη πολεμική συγκυρία. "Η άστική κοσμοθεώρηση τόνισε τόν άνθρωποκεντρισμό στην πάλη της έναντίον του θεοκεντρισμού της θεολογίας, και τό αναλυτικό-συνδυαστικό σχήμα σκέψης της μαζικής δημοκρατίας υποχρεωτικά καταπολέμησε τόν άστικό άνθρωποκεντρισμό, άφοΰ τούτος έδω κατά μεγάλο μέρος πα-

ρέμενε προσκολλημένος στη μεταφυσική ούσιολογική σκέψη. "Ωστε δέν πεθαίνει ο άνθρωπος, παρά ο ανθρωποκεντρισμός, ακριβώς όπως πρωτύτερα είχε πεθάνει ο θεοκεντρισμός. Τίποτε δέν δείχνει ότι μετά τόν θάνατο τοῦ ανθρωποκεντρισμοῦ οἱ ἄνθρωποι θά συμπεριφέρονται διαφορετικά ἀπό πρίν, ακριβώς όπως καί ἡ ἀντικατάσταση τοῦ θεοκεντρισμοῦ ἀπό τόν ανθρωποκεντρισμό δέν συνεπέφερε σχετικά δραματικές ἀλλαγές — πάντως ὄχι ἀλλαγές τέτοιες, οἱ ὁποῖες κατ' ἀρχήν θά μᾶς ἐμπόδιζαν νά κατανοήσουμε γενικά τά κίνητρα καί τόν τρόπο σκέψης τῶν ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος.

Τούτη ἡ ὁμοιότητα τῆς συμπεριφορᾶς ἐδράζεται σέ ὁρισμένες σταθερές, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες καθοριστική εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς αὐτοσυντήρησης μέσω τῆς διεύρυνσης τῆς οὐκείας ἰσχύος. "Ομως οἱ σταθερές αὐτές ἐνεργοποιοῦνται μόνο μέσα σέ συγκεκριμένες ἱστορικές καταστάσεις καί μόνο σέ τέτοιες καταστάσεις ἔχουν συγκεκριμένη ὑπόσταση καί συγκεκριμένο περιεχόμενο. Τελικά, λοιπόν, τό οὐσιῶδες εἶναι ἡ σύλληψη αὐτῶν τῶν καταστάσεων, καί ἡ προσπάθειά μας στή μελέτη αὐτήν ἦταν ἀκριβώς νά συλλάβουμε τή συγκεκριμένη κατάσταση μέσα στή μαζική δημοκρατία. "Αν θέλουμε νά κάμουμε λόγο γιά τό μέλλον τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τότε πρέπει πρῶτα-πρῶτα νά ὀρίσουμε μέ ποιές μορφές θά ἐνεργοποιηθεῖ ἐντός τῆς ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἰσχύος καί ἰδιαίτερα τί εἶδους πολιτική θά γεννήσει. "Ἡ πολιτική, όπως ἀσκήθηκε ἴσαμε σήμερα μέσα στή μαζική δημοκρατία, συνδεόταν μέ ἰδεολογίες, οἱ ὁποῖες βέβαια δέν ἦσαν ὅλες τους φιλελεύθερες, ὅμως εἶχαν διαμορφωθεῖ στήν ἀστική-φιλελεύθερη ἐποχή καί σέ ἀντιπαράθεση μέ τόν φιλελευθερισμό. "Ανάμεσα στή σημερινή μαζικοδημοκρατική πραγματικότητα καί στήν πολιτική πού ἀσκεῖται ἴσαμε σήμερα ἐντός τῆς ὑπάρχει ἐπομένως μιά ἀσυμμετρία, ἡ ὁποία καταφαίνεται στό γεγονός ὅτι τό περιεχόμενο τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν τοῦ συντηρητισμοῦ, τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τῆς δημοκρατίας ἀντιστοιχεῖ ὅλο καί λιγότερο σέ συγκεκριμένες πραγματικότητες. Μονάχα γύρω στό 1848 ὑπῆρξαν παράλληλα —καί ἀλληλοπολεμήθηκαν— καί τά τρία αὐτά ρεύματα ὡς λίγο-πολύ ἀπτές καί σαφεῖς ἐναλλακτικές λύσεις μέ συγκεκριμένους κοινωνικούς φορεῖς. "Αλλά ὁ συντηρητισμός ἦταν ἤδη ἀγιάτρευτα ἐξασθενημένος καί ἀπορροφήθηκε βαθμιαῖα ἀπό τόν ἀστικό (ὀλιγαρχικό) φιλελευθερισμό, ἐνῶ συνάμα ἄρχισε ἡ δημοκρατική μεθερμηνεία τῶν φιλελεύθερων ἀρχῶν, ἡ ὁποία συνόδευσε τή στροφή ἀπό τή φιλελεύθερη μαζική κοινωνία στή μαζική δημοκρατία. Μετά

τόν κοινωνικό θάνατο τῆς κληρονομικῆς ἀριστοκρατίας ἡ ἔννοια τοῦ συντηρητισμοῦ ἐπιβίωσε βέβαια, ὅμως στό ἐξῆς ὑπηρετοῦσε ἀπλῶς πολεμικούς σκοπούς: ἡ ἀριστερά τή χρειαζόταν γιά νά ἐξομοιώνει τόν ἀστικό φιλελευθερισμό μέ τήν «ἀντίδραση», ἐνῶ οἱ φιλελεύθεροι τήν ἰδιοποιήθηκαν γιά νά θέσουν διαχωριστικά ὅρια ἀνάμεσα στήν ἀστική τοποθέτηση καί στή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τοῦτος ἐδῶ ἔχασε πάλι τήν ἐννοιολογική του διαύγεια στόν βαθμό πού, λόγω τῆς ἀνάπτυξης τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί τῆς παράλληλης παρουσιῆς τῆς ἀστικῆς τάξης καί τῆς ὀλιγαρχικῆς πολιτικῆς, ἡ μεθερμηνεία του κέρδισε ἔδαφος καί μάλιστα ἀποδείχθηκε καί πλεονεκτική στό κομματικό παιχνίδι μετά τήν καθιέρωση τοῦ γενικοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος. Τέλος, ἡ ἐπικράτηση κομμουνιστικῶν καθεστώτων κάθε ἄλλο παρά συνεπέφερε τήν ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιατί τώρα, ἐξ αἰτίας τῆς διάσπασης τῶν σοσιαλιστῶν σέ μιά μεταρρυθμιστική καί σέ μιά ἐπαναστατική πτέρυγα, δόθηκε ἡ δυνατότητα τῆς χρήσης τῆς κατά βούληση, ἔτσι ὥστε μποροῦσε νά σημαίνει πράγματα ἐντελῶς διαφορετικά μεταξύ τους, ἀπό τίς τάσεις πρὸς τό κοινωνικό κράτος στίς χῶρες τῆς Δύσης ἴσαμε τίς ἐθνικιστικές δικτατορίες στόν λεγόμενο Τρίτο Κόσμο. Μέ δεδομένη αὐτήν τήν ἀποσύνθεση τῶν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν κληρονομιά τοῦ 19ου αἰ., πρέπει νά ἀναμένεται ὅτι ἡ μελλοντική πολιτική τῆς μαζικῆς δημοκρατίας θά διαμορφωθεῖ σέ νέα βάση, καί μάλιστα σέ στενή συνάφεια μέ τίς ἀνάγκες τῆς πλανητικῆς πολιτικῆς, ἡ φυσιογνωμία τῆς ὁποίας ἐπίσης μόλις τώρα ἀρχίζει νά διαγράφεται καθαρότερα. Ἡ κατάρρευση ὅσων πολιτικῶν κινημάτων ἐπικαλοῦνταν τόν μαρξισμό-λενινισμό θά ἐπιταχύνει αὐτήν τή διαδικασία, γιατί τώρα θά ἐκλείψει ἕνας σοβαρός λόγος πού προκαλοῦσε τήν πολεμική χρήση τοῦ λεξιλογίου τοῦ 19ου αἰ. καί ἐπομένως τήν παραμονή στόν ἀντίστοιχο κύκλο ἰδεῶν. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ἀποτελεῖ βέβαια ὀπτική ἀπάτη νά ἐρμηνεύουμε τήν κατάρρευση τοῦ μαρξισμοῦ ὡς νίκη τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Μᾶλλον πρέπει νά ποῦμε ὅτι μαζί μέ τόν μαρξισμό ἐξαφανίσθηκαν καί τά τελευταῖα κατάλοιπα τῆς ἀστικῆς κοσμοθεωρίας. Ἀλλωστε ὁ μαρξισμός ἦταν ἡ τελευταία μεγάλη κοσμοθεωρητική σύνθεση πού διαμορφώθηκε σέ στενή ἐπαφή μέ τήν ἀστική σκέψη καί συμεριζόταν τίς οὐσιαστικές τῆς προϋποθέσεις: οἰκονομισμός καί ἀνθρωπισμός συμπορεύονταν καί στό δικό του πλαίσιο, καί μάλιστα συνάπτονταν μέ μιά ἀίσθηση τοῦ κόσμου προσανατολισμένη κατά

πρῶτο λόγο στον χρόνο καί στην ιστορία· ἐδῶ ὁ ἀνθρωποκεντρισμός ἀπηχοῦνταν στην ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ δημιουργός τοῦ ιστορικοῦ σύμπαντος. Στόν βαθμό πού ὁ μαρξισμός ἐνστερνίσθηκε τούς μύθους τῶν Νέων Χρόνων, παρέμεινε ἐξ ἴσου μέ τήν ἀστυκή κοσμοθεώρηση προσκολλημένος στην οὐσιοκρατική σκέψη· γι' αὐτό καί ἡ ἥττα του σημαίνει ὅτι τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης παραμέρισε τόν τελευταῖο του μεγάλο ἀντίπαλο. Αὐτό εἶναι τό ἀληθινό νόημα τῆς μεταμοντέρνας ἔκφρασης γιά «τό τέλος τῶν μεγάλων ἀφηγήσεων».

Ἡ ἀποσύνθεση τῶν πολιτικῶν ιδεολογιῶν τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰ. δέν θά συνεπιφέρει τό τέλος τῶν ἀγῶνων ἰσχύος ἀνάμεσα σέ κοινωνικές ὁμάδες, ἔθνη καί κράτη — αὐτό δέν θά γινόταν οὔτε καί στην ἄκρως ἀπίθανη περίπτωση ὅπου θά σταματοῦσαν οἱ πόλεμοι στή διακρατική τους μορφή. Μερικοί πολιτικοί ἐπιστήμονες καί ιστορικοί δέχονται νά χρησιμοποιήσουν τόν ὅρο «ἐποχή τῶν ιδεολογιῶν» μονάχα γιά τήν περίοδο πού ἄρχισε μέ τή γαλλική Ἐπανάσταση, θέλοντας ἔτσι νά ὑποδηλώσουν ὅτι ἡ ἀποχώρηση αὐτῶν τῶν ιδεολογιῶν ἀπό τήν ιστορική σκηνή θά προκαλέσει μιᾶ διαρκή ἢ καί προϊούσα ἐξασθένιση τῶν φανατισμῶν καί τῶν ἀντιθέσεων· τό «τέλος τῶν ιδεολογιῶν» θά ἔφερνε ἔτσι ἀναγκαστικά τό «τέλος τῆς ιστορίας». Ἐδῶ θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ διάσπαση τοῦ ιδεολογικοῦ χώρου σέ ἀντιμαχόμενες κοσμοθεωρίες διόλου δέν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ὅρο γιά τή γένεση καί διεξαγωγή συγκρούσεων μέγιστης ἐντασης. Ὁ ιδεολογικός διαφορισμός, ὁ ὁποῖος συνοδεύει τόν διαφορισμό τοῦ κοινωνικοῦ σώματος σέ ἐχθρικές ὁμάδες ἢ παρατάξεις, μπορεῖ νά συντελεσθεῖ μέσα στό πλαίσιο μιᾶς καί μόνης κοσμοθεωρίας πού κατ' ἀρχήν γίνεται ἀποδεκτή ἀπό ὅλες τίς πλευρές· στην περίπτωση αὐτήν, ἡ κάθε ὁμάδα ἢ παρατάξη δέν ἐπικαλεῖται τή δική της αὐτοτελή κοσμοθεωρία, ἀλλά τήν ἐρμηνεῖα πού δίνει ἡ ἴδια στή γενικά ἀποδεκτή. Σύμφωνα μ' αὐτό τό πρότυπο διεξάγονταν ἄλλωστε οἱ κοινωνικοί ἀγῶνες πρίν ἀπό τήν «ἐποχή τῶν ιδεολογιῶν», δηλαδή κατά τούς μακρούς αἰῶνες τῆς *societas civilis*. Ὅμως σκόμα καί μιᾶ ολοκληρωτική ἐξαφάνιση τῶν ιδεολογιῶν σέ ὅλες τους τίς μορφές δέν μπορεῖ νά σημαίνει αὐτόματα ὅτι μαζί τους θά ἐξαφανισθοῦν καί οἱ συγκρούσεις. Γιατί εἶναι βέβαια δυνατές συγκρούσεις σέ καθαρά ὑπαρξιακή βάση χωρίς κανένα ιδεολογικό ψιμύθιο, κι αὐτές ἴσως νά ἦσαν ἀκόμα πιό τραχειές καί ἀμείλικτες ἀπ' ὅσες ἔχουν ιδεολογικά κίνητρα· τό «τέλος τῶν ιδεολογιῶν» θά εἶχε

τότε ως συνέπεια όχι τό «τέλος τῆς ἱστορίας» πρὸς τὴν κατεύθυνση ἑνὸς ἀκτινοβόλου μεταϊστορικοῦ μέλλοντος, ἀλλὰ τὴν ἐπιστροφή τῆς ἱστορίας στὸ πρωτόγονο στάδιο τῆς στοιχειωσῆς ὑπαρξιοσῆς ἀντιπαράθεσης. Γιὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβέστεροι, πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ λόγος περὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας δέν ἐμφανίσθηκε στὶς τελευταῖες δεκατίες ἐπειδὴ τό ζήτημα τέθηκε ἐμπράγματα, ἀλλὰ ἐπειδὴ γιὰ τοὺς λόγους πού ἐξηγήσαμε στὰ προηγούμενα οἱ νοητικὲς κατηγορίες, οἱ ὁποῖες ἐπικρατοῦν στὴ μαζωκὴ δημοκρατία, προσανατολίζονται πρὸς τὸν χῶρο καὶ ὄχι πιά πρὸς τὸν χρόνο. Ὅμως ὁ ἀνιστορικός τρόπος σκέψης θὰ μπορούσε νὰ συνεπιφέρει τό τέλος τῆς ἱστορίας μονάχα ἂν ἡ ἱστορία συνέπιπτε μέ τὴ σκέψη. Ἀλλὰ τὰ πράγματα εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστροφα: οἱ ἀνιστορικοὶ τρόποι σκέψης ἔχουν ἐξ ἴσου ὅσο καὶ οἱ ἱστοριστικοὶ ἱστορικὲς ρίζες καὶ ἱστορικὲς συνέπειες.

Ἄν ὁ λόγος περὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας ἔχει κάποιο πραγματικό νόημα, τότε πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ὡς νέα ἐκδοσὴ τῆς φιλελεύθερης προσδοκίας τοῦ 19ου αἰ. ὅτι τό ἐμπόριο θὰ ὑποκαταστήσει τὸν πόλεμο καὶ θὰ ἐγκαινιάσει μιὰ δραστήρια βέβαια, ἀλλὰ εἰρηνικὴ ἐποχὴ. Ἐδῶ φυσικὰ τίθεται τό ἐρώτημα γιατί νὰ πετύχει ὁ μάνατζερ ἐκεῖνο πού δέν κατόρθωσε ὁ ἀστὸς. Πάντως ἡ μακρὰ καὶ σχετικὰ εἰρηνικὴ ἀνοδικὴ ἐξέλιξη τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου στὸν 19ο αἰ. δημιούργησε ἓνα δυναμικὸ πολιτικῶν συγκρούσεων ἢ τουλάχιστον —ἂν δέν θέλουμε νὰ δεχθοῦμε αὐτὴν τὴν αἰτιώδη ἐρμηνεία— δέν μπόρεσε νὰ ἐμποδίσει τὴ δημιουργία του. Συχνὰ λέγεται ὅτι ἡ ἀπασχόληση μέ τὴν τεχνολογία καὶ τὴν οἰκονομία κάνει τὴ σκέψη πραγματιστικὴ καὶ ἀποτρέπει ἀπὸ τὴ χρῆση μὴ πραγματιστικῶν ἢ καταστροφικῶν μεθόδων καὶ μέσων. Τοῦτο εἶναι ἀμφίβολο καθ' αὐτό, ὅμως καὶ ἂν ἀκόμα τό δεχθοῦμε παραμένει γεγονὸς ὅτι, ὅπως γνωρίζουμε, ἀκόμα καὶ ἡ τεχνολογικὰ ἐξελιγμένη μαζωκὴ δημοκρατία μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ μονάχα ἂν ἡ τεχνικὴ ὀρθολογικότητα συνδεθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς μέ οὐσιωδῶς διαφορετικῶν τρόπων σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς, οἱ ὁποῖοι συχνὰ στρέφονται ἐνάντια στὸν «ἐργαλειωκὸ» Λόγο. Ἡ ἐσωτερικὴ τούτῃ ἀντίφαση ἀποτελεῖ μιὰ πιθανὴ ἐστία ἀναταραχῶν, μπορούμε ὅμως νὰ φαντασθοῦμε καὶ ἄλλη μιὰ πιθανότητα: ἡ τεχνολογία καὶ ἡ συναφὴς ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, οἱ ὁποῖες ἀκόμα σήμερὰ ἀπασχολοῦν τόσο ἐντονα τὰ πνεύματα λόγῳ τῆς ἱστορικῆς τους καινοφάνειας, θὰ μπορούσαν μιὰ μέρα ἐν μέρει νὰ ἀδρανήσουν καὶ ἐν μέρει νὰ γίνουν τόσο αὐτονόητο θεμέλιο ἢ συστατικὸ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς,

ώστε νά επηρεάζουν τή νοοτροπία καί τή ζωή τῶν ἀτόμων τόσο λίγο ὅσο λ.χ. καί τό κλίμα. Μέ δεδομένο ἕνα πολύ ὑψηλό ἐπίπεδο παραγωγικότητας, ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα θά γινόταν ὑπόθεση μιᾶς μειοψηφίας, τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία μέσα στήν κοινωνία θά ἦταν ἀνάλογη μέ ἐκείνη τῶν σημερινῶν ἀγροτῶν πού φέρνουν περίσσεια ἀγαθῶν στήν ἀγορά χωρίς κατά τά ἄλλα νά ἀσκοῦν σημαντική κοινωνική ἐπιρροή. Σέ μιά τέτοια περίπτωση, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ τεχνική ὀρθολογικότητα καί σέ ἡδονιστική ἢ ἀνορθολογιστική τοποθέτηση ἀπέναντι στή ζωή θά ἔχανε τήν ὀξύτητά της ἢ καί τή σημασία της, καί οἱ συγκρούσεις θά διεξάγονταν σέ βάση ἐντελῶς διαφορετική. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι συγκρούσεις, καί μάλιστα ὀξεῖες, δέν εἶναι δυνατές ἢ πιθανές ὅσο ἐπικρατοῦν ἡδονιστικές στάσεις. Μᾶς φαίνεται βέβαια ὅτι ἄνθρωποι μέ ἡδονιστική τοποθέτηση ρέπουν λιγότερο πρός τίς συγκρούσεις, ἀλλά στήν πράξη δέν ὑπάρχει καμμιᾶ ἀναγκαία συνάφεια ἀνάμεσα σέ ὅ,τι συνεπάγεται λογικά μιά τοποθέτηση καί σέ ὅ,τι κάνουν οἱ ἐκπρόσωποί της· ἄλλωστε ἀπό καθαρά λογική ἀποψη θά ἦταν ἀπρόσβλητος καί ὁ ἰσχυρισμός ὅτι οἱ ἀσκητικοί ἄνθρωποι δέν προκαλοῦν ἔριδες, ἐφ' ὅσον χρειάζονται λιγότερα ἀγαθὰ ἀπό τοὺς ἄλλους καί ἐπομένως ἡ πλεονεξία τους εἶναι μικρότερη.

Τό «τέλος τῶν ἰδεολογιῶν» δέν εἶναι καί γιά ἕναν ἀκόμη λόγο σέ θέση νά ἐγκαθιδρύσει τήν αἰώνια εἰρήνη ἐπὶ γῆς. Ἡ ἔλευσή του προφητεύθηκε ἢ διαπιστώθηκε σέ συνάφεια μέ τήν ἐπίκληση ὀρισμένων ἰδεωδῶν καί ἀξιῶν, δηλαδή ὀρισμένων ἰδεολογημάτων, τά ὁποῖα ἀπό τήν πλευρά τους χρειάζονται συγκεκριμένη ἐρμηνεία καί γι' αὐτό μέσα σέ δεδομένες συνθῆκες μποροῦν ν' ἀποτελέσουν μῆλο τῆς ἔριδος. Τό τί σημαίνει Λόγος, συναίνεση ἢ δικαιοσύνη πρέπει κάθε φορά νά ὀρίζεται δεσμευτικά καί νά φορτίζεται μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο ἀπό μέρους μιᾶς ἀρχῆς ἢ μιᾶς βαθμίδας δικαιοδοσίας. Ἡ σοβαρότητα τῆς κατάστασης θά καθορίσει ἂν ὁ ἀγώνας γύρω ἀπό τέτοιες ἔννοιες θά εἶναι ἐντονότερος ἀπό τόν ἀγώνα γύρω ἀπό τίς προηγούμενες ἰδεολογίες. Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα θά μπορούσαν νά γίνουν ὑπόθεση ἐκρηκτική, ἂν π.χ. κάτω ἀπό δύσκολες οἰκολογικές συνθῆκες ἐμπεριείχαν καί τό δικαίωμα γιά ἀέρα καί γιά νερό. Δέν μπορούμε νά ὑπολογίζουμε μέ σιγουριά ὅτι ὁ πλουραλισμός, ὁ ὁποῖος σήμερα ἀκόμα θεωρεῖται ὡς γενική πανόκεια, θά ἀπαλύνει ἢ θά κρατάει σέ «λογικά» ὅρια τέτοιες ἀντιθέσεις. Πλουραλισμός, δηλαδή πολλαπλότητα καί ποικιλία, ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει καί χῶρος γιά πολλούς καί

πολλά, γι' αυτό και ἡ ἔλλειψη τέτοιου χώρου ἀναγκαστικά θά ἐπηρεάσει ἀρνητικά ἢ θά καταργήσῃ τόν πλουραλισμό ὡς ἀρχή καί ὡς πράξη. Ἀλλωστε ὁ πλουραλισμός τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἐξοικουθεῖ πάντοτε νά ἔχει πολεμική λειτουργία, δηλαδή στρέφεται ἐναντία σέ ὅ,τι ὁ μεταμοντερνισμός ὀνομάζει ὀλοκληρωτισμό τοῦ Λόγου. Στόν βαθμό πού αὐτός ξεθωριάζει καί ξεχνιέται, θά πάψει καί ὁ πλουραλισμός νά γίνεται αἰσθητός ὡς ἀγαθό καθ' αὐτό καί νά ἐπιδιώκεται συνειδητά — ἄς μήν ξεχνοῦμε ὅτι ὑπῆρξαν καί πολύ μακρές περίοδοι στήν ἱστορία, ὅπου τόν θεωροῦσαν ὡς κάτι κακό. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά ὅλες τίς ἀξίες καί ὅλα τά ἰδεατά μέσα, ὅσα ἐπιστρατεύθηκαν γιά νά καταλυθεῖ ἡ ἀστυχή σύνθεση. Μόνο νά εἰκάζουμε μπορούμε τό τί θ' ἀπογίνουν ὅταν θά ἔχουν πιά ἐκπληρώσει τήν πολεμική τους ἀποστολή καί δέν θά διαθέτουν πιά ἕναν ἀπτό ἐχθρό ὡς λόγο ὑπαρξῆς. Ἀναλογίες ἀπό τό παρελθόν δείχνουν πάντως ὅτι καμμιά ἔννοια δέν μπορεῖ νά σταθεῖ γιά πολύν καιρό ἂν δέν ἔχει ἀπέναντί της τήν ἀντίθετή της ἔννοια. Ἡ μελλοντική κοινωνία καί ἱστορική ἐξέλιξη δέν εἶναι λοιπόν καθόλου ὑποχρεωμένη νά κατευθυνθεῖ σύμφωνα μέ τίς ἔννοιες καί τίς ἀξίες πού ἐπικρατοῦν σήμερα. Οἱ ἔννοιες καί οἱ ἀξίες δέν συνιστοῦν κατευθυντήριες γραμμές, πού δείχνουν στά ὅσα συμβαίνουν ποιόν δρόμο πρέπει νά πάρουν, παρά συναρτήσεις καί λειτουργίες τῶν ὅσων συμβαίνουν, μέσα σέ ὅλες τους τίς μεταπτώσεις καί τίς ταλαντεύσεις. Καί δέν ὑπάρχει λόγος γιά νά ὑποθέσουμε πώς ὅ,τι ἴσχυε ἴσαμε τώρα ὡς πρός αὐτό δέν θά ἰσχύει καί στό μέλλον.

**Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ. ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΤΕΡΝΑ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑ ΕΠΟΧΗ ΚΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙ-
ΣΜΟ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΝΔΥΛΗ**
ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΛΕΟ-
ΝΤΑΚΙΑΝΑΚΟΣ & ΥΙΟΙ Ο.Ε., ΟΛΥΜΠΟΥ 25 ΧΑΛΑΝΔΡΙ, ΤΥΠΩ-
ΘΗΚΕ ΣΤΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ ΑΦΟΙ ΧΡΥΣΟΧΟΥ, ΣΤΥΜΦΑΛΙΑΣ 8
ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ
ΚΑΙ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1991 ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΚΔΟ-
ΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ. ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΝΤΙΝΤΑ ΖΑΧΟΥ

Ἡ πρόσφατη διεθνὴς συζήτηση γιὰ τὸ «μοντέρνο» καὶ τὸ «μεταμοντέρνο» ἔγινε σέ βάση αἰσθητικὴ ἢ φιλοσοφική χωρὶς νὰ ἐξιχνιασθοῦν οἱ κοινωνικὲς προϋποθέσεις καὶ ἀντιστοιχίες τῶν ὄρων αὐτῶν. Τοῦτο τὸ βιβλίο ἐρευνᾷ τὴν ἐξέλιξη τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν στὰ τελευταῖα ἑκατὸν πενήντα χρόνια καὶ δείχνει πῶς ἡ κατάρρευση τοῦ ἀστυικοῦ τρόπου σκέψης καὶ ζωῆς συμπορεύθηκε μὲ τὴ διαμόρφωση τῶν «μεταμοντέρνων» ἰδεολογημάτων καὶ στάσεων. Ἡ ἀνάλυση κινεῖται σέ πολλαπλὰ ἐπίπεδα· ἀγκαλιάζει τόσο τίς πολιτικὲς ἀλλαγές ποὺ συντελέσθηκαν κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν κλασσικὸ φυλελευθερισμὸ στὴ μαζικὴ δημοκρατία, ὅσο καὶ τίς ἀλλαγές ποὺ ἐπέφεραν στὴν κοινωνικὴ καὶ προσωπικὴ ζωὴ ἡ σύγχρονη τεχνικὴ, ὁ σύγχρονος καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ τὰ κινήματα τῆς νεολαίας. Ἰδιαίτερο βάρος δίνεται στὶς κοσμοθεωρητικὲς μετατοπίσεις, οἱ ὁποῖες ἐντοπίζονται μὲ δομικὲς ἀναλύσεις τῆς νεότερης λογοτεχνίας, τέχνης, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Μιὰ εἰσαγωγὴ γραμμένη εἰδικά γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση ἐξετάζει τὴν ὑφὴ καὶ τὴν τύχη τοῦ ἀστυικοῦ πολιτισμοῦ στὴ χώρα μας.